T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ANTİK YUNAN POLİSLERİNİN TARİHSEL OLUŞUM SÜRECİ VE YAPISAL KARAKTERİ

DEFNE YILMAZCAN

DOKTORA TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Ahmet GÖZLÜ

Çankırı-2021

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ANTİK YUNAN POLİSLERİNİN TARİHSEL OLUŞUM SÜRECİ VE YAPISAL KARAKTERİ

DEFNE YILMAZCAN

ORCİD: 0000-0003-3381-6965

DOKTORA TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Ahmet GÖZLÜ

Çankırı-2021

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ vi
TEZ KABUL VE ONAY vii
ÖNSÖZ viii
ÖZET ix
ABSTRACT x
KISALTMALAR xi
GİRİŞ 1
1. BÖLÜM YERLEŞİM TARİHİ 7
1.1. İnsan Topluluklarının Yerleşik Yaşama Geçiş Evresi 7
1.1.1. Neolitik Devrim 7
1.2. İlk Yerleşim Formlarının Ortaya Çıkışı 10
1.3. Eski Mezopotamya' nın Coğrafi Betimi 14
1.4. Eski Mezopotamya'da İlk Yerleşimler 15
1.4.1. Proto-Hassuna Dönemi (MÖ. 6000-5750) Yerleşim Birimleri 16
1.4.2. Hassuna Dönemi (MÖ. 5750-5250) Yerleşim Birimleri 17
1.4.3. Samarra Dönemi (MÖ. 5300-5100) Yerleşim Birimleri 18
1.4.4. Halaf Dönemi (MÖ. 5500-4800) Yerleşim Birimleri 19
1.4.5. El Obeyd Dönemi (MÖ. 5900-4300) Yerleşim Birimleri 21
1.4.6. Uruk Dönemi (MÖ. 4000-3100) Yerleşim Birimleri 23
1.5. Dünyanın İlk Kenti: Uruk 25
1.5.1. Sümer Site'lerinin Karakteristik Özellikleri 27
1.6. Eski Mısır'ın Coğrafi Betimi 32
1.7. Eski Mısır'ın En Erken Yerleşim Merkezleri 33
1.7.1. Bir Yerleşim Formu Olarak Köyler 35
1.7.2. Bir Yerleşim Formu Olarak Nomlar 40
1.7.3. Bir Yerleşim Formu Olarak Kentler 45
1.8. Eski Anadolu'nun Coğrafi Betimi 54
1.9. Anadolu'nun İlk İskân Merkezleri 55
1.9.1. Paleolitik Dönem'in Öncül Yerleşimleri 56
1.9.2. Neolitik Dönem'in Öncül Yerleşimleri 58

1.9.2.1. Neolitik Dönem'in İlk Kent Örneği: Çatalhöyük 60
1.9.3. Kalkolitik Dönem'in Öncül Yerleşimleri 62
1.9.4. Anadolu'nun İlk Kent-Devletleri 63
2. BÖLÜM EGE KÜLTÜR HAVZASINDA POLİS ÖNCESİ YERLEŞİM TARİHİ VE SOSYAL YAPI 67
2.1. Girit Adası'nın Coğrafi Betimi 67
2.2. Minos Yerleşimleri 68
2.2.1. Knossos…… 74
2.2.2. Gurnia 78
2.2.3. Phaistos 81
2.3. Minos Kolonileri 82
2.4. Thera Felaketi ve Minos Kentlerinin Çöküşü 82
2.5. Myken Yerleşimleri 83
2.5.1. Mykenai 86
2.5.2. Tyrins 88
2.5.3. Thebai 90
2.5.4. Orchemenos 92
2.5.5. Gla…… 92
2.5.6. Argos 94
2.5.7. Pylos 95
2.6. Dor Göçleri ve Myken Kentlerinin Çöküşü 97
2.7. Karanlık Çağ'da Polis Öncesi Sosyal Yapı 98
2.8. Karanlık Çağ'ın Sosyal Grupları 101
2.8.1. Oikos 101
2.8.2. Genos 105
2.8.3. Fratri 108
2.8.4. Phyle 109
2.9. Karanlık Çağ'ın Politik Yapısı 111
2.9.1. Toprağa Bağlı Aristokrasinin Doğuşu 113
3. BÖLÜM POLİSİN ORTAYA ÇIKIŞI VE KOLONİZASYON SÜRECİ 115
3.1. Polisin Oluşum Süreci 115
3.1.1. Synoikismos 119
3.2. Kolonizasyon Hareketleri (MÖ. 750-550) 122

3.2.1. Kolonilerin Kuruluşu ve Karakteri 124
3.2.2. Koloni Türleri 129
3.2.2.1. Apoikia ve Emporion 129
3.2.3. Koloniler ve Yerli Halk Arasındaki İlişkiler 131
3.2.4. Koloniler ve Metropolis Arasındaki İlişkiler 133
3.3. Kolonizasyon Coğrafyalarına Toplu Bakış 136
3.3.1. Ege Bölgesi 136
3.3.2. Akdeniz Bölgesi 137
3.3.3. Karadeniz Bölgesi 139
3.3.4. Marmara Bölgesi 140
3.3.5. Hellas'ın Coğrafi Betimi 141
3.3.6. İtalya'nın Coğrafi Betimi 143
3.3.7. Fransa'nın Coğrafi Betimi 144
3.3.8. İspanya'nın Coğrafi Betimi 144
3.4. Kolonilerin Coğrafi Tasnifi 145
3.4.1. Güney İtalya ve Sicilya Kolonileri 145
3.4.2. Akdeniz'in Güney Kıyılarındaki Koloniler 151
3.4.3. Güney Fransa Kolonileri 152
3.4.4. Kuzey Ege, Marmara ve Trakya Kolonileri 153
3.4.5. Karadeniz Kolonileri 154
3.4.6. Doğu Akdeniz, Mısır ve Kyrene kolonileri 158
3.5. Kolonizasyon Hareketinin Sonuçları 160
3.6. Polislerin Topoğrafik Nitelikleri ve Batı Anadolu'da Bulunan Polis Birlikleri 161
3.6.1. Batı Anadolu'nun Önemi 161
3.6.2. Batı Anadolu Polislerinin Topoğrafik Yapısı 162
3.6.2.1. Tepe Polisi: Larissa 163
3.6.2.2. Kıyı Polisi: Miletos 164
3.6.2.3. Tepe Eteği Polisi: Latmos Herakleia 167
3.6.2.6. Küçük Bir Plato Üzerine Kurulmuş Kıyı Polisleri: Notion 172
3.7. Batı Anadolu'da Kurulan Polis Birlikleri 173
3.7.1. Paninonia Birliği 173
3.7.2. Dor Heksapolisi 175
3.7.3. Aiolis Birliği 176

4. BÖLÜM POLİSİN TARİHİ GELİŞİMİ 177
4.1. Arkaik Çağ'da Polis 177
4.1.1. Arkaik Çağ Polisinin Sosyo-ekonomik Yapısı 177
4.1.1.1 Polisin Gelir Kaynakları 183
4.1.2. Polisin Tinsel Yapısı 185
4.1.2.1. Amphiktion 188
4.2. Arkaik Çağ'da Polisin Politik Karakteri 188
4.2.1. Aristokratik Oligarşi 190
4.2.2. Tiranlık 193
4.2.3. Polis ve Nomoi 196
4.2.4. Nomethetai 198
4.2.5. Atina'da Tiranlık Girişimleri 200
4.2.6. Kleisthenes Reformları ve Demokrasi 203
4.2.7. Polis ve Ethnos 206
4.3. Klasik Çağ'da Polis 207
4.3.1. Pers Savaşları ve Atina Polisi'nin Yükselişi 207
4.3.2. Birinci Attik Delos Deniz Birliği ve Polisler Arası Dayanışma 211
4.3.3. Pers Savaşları Sonrasında Atina 214
4.3.3.1. Atina'nın Koloni Kurma Girişimleri 216
4.4. Polisler Arası Mücadeleler 216
4.4.1. Peloponnesos Savaşları ve Polisin Gerilemesi 216
4.4.2. Peloponnesos Savaşları Sonrasında Atina ve Sparta 221
4.4.2.1. İkinci Deniz Birliği 223
4.4.2.2. Atina ve Sparta'nın Thebai hegemonyasına Direnişi 224
4.5. Polisi Çöküşe Götüren Etkenler 226
4.5.1. Polisin Makedonya hegemonyasına Girişi 228
4.5.2. Klasik Polis'in Çöküşü 235
4.6. Helenistik Çağ'da Polis 239
4.6.1. Polisin Son Direnişleri 239
5. BÖLÜM POLİSİN YAPISAL OLUŞUM SÜREÇLERİ 248
5.1. Arkaik Çağ'da Polisin Fiziki Oluşumu 248
5.1.1. Akropolis 251
5.1.2. Agora 255

5.1.3. Tapınaklar ve Sunak ... 258
5.2. Arkaik Çağ Polisinin Siyasal Yapıları ... 262
5.2.1. Ekklesia/Apella ... 263
5.2.2. Bouleuterion ... 266
5.2.3. Prytaneion ... 267
5.2.4. Heliaia ... 270
5.3. Planlı Kentlerin Ortaya Çıkışı ve Hippodamos ... 270
5.4. Polisin Yapısal Oluşumuna İlişkin Erken Edebi Kaynaklar ... 274
5.4.1. Homeros ve Hesiodos'un Polis İmgesi ... 274
5.5. Klasik Çağ'da Polisin Yapısal Gelişimi ... 281
5.5.1. Akropolisin Gelişimi ve Fiziki Yapıları ... 281
5.5.2. Propylon ... 289
5.5.3. Sur ... 290
5.6. Aşağı Kentin Gelişimi ve Kamu Yapıları ... 293
5.6.1. Klasik Çağ Agorası ... 293
5.6.2. Stoa ... 296
5.6.3. Odeion ... 299
5.6.4. Tholos ... 300
5.6.5. Theatre ... 301
5.6.6. Gymnasion ... 304
5.6.7. Palaestra ... 308
5.6.8. Stadion ve Hipodrom ... 309
5.6.9. Evler ... 311
5.7. Polisin Oluşumuna İlişkin Klasik Çağ Kaynakları ... 313
5.7.1. Platon'a Göre Polis ... 313
5.7.2. Aristoteles'e Göre Polis ... 314
5.7.3. Tragedyalarda Polis ... 317
5.8.Helenistik Çağ'da Polisin Fiziki Yapısı ... 318
6. SONUÇ ... 330
KAYNAKÇA ... 335
ÖZGEÇMİŞ ... 388

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora Tezi olarak hazırladığım *Antik Yunan Polislerinin Tarihsel Oluşum Süreci ve Yapısal Karakteri* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

…/…/…..

Defne YILMAZCAN

İmza

TEZ KABUL VE ONAY

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Defne YILMAZCAN tarafından hazırlanan *Antik Yunan Polislerinin Tarihsel Oluşum Süreci ve Yapısal Karakteri* başlıklı bu çalışma, 21/06/2021 Tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Danışman	:Doç. Dr. Ahmet GÖZLÜ	İmza: …….
Üye	:Doç. Dr. İbrahim ONAY	İmza: ……
Üye	:Doç. Dr. Nursel ASLANTÜRK	İmza: ……
Üye	:Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR	İmza: ……..
Üye	:Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI	İmza: …….

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ...../..../ 202.. tarih ve ..... sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof. Dr.Coşkun POLAT

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Antik Yunan Polislerinin Tarihsel Oluşum Süreci ve Yapısal Karakteri ana başlığı altında şekillendirilen bu çalışmanın amacı; Antik Yunan uygarlığının toplumsal ve siyasal bir ünitesi olarak ortaya çıkan polisin doğuşundan (MÖ. 800-750) Helenistik Çağ'a (MÖ. 330-30) kadar olan oluşum/gelişim sürecini ve geçirdiği dönüşümleri gerek fiziksel gerekse sosyal ve politik anlamda irdelemektir. Bu bağlamda polisi daha iyi anlamak için polisin ilk öncülleri olan, Minos ve Myken kentlerinden itibaren, polisin oluşum evresi aşama aşama incelenmeye gayret edilmiştir. Söz konusu dönem kentlerinin yanı sıra, polisin sosyo-politik kökenini oluşturan sosyal gruplar ve dönemin politik yapısı da ele alınmıştır. Çalışmada, polisin gerek fiziki gerek sosyal ve gerekse politik yapısının kökenini oluşturan öncüllerinin, tarihsel sürecinin ve yapısal karakterinin ele alınmasının yanı sıra; Eski Mezopotamya, Eski Mısır ve Eski Anadolu gibi yerleşim tarihinin en erken verilerini sunan kadim coğrafyalara da değinilmektedir. Bu coğrafyalara değinilmesinin nedeni polisin, bu coğrafyalarda farklı adlar altında ve farklı karakterde ortaya çıkan kent-devletleriyle herhangi bir bağıntısının olup olmadığı, aralarındaki benzerliklerin ya da farklılıkların ortaya konulmaya çalışılmasıdır. Bu kent-devletlerinin sosyo-politik karakterinin ve geçirdiği dönüşümlerin daha iyi anlaşılması amacıyla çalışma; kentlerin nasıl ortaya çıktığı ve nasıl kent-devletlerine dönüştüğü dolayısıyla daha önceye yani yerleşik yaşama geçiş ile kentlerin ve kent-devletlerinin ortaya çıkışına kadarki olan yerleşim merkezlerinden başlatılmıştır.

Oldukça uzun ve zahmetli bir sürecin ürünü olan söz konusu çalışmanın ortaya konulmasında, araştırılmasında ve hazırlanmasında ilgisini ve desteğini esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım, yönlendirme ve bilgilendirmeleriyle yaşamın her alanında esin kaynağı olan, bütün çalışma süreci boyunca yardımlarını ve desteğini esirgemeyen kıymetli hocam *Doç. Dr. Ahmet GÖZLÜ' ye*, sonsuz teşekkürü bir borç bilirim.

…./…/…..

Defne YILMAZCAN

ÖZET

Tezin Başlığı : Antik Yunan Polislerinin Tarihsel Oluşum Süreci ve Yapısal Karakteri
Tezin Yazarı : Defne YILMAZCAN
Danışman : Doç. Dr. Ahmet GÖZLÜ
Anabilim Dalı : Tarih Anabilim Dalı
Tezin Türü : Doktora
Kabul Tarihi : 21.06.2021

Batı medeniyetinin entelektüel zihin dokularının temeli, Antik Yunan uygarlığı ile inşa edilmiş olup, söz konusu medeniyetin sosyo-politik ve kültürel anlamda oluşum sürecinin özünde Antik Yunan uygarlığının izleri görülmektedir. Batı medeniyetinin kökenini oluşturan bu uygarlığın en mühim özelliği ise polis adı verilen ve kent-devleti anlamına gelen politik bir üniteye sahip olmasıdır. Antik Yunan Polislerinin Tarihsel Oluşum Süreci ve Yapısal Karakteri adlı bu çalışmanın amacı; Antik Yunan uygarlığının en önemli birimi olan ve uygarlığa karakterini veren polisin, doğuşundan çöküşüne kadar olan süreçte gerek fiziksel gerek sosyal gerekse politik anlamda geçirdiği dönüşümleri irdelemektir. Söz konusu irdelemeyi yaparken polisin diğer medeniyetlerde (Eski Mezopotamya, Eski Mısır ve Eski Anadolu gibi) görülen ilk kent-devletleri ile herhangi bir bağıntısının olup olmadığı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışmada, insanoğlunun yerleşik yaşama geçişiyle başlayan kentleşme ve kentleşmeyle doğan uygarlığın ve devletin farklı coğrafyalarda farklı uygarlıklarda nasıl ortaya çıktığı ve nasıl bir gelişim evresi geçirdiği, bu uygarlıklarda var olan kent-devletleri ile polis arasında herhangi bir bağın ya da etkileşimin olup olmadığı incelenmeye çalışılmıştır. Bu amaçlar gerçekleştirilirken konu ile doğrudan bağlantılı temel kaynaklar (antik kaynak ve belgeler, arkeolojik veriler) ve modern literatür detaylı bir şekilde irdelenmeye gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yerleşik yaşam, kent, Antik Yunan, polis (kent-devleti).

ABSTRACT

Thesis Title : Historical Formation Process and Structural Character of Ancient Greek City-State

Author : Defne YILMAZCAN

Supervisor : Ass. Prof. Ahmet GÖZLÜ

Department : History

Thesis Type : Ph.D

Date : 21.06. 2021

The basis of the intellectual minds of the Western civilization was built with the Ancient Greek civilization, and the traces of the Ancient Greek civilization are seen at the core of the socio-political and cultural formation process of the civilization in question. The most important feature of this civilization, which forms the origin of Western civilization, is that it has a political unit called the polis, which means city-state. The aim of this study named Historical Formation Process and Structural Character of Ancient Greek Police; The aim is to examine the physical, social and political transformations of the polis, which is the most important unit of the ancient Greek civilization and gives its character, from its birth to its collapse. While doing the examination in question, it was tried to reveal whether the polis had any relation with the first city-states seen in other civilizations (such as Ancient Mesopotamia, Ancient Egypt and Ancient Anatolia). In addition, in the study, it has been tried to examine how the civilization and the state, which emerged with the urbanization and urbanization, which started with the transition of human beings to settled life, emerged in different civilizations in different geographies, what kind of development phase it went through, and whether there is any connection or interaction between the city-states existing in these civilizations. While realizing these aims, it has been tried to examine in detail the basic sources (ancient sources and documents, archaeological data) and modern literature directly related to the subject.

Keywords: *Settled life, city, Ancient Greek, polis (City-state).*

KISALTMALAR

MÖ. Milattan Önce

MS. Milattan Sonra

TTK. Türk Tarih Kurumu

TDK. Türk Dil Kurumu

KÜY. Koç Üniversitesi Yayınları

SBE. Sosyal Bilimler Enstitüsü

FBE. Fen Bilimler Enstitüsü

AÜDTCF. Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

YY. Yüzyıl

ÇÖN. Çömlek Öncesi Neolitik

a.g.e Adı Geçen Eser

a.g.m. Adı Geçen Makale

a.g.d. Adı Geçen Dergi

bkz. Bakınız

çev. Çeviren

der: Derleyen

trans. Çeviren

Ünv. Üniversite

vol. Cilt

no: Numara

ed. Editör

ss. Sayfa Sayısı

yy. Yüzyıl

no. Numara

vb. Ve Benzeri

vd. Ve Devamı

cm. Santimetre

km. Kilometre

m. metre

s. Sayfa

GİRİŞ

İnsanoğlunun devrim niteliğinde kabul edilen en büyük başarısı yerleşik yaşama geçişidir. Neolitik Devrim ya da Tarım Devrimi de denilen bu süreçte, yerleşik yaşama geçiş ile birlikte, avcı-toplayıcı insanların devri (Paleolitik/Yontma Taş Devri MÖ. 600.000-MÖ. 10.000) sona ererken, yeni süreçler (Mezolitik Devir MÖ. 10.000-8.000), (Neolitik Devir/Yeni Taş Devri (MÖ. 8.000-5.500) başlamış ve özellikle Neolitik devrin başlamasıyla avcı-toplayıcı yaşam stili, yerini yerleşik yaşam stiline bırakmıştır. Uygarlığın en büyük aşaması olan Neolitik Devrimden önce oldukça zor şartlarda yaşamını sürdürmeye çalışan insan, doğaya herhangi bir müdahalede bulunmadan, doğanın kendisine sunduğu imkânlardan faydalanmış ve zorluklarla mücadele etmeyi başarmıştır. Henüz bir evi ya da bir köyü olmayan insan, her coğrafyada farklı bir şekilde ortaya çıkan engellerle baş etmeyi bilmiş ve kendisini olumsuz hava koşulları, yabani hayvanlar gibi tehlikelerden korumak için kaya oyuklarına ya da mağaralara sığınmıştır. Doğaya herhangi bir alanda katkısı olmayan bu insanların tüketici konumda oldukları ve yalnızca yaşamını idame ettirmeye çalıştıkları bilinmektedir. Henüz toprağı ekip biçmeyi bilmeyen insanlar bu dönemde sıklıkla avcılık ve yenilebilir bitki köklerini toplayarak hayatta kalmayı başarmış, fakat zamanla tarımın öğrenilmesiyle yaşamın her alanında büyük yenilikler görülmeye başlanmıştır. Bu yeniliklerden en önemlisi, toprağı ekip biçmeyi öğrenen insanın artık uzaklarda yiyecek aramaya son vermesi ve ürün verecek olan tarlasını gözetmek ve mahsulünü en iyi şekilde temin etmek için arazisinin yakınlarında sürekli bulunması zorunluluğunun doğmasıdır. Bu zorunluluk yeni bir yaşam stilinin yani yerleşik yaşama başlayan insanın elde ettiği en mühim başarılarından biri ve ilkidir. Bu nedenle yerleşik yaşama geçiş haklı olarak bir devrim olarak nitelendirilmektedir.

Neolitik Devrim olarak bilinen bu devrimi ilk köy yerleşmeleri izlemiş, ardından sulu tarımın sağladığı artı-ürünün sonucu ortaya çıkan kentler belirmeye başlamış ve kentsel yaşamın ekonomik kategorileri olarak para ve pazar ekonomisinin yanısıra; yazının icadı, bilim, düşünce ve inançların sistemleştirilmesi uygarlığın doğuşunu sağlamıştır. Öyle ki batı dillerinin çoğunda "uygarlık" anlamına gelen "civilisation" sözcüğü "kentlilik", "kentli yaşam biçimi" şeklinde karşılık bulmuş ve kent, uygarlığın bir göstergesi sayılmıştır. Bu bağlamda medeniyetlerin beşiği olarak kabul edilen Yakındoğu, ilk yerleşim merkezlerinin, kentlerin ve kent-devletlerinin ortaya çıktığı

yer olarak çok özel bir yere sahip olmuş, dolayısıyla yerleşik yaşam kültürü, kentleşme, devlet ve toplum gibi temel uygarlık formları diğer uygarlıklara Yakındoğu'dan yayılmıştır.

Kentleşmenin daha doğrusu yerleşik yaşamın ilk olarak Yakındoğu'da ortaya çıkması nedeniyle çalışmaya Yakındoğu'nun yerleşik yaşam tarihinden başlanmış ve bu bağlamda ilk uygarlıklardan olan Eski Mezopotamya, Eski Mısır ve Eski Anadolu ele alınmıştır. Beş bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde söz konusu uygarlıkların ilk yerleşim formlarına ve kent-devletlerine değinilmektedir; Fırat ve Dicle Nehirlerinin suladığı bereketli bir coğrafya olan Eski Mezopotamya'nın bilinen en eski uygarlığı Sümerlerdir. Dolayısıyla dünyanın bilinen ilk kentlerinin de yaratıcısı olduğu kabul edilen Sümerler, bu kentleri küçük devletler şeklinde, birbirinden ayırmış ve bağımsız bir biçimde yönetmişlerdir. Kent-devleti adı verilen bu politik ünite; en az 10.000 kişilik bir nüfusa sahip olan, yakınındaki tarım alanlarını ve küçük yerleşimleri kapsayan ve en önemlisi de kendi kendini yöneten birimler olarak tanımlanmaktadır.

Site adı verilen Sümer kent-devletleri; sıklıkla Fırat ve Dicle Nehirleri etrafında kümelenmekteydi. Saray ve tapınak merkezli olan bu sitelerin ekonomik tabanını tapınaklar oluşturmaktaydı. Tanrıya ait olduğuna inanılan bu tapınaklar, vatandaşların el birliğiyle çalıştığı ve elde ettiği ürünlerin toplandığı mekânlar olması bakımından önemli bir yere sahipti. Sümer sitelerinin ekonomik merkezi olan tapınakların teokratik bir yapıya sahip olmasının yanı sıra sosyo-politik bir karakteri de bulunmakta; halkın teslim ettiği bütün mahsuller halka eşit bir şekilde tapınak tarafından bölüştürülmekte ve kent-devletlerinin yönetiminde bu tapınakların önemli bir yeri bulunmaktaydı. Eski Mezopotamya'da görülen bu kent-devleti modeline Eski Mısır ve Eski Anadolu uygarlıklarında da rastlanmaktadır. Nil Nehri'nin karakterize ettiği Eski Mısır'da, bölge/bölüm anlamına gelen ve Nome olarak bilinen bu krallıklar, özerk bir yapıya, kendine özgü dinsel inanışlara, idari bir teşkılata ve kendine mahsus yasalara sahipti. Eski Mısır'da Neolitik Çağ'a (MÖ. 5000-3000) tarihlendirilen bu Nom'lar merkezi birliğin sağlanmasıyla birlikte kurulan İmparatorluğun esas idari teşkılatı olmaya devam etmiş ve İmparatorluğun şekillenmesinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Politik entegrasyonun bulunmadığı Eski Anadolu'da Hitit İmparatorluğu'nun ülke iktidarını ele geçirmesinden önce var olan ve beylik ya da krallık denen kent-devletleri de diğer uygarlıklarda görülen politik birimlere benzer bir nitelik göstermektedir. Her birinin farklı bir yönetime sahip olduğu bu krallıklar başına buyruk bir şekilde hareket eder, fakat yalnızca kendi sınırları dâhilindeki bölgeden sorumlu olur ve başka bir krallığın işlerine müdahale etmezlerdi. Benzer nedenlerden (sıklıkla coğrafi faktörler, merkezi bir gücün bulunmaması, bağımsızlık istenci vb.) dolayı farklı coğrafyalarda farklı karakterde ortaya çıkmış olan kent-devletlerinin adı ne olursa olsun temelde gerek dini gerek siyasi ve gerekse sosyal yaşamda birçok ortak özellikleri bulunmaktadır. Bu nedenle çalışmanın ilk bölümü söz konusu uygarlıkların ilk kentlerinin ortaya çıkışına kadar ki olan yerleşim tarihinden ve kent-devletlerinden başlatılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde; esas konumuz olan polisin kökenlerinde yatan, sosyal, politik ve fiziki yapının daha iyi anlaşılabilmesi için polis öncesi yerleşimlere ve bu yerleşimlerde yaşamını idame ettiren toplulukların nasıl organize olduğuna değinilmeye çalışılmıştır. Polis öncesi ifadesinden kastedilen, Antik Yunan'ın ortaya çıkışından önce gelen uygarlıklardır. Bu uygarlıkların ilki Girit Adası'nda ortaya çıkan Minos, ikincisi ise istilalar nedeniyle yok edilen Minos uygarlığının yerini alan ve bu uygarlığın devamı niteliğinde görülen fakat Yunanistan anakarasında ortaya çıkan Mykenlerdir. Minos kentleri; bir ada uygarlığı olan Minos uygarlığının coğrafi konumu nedeniyle istilalara karşı korunaklı ve barışçıl bir ortamın ürünüdürler. Bu kentler Eski Mezopotamya ve ya Eski Mısır kentlerinin aksine saray merkezli yapılardır. Minos uygarlığından sonra gelen Mykenlerin kentleri ise, söz konusu dönemde meydana gelen göçler, istilalar vb. nedenlerden dolayı Minos kentlerinin aksine korunaklı bir şekilde inşa edilmiş ve polisin özellikle fiziki bakımdan kökenini oluşturmuştur. Myken kentlerinin bir devamı olarak görülen ve aralarında birçok benzerlik bulunan polis, bu öncüllerinden çok daha kapsamlı ve farklı bir yerleşim formu olarak ortaya çıkmıştır. Polisin ortaya çıkışından önce yalnızca öncel prototip aşaması olarak görülen bu kentler, polisin özellikle fiziki, sosyal ve politik yapısının şekillenmesinde model teşkil etmiştir. Minos ve Myken kentlerinin devamı niteliğinde görülen fakat çok daha gelişmiş bir yapıya sahip olan polis, kökenini oluşturduğu bu kentlerden gerek sosyal, gerek politik ve gerekse fiziki yapısı nedeniyle birçok yönden benzerlik göstermektedir. Myken kentlerinin istilalar nedeniyle büyük bir yıkıma

uğraması, her bakımdan karanlık bir döneme girilmesi, Hellas'ın verimsiz ve engebeli coğrafyasının buradaki halka yetmemesi gibi sorunlardan kaynaklı bir dizi göçler nedeniyle ilk polislerin İonia adı verilen Batı Anadolu'da ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Bu dönemde meydana gelen ve sıklıkla ekonomik, sosyal ve politik huzursuzluklardan kaynaklanan göçler nedeniyle farklı coğrafyalarda kurulan polis niteliğindeki yerleşimlerin olduğu bilinmektedir. Koloni adı altında kurulan bu polisler Eski Yunan=Grek kültür ve medeniyetinin geniş bir alana yayılmasını sağlamıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde; polisin ortaya çıkışına zemin hazırlayan etkenlere, polisin nasıl kurulduğuna ve polisin kavram olarak inşasına değinilmektedir. Eski Yunan uygarlığının en öne çıkan kavramlarından biri olan polis, hem fiziksel anlamda bir kentsel yaşam alanı hem de bir devlet ve yönetim biçimi olarak iki farklı şekilde tanımlanmaktadır. MÖ. VIII. yy.da görülmeye başlanan polis'in ortaya çıkışının en önemli iki nedeni vardır. Bunlardan ilki bölgenin fiziki doğasının uygunluğu diğeri de bölgenin herhangi bir politik güçten yoksunluğudur. Daha spesifik bir ifade ile Hellas'ın dağlık, derin koy ve körfezlerle bölünmüş, sıradağlar ile ayrılmış, engebeli bir topoğrafyaya sahip olması ve burada güçlü bir merkezi otorite sağlayacak bir devletin bulunmayışı, polis adı verilen kent-devletlerinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan en önemli etkenler olmuşlardır. Polis, Eski Yunan uygarlığının temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda Eski Yunan tarihinde önemli bir yer tutan ve ilk polislerin ortaya çıkışını sağlayan Kolonizasyon Dönemi (MÖ. 750-550) detaylı bir şekilde incelenmeye gayret edilmiş, ayrıca Kolonizasyon süreciyle birlikte farklı coğrafyalarda kurulan ve polis niteliği taşıyan yerleşmelerin kuruluşunda rol oynayan etkenler ve bu yerleşimlerin genel karakterine değinilmiştir. Eski Yunan kültürünün ve dolayısıyla bir yerleşim formu olarak polisin, geniş bir çevreye yayılmasını sağlayan Kolonizasyon süreciyle birlikte polis, çok sayıda farklı kültürle tanışmış, ekonomik olarak büyük bir refaha kavuşmuş ve oluşumunu büyük oranda tamamlamıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde; ortaya çıkışını tamamlayan ve gerek sosyal gerek politik ve gerekse toplumsal olarak örgütlenmeye başlayan polisin sosyo-politik karakteri üzerinde durulmuştur. Ayrıca kronolojik çerçevesini oluşturma gayretiyle polis, tarihsel bağlam içinde irdelenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla polisin Arkaik Çağdan (MÖ. 750-500) Helenistik Çağ'a (MÖ. 330-30) kadar olan süreçte geçirdiği

dönüşümler, yönetim şekilleri, tinsel yapısı, sosyal ve toplumsal içeriği, dış dünya ile olan ilişkileri, iç savaşlar, varlığını sürdürmek için verdiği mücadeleler ve nihayetinde nasıl bir çökme eğilimi içine girdiği kronolojik bir sırayla irdelenmiştir. Yanısıra polisin siyasal tarihinin sonlanmasına neden olan Makedonya hegemonyası altına girmesi ile Roma İmparatorluğu tarafından kesin bir şekilde ortadan kaldırılışına kadar olan süreçte polisin varlığını devam ettirmek için gösterdiği direnişlere değinilmiştir. Bu irdelemeler, çok geniş coğrafyalarda varlığını sürdüren bütün polislerin tek tek değerlendirilmesinin güçlüğünden dolayı, bütün polislere rol model olan Atina ve Sparta polisi üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın son bölümü olan beşinci bölümde ise; polisin kent karakteri yani fiziki yapıları üzerinde durulmuştur. Kronolojik bir çerçevede ele alınan sivil ve kamusal yapılar polisi karakterize eden en önemli ögeler olup, polisin kent yapısının kavranmasında ve ayırt ediciliğinde önemli bir yere sahiptir. Bölümü kısaca özetlemek gerekirse; Eski Yunan toplumunun sonul aşaması olan polis, Arkaik dönemden itibaren hızlı bir gelişim sürecine girmiştir. Fakat bu gelişim sürecine girmeden önce, gerek sosyal gerekse fiziki manada uzun bir evreden geçmiştir. Minos ve Myken kentlerinin devamı niteliğinde görülen polis, bu kentlerde olduğu gibi yüksek bir tepe üzerine inşa edilmiş ve bu tepeye de akropolis adı verilmiştir. Kuruluş evresinde her polis, bulunduğu coğrafyanın belirlediği sınırlı bir mekân parçası üzerinde yer almakta, belirli sayıdaki kabilenin *(genos)* veya köyün *(demos/kome)* birleşmesi ile meydana gelmekteydi.

Çoğu polisin tarihsel çekirdeğini, geçmişi çok eskilere dayanan akropolis oluşturmaktaydı. Akropolis adı verilen tepe, yüksek oluşu nedeniyle oldukça korunaklıydı. Dolayısıyla bu tepe, erişilmesi güç olmakla birlikte, rahatlıkla savunulabilen bir alan olduğu için tercih edilmekteydi. Akropolis, kente tepeden bakan bir kale ve bir sığınaktı. Tipik bir Yunan polisi, sıklıkla akropolis üzerine inşa ediliyor ve akropolis'in eteklerine doğru bir yerleşim özelliği gösteriyordu. Polisin yapısal gelişim sürecinde akropolis kadar önemli olan bir diğer ögesi de agoradır. Agora bu isim altında ve sahip olduğu farklı işleviyle yalnızca Eski Yunan polisinde bulunması nedeniyle polisin ayırt edici nitelikleri arasında yer almaktadır. Agora, polis sakinlerinin sosyal, politik, ekonomik ve dini yaşamlarının somut bir şekilde karşılık bulduğu bir mekândır. Akropolis ve agora'da polisin sahip olduğu diğer siyasal ve

umumi yapılar bulunmaktadır. Bölüm, bütün polislerin bir ptototipi olduğu kabul edilen Atina polisi üzerinden örneklendirilmiş olsa da bu yapılar aslında polis adı verilen bütün kent-devletlerinin sahip olduğu yapılardır.

Bu çalışmanın temel amacı, Eski Yunan Uygarlığının yanı sıra, antik dönem boyunca Ege ve Akdeniz kültür havzasını şekilendiren temel sosyo-politik ve kültürel yapılardan biri olan polisin ortaya çıkışından çöküşüne değin süren oluşumu, gelişimi, değişimi ve dönüşümünün detaylı bir şekilde analiz edilmesidir. Bu irdeleme yapılırken polisin, Yakındoğu'da ortaya çıkan ilk kent-devletleriyle herhangi bir etkileşim içinde olup olmadığı saptanmaya çalışılmıştır.

1. BÖLÜM

YERLEŞİM TARİHİ

1.1. İnsan Topluluklarının Yerleşik Yaşama Geçiş Evresi

1.1.1. Neolitik Devrim

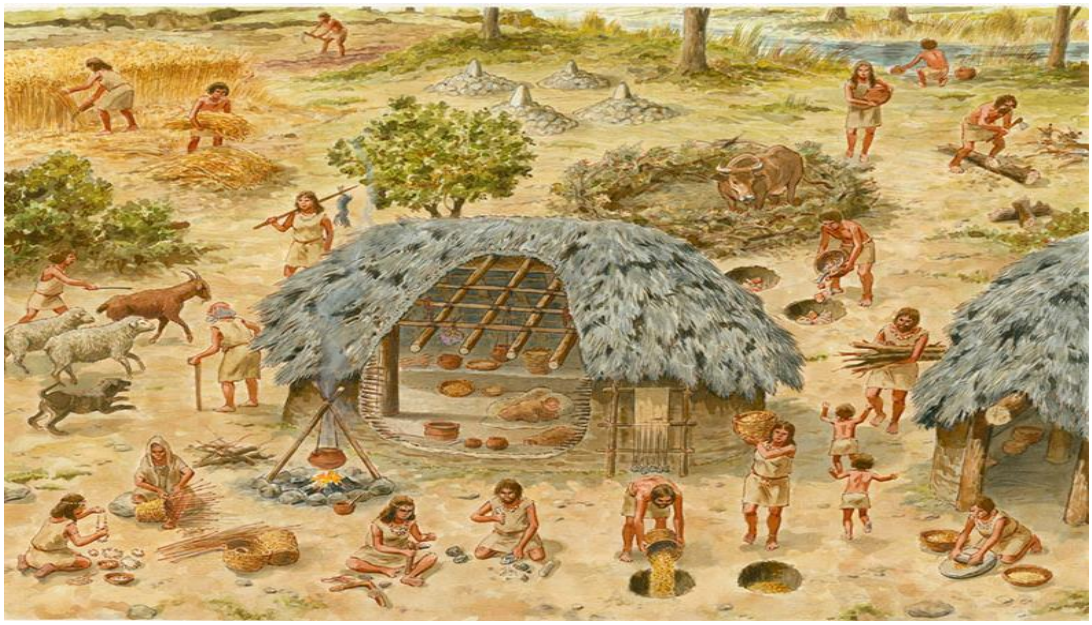
İnsanlık tarihi sürecinin en uzun bölümünü oluşturan Taş devri, taş aletlerin dönüşümüne göre, Paleolitik=Eski Taş=Kaba Taş (MÖ. 600.000-10.000), Mezolitik=Orta Taş=Yontma Taş (MÖ. 10.000-8.000) ve Neolitik=Cilalı Taş devri (8.000-5.500) olmak üzere üç ana bölüme ayrılmakta fakat bu tarihlendirmeler coğrafyadan coğrafyaya farklılıklar göstermektedir.[1] İnsanoğlunun dünya üzerinde bugüne değin en zor şartlarda yaşam mücadelesi verdiği dönem paleolitik devirdir.[2] Paleolitik devir kendi içinde alt, orta ve üst paleolitik olmak üzere üç ana bölüme ayrılmaktadır.[3] İnsanlığın en ilkel ve en uzun dönemi olan, paleolitik devirde insanlar kendilerini korumak için doğadaki sivri taşları olduğu gibi kullanmışlardır. Doğanın sınırlayıcı ve belirleyici baskısı altında yaşayan Mezolitik devri insanları, ekonomik açıdan, avcı ve toplayıcı toplulukları temsil etmektedirler.[4]

Tarih öncesi dönem insanları yaşamak için çoğunlukla mağaraları seçmişlerdir. Aslında bu zamanda çok sayıda açık hava yerleşmesi de bulunmaktadır. İnsanlar yaşadıkları yerde soğuktan, kardan, rüzgârdan, nemden, saldırgan hayvanlardan korunmuşlar ve yaşadıkları mekânı yaptıkları işlere, sosyal ve kültürel örgütlenmelerine uygun hale getirmişlerdir. Çoğunlukla da sapa olmayan bir ırmağın kıyısında, bir vadiye egemen kayanın altındaki sığınakları ve mağaraları seçmişlerdir.[5] Bu dönemde insanlar, savunma ve avlanma amacıyla, taşları yontarak ilk defa araç ve gereç yapmışlar, avcı-toplayıcı bir yaşam stilini benimseyen ve doğaya herhangi bir alanda katkıda bulunmayan insanlar, tüketici topluluklar olarak nitelendirilmişlerdir. Ekonomik etkinliklerinden dolayı göçebe bir yaşam sürülen mezolitik dönemin sonuna

---

[1] Gül Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, İdeal Kültür ve Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 15.
[2] Metin Kartal, *Konar Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş: Epi-Paleolitik Dönem: Türkiye'de Son Avcı-Toplayıcılar,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s. 12.
[3] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 15.
[4] İsmail Güven (Ed.), *Uygarlık Tarihi,* Pegem Akademi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2007, s. 2-3.
[5] Yüksel Arslantaş, "Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ'da Barınma," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt: 24, Sayı: 2, 2014, s. 321.

doğru, ateş denetim altına alınmıştır.[6] Mezolitik yani geçiş evresinde insanlar, zayıf dallarla kuru taş örgü kullanılarak yapılan yuvarlak veya oval planlı evlerde yaşamışlar ve dönemin sonlarına doğru dikdörtgen odalı kerpiç evler ortaya çıkmaya başlamıştır.[7] Uygarlık tarihinin en önemli dönüşüm ya da kırılma noktası olarak kabul edilen Neolitik Çağ; konar-göçer yaşamdan yerleşik köy yaşantısına, avcılık-toplayıcılıktan besin üretimine (tarım ve çiftçilik) geçiş dönemi olması bakımından bir dönüm noktası olarak görülmektedir.[8]

Görsel 1: *Neolitik toplulukların iş bölümü ve günlük yaşamının rekontrüksiyonu.*[9]

Neolitik Çağ, geleneksel olarak cilalı taş aletlerin kullanımı ve avcı-toplayıcı (Mezolitik Çağ) bir yaşamdan temel besin kaynağı olarak bitki yetiştiriciliğine dayanan değişikliğin geçekleştiği bir dönem olarak tanımlanmaktadır.[10] İnsanlığın milyonlarca yıl süren yaşam biçiminin köklü bir biçimde değiştiği neolitik devirde; iyi örgütlenmiş tarım toplulukları sıklıkla, nehir, deniz kenarları, ova ve çatalağızlarında ilk yerleşimler kurmaya başlamış ve evler kümeleşerek köyleri ortaya çıkarmıştır.[11]

---

[6] Güven (Ed.), *Uygarlık Tarihi,* s. 2-3.
[7] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 17.
[8] Mario Liverani, *The Ancient Near East History: Society and Economy*, (Translated: Soraia Tabatabai), Roudledge Taylor&Francis Group Press, New York, 2014, s. 34-35.
[9] https://www.shorthistory.org/prehistory/neolithic-society/ (Erişim Tarihi: 02. 07. 2019).
[10] Nancy H. Demand, *The Mediterranean Context of Early Greek History*, Wiley-Blackwell Publishing, USA, 2011, s. 13
[11] Mehmet Özdoğan, *Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları*, Nezih Başgelen (Ed.), *2000 Yıl Önce "Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı" Neolitik Dönem*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 10-11.

Tarım sayesinde toprağa bağlı yaşam, dolayısıyla köyler gelişmeye başlamış, kalıcı konutların yapımı için yeni yapım malzemeleri ortaya çıkmış, mimari teknikler, yeni araç-gereçler, toprağın ekilip biçilmesi, depolama, mülkiyet, miras, işçilik, besin hazırlama, artı-ürün gibi daha önceleri olmayan tanımlar doğmuş ve yeni yaşamın gereklerini karşılayabilecek yeni ham maddelere ihtiyaç duyulmuştur. Çiftçi olarak tanımlanabilen bu yeni yaşamda, sulu yemek için gerekli olan ateşe dayanıklı kaplar, dolayısıyla depolama yerleri, tahılı besine dönüştürecek teknolojik aletler gelişmeye başlamıştır. Hayvancılığın ortaya çıkmasıyla başta dokuma olmak üzere hayvan ürünlerinin besine dönüşmesi, saklanan besinlerin fermante edilerek ya da kurutularak başka yiyeceklere dönüşümü ve giderek artı ürünün, işgücünün organizasyonunu zorladığı, ticaretin ve yönetici sınıf gibi yeni toplum katmanlarının ortaya çıkışı da yine bu dönemde gerçekleşmiştir.[12] Tarımsal faaliyetler ile başlayan yerleşik köyler, hayvanların ehlileştirilmesi ve evcilleştirilmesi gibi başka faaliyetlerle de ortaya çıkan artı ürünün korunması, paylaşılması ve yönetilmesi ile sosyal açıdan da çeşitlenmeye ve tabakalanmaya başlamıştır. Bu noktada, ilk kentler olarak tanımlanabilecek yerleşimler ortaya çıkmış, bu yerleşimlerin örgütlenmesiyle de devlet ve uygarlık doğmuştur.[13]

Neolitik yerleşmelerde, erkeklerin hayvan, kadınların ise bitki yetiştirmekle uğraşmaları biçiminde bir işbölümü görülmektedir. Ancak kadınlar, tahıl üretiminin ve hayvan yetiştiriciliğinin ev ekonomisi içindeki uzantıları olan öğütme, pişirme yoğun tarım mevsimleri dışında çömlek kaplar yapma, örme, dokuma gibi işlerle de ilgilenmişlerdir.[14] Neolitik Çağ, besin probleminin çözümünün gerçekleştiği büyük bir devrim olarak kabul edilmektedir. Uygarlığın en büyük aşaması olan Neolitik Çağ'da; avcılığın yerini hayvancılık, toplayıcılığın yerini ise tarım ya da rençberlik almıştır. Bu büyük bir devrimdir, çünkü insanoğlu, hayvan ve bitkileri evcilleştirmekle, onların biyolojik evrimine, türleşmesine, melezleşmesine, çoğalmasına da egemen olmuş ve yön vermiştir.[15] Kısaca Neolitik Çağ, beslenme, teknoloji ve yaşamı belirleyen öğelerin yeniden biçimlenme sürecini yansıtmaktadır. Sonuçları bakımından devrim

[12] Özdoğan, *Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları*, s. 15.
[13] Burak Belge, "*İlk Şehirler ve Ortaya Çıkışları,"* Derleyen: Suna Senem Özedemir (Vd.), *Kent Planlama*, İmge Kitabevi, Ankara, 2017, s. 39.
[14] Alâeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi,* Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1995, s. 164-165.
[15] Bozkurt Güvenç, *İnsan Kültür: Antropolojiye Giriş*, Sosyal Bilimler Dergisi Yayınları: G-1, Ankara, 1972, s. 180-184.

niteliğindeki bu değişimin oldukça uzun bir süre içinde gerçekleştiği bilinmektedir. Bu sürecin başlangıcı Son Buzul Çağı'nın (pleistosen) yarattığı koşulların ortadan kalkması, iklimin hissedilir bir şekilde ılımanlaşması ve bugünkü iklim kuşaklarının yerleşmesiyle ilişkilidir. Dünyanın her yerinde insanlar, değişen doğal çevre koşullarına bildikleri teknoloji ve sosyal alışkanlıklarıyla uyum sağlamışlardır. Ancak Yakındoğu'nun belirli bir bölgesinde bu dönüşüm dünyanın diğer yerlerine kıyasla daha hızlı gerçekleşmiş ve daha sonra tüm dünyayı etkileyecek olan yeni yaşam biçimini ortaya çıkarmıştır.[16]

İnsan topluluklarının yerleşik yaşama geçişi tarımla başlamıştır. Avcı-toplayıcı insanlar, toprağı ekip-biçmeyi bilmeyen, sürekli dolaşan, avları nereye giderse peşinden gitmek zorunda olan ve hatta av bol olduğunda dahi, bir avcı topluluğunun ötekine fazla yakınlaşmadığı bir yaşam biçimini sürdürüyorlardı. Buna karşılık tarım, tam tersini gerektiriyordu; çiftçilerin ürünlerine gereğince göz kulak olmaları, ekme ve biçme işlerini mevsimlere göre sırayla yürütmeleri, tarlaların yakınında sürekli kalması zorunluluğunu doğurmuştu. Böylece insanlar, yerleşik barınaklara, üstelik alışkın oldukları yerleşim yerlerinden çok daha dayanıklı yapılara ihtiyaç duymuşlardır.[17] Bu zaruri ihtiyaç doğrultusunda, dünyanın en erken kalıcı yerleşim yerleri Yakındoğu'da Neolitik Çağ ile başlamış olup, dolayısıylada dünyanın geri kalanına buradan yayılmıştır.[18] Yakındoğu, insan yaşamında büyük bir dönüşümün gerçekleştiği, ilk yerleşimlerin ve daha genel bir ifadeyle ilk uygarlıkların izlerinin görüldüğü kadim bir coğrafyadır.[19] Bu nedenle konuya Eski Yakındoğu'daki ilk yerleşim yerlerinden başlanması yerinde olacaktır.

1.2. İlk Yerleşim Formlarının Ortaya Çıkışı

"Yakındoğu" olarak bilinen alan, batısında Türkiye (Anadolu) ve Mısır'dan doğu Akdeniz'e, diğer adıyla Levant'a (günümüzde İsrail, Lübnan, Ürdün ve Fırat'ın batısındaki Suriye toprakları) doğusunda ise Mezopotamya (Fırat'ın doğusundaki

[16] Özdoğan, *Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları*, s. 15.
[17] John Julius Norvich, *Kent Yaşamının Doğuşu*, John Julius Norvich (Ed.), *Antik Dünyayı Şekilllendiren Kentler,* (Çev: Nurettin Elhüseyni), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 17.
[18] Karen Rhea Nemet-Nejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Greenwood Press, London, 1998, s. 17.
[19] William H. McNeill, *Dünya Tarihi,* (Çev: Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 34.

Kuzey Suriye ve Irak) ile İran'ı kapsamaktadır.[20] Yakındoğu'nun ilk neolitik toplulukları, Buzul Çağ'ın sonlarında (MÖ. 12.000) ortaya çıkmıştır.[21]

Yakındoğu'da avcı-toplayıcılıktan çiftçiliğe geçişin en açık görüldüğü yer Levant (Akdeniz'in doğu sahili) ve Filistin'dir.[22] Neolitik dönem insanı düzenli ekim işlemlerini öğrenmeden önce Yukarı Nil ile Aşağı Fırat arasındaki Bereketli Hilal'in ortasında yer alan Filistin'de buğdayın yabani atası olan "emmer" bulunmuş ve toplanmaya başlanmıştı.[23] Yakındoğu'da ilk yerleşme sahaları, mağaralar ve geçici hava kampları ya da atölyelerdi. Filistin'de Kebara Dönemi'ne (yaklaşık MÖ. 18.000'den 11.000'e kadar süren) ait kanıtlardan elde edilen bilgilere göre, Son Buzul Çağı'nın ardından daha kalıcı yerleşim yerleri yaygınlaşmaya başlamış ve Teberiye Gölü'nün (Celile Denizi) doğu kıyısına, MÖ. 15.000 dolaylarında yerleşildiği, Ayn Gev I kazı yerindeki buluntularla ortaya çıkarılmıştır. Kazı alanında, muhtemelen konut olarak kullanılan yuvarlak bir kulübenin temellerinde tahıl öğütme taşları ve taş bir havanla birlikte, tahıl ya da saz biçilen bıçaklara özgün bir parıltıya sahip oraklara rastlanmıştır.[24]

Bölgede MÖ. 12.000-10.300 yılları arasında ortaya çıkan ve Natufiyen kültürü olarak adlandırılan kültür Kebara'ya göre daha yaygındır.[25] Levant'da Kebara kültürünü izleyen dönemler ilkin Natuf vadisindeki Shukbah mağarasında rastlandığından Natufiyen kültürü adıyla anılmaktadır. Yerleşimlerdeki maddi kalıntılar, bu insanların yabanıl tahıl (özellikle arpa ve buğday) ve hayvanlarla (koyun, keçi, domuz) deneyler (yabanıl tahılların sulanması, toplamacılık sırasında bir kısmının toprakta bırakılması, av hayvanlarının seçilerek avlanması, beslenmeleri gibi uygulamalar) yaptıklarına işaret eder niteliktedir.[26] En erken bitki yetiştiriciliği 10.300 yıl önce Ürdün Vadisi'nde

[20] Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu: (MÖ. 3000-330),* Cilt: I, (Çev: Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 1.
[21] Davıid Wengrow, *What Makes Civilization? The Ancient Near East And The Future Of The West,* Oxford University Press, New York, 2010, s. 42.
[22] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 27.
[23] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 76.
[24] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 27.
[25] Karin Bartl, *The Northern Levant,* D.T. Potts (Ed.), *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East,* Blackwell Publishing, USA, 2012, s. 380.
[26] Sibel Özbudun, *Ayinden Törene: Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 28-29.

ayrı kültürel ve doğal olayların birlikte gelişmesi sonucunda Natufiyen insanları tarafından yapılmıştır.[27]

Bu dönemde, tahılların insan beslenmesinin temel öğelerinden biri olarak benimsendiği arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. Natufiyen kazı yerlerinde, yanık, yabani iki sıralı arpa ve yabanıl kızıl buğday (Einkorn) tohumları, meşe palamudu, mercimek, nohut ve bezelye gibi diğer yabanıl yemeklik bitkilerle birlikte, öğütme taşları, ocaklar ve yiyecek depolama kuyuları bulunmuştur. Yakındoğu'da, kızıl buğday ve belki de buğdayın diğer bir yabanıl ot türüyle doğal melezi olarak ortaya çıkan emmer buğdayı, olmak üzere iki tür yaban buğdayı bulunurdu. Bu dönemin insanları yabanıl tahıl ve diğer bitkileri toplarlar, belli yabanıl hayvanları avlayarak yaşamını sürdürürlerdi.[28] Natufiyen yerleşmeleri coğrafi olarak, Ürdün yaylası ve Rift Vadisi'nin eteklerinde yoğun bir şekilde görülmektedir. Tipik Natufiyen yerleşmeleri, su kaynaklarına yakın açık arazi ve vadilere bitişik yamaçlarda bulunmakta olup, bu yerleşimlerin en önemli özelliği yabani tahılların doğal yayılım alanında bulunuyor olmasıdır.[29]

Dönemin yerleşim yerlerinde, ya yıl boyunca, ya da yalnızca yılın belirli zamanlarında oturulurdu. Kulübe ve kamplar yabanıl tahılların yetiştiği yerlerde bulunur, diğer yerlerde av amacıyla daha geçici kamplar kurulurdu. Yerleşmeler kimi kez açıkta, kimi kez de mağara ve kaya barınaklarının önlerindeki teraslarda konumlanmıştı. Açıklıklardaki yapılar, çatıları tahta direklerle desteklenen basit yuvarlak kulübelerdi. Bu kulübeler, sıklıkla yapımı kolaylaştırmak ve daha iyi tecrit sağlamak maksadıyla bir metreden fazla yere gömülürlerdi. Kulübelerin tabanları taşla döşenir ve her kulübede bir ocak bulunurdu. Levant'ta Natufiyen kültürünü izleyen dönem, Proto-Neolitik (Çanak-çömlek öncesi Neolitik A) olarak bilinmekte olup, döneme ait en önemli kalıcı yerleşim yeri Ürdün Vadisi'nde bulunan Jeriko'dur. MÖ. 9000 dolaylarına tarihlendirilen Jeriko, bol sulu bir kaynağın kıyısında yer almakta olup,[30] bilinen en eski köy niteliğindeki tarım yerleşimi olarak kabul edilmektedir.[31] Yaklaşık

[27] Arzu Güngör, "Neolitik Dönemde Beslenmenin İnsan Morfolojisine Yansımaları," *AÜDTCF Dergisi,* Cilt: 38, Sayı:1-2, 1998, s. 370.
[28] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu,* s. 27.
[29] Pavel Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, (Çev: Suavi Aydın), İmge Kitabevi, Ankara, 1998, s. 200.
[30] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu,* s. 25-31.
[31] Fügen Berkay, *Tarih ve Toplum, Köy ve Kent (Yerleşme Sosyolojisine Başlangıç*), Ekin Yayınları, Bursa, 2009, s. 26.

8 dönümlük bir alanı kapsadığı tahmin edilen Jeriko'nun, 3000 kişilik bir nüfusa sahip olduğu düşünülse de,[32] tahminlerin çoğu, 1500 kişilik bir nüfusa sahip olduğu üzerinedir. İngiliz Arkeolog John Garstang ve Kathleen Kenyon tarafından kazılan Jeriko'da Çanak-çömlek öncesi Neolitik A yerleşiminde, hem evler hem de tahkimat duvarları bulunmuştur.[33]

Yakındoğu'da günümüzde de olağan yapı malzemesi durumundaki kerpiçin kullanılmasının bilinen ilk örneği Jeriko yapılarında görülmektedir. Bu yerleşim yerinin insanları, Nutufiyen dönemi kulübeleri gibi kısmen toprağa gömülü ve 5 m. çapında yuvarlak kulübelerde yaşıyorlar ve kulübenin girişindeki kısa koridorlardan aşağı iniyorlardı.[34] Evler yuvarlak bir formda ve güneşte kurutulmuş kerpiçten ya da balçıktan elle yapılmıştır. Yerleşimin batı tarafı 3,6 m. yüksekliğinde etkileyici bir taş duvar ile kaba taşlardan örülmüş, taban çapı 9 m. ve günümüze ulaşan halinin yüksekliği 8 m. dairesel bir iç kule ve bunların önünde de taşa oyulmuş bir hendek ile korunmuştu. Kulenin içinde, kült faaliyetlerinin yapıldığı tahmin edilen ve kulenin tepesine çıkılan merdivenler bulunmaktaydı. Duvar ve hendeğin kasabayı, insani ve doğal tehlikelerden (mevsim değişiklikleri, ani seller vb.) koruması için inşa edildiği düşünülmektedir.[35] İlk tarım yerleşmesi olan Jeriko'da insanlar, tarımı biliyor ve Jeriko tepelerinde ve yamaçlarda yabani buğday hasadı yapıyorlardı.[36] Jeriko'nun, hızla artan nüfusu ve surla çevrili 44 dönümlük bir kasabaya dönüşmesi; buğdaya ve arpaya dayanan, keçi yetiştirilen gelişmiş tarımıyla; Sina Yarımadası ve Anadolu gibi uzak yörelere değin uzanan alışveriş ilişkilerinin bir ürünü olduğu ve bu ticaretin ana merkezini oluşturduğu tahmin edilmektedir.[37] MÖ. 7000'e gelindiğinde Yakındoğu'nun her yerinde tümüyle tarımla uğraşan köyler bulunmaktaydı ve bunların hepsi, tarım için yeterli yağmurun düştüğü bölgelerde kurulmuştu. Fakat zamanla kültürel değişimlerin odak noktası, bu dönemde doğuya, özellikle de kuru tarım alanının altındaki bölgeye, yani Mezopotamya ovalarına kaymıştır.[38]

---

[32] Joshua Cole-Carol Symes, *Western Civilizations Their History& Their Culture,* Vol:1, W. W. Norton&Company Publishers, London, 2005, s. 7.
[33] Charles Gates, *Antik Kentler: Antik Yakındoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi,* (Çev: Barış Cezar), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 51.
[34] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu,* s. 25-31.
[35] Gates, *Antik Kentler,* s. 51.
[36] Jacob Bronowski, *İnsanın Yükselişi*, (Çev: Aykut Göker), V Yayınları, Ankara, 1987, s. 22.
[37] Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma,* s. 180.
[38] Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İÖ. 3000-323*, (Çev: Sinem Gül), Dost Kitabevi, Ankara, 2006, s. 31.

1.3. Eski Mezopotamya' nın Coğrafi Betimi

İki nehir arasındaki ülke anlamına gelen Mezopotamya terimi, Fırat ve Dicle nehirleri ile bu nehirlerin kolları arasındaki bölgeyi kapsayan coğrafya için kullanılmaktadır.[39] Mezopotamya ismi etimolojik olarak; Eski Yunanca'da "orta" ya da "arasında" anlamında kullanılan *"mesos"* ile "nehir" manasına gelen *"potamos"* ve Yunanlıların yer adlarına ekledikleri son ek olan *"-ia"* sözcüklerinin birleşmesiyle türetilmiştir.[40] Kuzey sınırı yaklaşık olarak Anadolu'da Güneydoğu Toros Dağları, doğu sınırı İran'daki Zagros Dağları, batı sınırı yaklaşık olarak Amanos Dağları, güney sınırı ise Fırat ve Dicle nehirlerinin birleşip beraber döküldüğü Basra Körfezi'dir. Mezopotamya, kuzeyde dağlık bölge ve dağ eteklerinde step ortamı, ortada ovalar, güney ve batıda ise çöllerle çevrelenmektedir.[41]

Görsel 2: *Uygarlığın ilk merkezi olan Mezopotamya'nın coğrafi sınırlarını gösteren harita.*[42]

Mezopotamya'nın coğrafi yapısı genel özellikleri bakımından, Yukarı (Kuzey), Orta ve Aşağı (Güney) Mezopotamya olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Yukarı Mezopotamya siyasi harita açısından Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'ı, Aşağı Mezopotamya ise Güney Irak ve kısmen Güneybatı İran bölgesini

[39] Barbara A. Somervill, *Great Empires of the Past: Empires of Ancient Mesopotamia,* Chelsea House Puplishers, New York, 2010, s. 8.
[40] Stephen Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, Fact on File, Inc Book, New York, 2003, s. 2.
[41] Kemalettin Köroğlu (Ed.), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2280, Eskişehir, 2013, s. 3.
[42] https://meetmesopotamia.weebly.com/location.html (Erişim Tarihi: 03. 07. 2019).

kapsamaktadır. Mezopotamya'nın kuzeyi, Zagros Dağları, Güneydoğu Toroslar ve Amanoslar tarafından çizilen yarım daire biçimindeki hat nedeniyle *"Verimli Hilal"* olarak adlandırılır.[43] Bölgenin en büyük nehirleri; Mezopotamya'nın en eski sakinlerinin *Purattu* ismini verdikleri Fırat Nehri ile *İdiglat* ismini verdikleri Dicle Nehridir. Günümüzde birbirinden 150 km. uzaklıkta olan bu iki nehrin, Eskiçağlarda birbirlerinden yalnızca 80 km. uzaklıkta olduğu, dolayısıyla bugün nehirden uzakta görülen yerleşim alanlarında, o zamanlar nehir kıyılarında olduğu tahmin edilmektedir.[44] Günümüzde, tarım açısından oldukça kısır bir alan olan bu bölge, antik dönemlerde, bol miktarda su kaynaklarına ve oldukça verimli topraklara sahipti.[45] Dolayısıyla, Fırat ve Dicle arasındaki verimli ovalardan oluşan Mezopotamya,[46] yerleşim için uygun su kaynaklarına ve elverişli bir iklime sahip olup, iskân edilen ilk bölgeler arasında olması bakımından önemli bir yere sahiptir.[47]

1.4. Eski Mezopotamya'da İlk Yerleşimler

Mezopotamya'nın ilk sakinleri olan avcı-toplayıcı topluluklar, MÖ. 10.000'lerden önce, Fırat ve Dicle Nehirleri yakınlarında dağ eteklerindeki tepelerde ya da mağaralarda yaşamını sürdürmekte ve besinlerini bu tepelerden uzaklarda yetiştirdikleri yabani tahıllardan elde etmekteydi.[48] Mezopotamya'nın bu ilk sakinleri sıklıkla Yukarı Dicle bölgesindeki mağaralarda yaşadıkları için, bölgenin Neolitik Devri yalnızca kuzey Mezopotamya'da gelişmiştir.[49]

Yerleşik yaşamın başlangıcı olan Neolitik Dönem, Kuzey Mezopotamya'da çanak çömleksiz ve çanak çömlekli olmak üzere iki dönemde incelenmektedir. Bu çanak çömlek yapımı önemli bir ayraç olarak gözükse de esas ayrım toplum yaşamında meydana gelen değişimlerdir. Bu dönemin başlangıcında Orta ve Aşağı (Güney) Mezopotamya'nın, olasılıkla çevresel şartların zorluğundan dolayı, yerleşim için tercih edilmediği tahmin edilmektedir.[50] Çanak Çömlek öncesi Neolitik dönemde,

---

[43] Köroğlu (Ed.), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*, s. 3.
[44] Füruzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, DTCF Basımevi, Ankara, 1983, s. 10-11.
[45] Andrew Lees, *The City A World History*, Oxford University Press, USA, 2015, s. 4.
[46] Mehmet Kurt, *Yazılı Kaynaklara Göre M.Ö. I. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, Murat Kitabevi, Ankara, 2007, s. 56.
[47] William W. Hallo-William Kelly Simpson, *The Ancient Near East A History*, Harcourt Brace College Publishers, London, 1971, s. 11.
[48] Robert Chadwick, *First Civilizations Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*, Equinox Publishing Ltd, London, 2005, s. 21.
[49] Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 24.
[50] Köroğlu (Ed.), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*, s. 6.

yerleşik topluluklar Mezopotamya düzlüklerinin kenarında yaşamaktaydılar. Mezopotamya'da Neolitik dönemin en ünlü yerleşmelerinden biri, Braidwood tarafından kazılan, Kuzey Irak'taki Jarmo'dur. Duvarları sıkıştırılmış çamurdan yapılmış, dörtgen planlı evlerde oturan Jarmo yerleşimi sakinlerinin, kemik kaşıklar kullandığı, büyük oranda evcil hayvanlara sahip olduğu ve tarım yaptıkları,[51] ayrıca bu insanların, pişmemiş kilden, ana-tanrıça olduğu düşünülen figürlerle hayvan figürleri yaptığı da bilinmektedir.[52] Neolitik dönemin bir diğer merkezi olan Magzaliye'de ise türünün en erken örneğini teşkil eden; yerleşimin çevresini kuşatan, kulelere sahip bir sur kalıntısı saptanmıştır.[53] Dikdörtgen konut yapısına sahip bu yerleşimde, kerpiç duvarlı evler, taş temeller üzerinde yükselmekte ve yüksekliği 65 cm'ye varan sıklıkla da duvar diplerine yerleştirilen çok sayıda kille kaplı ocak çukurları bulunmaktadır.[54]

1.4.1. Proto-Hassuna Dönemi (MÖ. 6000-5750) Yerleşim Birimleri

Mezopotamya'da Erken Neolitik merkezlere, Hassuna kültürünü yarattığı için Proto-Hassuna da denirdi. Proto-Hassuna dönemi (MÖ. 6000-5750) insanları, pise yani sıkıştırılmış balçıktan yapılmış dikdörtgen evlerde yaşarlardı. Sıklıkla iki ya da üç odalı olan evlerde muhtemelen tek aile barınırdı. Bazı yapıların temelleri, kurutma ızgaraları adı verilen, birbirine koşut duvar dizilerinden oluşmaktadır. Bu dönemdeki merkezlerin çoğu yağmurla beslenen tarım alanları içinde kalmaktadır. Bitki ve hayvan kalıntıları tipik bir tarım ekonomisinin varlığını kanıtlamakla birlikte; dönemin insanları, kızıl buğday, altı sıralı çıplak arpa, mercimek ve bezelye yetiştirir, sığır, koyun, keçi, domuz ve köpek beslerlerdi. [55]

Bu dönemde kültürel anlamda bölgesel farklılıklar fazla gözükmemektedir. Bölgede yaşamları hayvancılık ve tarım ekonomisine dayanan köy toplulukları yaygındır. Yerleşme yerleri arasında bu dönemi temsil eden mimari, Yarım Tepe ve Telul Eth-Thalatlat adlı merkezlerde belirgindir.[56] Erken Neolitik yerleşim yerlerinden biri de Umm Dabaghiyah'dır. Birkaç odadan oluşan dikdörtgen yapılı evlere sahip olan bu

[51] Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıçtan Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 41.
[52] Louis L. Orlin, *Life and Thought in the Ancient Near East,* University of Michigan Press, USA, 2007, s. 150.
[53] Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi,* s. 41.
[54] Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı,* s. 221-222.
[55] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu,* s. 47.
[56] Köroğlu (Ed.), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi,* s. 9.

yerleşim yerinde, konutlar dağınık bir biçimde olup, bu evlere damdan girilmekteydi. Evlerin çoğunda bulunan ve kapısı olmayan odaların ise ambar olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Umm Dabaghiyah höyüğünün bu döneme tarihlenen küçük köyünde yaşayanlar tarımın yanı sıra avcılığı da devam ettirmekteydiler. Avladıkları hayvanlar arasında yabani eşek ve ceylan başta gelmekteydi. Olasılıkla bu hayvanların derilerinden faydalanıp ayakkabı ve giysi yapmaktaydılar. Dönemi temsil eden yerlerden bir diğeri olan Tell Sotto'da, küçük çocukların çömlek içinde evlerin tabanına gömüldüğü, Yarım Tepe'de ise cesetlerin dikdörtgen ya da yuvarlak yapılara yerleştirilerek saklandığı bilinmektedir. Proto-Hassuna Dönemi'nin çanak çömlekleri, kilin, su ve samanla karıştırılmasıyla elde edilen hamurdan şekillendirilmiştir. İlk yapılan örnekler yayvan ve derin kâseler, yuvarlak ya da oval çanaklar, kısa silindir boyunlu, yuvarlak gövdeli kaba kaplardır. Hepsi elde şekillendirilmiştir. Tell Sotto ve Umm Dabaghiyah yerleşmelerinde daha sonraki Hassuna kültürünün yayıldığı bölgede oldukça yaygın olan ekmek pişirme kapları da yapılmaktaydı.[57]

Mezopotamya'da köy yaşamının başlangıcıyla, yazılı belgelerin ortaya çıkışı (tarihi devirlerin başlangıcı) arasındaki gelişmeler, taş alet ya da madencilikte kat edilen aşamayı belirten adlarla değil, yerleşim karakteri, ev plan tipi ve dönemin önde gelen çanak çömlek tipleri gibi ortak kültürel unsurları tanımlayan adlarla tanımlanmaktadır. Bu kültürler sıklıkla ilk belirlendikleri yerin adını almış olup; Hassuna, Samarra, Halaf ve Obeyd gibi kültür evreleri hem bir yerleşim yerini köy ya da kenti hem de farklı zaman dilimlerinde kabul gören kültürel unsurları temsil etmekteydiler.[58]

1.4.2. Hassuna Dönemi (MÖ. 5750-5250) Yerleşim Birimleri

Hassuna kültürünün kökeni kendinden önceki ilk Neolitik devrin başlangıcına kadar uzanmaktadır. Kültür daha çok Kuzey Irak bölgesinde yoğunlaşmıştır. Bu kültürün merkezi, en az 80 adet yerleşime sahip Sincar ve Habur vadileridir.[59] Hassuna dönemi, Mezopotamya'da tarımla uğraşan erken köy toplumunu temsil eden gelişmelerin yaşandığı ve tarımın Mezopotamya'nın kuzeyindeki dağlık bölgeden Mezopotamya ovasına geçişini simgeleyen bir kültür evresidir.[60] Hassuna döneminin en önemli yerleşim yeri kültüre adını veren Hassuna'dır. Hassuna, Musul'un 35 km. güneyinde,

[57] Köroğlu (Ed.), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*, s. 10.
[58] Köroğlu (Ed.), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*, s. 42.
[59] Köroğlu (Ed.), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*, s. 11.
[60] Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma,* s. 186.

Dicle Nehri üzerinde kurulmuş bir yerleşim yeridir.[61] İlkel bir köy kültürü niteliğinde olan Hassuna, 50 hanelik bir köy halkına sahip olup, bu köy halkının ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı.[62] Bu dönemde inşa malzemesi olarak kerpiç kullanılmaya başlanmıştır. Evler bir avlu etrafında yer alan çok sayıda odadan oluşur. Yapı içlerinde değişik tipte fırın ve ocaklar yer almaktadır. Avlu ve sokak olarak nitelendirilen bazı birimlerin tabanı taş döşelidir. Avlularda ve mekânların içinde silo ve büyük depolama çömlekleri bulunmaktadır. Bu dönemde kent olarak tanımlanabilecek yerleşmeler yoktur. Tapınak olabilecek büyük ve özel yapı bulunmadığı gibi dinsel inanışlar hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte,[63] muhtemelen üretici toprağı temsil eden gebe kadın figürlerine taptıkları, arkeolojik veri olan kil idollerden anlaşılmaktadır.[64]

1.4.3. Samarra Dönemi (MÖ. 5300-5100) Yerleşim Birimleri

Samarra Kültürü, Hassuna kültürünün geliştiği bölgenin daha güneyinde, Orta Mezopotamya'da Zagros Dağlarının otlaklarla kaplı eteklerinde ortaya çıkmıştır. Kendine özgü boyalı bir tür çanak çömlek grubu ile temsil edilen Samarra Kültürü yerleşmelerinden en ünlüleri Tell es-Savvan, Çoğa Mami ve Samarra'dır.[65] Samarra dönemi yerleşim merkezleri Irak'ın ortasında bir şerit biçiminde dizilmişlerdir. Dicle Nehri'ne bakan Tell es-Savvan yerleşiminin tarihi, radyokarbon tarihlemesine göre MÖ. 6300'e kadar gitmektedir. Tell es-Savvan'da yapılan kazılar sonucu, bu yerleşim yerinde 15 odalı büyük yapıların olduğu anlaşılmıştır. Bu yapıların altında, sığ oval çukurlar içinde, çoğu çocuk olup, aralarında yetişkin ve gençlerinde olduğu mezarlar bulunmaktadır.[66] Etrafı hendekle ve duvarla korunan Çoğa Mami gibi küçük köy yerleşmeleri ise, dönemin tipik örneklerindendir.[67]

Dönemin en önemli yerleşimi olan Samarra, Mezopotamya'nın yağmurla tarım yapılabilen dağ eteklerindeki bölgenin güneyinde, Dicle Nehri üzerinde yer almaktadır. Tell es-Savvan'da yapılan kazılar bu dönem insanlarının köylerde oturdukları halde[68] tarım için Dicle sularını tarlalarına ulaştıran bir sulama sistemi

[61] Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi,* s. 42.
[62] Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 25.
[63] Köroğulu (Ed.), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi,* s. 11.
[64] Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 25.
[65] Köroğlu (Ed.), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi,* s. 11.
[66] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu,* s. 48.
[67] Köroğlu (Ed.), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi,* s. 12.
[68] Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi,* s. 43.

geliştirdiklerini ortaya çıkarmıştır. Böylece nüfusun beslenmesi için gerekli olan ürün fazlasıyla tedarik edilmiştir. Taş, maden, odun/tahta vb. kaynakların olmadığı dolayısıyla tahılın önemli bir yere sahip olduğu bu çevrede, sulama sisteminin geliştirilmesiyle, tarım ürünleri ticari amaçlı kullanılmış ve Akdeniz ile kuzeye doğu ticari ilişkiler gelişmeye başlamıştır.[69]

Yağmura dayanan kuru tarımın yerine kanallar açılmasıyla geliştirilen sulu tarım ile birlikte, yerleşim yerlerinin nüfusu da artmaya başlamıştır. Samarra merkezlerindeki bitki kalıntıları arasında önceki kültürlerde olduğu gibi, kızıl buğday, emmer, ekmeklik buğday, iki ve altı sıralı arpa bulunmaktaydı.[70] Bu tahılların yanı sıra keteninde yetiştirilmesi dönem insanlarının sulama yaptığının kanıtı olarak kabul edilmektedir.[71] Bu dönemde yapılar dörtgen planlı olup, her biri yaklaşık 60 cm. olan kerpiç tuğlalardan inşa edilmekteydi. Samarra dönemi mimarlığının bir özelliği olan; yapıların köşe ve duvarlarının birleşme noktasına dıştan payandalar konarak desteklenmesi, zamanla Mezopotamya dinsel mimarlığının ayırt edici özelliği olmuştur.[72] Samarra dönemi insanları, çömlek konusunda ileri bir düzeyde olup; "Samarra malları" olarak adlandırılan yeni bir tür çanak çömlek olan;[73] koyu kahverengi boya ile güzel desenlerle süslenmiş ve iyi pişirilmiş kaplar üretmişlerdir. Ayrıca su mermerinden oyularak yapılmış kaplar ve kadın heykelcikleri de bu dönem sanatkârlarının ustalıklarını göstermektedir.[74]

1.4.4. Halaf Dönemi (MÖ. 5500-4800) Yerleşim Birimleri

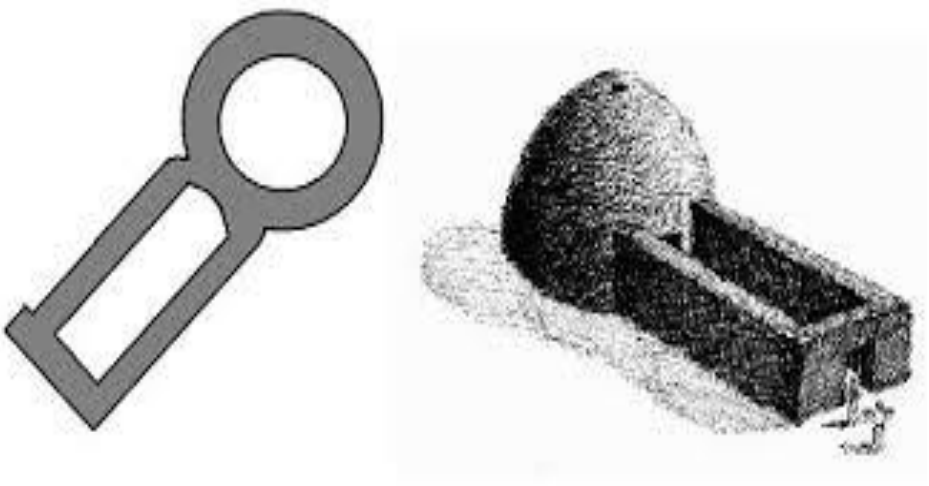
Halaf kültürü, yeni ve kendine özgü farklı özelliklere sahiptir. Kültür adını, ilk kez bulunduğu Yukarı Habur bölgesindeki Tell Halaf adlı yerleşmeden almıştır. Arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan ve yüzey araştırmalarıyla dağılımı saptanan bu döneme ilişkin önde gelen yerleşim yerleri, Tell Arpaciya, Tell Halaf, Tell Brak ve Çagar Bazar'dır.[75] Tell Halaf yerleşimi, sulak ve son derece verimli bir bölgede

[69] Clarica Swisher, *The Ancient Near East*, Lucent Books, California, 1995, s. 24.
[70] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu,* s. 48.
[71] Muazzez İlmiye Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sümerliler-2: Sümerlilerde Günlük Yaşam*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s. 20.
[72] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu,* s. 48.
[73] Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 43.
[74] Köroğlu (Ed.), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*, s. 12.
[75] Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 43-45.

kurulmuştur.[76] Tell Halaf gibi diğer yerleşim alanları da genellikle su kaynaklarına yakın yerlere konumlanmıştır. Halaf Dönemi'nde, ovalarda yaklaşk 2 ila 12 hektar arasında değişen boyutta büyük yerleşme ve çevresinde 1-2 hektar genişliğinde küçük uydu yerleşmeler de bulunmaktaydı. Büyük yerleşmeler, etrafı tahkimat duvarı ile çevrili, tarımın ve ticaretin yaygın olduğu yönetim merkezleri olup, küçük olanlar ise hayvancılık ve süt ürünlerinin yoğun olduğu günümüzdeki çiftliklere benzeyen yerleşmelerdi. Temel geçim kaynağı hayvancılık olan bu yerleşmelerde avcılık da önemliydi. Halaf kültürünü en iyi şekilde tanıtan Musul yakınlarındaki Tell Arpaciya höyüğüdür. Halaf Dönemi yerleşmelerinde tarımın yaygın olduğunu gösteren birçok alet bulunmuştur.[77]

Mimarinin tabiat şartları tarafından belirlendiği Mezopotamya'da iklimin çok sıcak olmasından dolayı pencere kullanılmamış ve ağaçsız bir ülke olmasından dolayı da çatıları kapatmak ancak tuğlaları diklemesine yan yana dizerek ve yükseldikçe çapı küçültülerek mümkün olmuş ve bu da kubbe mimarisini ortaya çıkarmıştır.[78] Dönemin mimari alandaki en önemli yeniliği *"tholos"* adı verilen konut tipinin inşa edilmeye başlanmasıdır. Halaf döneminde, insanlar dikdörtgen planlı, çok odalı evleri terkederek, tholos denen yuvarlak kulübelerde yaşamışlardır. Çapları 3 ile 7 m. arasında değişen bu evlerin bir karı-koca ve çocuklarından oluşan tek bir aileyi barındırdığı tahmin edilmektedir. Tholos tipi evlere dış duvardaki bir açıklıktan girilirdi ve çoğu kez bu yuvarlak konuta dikdörtgen bir yapı eklenirdi. Tell Arpaciya'da, kalınlığı 1,5 m.'yi aşan taş duvarlı yuvarlak binalara uzun yapılar eklenerek, yaklaşık 20 m. uzunluğunda anahtar deliği biçiminde evler oluşturulmuştu.[79]

[76] Saadettin Noyan, *Mezopotamya (El Cezire)' da Kültür, Kimlik, Dil ve Politika,* Feryal Matbaacılık, Ankara, 2013, s. 9.
[77] Köroğlu (Ed.), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*, s. 12-15.
[78] Zahir Güvemli, *Sanat Tarihi,* Varlık Yayınları, İstanbul, 1982, s. 278.
[79] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu,* s. 49.

Görsel 3: *Yuvarlak kubbeli, kısa bir girişi olan tipik bir Tholos planı.*[80]

Tholos tipi evler, balçık, kerpiç ya da taştan inşa edilir, muhtemelen sivri kubbeli bir çatıyla örtülürdü. Özellikle Tell Arpaciya'da yaygın olan tholos tipi yerleşimler, Suriye'nin kuzeyi, Irak ve Anadolu'nun güneydoğusu başta olmak üzere geniş bir alana yayılmıştı.[81] Halaf kültür evresinin en karakteristik özelliği Halaf vazolarıdır. Siyah, kırmızı ve beyaz renklerle boyanmış geometrik şekil ve desenlere sahip olan bu seramikler, diğer Mezopotamya killerinden farklı olan yerel bir kil tipinden yapılmışlardı.[82] Bu dönemde vazoların yanı sıra, ancak ateşi ayarlanmış bir çömlekçi fırını ile yapılabilen, parlak ve canlı renklerle boyanmış, kilden ince uzun vücutlu idoller de önemli bir yere sahiptir. Halaf döneminde ölü gömme adetlerine ilişkin bilgiler az olmakla birlikte, ölülerin basit bir biçimde gömüldüğü ya da yakıldığı tahmin edilmektedir.[83]

1.4.5. El Obeyd Dönemi (MÖ. 5900-4300) Yerleşim Birimleri

Kuzey Mezopotamya'da Halaf kültürü ile eş zamanlı olarak Güney Mezopotamya'da El Obeyd adlı buluntu yerinden dolayı, Obaid veya Obeyd olarak adlandırılan kültür, tüm Mezopotamya'da benimsenmiştir.[84] Bu dönemde insanlar, ilk kentlerin

[80] Yüksel Arslantaş, "Kalkolitik Çağ'da Harput ve Çevresinin Genel Vaziyeti*," Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 2, 2014, s. 89.
[81] Peter M.M. G. Akkermans, *Late Neolithic Architectural Renewal: The Emergence Of Round Houses in the Northern Levant, 6500–6000 BC*, Diane Bolger- Louise C. Maguire (Ed.*), Development of Pre-State Communitites in the Ancient Near East*, Oxbow Books, USA, 2010, s. 22.
[82] Don Nardo, *The Greenhaven Encylopedia of Ancient Mesopotamia*, Greenhaven Press, USA, 2007, s. 134.
[83] Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 28.
[84] Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi,* s. 46.

gelişmesine öncülük eden yeniliklerle ve değişikliklerle, iki nehrin güneyine ulaşmayı başarmışlar ve Dicle ile Fırat nehirlerinin getirdiği milden oluşan verimli ovalarda yaşamışlardır. Bu döneme kadar Mezopotamya'nın güneyinde yalnızca birkaç tane kalıcı yerleşim bulunmaktaydı.[85] En erken Obeyd yerleşmeleri MÖ. 5900 dolayına tarihlenmektedir. Güney Mezopotamya'da ki en erken yerleşmelerden biri Samarra kültürüyle ilişkileri olan Tell Avayli'dir.[86]

Mezopotamya'da Obeyd kültürü bir köy kültürüdür.[87] Söz konusu dönemin yerleşimleri köy niteliğinde ve dağınık olup, bir takım küçük grupların geçici olarak kaldıkları yerlerdi. Konut mimarlığı hakkında çok fazla bilgi olmamakla birlikte, evlerin çoğunlukla yoğunlaştırılmış çamur kullanılarak inşa edildiği bilinmektedir. Yerleşimlerin etrafı taş temel üzerine kerpiçten yapılmış sur duvarlarıyla kuşatılmıştır.[88] Bu dönemde tholos tipi ev inşası sona ermiş, çok renkli bezemeleri olan Halaf çanak çömlek geleneği yeni bir gelenekle yer değiştirmiş ve özellikle güneyin alüvyonlu düzlüklerinde sulu tarım yaygınlaşmıştır. Bu aşamadan sonra güneyin ekonomik ve sosyal yapısı, yağmurla tarım yapılabilen kuzey bölgelerinden belirgin bir biçimde ayrılmıştır. Obeyd döneminde mimari ve sanat alanında atılan adımlar, Mezopotamya uygarlıklarının gelişmesinde öncü bir rol oynamış, zamanla Sümerlerin anıtsal biçime dönüştürdükleri birçok yapı, bu dönemde atılan temeller üzerinde gelişmiştir.[89] Obeyd dönemi yerleşimlerinin en önemli özelliği tapınaklardır. Sümer tapınaklarına öncülük eden bu yapılar, yaklaşık 10x20 m.'lik platformlar üzerine inşa edilmişlerdir.[90]

Obeyd döneminin geç evrelerinde MÖ. 4. Binyılda Güney Mezopotamya'da kent olarak kabul edilen ilk dini ve politik merkezler oluşmaya başlamıştır.[91] İnsanoğlunun en büyük başarılarından olan kentler, tarih boyunca kültür ve medeniyetin yayıldığı merkezler olmuş ve ilk büyük kent toplulukları Mezopotamya'da Fırat ve Dicle

---

[85] Chadwick, *First Civilizations Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt,* s. 27.
[86] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu,* s. 51-52.
[87] Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya: En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar,* Ekin Yayınları, Bursa, 2020, s. 19.
[88] Marcella Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu: Mezopotamya ve Çevresinde Güçlü Aile Yönetimlerinin Devlet Çarkına Dönüşmesi,* (Çev: Zühre İlkgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002, s. 131-132.
[89] Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi,* s. 46.
[90] Engin Akdeniz, "Halaf ve Obeyd Kültürü Üzerine Bazı Gözlemler ve Pirot Höyüğün Halaf-Obeyd Boyalı Çanak Çömleği," *Anadolu Araştırmaları Dergisi,* Cilt: 0, Sayı: 17/2, 2010, s. 25.
[91] Akdeniz, Halaf ve Obeyd Kültürü Üzerine Bazı Gözlemler ve Pirot Höyüğün Halaf-Obeyd Boyalı Çanak Çömleği, s. 25.

arasında kalan vadilerde ortaya çıkmıştır.[92] İlk kentler bir yerden bir yere kolayca yürünebilecek veya bir uçtan bir uca sesin kolayca duyulabileceği mesafeden fazla büyümemişlerdir.[93] Obeyd dönemine ait en önemli kalıntılara Mezopotamya'nın ilk kentleri olan Ur, Uruk, Eridu gibi yerleşim yerlerinde rastlanılmaktadır.[94] Sıklıkla tarımsal bir niteliğe sahip olan Obeyd yerleşimleri arpa, buğday, keten ve hurma tarımı yapan, sığır ve domuz başta olmak üzere hayvancılıkla da geçinen insan topluluklarına sahiptir.[95] Bu insanlar, önceki kültür evrelerinde olduğu gibi ölülerini yerleşme içine gömme (intramoral) geleneğini devam ettirmiş, fakat yetişkin ölülerini ise yerleşme dışında oluşturulmaya başlanan mezarlıklara (extramoral) gömmüşlerdir. Ölüler hocker (cenin) pozisyonunda mezara konmuştur.[96] Obeyd dönemi sonlarına doğru akropolis izlenimi veren alanlar belirmeye başlamış ve bilinen en eski dini yapılar olan tapınaklar ortaya çıkmıştır.[97]

1.4.6. Uruk Dönemi (MÖ. 4000-3100) Yerleşim Birimleri

Uruk dönemi ile birlikte tarihi dönemlerin başladığı Mezopotamya'da, küçük, geçici yerleşmeler yerini kalıcı kent yerleşmelerine bırakmıştır.[98] Bu yeni yerleşim biçimi yani kentleşme uygarlık ile eş anlamlı kabul edilmekte olup,[99] tarihteki ilk kentler, kent-devletleri ve daha genel bir ifadeyle uygarlık Mezopotamya'nın güneyinde vücut bulmuştur.[100] Güney Mezopotamya'nın bereketli ovalarında Obeyd döneminde atılan adımlar, uygarlığın gelişmesinde ve yayılmasında bir zemin oluşturmuş, ardından gelen ve MÖ. 4000-3100 yılları arasında yaşanan Uruk dönemi adı verilen süreçte ise, kentler ortaya çıkmıştır. Bu yeni süreç adını, dönemi karakterize eden ilk bulguların ortaya çıkarıldığı Uruk kentinden almaktadır.[101] Tarımın başlaması gibi kentleşmede insanlığın ilerlemesinde yaşamsal bir adımdı. Kent yaşamının gelişmesinde Güney Mezopotamya'nın önemi ve ilk kentlerin burada ortaya çıktığı konusunda genel bir

---

[92] Ayda Yörükan, *Şehir Sosyolojisinin ve İnsan Ekolojisinin Teorik Temelleri*, Nobel Yayınları, Ankara, 2006, s. 33.
[93] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 84.
[94] Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi,* s. 47.
[95] Akdeniz, Halaf ve Obeyd Kültürü Üzerine Bazı Gözlemler ve Pirot Höyüğün Halaf-Obeyd Boyalı Çanak Çömleği, s. 25.
[96] Köroğlu (Ed.), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi,* s.16.
[97] Orlin, *Life and Thought in the Ancient Near East,* s. 152.
[98] Tom Head, *Ancient Mesopotamia,* Abdo Publishing, USA, 2015, s. 13.
[99] Ümit Hassan, *Ibn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi,* Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, s. 237.
[100] İzzet Çıvgın, "Orta ve Geç Uruk Dönemi'nde (M.Ö. 3700 - 3100) Kentler, Devletleşme, Ticaret, Kültürel Etkileşim ve Kolonileşme," *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, Cilt: 24 Sayı: 1, 2015, s. 82.
[101] Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi,* s. 51.

görüş birliği bulunmaktadır. Köyden kente geçişin dönüm noktası, radyokarbon tarihlemelere göre 700 ile 1000 yıl sürmesi olası Erken ve Orta Uruk dönemlerine rastlamaktadır.[102] Bu dönemde, sulu tarım sayesinde daha fazla ürün elde edilmeye başlanmış, depolama olanakları artmış, saban, tekerlekli araba ve nehir taşımacılığı için kayıklar günlük yaşama girmiştir.[103] Kayık ya da teknelerin icadından sonra nehirler günümüz otoyolları gibi iş görmeye başlamış, nehirler omurgamsı bir taşıma sistemi oluşturmuştur. Zamanla bu sistem sulama arkı ve kanal için bir model olmuş, nehirlerin neden olduğu ani ve dönemsel su baskınlarıysa fırtınanın yol açtığı yıkımları onarmak için köylülerin bir araya gelmelerine, kuraklığın önüne geçmek için suyu tarlalarının etrafına yönlendirmelerine ve nihayet set, kanal ve sulama ağları kurmalarına vesile olmuştur. Bu işlerin yapılması, az olanaklarıyla yetinen, sınırlarından memnun eski köy kültürünün ihtiyaç duymadığı veya teşvik etmediği düzeyde bir toplumsal ilişkiyi, işbirliğini ve uzun vadeli planlamayı gerektiriyordu. Kentsel yerleşimleri fiziksel bir olabilirlik haline getiren bu koşullar, bunları sosyal bir gereklilik haline de getirmiştir.[104] Bu koşullardan sonra hızla gelişen kentlerde tarım ve hayvancılıktan elde edilen ürünlerin dışında kalan maden, değerli taş ve kereste gibi ihtiyaçlar uzak bölgelerden, takas usulüne dayanan ticari ilişkilerle temin edilmekteydi. Gelişen sosyal ve özellikle de ekonomik ilişkiler dönemin sonlarına doğru yazının ortaya çıkmasında öncü bir rol oynamıştır.[105]

Güney Mezopotamya'da ilk kentlerin yaratıcısı Sümerlerdir. Sümerler, kendilerinden önce güneydeki bataklık bölgeye yerleşen kavimlerin medeniyetine, beraberlerinde getirdikleri kimi yeni unsurları da katarak, mevcut eski köy kültürünü bir "kent kültürü" haline dönüştürmüşler, bataklık arazinin içinde yerleşmeye elverişli adacıklara ayrı ayrı cemaatler halinde yerleşerek çok sayıda kent kurmuşladır.[106] Kentleşmenin en önemli ve ilk örneklerinin görüldüğü Mezopotamya'da kent, 7000 yıldan daha eski bir geçmişe sahiptir. Fırat ve Dicle nehirlerinin bir eseri olan verimli araziler ve bu arazilerin sunduğu tarım ve yerleşme olanakları, dünyanın ilk kent medeniyetinin temellerini oluşturmaktadır.[107] Bu kentlerden en önemlisi ve

[102] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu,* s. 58.
[103] Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi,* s. 50-51.
[104] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 76.
[105] Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi,* s. 50-51.
[106] Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 37.
[107] George Gmelch-Walter P. Zenner, *Urban Life: Readings in the Anthropology of the City,* Wavelend Press, New York, 2002, s. 2-3.

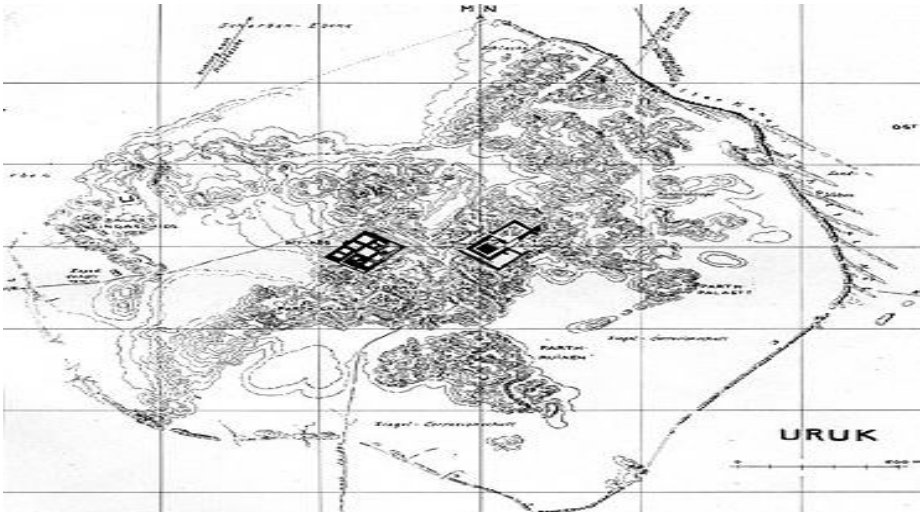
Mezopotamya'nın ilk kenti olan Uruk, Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı verimli ova sayesinde hızla gelişmiş ve kentleşmenin ilk örneği olarak kabul edilmiştir.[108] Sümerler için kent, dünyanın merkeziydi. 2500 yıl önce dünyanın en büyük metropolü olan Babil, Sümer kentlerinin en önemlilerindendi. Sümerlere göre, cennet, bir bahçe değil bir kentti.[109] Sümer kentlerinin en mühimleri Eridu, Ur, Uruk Larsa, Lagaş, Nippur, Şuruppak ve Kiş kenti olup, Uruk dünyanın ilk kenti olarak kabul görmesi bakımından önemli bir yere sahiptir.[110]

1.5. Dünyanın İlk Kenti: Uruk

Bir Sümer geleneğine göre, Sümerlerin en eski kenti Eridu idi.[111] Su tanrısı Enki kültünde önemli bir dinsel merkez olan Eridu, Babil Destanı'na göre de ilk kentti: *"Bir kamış bitmemiş, bir ağaç yaratılmamış, bir ev yapılmamış, bir kent yapılmamıştı, tüm karalar denizdi, sonra Eridu yapıldı*."[112] Sümer mitolojisine göre kurulan ilk kent olan Eridu, hiçbir zaman yönetici hanedanına ev sahipliliği yapmamıştır.[113] Bu nedenle de, Fırat ve Dicle'nin oluşturduğu deltanın kıyısında, şimdiki Bağdat'ın 300 km. kadar güneyinde yer alan Uruk dünyanın ilk kenti olarak kabul edilmektedir.[114] Modern adı Tell el-Varka olan ve Ur kentinin kuzeybatısında kurulan Uruk, Sümerlerin en büyük kentidir.[115] 400 hektarlık bir alanı kapsayan Uruk kenti, anlatılanlara göre; Uruk'un efsanevi kralı Gılgamış tarafından yaptırılan ve 9,5 km. uzunluğunda olan bir surla çevrilmişti. Gılgamış destanına göre, Uruk kentinin üçte birini tapınaklar, üçte birini evler, üçte birini de bahçeler oluşturmaktaydı.[116] Uruk kenti, Gılgamış destanında; büyük bir pazar yeri, yıkılmaz duvarlı ve dar sokaklı olarak anlatılmaktadır.[117]

---

[108] Oana Catalina Popescu-Jianca Ştefan Gordin, "The First Cities of the World in a Bird's- Eye View," *Urbanism Archirectura Constructii*, Vol: 7, No: 3, 2016, s. 178.
[109] John Reader, *Şehirler,* (Çev: Fatine Bahar Karlıdağ), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 41-44.
[110] Somervill, *Great Empires of the Past: Empires of Ancient Mesopotamia*, s. 22.
[111] Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi: İÖ. Üçüncü Bin Yıldaki Tinsel ve Edebi Gelişim Üstüne Bir Çalışma*, (Çev: Hamide Koyukan) Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 119.
[112] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu,* s. 53.
[113] Harriet Crawford, *Sümer ve Sümerler,* (Çev: Nihal Uzun), Arkadaş Yayınları, Ankara, 2015, s. 29.
[114] Margarete Van Ess, *Uruk: Dünyanın İlk Kenti,* John Julius Norvich (Ed.), *Antik Dünyayı Şekilllendiren Kentler*, s. 18.
[115] Kathleen Kuiper, *Mesopotamia: The World's Earliest Civilisation*, Britannica Educational Publis hing, New York, 2011, s. 187.
[116] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu,* s. 60.
[117] N. K. Sandars, *Gılgamış Destanı,* (Çev: Sevin Kutlu-Teoman Duralı), Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 74.

Görsel 4: *Dünyanın ilk kenti Uruk'un krokisi.*[118]

Uruk, MÖ. 3. Bin yılın başında 30.000 ila 50.000 kişiyi barındıran canlı bir kentti. Büyük kent surları içindeki 5,3 km^{2}'lik alanıyla, dönemin en büyük metropolüydü: gerek yakınındaki, gerekse uzağındaki diğer kavim ve kentlerle siyasal ve ticari ilişkileri vardı. Arkeolojik veriler, MÖ. 3500 dolaylarında Uruk'un etkin idaresi, kurumsal, dini ve çarpıcı kamu mimarisiyle büyük bir kentsel merkeze dönüştüğünü kanıtlamaktadır.[119] Geçmişi Obeyd dönemine kadar giden Uruk kenti, gök tanrısı Anu'ya adanan batıdaki Kullaba ve aşk tanrıçası İnanna'ya adanan doğudaki Eanna adlı iki yerleşim yerinin birleşmesinden oluşmaktadır.[120] Uruk kentinin doğu bölümünde bulunan ve bu tür bir teras üzerine inşa edilen,[121] tanrı Anu'ya adanan Beyaz Tapınak, erken Sümer "Yüksek Tapınak"larının en güzel örneğidir. MÖ. 4. Binyılın başlarına tarihlendirilen tapınak, son inşasında 13. m. yüksekliğinde bir terasın üzerinde yer almaktadır. Kerpiç duvarların dışı beyaz sıvayla kaplı olduğu için Beyaz Tapınak olarak da bilinen yapı, üç parçalı kat planı yani üç uzun dikdörtgen birimden meydana gelmektedir.[122]

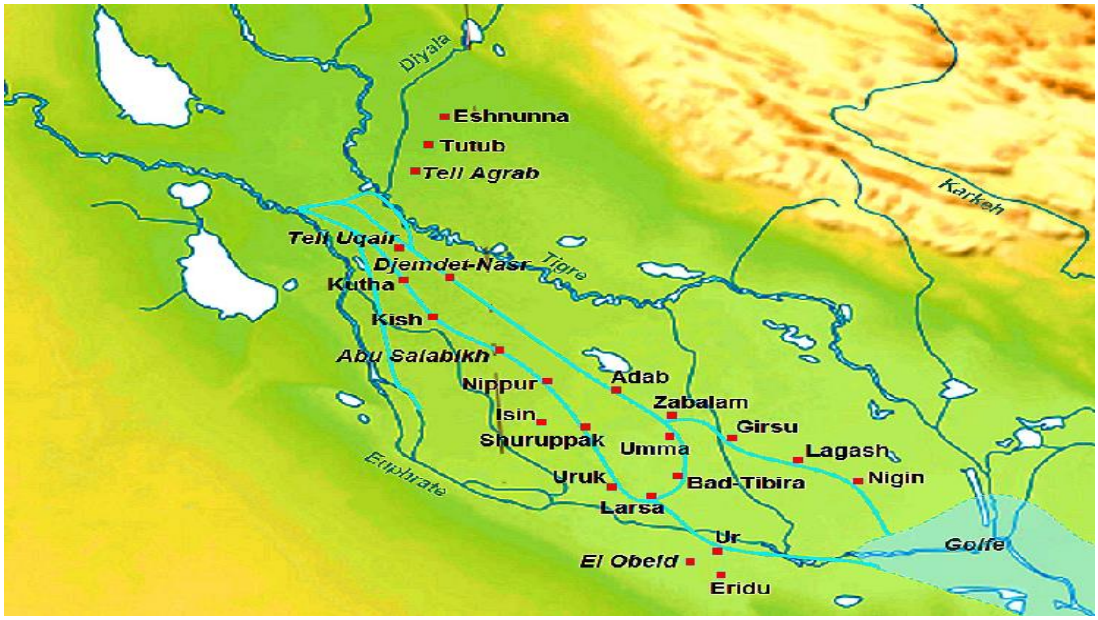
[118] http://teachmiddleeast.lib.uchicago.edu/historical-perspectives/empires-to-nation-states/before-islam /image-resource-bank/image-01.html (Erişim Tarihi: 03. 07. 2019).
[119] Margarete Van Ess, *Uruk: Dünyanın İlk Kenti,* John Julius Norvich (Ed.), *Antik Dünyayı Şekilllendiren Kentler*, s. 18.
[120] Gwendolyn Leick, *Historical Dictionaries of Ancient Civilizations and Historical Eras*, The Scarecrow Press, USA, 2003, s. 126.
[121] Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 51.
[122] Gates, *Antik Kentler*, s. 72.

1.5.1. Sümer Site'lerinin Karakteristik Özellikleri

Site olarak adlandırılan terim, en az 10.000 kişilik bir nüfusa sahip olan, bir kent, onun yakınındaki tarım alanlarını ve köyleri kapsayan, kendi kendini yöneten bir toplumdur.[123] MÖ. 3. Bin yıllarında, Mezopotamya'nın güneyinde, Fırat ve Dicle Nehirlerinin arasında varlığını sürdüren Sümerler bölgeye geldiklerinde site adı verilen küçük kent-devletleri kurmuşlardı.[124] Bir çeşit siyasal bir oluşum olan site sisteminin kökeni Uruk dönemine kadar gitmekte olup MÖ. 3500'lere tarihlenmektedir.[125] Küçük alanlardan ibaret olan bu siteler sıklıkla verimli Fırat ve Dicle Nehirlerinin etrafında kümelenmekteydi.[126] Mezopotamya'da görülen site formundaki siyasal parçalılık ve istikrarsızlık, büyük ölçüde coğrafi şartlardan kaynaklanmaktaydı. Mezopotamya'nın bütün rüzgârlara açık bir geçiş bölgesi olması, sık sık Arabistan ve Suriye bozkırlarından dalgalar halinde gelen göçebe Samîlerin ve diğer savaşçı step halklarının istilalarına maruz kalmasına neden olmaktaydı. Bu durum bölgedeki siyasal birliğin sağlanmasında büyük bir engel teşkil etmekteydi. Mezopotamya'da siyasal bütünleşmeyi güçleştiren bir diğer etken de bölgenin stratejik karakterini ve gücünü yansıtan "suyu denetim altında bulundurma ve paylaşma" isteğidir. Aşağı ve Yukarı Mezopotamya'da toplumsal yapılanmanın daha genel bir ifadeyle tarihinin belirleyicisi su ve suyun paylaşımıdır. Mezopotamya'da geniş imparatorlukların ve birleştirici bir iktidarın ortaya çıkmasını iki bin yıl boyunca engelleyen iki önemli engel daha vardı: Sürekli ordu beslemenin ve uzaktaki toprakların yöneticileriyle kısa yoldan haberleşmenin imkânsız olması ve devletlerin askeri güce dayanması nedeniyle, kaybedilen savaşlar sonunda merkezi iktidarın otoritesinin, yenilginin şokuyla hemen ortadan kalkmasıdır. Sonuç olarak, Sümer siteleri hiyerarşize olmuş klan benzeri bir topluluğun, bütünlük ve hemen hemen tam özerklik sergileyen idari, siyasi ve sosyo-ekonomik birimleri görünümündeydi.[127]

---

[123] Douglas Carnie (Vd.), *World History: Ancient Civilizations*, Rand McNally & Company, USA, 2006, s. 91.
[124] Kuiper, *Mesopotamia: The World's Earliest Civilisation*, s. 40.
[125] Chadwick, *First Civilizations Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*, s. 38.
[126] Sherman Hollar, *Ancient Civilisations: Mesopotamia*, Britannica Educational Publishing, New York, 2012, s. 17.
[127] Hamza Ateş-Soner Ünal, "Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda İdari Hayat," *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1, 2004, s. 29-30.

Görsel 5: *Fırat ve Dicle Nehri kıyısında ki Sümer kentleri.*[128]

Sümer sitelerinin yönetimi, saray ve tapınak hanelerinin yanı sıra, büyüklerden veya kent içindeki çeşitli grupların temsilcilerinden oluşan site konseylerinden oluşmaktaydı.[129] Site-devleti, *"En (bey)," "Ensi (rahip-kral)"* ve *"Lugal (kral/büyük adam)"* unvanlarıyla anılan idareciler tarafından yönetilirdi.[130] Sitelerin başında hem dini hem de dünyevi vazifelerini şahsında toplayan ve Ensi adı verilen rahip-krallar, kent tanrısının temsilcisi olarak görülür ve her yıl kentin vatandaşları arasından seçilirdi. Lugal unvanlı krallar ise, kriz zamanlarında kentlerini ve kasabalarını düşman saldırılarından koruyan ve sıklıkla askeri bir lider olarak öne çıkan kişilerdi.[131] Hem ekonomik alana hem de siyasi alana hâkim olan rahip-krallar, tanrı vekili olarak görülürdü. Bütün tarım arazilerinin sahibi olan bu tanrı vekili hükümdar, sulama şebekesinin genişletilmesi ve korunmasını sağlamakla da görevliydi.[132]

Endüstriyel bir temelden ziyade tarımsal bir temele dayanan sitelerin her biri, sıklıkla surlarla çevriliydi ve etrafında köyler ve mezralar bulunuyordu. Her kentin en belirgin

---

[128] https://faculty.ucr.edu/~legneref/biados/Sumeria/jpg/Sumer1-Ancient%20mesopotamia%20map.jpg (Erişim Tarihi: 03. 07. 2019).
[129] Andrew T. Creekmore, *"The Social Production of Space in Third-Millennium Cities of Upper Mesopotamia,"* Andrew T. Creekmore- Kevin D. Fisher (Ed.), *Making Ancient Cities Space and Place in Early Urban Societies,* Cambridge University Press, New York, 2014, s. 32.
[130] Seton Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia: From the Old Stone Age to the Persian Conguest,* Thames and Hudson Puplished, London, 1984, s. 88.
[131] İsmail Güven (Ed), *Uygarlık Tarihi,* Pegem Akademi Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2010, s. 41-42.
[132] Barthel Hrouda, *Mezopotamya: Dicle ve Fırat Arasındaki Kadim Uygarlıklar,* (Çev: Zehra Aksu Yılmazer), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 73.

özelliği, yüksek bir tepeye oturtulmuş ana tapınaktı; zamanla devasa basamaklı bir kule yani ziggurat adını alan bu yapılar Sümer sitelerinin ve dinsel mimarisinin en karakteristik özelliğidir.[133] Sümer sitelerinin en önemli yapısı, kentin ana tanrıçasına adanmış, devasa büyüklükte inşa edilen yapılar olan Zigguratlardı (anıtsal tapınaklar).[134] Mezopotamya sitelerine özgü olan ve *"dağın doruğu"* anlamına gelen ziggurat, içinde boşluk bulunmayan tepesi kesik ve düz, basamaklı piramit şeklinde bir tapınak kulesidir.[135] Mezopotamya'nın hemen hemen bütün sitelerinde ve kasabalarında en az bir tapınak bulunurdu.[136] Sümer sitelerinde her sitenin ayrı bir tanrısı (koruyucu tanrı) olurdu.[137] Sitelerin esenliğini sağlayan bu koruyucu tanrıya büyük bir tapınak adanırdı.[138]

Kentlerin orta yerinde yükselen Zigguratlar sitenin merkezini oluşturmaktadır. Tapınağın kendisi bizzat merkeziliğin, yönetimin ve belli bir erkin simgesidir. Tapınaklar hem dini ve toplumsal hem de idari ve iktisadi merkezdir. Her yerden görülebilen ve her yeri görebilen zigguratların siteye hâkim bir konumu vardır. Zigguratların etrafında evler, sokaklar, mahalleler yer almaktadır. Mahalleler, farklı toplum gruplarını, mesleklerini barındıran temel yaşamsal birimlerdir.[139] Sümer sitelerinin merkezinde yer alan tapınaklar, ekonomininde merkeziydi ve kente ait olan herşey tapınağın mülkü olup özel mülk yoktu.[140] Vatandaşlara ait özel evler bu tapınakların etrafında kümelenirdi. Site halkı, tanrıya ait olan toprakları verimli hale getirmek, yani bataklıkları kurutup, suları kanallarla toplamak lazım geldiğinde elbirliğiyle çalışır; vatandaşlar birlikte kanal açar, toprağı birlikte nadas eder ve yine birlikte hasad yaparlardı.[141] Tarihin ilk toprak sahipleri olan tapınaklar, devletin kendisi sıfatıyla ellerindeki işgücünü kullanmakta, araziyi değerlendirmekte, sulama

---

[133] Samuel Noah Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri,* (Çev: Özcan Buze), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 104.
[134] Eric Cline (Ed.), *The Ancient World Civilizations of the Near East and Southwest Asia*, Vol: 4, Sharpe Reference Press, Malaysia, 2007, s. 96.
[135] Altay Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, Büke Yayınları, İstanbul, 2002, s. 12.
[136] John Malam, *Historic Civilizations: Ancient Mesopotamia,* Gareth Stevens Puplished, USA, 2005, s. 14.
[137] Hans J. Nissen, *Ana Hatlarıyla Mezopotamya: Yakın Doğu Arkeolojisinin İlk Dönemleri*, (Çev: Zühre İlkgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2004, s. 160.
[138] Susan Pollock, *Antik Mezopotamya: Var Olmamış Cennet*, (Çev: Burak Esen), Sümer Yayınları, İstanbul, 1999, s. 22.
[139] Köksal Alver, "Korkut Tuna ve Şehir Sosyolojisi," *Sosyoloji Dergisi*, Dizi: 3, 22. Sayı: 2011, s. 338-339.
[140] Helmut Uhlig, *Sümerler: Mezopotamya'nın Sıradışı Topluluğu,* (Çev: Nilgün Ersoy), Totem Yayınları, İstanbul, 2018, s. 29-30.
[141] Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 37-38.

alt yapısının bakımını sağlamakta, siteleri surlarla donatmakta ve askeri gücü devşirmekteydi. Tapınak çevresinde yer alan depolar, zanaatkârların çalıştıkları atölyeler, rahiplerin kaldıkları odalar ile birlikte büyük bir üretim merkezi ve tahıl ambarı görünümündeydi.[142] Tapınak aynı zamanda, çeşitli işlerde çalışanların kullandıkları araç gereçlerin, metal araçların, sabanların, sabana koşulan hayvanların, arabaların ve kayıkların da sahibiydi. Böylece tapınak, bir çeşit tanrısal "ev" niteliğine sahip oluyordu.[143] Sümer sitelerinin ana mekânsal özelliği olan surlar en önemli yapılardır. Sitelerin çoğu, sur içinde yapılanmaktadır. Sur hem bir güvenlik duvarı hem de ayrım işlevi görmektedir. Kenti, yer aldığı coğrafyadan ayırmakta, ona başka bir kimlik kazandırmaktadır.[144]

Sümer siteleri daha kuruluş aşamasında fiziksel olarak, yüksek bir platform ya da bir ziggurat üzerinde kurulan ana tapınaklar etrafında gelişim gösterirdi.[145] Sümer sitelerinde, her insan, tapınaklardan birine ve bir tapınak topluluğunun tamamı (yetkililer ve rahipler, çobanlar ve balıkçılar, bahçıvanlar, zanaatkârlar, taş ustaları, tüccarlar ve hatta köleler) bu tapınağın tanrısının insanları olarak anılmaktaydı.[146] Bu insanlar tanrılar için çalışır ve kazançlarını da tapınakta birleştirmekteydiler.[147] Sümer inancına göre krallık kurumu, tanrıların yeryüzündeki mülklerinin adilane bir şekilde idare edilmesi ve toplulukların düzeni için tanrılar tarafından kurulmuştu. İlk zamanlar sitelerin başında bulunan rahipliği ve krallığı şahıslarında toplayan ensilerin, zamanla sitelerin büyümesiyle iş yükü de artmış ve din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerektiği düşünülerek, Erken Sülaleler Devri'nde (MÖ. 2650-2550) saray ve mabed birbirinde ayrılmıştır.[148]

Sümer siteleri, Akkad-Amorit-Kassit-Hurri ve daha birçok farklı sosyal grupların bir arada yaşadıkları kozmopolit alanlardı.[149] Kendi kendine yetebilen siteler, bazen

---

[142] Elvan Eser-Yusuf Kılıç, "Mezopotamya'nın İlk Kent Binaları (Tapınaklar) ve İşlevleri," *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* Cilt: IV, Sayı: XIII, 2017, s. 419-421.
[143] V. Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu? Araçların Öyküsü,* (Çev: Alaaddin Şenel), Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2018, s. 128.
[144] Eser-Kılıç, Mezopotamya'nın İlk Kent Binaları, s. 419-420.
[145] Elizabeth C. Stone, *Mesopotamian Cities and Countryside*, Daniel C. Snell (Ed.), *A Companion to The Ancient Near East,* Blackwell Publishing, USA, 2005, s. 150.
[146] Somervill, *Great Empires of the Past: Empires of Ancient Mesopotamia*, s. 23.
[147] Füruzan Kınal, "Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi," *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 12-13, 1969, s. 5.
[148] Güven (Ed.), *Uygarlık Tarihi,* s. 50.
[149] Norman Yoffee, *Myths of the Archaic State Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations,* Cambridge University Press, USA, 2004, s. 49.

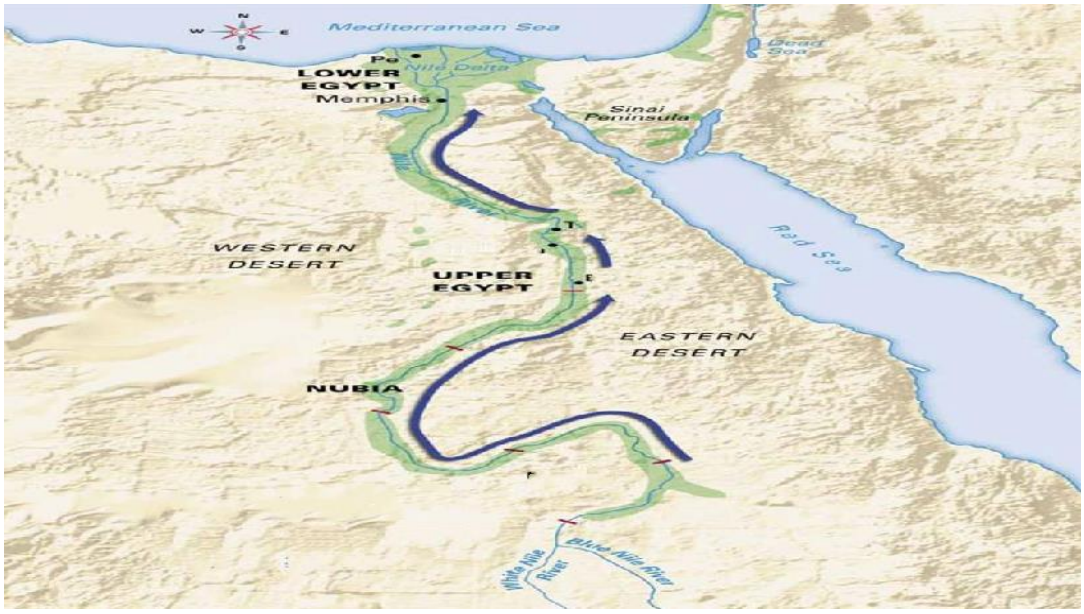
kendine yeterliliklerini kaybedip, birbirleriyle ve çevresindeki köylerle çatışabiliyorlardı. Özellikle toprak ve su sorunlarından dolayı sık sık çatışan bu siteler ayrıca çevrelerindeki göçebe toplulukların saldırılarına da maruz kalmaktaydı.[150] Siteler arasında daima bir parçalanmışlık vardı. İki site arasında çıkan anlaşmazlık, yalnızca silah kuvveti ile bertaraf edilirdi. Böyle zamanlarda rahip-kral başta olmak üzere eli silah tutan bütün erkekler savaşa katılırdı. Savaş sonrasında düşman kentin mağlup olması durumunda, yapılan ilk iş, bağımsızlığın alameti olarak kabul edilen surunu yıkmaktı. Böylece yenilen kent özgürlüğünü tamamen kaybetmiş sayılırdı.[151]

Sümer siteleri, yönetici, ruhban ve askeri sınıfı kapsayan soylular *(amelu),* özgür ancak soylulara göre daha az ayrıcalıklı tacirler, zanaatkârlar, çiftciler, öğretmenlerden oluşan orta sınıf (*mushkinu*) ve köleler (*subaru*) olmak üzere sınıflı bir toplum yapısına sahiptir.[152] Zamanla zenginleşip gelişen Sümer siteleri, Mezopotamya dışından, çoğunluğunu Sami kökenli toplulukların oluşturduğu göçler almaya başlamıştır. Erken Sülaleler Devri'nden itibaren siteler arasındaki çekişmelerin artması, askeri ve siyasal gücün geliştirilmesini gerektirmişti. Zamanla güçlü bir ordu da kuran siteler[153] merkezi bir devlet olmayı başaramadan yeni bir güç tarafından denetim altına alınmıştır. Bağımsız Sümer sitelerinin merkezi bir imparatorluk altında toplanması, siteler arasındaki rekabetlerin bir sonucuydu.[154] MÖ. 2350 dolaylarında, bütün Sümer sitelerini tek bir merkezi imparatorluk altında toplayan, daha genel bir ifade ile Sümer'lerin çöküşüne sebep olan güç, Büyük Sargon önderliğinde kurulan Akad İmparatorluğu (MÖ. 2350-2150) idi.[155] Büyük Sargon, Uruk kralı Lugalzakgasi'yi yenmiş ve onun hegemonyası altında genişlemiş olan Sümer sitelerinin tamamını egemenliği altına almıştır.[156]

[150] Güven (Ed.), *Uygarlık Tarihi,* s. 41.
[151] Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 45.
[152] Özbudun, *Ayinden Törene,* s. 76.
[153] Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 66.
[154] Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu: (MÖ. 3000-330),* s. 57.
[155] Norman Bancroft Hunt, Living *In Ancient Mesopotamia***,** Thalamus Publishing, New York, 2009, s. 10.
[156] Benjamin R. Foster, *The Age of Agade Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*, Routledge Press, New York, 2016, s. 3.

1.6. Eski Mısır'ın Coğrafi Betimi

Eski Mezopotamya uygarlığından sonra, en eski ikinci uygarlık olarak kabul gören Eski Mısır uygarlığı,[157] Yunan tarihçisi Hekataios'a (MÖ. 550-476) göre "Nil'in bir armağanıdır." Mısır olarak nitelenen bölge kuzeyden güneye doğru uzanmakta ve Afrika'nın kuzeydoğusunda yer almaktadır. Asya'ya Süveyş kanalı vasıtasıyla bağlanan Mısır'ın, kuzeyi Akdeniz, doğusu, Kızıldeniz,[158] kuzeydoğusu Sina çölü, batısı Libya, güneyi ise Sudan (Belad-ı Nube) ile çevrilmiştir.[159] Mısır'ın çöl ortasındaki coğrafi konumu kuzeyde denizle sınırlıydı ve Sina Yarımadasına dar bir geçidi vardı; bu durum ülkeyi komşularından ayırmakta ve nüfusu kendi ihtiyaçlarını karşılamaya zorlamaktaydı.[160] Dolayısıyla dış dünyada yalıtılmış bir ülke olan Mısır'ı var eden ve ülkenin genel görünümünü belirleyen Nil Nehri olmuştur.[161]

Görsel 6: *Eski Mısır'a hayat veren, Nil Nehri'ni gösteren harita.*[162]

Dünyanın en uzun nehri (6695 km) olan Nil,[163] Victoria Gölü civarından doğar ve kuzeye doğru akarak Akdeniz'e dökülür. Nil vadisinin batısını, dağlık olan Batı Çölü,

[157] Adam Şenel, *Uygarlık Çizgisi*, Bizim Yayınlar, Ankara, 1968, s. 48.
[158] Georges Perrot-Charles Chipiez, *A History of Art in Ancient Egypt*, Vol: 1, (Translated: Walter Armstrong), Chepman and Hall Puplishing, London, 1883, s. 7.
[159] Hermann A. Schlögl, *Eski Mısır,* (Çev: Firuzan Gürbüz Gerhold), Alfa Yayınları, İstanbul, 2020, s. 9.
[160] Schlögl, *Eski Mısır,* s. 6.
[161] Babila, *Eski Mısır'da Sosyal Hayat ve Hukuk,* s. 4.
[162] https://tr.pinterest.com/pin/111393790754546237/ (Erişim Tarihi: 03. 07. 2019).
[163] Sherman Hollar, *Ancient Civilizations, Ancient Egypt*, Britannica Educational Publishing, New York, 2012, s. 17.

doğusunu Doğu Çölü, Kızıldeniz tepeleri ve Kızıldeniz sınırlamaktadır. Kuzeyde Delta Bölgesi'nden başlayan vadi, güneyde çağlayanlara kadar uzanır. Çağlayanlar Bölgesi'nde bulunan kayalık geçişi zorlaştırır. Çağlayanların güneyinde ise Sudan (Nubya) yer alır. Eski Mısır'ın geleneksel güney sınırı Birinci Çağlayan'dır. Buradan kuzeye Memphis'e kadar olan bölge Yukarı Mısır, Memphis'in kuzeyindeki Nil deltası ise Aşağı Mısır olarak adlandırılır. Memphis ile Abydos arasındaki bölge ise bilim insanlarınca Orta Mısır adıyla anılır. Fakat Eski Mısırlıların "İki Ülke" dedikleri alan yalnızca Aşağı ve Yukarı Mısır'ı ifade etmektedir.[164] Bu alanlar Eski Mısır'da, Ta-Mehu (Aşağı Mısır) ve Ta-Shomu (Yukarı Mısır) şeklinde adlandırılmıştır.[165] Kurak bir iklime sahip olan Mısır'da toprağın verimliliği, doğanın ve ülke sakinlerinin yaşamı daha doğrusu bu sakinlerin mevcudiyeti Nil Nehri'nin taşkınlarına bağlıdır. "Mısır Nil'in bir armağanıdır" sözünden de anlaşılacağı üzere bu medeniyet Nil nehri çevresinde gelişmiştir. [166]

1.7. Eski Mısır'ın En Erken Yerleşim Merkezleri

Eski Mısır'ın en eski kültürü, buzul sonrası (Post Glacial) görülen Paleolitik çağda ortaya çıkmıştır.[167] Bu kültür özellikle Nil vadisinde gelişmiştir.[168] Eski Mısır'ın en erken kültürü yaklaşık olarak İÖ. 6. Binyıllardan itibaren belirginleşmeye başlamıştır.[169] Eski Mısır'ın en erken insanları, avcı-toplayıcı topluluklar olup, balıkçılık yapan, yenilebilir sebze ve yabani meyve toplayarak geçinen göçebelerdir.[170] Mısır'ın ilk sakinleri Afrika'nın çeşitli bölgelerinden muhtemelen kuraklıktan dolayı uzaklaşıp Nil kıyılarına yerleşen insanlardır.[171] Gelişigüzel serpiştirilmiş paleolitik kalıntılar bu insanların göçebe yaşadıklarını kanıtlamaktadır. Mısır'da paleolitik ve mezolitik dönem insanlarının mağara hayatları yoktur.[172]

MÖ. 5000'den önce gelen dönemde, yani paleolitik ve mezolitik devirde Mısırlılar, Nil kıyılarında yaşıyorlardı. Yaşam alanları kuşkusuz çöl yamaçları, sıklıkla da

[164] Köroğlu (Ed.), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*, s. 107.
[165] Wendy Christensen, *Empire of Ancient Egypt*, Chelsea House Puplishers, New York, 2009, s. 24.
[166] Bülent İplikçioğlu, *Eski Çağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 107.
[167] Ali Cengiz Üstüner, *Mısır Uygarlığı*, Dragon Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 189-190.
[168] Erik Hornung, *Mısır Tarihi,* (Çev: Zehra Aksu Yılmazer), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 9.
[169] Marc Van De Mieeroop, *Eski Mısır Tarihi*, (Çev: Ali Oğuz Bozkurt), Homer Kitabevi, İstanbul, 2019, s. 21.
[170] Don Nardo, *Life in Ancient Egypt***,** Reference Point Press, San Diego, 2015, s. 15.
[171] Anita Ganeri, *Historic Civilizations: Ancient Egypt,* Gareth Stevens Puplished, USA, 2005, s. 4.
[172] Üstüner, *Mısır Uygarlığı*, s. 189-190.

yaylalardı. Eski Mısır uygarlığından önce, Nil'in içinden geçerek kuzeye doğru denize yolunu bulduğu vadi, büyük bir bataklıktı. Uygar Mısırlıların, ilkel, taş kullanan ataları, orada yaşamazlar, sulak vadide, vahşi av kuşları, timsahlar ve suaygırları avlarlardı. Köyleri kuru çöl kıyısındaydı ve ölülerini de buraya, ovaya çıkıntı yapan çöl tepesinin alçak uzantıları üzerine gömerlerdi.[173] Eski Mısır'da tarım, dolayısıyla yerleşik yaşam, doğu ve batı komşularına göre oldukça gecikmeli olarak, MÖ. 5000'ler civarında, başka bir deyişle örneğin Filistin ve Mezopotamya'ya kıyasla üç dört bin yıl gecikmeyle ortaya çıkmıştır. Mısır'ın tarıma uygun bir vadiye sahip olmasına rağmen, bu gecikmenin, bölgenin olası zenginliği (av-balıkçılık-toplayıcılık) ile ilgili olduğu tahmin edilmektedir.[174] Çünkü Nil vadisi avcı-toplayıcılar ve balıkçılar için oldukça zengin bir gıda kaynağı oluşturmaktaydı ve insanlar muhtemelen başka kaynaklara ihtiyaç duymamaktaydı.[175]

Eski Mısır'da yerleşmelerin neredeyse tamamı Nil Nehri yakınlarında ya da Nil Nehri'nin yıllık taşkınlarının verimli kıldığı tarım alanlarına yakın yerlerde kurulmuştur.[176] Nil taşkınlarının ulaşmadığı yerler, sulama yapılmadığı sürece çöl veya en çok çöllük savana olup, buralarda yerleşme olmamıştır. İskân noktalarında zamanla önemli bir değişim olmamış ve daha sonraki yerleşmeler, daha önceden varolan yıkıntıların vadi tabanı üzerinde sağladığı yükseltiden faydalanmak ve böylelikle taşkınlardan korunabilmek amacıyla öncekilerinin üzerine kurulmuştur.[177]

MÖ. 4000'den sonra, yağışlardaki düşüş ve kabarmalardaki göreli azalma Mısır'ın batı kısmının (Sahra) çölleşmesine yol açmış ve burada yaşayan topluluklar yoğun bir biçimde vadiye göç etmeye başlamışlardı. Taşkın sularını tutan doğal sulama havzalarına sahip olan Nil vadisi, mezolitik ekonomiden, hayvancılığın eşlik ettiği yerleşik tarıma dayalı bir ekonomiye geçmek için çok ideal bir yerdi. [178] Vadinin ilk sahipleri gruplar halinde kulübelerde yaşamakta ve sığır, koyun, keçi gibi hayvanlar

[173] L.W. King-H.R. Hall, *Yeni Keşifler Işığında Mısır, Kalde, Suriye, Babil ve Asur Tarihi*, (Çev: Arıcan Uysal), İlya Yayınları, İzmir, 2009, s. 11-12.
[174] Jean Louis Huot-Jean Paul Thalmann-Dominique Valbelle, *Kentlerin Doğuşu,* (Çev: Ali Bektaş Girgin), İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 363.
[175] Gian Maria Di Nocera, *Mısır'da Üretim Ekonomisinin Doğuşu ve İlk Sınıfsal Toplumlar,* Umberto Eco (Ed.), Antik Yakın Doğu, (Çev: Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Tarih, İstanbul, 2019, s. 57.
[176] Jane Shuter, *Ancient Egypt,* Raintree Steck-Vaughn Puplished, USA, 2000, s. 34.
[177] Mete Tuncay (Ed.), *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, Eski Mısır,* İletişim Yayınları, İstanbul, (Yayın tarihi: ?), s. 9-10.
[178] Güven (Ed.), *Uygarlık Tarihi,* s. 70.

yetiştirmekteydiler.[179] Eski Mısır'ın Neolitik dönem insanlarının temel geçim kaynağı tarımdır. Bu dönem insanları özellikle buğday ve arpa yetiştirmiş, hasat etmiş, sığır, koyun, keçi ve domuz gibi hayvanlar da beslemişlerdir.[180] Mısır'ın neolitik döneme ait yerleşimleri ve kültürü, dağınık bir şekilde ve çok az sayıda bulunan küçük köy niteliğindeki sitlerde bulunan arkeolojik bulgulardan öğrenilmektedir.[181]

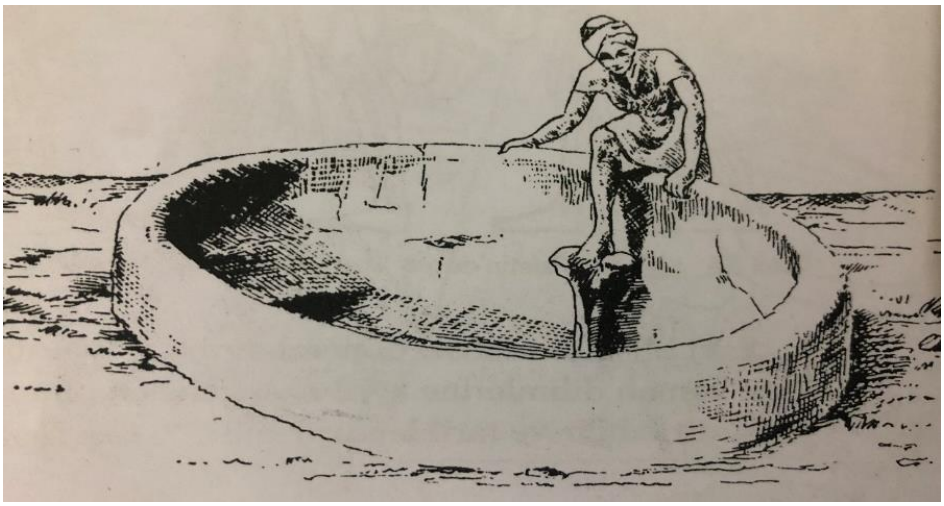
1.7.1. Bir Yerleşim Formu Olarak Köyler

Mısır'da ilk yerleşik topluluklar ve en eski neolitik kültürler MÖ. 5000'i izleyen yıllarda Nil deltası etrafında ortaya çıkmıştır.[182] Nil Nehri'nin karakterize ettiği Mısır, Aşağı Mısır (Kuzey/Nil Deltası) ve Yukarı Mısır (Güney/Nil Vadisi) olmak üzere, coğrafi ve kültürel olarak ikiye bölünmüştür. Deltanın sakinleri, yakın komşuları olan Akdeniz Bölgesi ve Sina yarımadası sakinleriyle, vadi sakinleri ise Mezopotamya ile sürekli bir ilişki halinde olmuştur.[183] Eski Mısır'ın Neolitik dönemine ait en eski köyler, birkaç evin bir araya gelmesiyle oluşan basit kümelerdi ve herhangi bir savunma duvarı da bulunmamaktaydı.[184] İzole edilmiş gibi bir görümün sunan bu köyler, saz ya da kamış bataklıkları ve uzun papirüs ormanlarıyla kuşatılmıştı.[185] Köylerin etrafında mütevazı boyutlarda bahçeler ve ekili alanlar yer alır; bu ekili alanlar henüz, sabanın icadından sonraki gibi birbirine bitişik ve dikdörtgen biçimli geniş tarlalar görünümüne sahip değildirler. Bahçelerin hemen yakınında, bataklıkta veya ırmakta, avlanacak kuşlar ve tutulacak balıklar bulunmakta ve bu ek besinler kötü hasat mevsimlerini dengeleyici veya günlük gıda tüketimini zenginleştirici bir işlevde kullanılmaktadır.[186] Neolitik dönemin ilk yerleşmeleri olan ve köy olarak nitelendirilebilen en önemli yerleşim yerleri, Merimde, El-Badari, El-Meadi ve

[179] Egon Friedell, *Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi*, Dost Kitabevi, Ankara, 2006, s. 130.
[180] Douglas J. Brewer, *Ancient Egypt: Foundations of a Civilization*, Pearson Longman Press, Britain, 2005, s. 60.
[181] Jean Vercoutter, "*The Origins of Egypt,"* Jean Bottero-Elena Cassin-Jean Vercoutter (Ed.), *The Near East: The Early Civilisations*, Vol: II, (Translated: R.F. Tanenbaum), Delacorte Press, New York, 1967, s. 236.
[182] Bill Manley, *Historical Atlas of Ancient Egypt,* Penguin Books, USA, 1996, s. 13.
[183] Michele Ronnick, *Ancient Egypt and the Near East: An Illustrated History*, Marshall Cavendish Puplished, New York, 2011, s. 8.
[184] Douglas J. Brewer-Emily Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* (Çev. Nihal Uzan), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2017, s. 74-75.
[185] Seton Lloyd, *The Art of the Ancient Near East,* Frederick A. Praeger Puplishers, London, 1961, s. 17.
[186] Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, (Çev: Gürol Koca-Tamer Tosun), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 30.

Nagada gibi yerleşmelerdir. Bu yerleşmeler adını kültür evrelerine vermiştir.[187] MÖ. 4. Binyılda, Aşağı Mısır'da Meadi ve Yukarı Mısır'da Nagada olmak üzere iki farklı Neolitik kültür gelişmiştir. Bu kültürler adını yerleşim yerlerinden almıştır.[188]

Aşağı Mısır'da Sülaleler Öncesi (MÖ. 5000-3050) ya da prehistorik döneme ilişkin bilinen en önemli yerleşim yerleri Merimde ve El-Meadi'dir. Delta'da, Nil'in Reşit kolunun batısında, Ben-Saleme yakınlarında bulunan Merimde, Eski Mısır uzmanı Hermann Junker tarafından keşfedilmiştir. Radyokarbon yöntemine göre MÖ. 5060'a tarihlendirilen Merimde yerleşiminde barınakların çoğu; en kesiti oval, sığ bir kuyu biçiminde inşa edilmiş; duvarlarının yapımında, oval en kesiti, yassı ve uzun bir ekmek somununa benzeyen kerpiçler kullanılmış ve duvarların görünen kısımları balçıkla sıvanmıştı. Duvarların bir bölümü, günümüzdeki bahçe kuyularını andırır bir şekilde zeminin üzerinde yer almaktaydı.[189]

Görsel 7: *Merimdeliler, kerpiçten inşa edilen, oval barınakların içine, suaygırının uyluk kemiğinden yapılmış bir basamaktan girerlerdi.*[190]

Merimde yerleşiminde barınakların kapısı yoktu ve kapı işlevini gerçekleştiren farklı bir giriş bulunmaktaydı; çevre duvarını aşan bir kimse, duvarın iç yüzüne bitişik ve barınak zeminine dik saplanmış bir su aygırı uyluk kemiğinin geniş başına basarak içeri girerdi. Yalnızca gecelemeye ve nadiren de olsa yağmurlu havalarda korunmaya yetebilecek büyüklükte olan barınakların üstleri, muhtemelen, hayvan postları ya da

[187] Brewer-Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* 74-75.
[188] Kathryn A. Bard, *Predynastic Period, Overview*, Kathryn A. Bard (Ed.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, Roudledge Press, London, 1999, s. 24.
[189] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır,* s. 95-97.
[190] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, s. 97.

sazdan örülmüş hasırlarla örtülürdü.[191] Kazılarda ele geçen, suaygırı, sığır, keçi, koyun ve domuz kemikleri; balık kılçıkları ve olta iğneleri; çakmaktaşından yapılmış baltalar ve alt ucu oyuk ok uçları, armut ve küre biçiminde topuz başları, sapan taşları ve barınakların bulunduğu yerlerde sıkça rastlanan buğday tanelerinden anlaşıldığına göre; Merimde köylüleri avcılık, balıkçılık, hayvancılık ve çiftçilik ile geçimlerini sağlamış, Nil'in reşit kolu kıyılarındaki tarlalarında "emmer buğdayı" yetiştirmişlerdir.[192] Merimdelilerin samanla karışık balçık hamurunu elle biçimlendirerek ürettikleri çanak çömlekler yalın ve tekdüzeydi. Merimdelilerin ilginç bir geleneği de, ölülerini yerleşim alanlarının dışına (extramoral) değil, içine (intramoral) gömmeleriydi.[193]

Dönemin bir diğer yerleşim yeri olan ve Kahire'nin güneydoğusunda bulunan El-Meadi yerleşimi, MÖ. 3400-3100 dolaylarına tarihlenmektedir. Yerleşim alanı, Nil Nehri'ne paralel 1600 m. uzunluğunda ve 100 m. genişliğindedir. Barınaklar, sıklıkla, güney cepheleri açık, asal rüzgâr yönündeki kuzey yanları kapalı, dairesel ya da yarı oval kulübelerdir. Bu kulübe çatkılarının yapımında, bir bölümü günümüze dek çürümeden kalmış olan, algın ağacı gövdeleri kullanılırdı. Bu alanda en önemli gelişim dikdörtgen planlı yapıların da varolmasıdır. Bunlardan günümüze dek kalmış birinin boyutları 3x5 m.'dir. Dikdörtgen planlı bu yapılar, dik açılı Eski Mısır mimarisinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.[194]

Yukarı Mısır'ın, prehistorik kültürü ise Badari olarak adlandırılmaktadır.[195] Bu bölgede döneme ilişkin bilinen eski yerleşimler ve bunlara ilişkin kültürler El-Badari, El-Amra (Nagada) ve El-Gerze'de oluşmuş ve gelişmiştir. MÖ. 4000'lere tarihlendirilen El-Badari, Asyut kentinin güneydoğusunda ve Nil'in doğu kıyısı yakınlarında bulunmaktadır.[196] Düzenli bir şekilde köy yaşamını sürdüren Badariler, sıklıkla avcılık ve balıkçılık ile geçimlerini sağlamakta, ayrıca arpa ve buğday yetiştirip hayvancılık ile meşgul olmaktaydılar.[197] El-Badari'de Aşağı Mısır'ın neolitik

[191] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır,* s. 95-97.
[192] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, s. 95-99.
[193] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, s. 95-99.
[194] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, s. 95-99.
[195] Petr Charvát, *The Birth of the State Ancient Egypt, Mesopotamia, India and China,* (Translated: Daniel Morgan), Karolinum Press, Prague, 2013, s. 25.
[196] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, s. 98.
[197] V. Gordon Childe, *The Most Ancient East the Oriental Prelude to European Prehistory*, Stephen Austin and Sons Published, New York, 1929, s. 52.

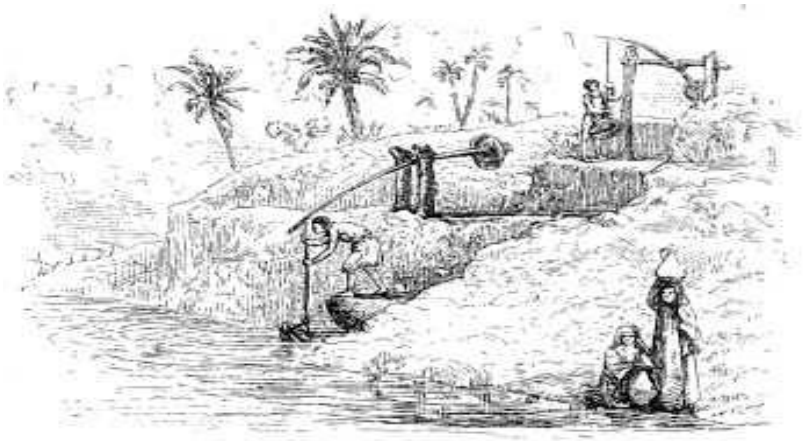
kültüründe görülen sert taştan yapılmış vazolara rastlanılmamakla birlikte, kumaş veya hasırlara sarılarak gömülmüş hayvanlara (çakal-boğa-koç-ceylan) rastlanılmıştır. Badarililer, mezarlık alanlarını köyden uzakta kurmuş ve ölülerini kulübelere benzeyen yuvarlak çukurlara, armağanlarla birlikte hocker biçiminde gömmüşlerdir.[198] Badari kültürünün en karakteristik eserleri Nil sitinden elle yapılmış olan ve bu mezarlara armağan olarak koyulan çanak çömleklerdir.[199]

MÖ. 4500-4000'lere tarihlendirilen, El-Amra yerleşimi Abydos'un güneyinde ve Nil'in batı kıyısı yakınlarında bulunmaktadır. Günümüze dek kalmış bir kerpiç yapıdan anlaşıldığına göre, Amralılar, dikdörtgen planlı ve büyük bir olasılıkla düz damlı konutlarda yaşamışlardır.[200] Nagada ya da Amra kendisinden önceki yerleşimler gibi sosyal tabakalaşma işareti göstermeyen, yerel, küçük çapta bir köy kültürüdür. Fakat geniş bir alana yayılmış olan bu kültür, II. Nagada ya da Gerze olarak bilinen kültüre bir girizgâh oluşturmaktadır. Nil Vadisi'ne ve Delta'sına yayılmış olan ve farklı ülkelerle ilk defa bağlantı kuran bu kültür Sülaleler Öncesi Mısır'ın gelişiminde bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde Eski Mısır'ın devlet düzeni ve siyasal sınırları oluşmaya başlamış ve Erken Sülaleler Dönemine geçiş yaşanmıştır. Kültürün en önemli yerleşim yerleri, Hierakonpolis (Kom el-Ahmar), Koptos (Kipt), Nagada ve Abydos'tur.[201] Kültürü en iyi biçimde yasıtan yerleşim yeri, El-Feyyum (Fayyum) ilinde, Nil'in batı kıyısında bulunan ve MÖ. 3400-3100 yıllarına tarihlendirilen El-Gerze yerleşimidir. Amra kültürünün gelişmiş bir aşamasını yansıtan Gerze kültürü, Meadi kültürüyle eş zamanlıdır. Duvarları girintili çıkıntılı yapılarak güçlendirilen kerpiç yapılar; dalgayı andıran kulpları olan toprak küpler ve silindiri anımsatan mühürler bu kültürün, erken Mezopotamya kültürlerinden etkilendiğini göstermektedir.[202]

Eski Mısır'ın erken dönemlerinde köyler, dayanıksız malzemelerden inşa edildiği için geride çok fazla arkeolojik kalıntı bırakmamışlardır.[203] Neolitik köyler, sıklıkla

[198] Vercoutter, *Eski Mısır*, s. 46-47.
[199] Stan Hendrickx-Pierre Vermeersch, *Prehistory: From the Palaeolithic to the Badarian Culture (700.,000-4000 BC) Ian Shaw (Ed.), The Oxford History Of Ancient Egypt,* Oxford University Press, New York, 2000, s. 37.
[200] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, s. 97-101.
[201] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Eski Mısır,* s. 26.
[202] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, s. 97-101.
[203] Brewer-Teeter, *Mısır ve Mısırlılar*, s. 74.

tepeciklerde ve tarasların aşağı kısımlarında verimli alanlarda kurulmuştur.[204] Eski Mısır nüfusunun en büyük ve en kalıcı bileşenini temel uğraşları tarımsal ve hayvansal ürünler üretmek olan köylüler oluşturmaktadır.[205] Bu insanların bir yılı, taşkın, ekim ve hasat olmak üzere Nil'in karakterize ettiği üç mevsimden ibarettir.[206] Yağmurun düşmediği ve Nil sularının tek yaşamsal kaynak olduğu Mısır'da, Nil'in suları sıklıkla Haziran ortalarında yükselmeye başlar ve tüm vadi ekim ayına kadar sular altında kalırdı, Nil'in suları yalnızca çöl alanlarına ulaşamazdı.[207] Ekimin ortasından sonra Nil suları yavaş yavaş tarlalardan çekilir, geriye silt ve humusla karışık verimli bir toprak katmanı bırakır ve böylece 15 Şubata dek sürecek olan ekim mevsimi başlardı. Ardından köylüler tarlaları genişletmek için bataklık alanı kurutur, sulama kanallarını temizler, yüksek yerlerde bulunan tarlalara nehirden ya da kanallardan şaduflarla[208] su çekerlerdi. Hasad sonucu elde edilen ürün ise daha büyük yerleşim yerlerine Nil yoluyla ulaştırılırdı. Köyler, çiftçi ve çoban ailelerin oturduğu konutlardan oluşmaktaydı. [209]

Görsel 8: *Tipik bir şaduf örneği.*[210]

Neolitik Çağ'a ait en eski köyler, büyük ihtimalle belli çevresel koşulların tarımla uğraşanlara kabul edilebilir bir risk marjı dâhilinde hayvancılık yapma ve ekin

[204] Afet İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti,* TTK Basımevi, Ankara, 1956, s. 38.
[205] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır,* s. 79-80.
[206] Wendy Boase, *Ancient Egypt,* Gloucester Press, New York, 1978, s. 8.
[207] Richard Mayde, *Ancient Egypt,* Dodd Mead and Company Puplished, New York, 1876, s. 15.
[208] Şaduf: Bir sopa ve ucuna takılı kova ya da sepetle suyu kaynağından alarak yukarıya çıkartıp tarlaya boşaltan bir sistem yani ilkel bir kaldıraçtır (Bilgi için bkz: Dilaver Demirağ, "Su Medeniyeti," *Z Dergisi,* Kültür Sanat Şehir Mevsimlik Tematik Dergi, 2017/2, s. 104).
[209] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır,* s. 79-80.
[210] https://www.istockphoto.com/tr/vekt%C3%B6r/geleneksel-shaduf-veya-shadoof-sulama-arac%C4%B1-gm882229958-245528014 (Erişim Tarihi: 04. 07. 2019).

yetiştirme olanağı sağladığı bölgelerde kurulmuştur. Yukarı Mısır'da, neolitik döneme ait köylerin devam edebilmesine imkân tanıyan bölgeler nehrin taşmasını önleyen eski setlerin kenarlarında yer almaktaydı. Bu setler nehrin etrafını kuşatan düzlüklerin metrelerce üzerinde yükseliyor ve köyleri en ciddi su taşkınları haricinde her şeyden koruyordu. Setlerin üzerinde yer alan köyler, çiftçilerin yanı başlarındaki işlenebilir toprağa ve nehre kolayca erişmesini sağlıyordu ki bu da taşıma, iletişim ve zengin balık kaynakları açısından önemliydi.[211]

Yukarı Mısır'a göre farklı bir manzara sunan Aşağı Mısır'da ise, bolca akarsu, bataklık ve göl bulunmaktaydı. Bu bölgenin florası büyük ölçüde sazlardan, papirüslerden ve su bitkilerinden oluşmakta ayrıca bölgede bağlar, bahçeler ve meyvelikler yer almaktaydı. Aşağı Mısır'da morfolojinin koşullarına boyun eğmek zorunda kalan yerleşim yerleri, dağınık köylerden oluşmaktadır. Bu köyler, taşkınlardan korunmak için Arapçada cezire (ada) adı verilen tepeciklere ya da su yollarının aşındırma ve kazılmasıyla yüksekte kalan kıyı kesimlerine kurulmuştur.[212] Neolitik Çağ'a ait en eski köyler birkaç evin bir araya gelmesiyle oluşan basit kümelerdi ve herhangi bir savunma duvarına sahip değildi. Yukarıda ele alındığı üzere, yerleşim yerleri için kullanılan genel belirleyici, kesişen iki yol tarafından parçalara ayrılan bir çemberdi ve bu da erken dönem köylerinin genellikle yuvarlak bir yerleşim planına sahip olduğunu düşündürmektedir.[213] Aşağı Mısır'ın en önemli yerleşim yerlerinden olan El-Kab, El-Badari, Hierekonpolis, Negada, Ombos, Koptos ve Abydos adlı yerleşim yerleri ilk ortaya çıktıklarında köy yerleşmesi niteliğindeydi. [214]

1.7.2. Bir Yerleşim Formu Olarak Nomlar

Eski Mısır'a Sahra'dan göç ettiği düşünülen ve sürekli bir şekilde müsait bir yer aramak suretiyle kabileler halinde gelenler, Nil kıyılarını parça parça işgal etmişler ve buraya ya tek kabile ya da konfederasyon şekline girmiş kümeler halinde yerleşmişlerdir. Mısırlıların "*khasep"*dedikleri bu çöl kabileleri Nil kenarlarına geldiklerinde burası işgal ve imar edilmiş bir halde bulunmaktaydı. Hayatta kalmak için Nil'in ilk sakinleriyle sıklıkla mücadele halinde olan bu kabilelere Tiroglidit veya

[211] Brewer-Emily, *Mısır ve Mısırlılar,* s. 74.
[212] Dominque Valbelle, *Eski Mısır'da Yaşam*, (Çev: Cem Muhtaroğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 87.
[213] Brewer-Emily, *Mısır ve Mısırlılar,* s. 74.
[214] Üstüner, *Mısır Uygarlığı*, s. 193.

İyuntiu adı verilmektedir. Bu kabileler Yunanca *"nome"* şeklinde adlandırılacak olan ve Eski Mısır'da "*spat" (taksim etmek)* adı verilen ilk idari teşekküllerin çekirdeğini oluşturmuşlardır.[215] Yunanlıların *"nome (nom)"* adını verdiği oluşum ilk olarak Neolitik dönemde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, tarıma bağlı bir ekonomik düzen içinde gelişen köylerin birleşmesi sonucu kimi eyaletler otonom yönetime geçmiş[216] ve zamanla köylerin bir araya gelmesiyle kasabalar, bunların bir araya gelmesiyle ise merkezi kentler oluşmuştur. Bu merkezi kentler ise nome adı verilen bölgesel bölümlere ayrılmıştır.[217] Yunanca "bölge/bölüm ya da vilayet" anlamına gelen ve "Nomos" sözcüğünden türetilen Nome,[218] Eski Mısır dilinde "sepat" olarak geçmekte ve kabile birlikleri için kullanılmaktaydı.[219]

Nom'ların taşıdığı isimler, bölgede yaşayan kabilelerin kimliğini yansıtmaktadır. Nom'lar kimi kentlerde olduğu gibi Yunanca isimler almışlardır. Bu Yunanca isimler özünde Eski Mısır dilindeki isimlerin anlamını taşımaktaydı. Örneğin Mısır'ın en güneyinde Nubi sınırlarında bulunan To-khentit nom'u vardı ve "To", "Memleket/toprak" anlamına geldiğinden To-khenti'de "Khenti toprağı" şeklinde çevrilirdi. To-khentit nom'unun merkezi Apo=Apa kenti idi ve Aba kabilesini temsil etmekteydi. Ayrıca Suvan kabilesini temsilen Souanou adlı bir nom bulunmaktaydı. Tas-Horu adıyla bilinen nom'da ise Tazlarla Horların birleştikleri anlaşılmaktadır. Yunanlıların Thebes kentinin adını taşıyan ve Mısır'ın en büyük kenti olan Tapit (Teb), civarında ki Haroui nom'u Arları, Orta Mısır'da Apu nom'u Abaları (Abaların To-khenti'ye gelmeden önce Apu'ya yerleşmişlerdi), Shashotpou nom'u, Sasları diğer bir ifadeyle Şasoları, İotef nom'u Yutları temsil etmekteydi. Aşağı Mısır'da ise; Mitum kenti, Mete kabilesini, Sais (Eski Mısır dilinde: Sav) kenti Sav kabilesini, Tanis kenti ise Tan kabilesini temsil ederdi. Farklı siyasi ve içtimai bir varlık gösteren her nom'un, kendine mahsus dini, ilahı, isimleri, vasıfları, kendilerini temsil eden hayvanları ve

[215] İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, s. 50.
[216] Üstüner, *Mısır Uygarlığı*, s. 195.
[217] Childe, *The Most Ancient East the Oriental Prelude to European Prehistory*, s. 88.
[218] E. H. Warmington (Ed.), *The Geography of Strabo,* Cilt:8, Kitap: XVII, (Translation: Horace Leonard Jones), Harvard University Press, London, 1932, s. 9.
[219] V. Diakov- S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu- Uzakdoğu-Eski Yunan,* Cilt: 1, (Çev: Özdemir İnce), Yordam Kitap, İstanbul, 2017, s. 120.

ayrı bayramları olurdu.[220] Bu kabileler, *"saru"* adı verilen ihtiyarlar meclisi tarafından idare edilirdi.[221]

Her nom'u temsil eden bir anakenti/metropolü bulunmaktaydı. Siyasi bir yönetim biriminden ziyade kültürel bir oluşumun ürünü olan[222] nom'ların, kendi lehçesi, kendi mitosu,[223] ve kendi totemi[224] bulunmaktaydı. Nom'lar birbirinden bu totem işareti ile ayrılır ve bu totemler hangi tür hayvan veya nesne ise nom'larda ona göre adlandırılırlardı. Mesela, köpek, yılan, uçan kartal gibi.[225] Nom'ların adları, ilkel insanın doğal olarak ilk aklına geldiği şekliyle olup, isimleri bilinen en önemli nom'lar, Yukarı Mısır'da; "tavşan nomu", "ceylan nomu", "palmiye", "çınar" ve "bıçak" olup, en güney kesimlerde; "kara öküz nomu" ve "buzağı nomu" ve "arazi önü nomu", Yukarı Mısır'ın ikinci nomu "Horus'un evi" altıncı nomu "Horus'un dağı" ve deltanın yirminci nomu "thoth" (tanrı adı) idi.[226] Arkeolojik kalıntılardan elde edilen bilgilere göre; kimi nom'larda bayrak olarak taşınan direklere bu hayvanların heykelleri konmaktaydı. Bazen de bu hayvanlar yarı insan şeklinde yapılırdı. Bu, muhtemelen nom'ların kutsal totemlerini ve idari ayrılıklarını ifade etmekteydi.[227]

Her nom'un kendine mahsus damgası bulunmaktaydı. Nil Nehri üzerinde kullandıkları binlerce kayıkların direklerinde bu damgalar, bir nevi kabilelerin ve bayraklarının sembolü idi.[228] Her nom'un farklı hayvanlar tarafından temsil edilen farklı tanrıları ve farklı festivalleri vardı. Nom'una duygusal ve tinsel bakımdan bağlı olan bir nom sakini için, bir nom'dan diğerine ikametinin değişmesi oldukça güç bir durumdu.[229] Her nom'un sahip olduğu farklı tanrı ve dini inançlarının yanı sıra sembolü ve yasaları da farklı olmaktaydı. Bunun sonucunda da doğal olarak, bir yönetici kral, yasa koruyucuları, kralın hizmetkârları, rahipler, çiftçilik ve sanatkârlık gibi bir iş bölümü

---

[220] Yusuf Ziya Özer, *Mısır Tarihi,* TTK Yayınları, Seri: VIII, No: 4, Ankara, 1939, s. 40-43.
[221] İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, s. 49.
[222] Patricia D. Netzley, *Greenhaven Encyclopedia Series*: *Ancient Egypt*, Greenhaven Press, London, 2003, s. 215.
[223] Diakov-Kovalev, *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu- Uzakdoğu-Eski Yunan*, s. 120.
[224] Totem: İlkel toplumlarda topluluğun ondan türediği sanılan ve kutsal sayılan hayvan, ağaç, rüzgâr vb. herhangi bir doğal nesne (Bilgi için bkz: Türk Dil Kurumu Sözlüğü, http://sozluk.gov.tr/).
[225] İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti,* s. 49.
[226] Adolf Erman, *Life in Ancient Egypt*, (Translated: H. M. Tirard), Cornell University Press, London, 1894, s. 17.
[227] İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, s. 53.
[228] Özer, *Mısır Tarihi*, s. 40.
[229] Cyrus H. Gordon, *The Ancient Near East: The Common Background of Greek and Hebrew Civilizations*, W.W. Norton and Company Puplishers, London, 1965, s. 56.

ve yönetim mekanizması doğmuştu.[230] Her nom bir merkezle onun çevresindeki araziden ibaret olup, büyüklüğü 30-40 km'yi geçmezdi. Bu birlikler işletilen arazi bölümünün aynı zamanda idari teşkilatın ilk örneğidirler. Ayrıca bir tanrı sembolüne sahip olan nom, dini teşkilat ile zirai teşkilatın yan yana görüldüğü birimler olarak da önemli bir yere sahiptirler.[231] Nom'ların sayılarının, Eski İmparatorluk döneminde (MÖ. 2800-2400) 22'si Aşağı Mısır'da, 20'si ise Yukarı Mısır'da olmak üzere toplam 42 olduğu bilinmektedir.[232]

Görsel 9: *Tarihsel dönemlerde Mısır'da 42 nom vardı. Bunların 22'si Aşağı Mısır'da, 20'si de Yukarı Mısır'da idi.* [233]

Aşağı Mısır'daki vadide bulunan nom'ların merkezi Hierakonpolis (Nekhbat) idi ve önceleri 22 nom, 2 krallık şeklinde yaşayan bu nomlar zamanla birleşmişlerdi. Akbaba şekilli tanrıça Nekhbet himayesinde olan ve vadiyi temsil eden Hierakonpolis daha sonra vadideki iki krallığın birleşmesinden meydana gelen krallığın da merkezi olmuştur.[234] Yukarı Mısır'da bulunan 20 nom'da aynı şekilde birleşmiş ve doğu-batı şeklinde iki krallık ortaya çıkmıştır. Bunlardan Batı devleti, Tanrı Horus'un himayesindedir ve merkezi Behdet (Damanhour) kentidir. Doğu devleti ise Tanrı Osiris'in himayesinde olup merkezi Busiris'dir. Zamanla deltadaki doğu ve batı devletleri birleşerek, merkezi tanrı Horus'un himayesindeki "Pe" (Buto) ya taşımış ve

[230] Üstüner, *Mısır Uygarlığı*, s. 195-196.
[231] İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti,* s. 50.
[232] Morris L. Bierbrier, *Historical Dictionary of Ancient Egypt: Historical Dictionaries of Ancient Civilizations and Historical Eras, No. 22*, The Scarecrow Press, Toranto, 2008, s. 165.
[233] http://www.egyptsearch.com/forums/ultimatebb.cgi?ubb=reply;f=15;t=008856;replyto=000002 (Erişim Tarihi: 04. 07. 2019).
[234] Üstüner, *Mısır Uygarlığı,* s. 195-196

krallarına da Arı resmi ile temsil edilen Luti, (Horus'un hizmetkârı) unvanı verilmiştir. Bu siyasal olayların oluşu sürekli mitolojik bir bağlamda gösterilmiştir.[235]

Kuzey ve güney nom'ların arasında süregelen ve yüzyıllarca devam eden savaşlar iki bölgeyi birleştirme düşüncesini ortaya çıkarmıştır.[236] Bu nedenle Aşağı ve Yukarı Mısır krallıklarını birleştirme girişiminde bulunan ilk kişi, akrep-kral (ismi bilinmeyen kral, nom'unun totemi ile bilinmektedir) adıyla bilinen kraldır ve bu kralın Aşağı ve Yukarı Mısır'ı birleştirme çabaları başarısız olmuştur. Bu kralın halefi olan Narmer'in iki krallığı birleştirmek için çok uğraştığı ve kral Menes'ten önceki gerçek birleştirici kral olduğu ise Hierakonpolis'teki mezarı içinde bulunan bir paletten anlaşılmaktadır.[237] Ancak kalıcı olmayan bu birleştirme girişiminden sonra, Mısır'ın yeniden tek siyasal birim olarak birleştirildiği ve bu asıl birleşimin de kral Menes tarafından gerçekleştirildiği kabul edilmektedir.[238] Neticede bu iki ülkenin birleştirilmesiyle Sülaleler dönemine ait ilk imparatorluk kurulmuştur.[239] Varlığını ve önemini Tarihi devirlerden sonra da devam ettiren nom'lar, Thinit Döneminde (MÖ. 3200-2780) birer idari bölüm olarak krallık merkezine bağlanmışlardır.[240] Bu dönemde, her biri kendi sistemiyle, merkezi hükümete devredilen vergi tahsilatını (tahıl ve diğer mallar şeklinde) yapan temel yönetim birimlerine dönüşmüştür.[241]

Eski İmparatorluk döneminde esas idari bölümü teşkil eden nom'lar, zamanla güçlenmiş ve kendilerini birer küçük kral ilan eden nom valilerinin merkeze bağlılığı kalmamıştır. Bunun üzerine her nomun valisi (nomark) kaldırılarak, Mısır; Delta, Orta ve Güney olmak üzere üç büyük eyalete ayrılmıştır.[242] Sonuç olarak, bölgesel yönetimin yerleştiği nom sistemi, Eski Mısır devlet sisteminde önemli bir yer işgal etmiş,[243] merkezi yönetimin zayıflaması, nom yöneticilerinin bağımsızlık hareketleri, birbirleriyle olan üstünlük mücadeleleri, güçlenen nom'ların merkezi yönetime karşı

[235] Üstüner, *Mısır Uygarlığı*, s. 189-190.
[236] Andre Ribard, *İnsanlığın Tarihi,* (Çev: Erdoğan Başar-Şiar Yalçın), May Yayınları, İstanbul, 1974, s. 16.
[237] İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti,* s. 59.
[238] Turgut Yiğit, *Eski Mısır Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2019, s. 31.
[239] Üstüner, *Mısır Uygarlığı*, s. 200.
[240] İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, s. 168.
[241] Netzley, *Greenhaven Encyclopedia Series: Ancient Egypt*, s. 215.
[242] İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, s. 173-174.
[243] Huot-Thalmann-Valbelle, *Kentlerin Doğuşu*, s. 388.

isyankâr tutumları gibi bir takım sorunlar,[244] Eski Mısır devletini çöküşe kadar götürmüştür. [245]

1.7.3. Bir Yerleşim Formu Olarak Kentler

Eski Mısır'da ilk kentlerin MÖ. 3500 yılında Eski Mezopotamya uygarlığından 500 yıl kadar sonra ortaya çıktığı bilinmektedir.[246] Kentlerin nasıl ortaya çıktığı, arkeolojik kalıntıların yetersizliğinden dolayı kesin olarak bilinmemektedir. Kentlerin Nil Nehri boyunca bulunmaları, dolayısıyla ırmağın yıllık taşmalarının bıraktığı çamurun altında derinlerde gömülü ya da kimi örneklerinin günümüzde yaşanılan yerleşimlerin altında bulunması nedeniyle ilk kentler hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bütün bu zorluklara rağmen arkeologlarca yürütülen çalışmalar sonucunda, Eski Mısır'da kentlerin var olduğu netliğe kavuşturulmuştur.[247] Dayanıklı olmayan malzemelerden (ahşap, pişirilmiş tuğla, kerpiç vb.) inşa edilen Eski Mısır kentlerinin mimari yapısı ya da ögeleri hakkında çok fazla bilgi bulunmamakta ve bu bağlamda elde edilen bilgilerin çoğu mezarlar ve tapınaklar ile ilgilidir.[248] Eski Mısır'da ilk kentlerin oluşumunda toplumsal hiyerarşinin ve sınıf farklılıklarının etkisi görülmektedir. Toplumda çok net bir biçimde, tanrısallaştırılmış bir öge olarak firavun[249] ve halk ayrımı bulunmaktadır. Eski Mısır'ın toplum yapısında rahipler, askerler ve idari işler ile uğraşan memurlar şeklinde tanımlanan grupların dışında halk ve daha alt tabakada geniş bir köle sınıfı bulunmaktadır. Köleler, Eski Mısır kentlerinin temel ögesi olan piramitlerin inşasında önemli bir yere sahiptir. Eski Mısır'da ortaya çıkan ilk kentler, firavunlar tarafından inşa ettirilen piramitler ve kamusal yapılar ile ilişkili olarak ortaya çıkmıştır.[250]

---

[244] Netzley, *Greenhaven Encyclopedia Series: Ancient Egypt,* s. 215.
[245] Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi,* Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2015, s. 85.
[246] Hüseyin Bal, *Kent Sosyolojisi,* Fakülte Kitabevi, Isparta, 2008, s. 32.
[247] Gates, *Antik Kentler,* s. 123-124.
[248] Güvemli, *Sanat Tarihi,* s. 272.
[249] Firavun sözcüğü, Eski Mısır dilinde "büyük ev" anlamına gelmektedir. Başlangıçta kralın evi olarak kullanılan sözcük Yeni İmparatorluk döneminden sonra kral anlamında kullanılmıştır (Bilgi için bkz: Sophie Desplancques, *Antik Mısır*, (Çev: İsmail Yerguz, Dost Kitabevi, Ankara, 2006, s. 26).
[250] Belge, *İlk Şehirler ve Ortaya Çıkışları*, s. 52.

Eski Mısır'da Nekheb olarak bilinen Hierakonpolis en erken yerleşimlerdendir. Yukarı Mısır'da Edfu'nun[251] kuzeyinde yer alan kent Sülaleler döneminde, Yukarı Mısır'ın ve üç nom'un başkentiydi. Önemli bir kült merkezi olan kentte, Yukarı Mısır'ın koruyucusu, akbaba tanrı Nekhbet onuruna inşa edilen tapınaklar en mühim mimari yapılardır.[252] Eski Mısır'ın Prehistorik dönemlerine tarihlenen ve MÖ.4000 dolaylarında kentleşmeye başlayan Hierakonpolis,[253] Yukarı Mısır'ın ilk başkenti olarak önemli bir yere sahiptir.[254]

Prehistorik dönemin en geniş sınırlara sahip yerleşimi olan Hierakonpolis,[255] ilk kurulduğu dönemlerde, aşağı çöl şeridi üzerinde bulunmaktaydı. Zamanla tarım yapılabilen vadilere doğru bir yayılım göstermiş olan bu yerleşim yeri, nüfusunda artması sonucu kentleşmeye başlamıştır.[256] Hierakonpolis, tipik bir prehistorik yerleşim düzeni sergilemekte ve yerleşim yeri nehre paralel ve dik uzanmaktadır. Hierakonpolis'teki kalıntılar, yerleşim alanlarının alçak çölde bulunduğunu, merkezi alandaki konutların çeşitli şekillerde düzenlendiğini göstermektedir. Kent merkezi, vadi boyunca kuzeybatı ve güneydoğuya uzanan ve yaklaşık 2 km. boyunca alçak çöllere uzanan yerleşmelerle çevrelenmiştir. Arkeolojik kazıların verdiği bilgilere göre, kentte farklı sosyal grupların mezarlıkları, yerleşim alanları, tören alanları ve el yapımı üretim yerleri bulunmaktadır. Kente ait en önemli kalıntı, Aşağı ve Yukarı Mısır'ı birleştiren kral Narmer'e ait Narmer paletidir. Hierakonpolis kentinin önemi de bu siyasi birleşmeden ve ilk başkent olmasından kaynaklanmaktadır.[257]

Eski Mısır, tarihinin en eski dönemlerinden itibaren kale-kentlerle kaplanmıştı. Thinitler Dönemi'nden kalma paletlerde bunlar kareye yakın planlı, yuvarlak köşeli yerleşim merkezleriydiler. Çevrelerinde mazgallı surlar vardı. Nil Vadisi kentlerinin en eskilerinden Abydos ve Elephantine'nin kalıntıları, ikonografinin acemi

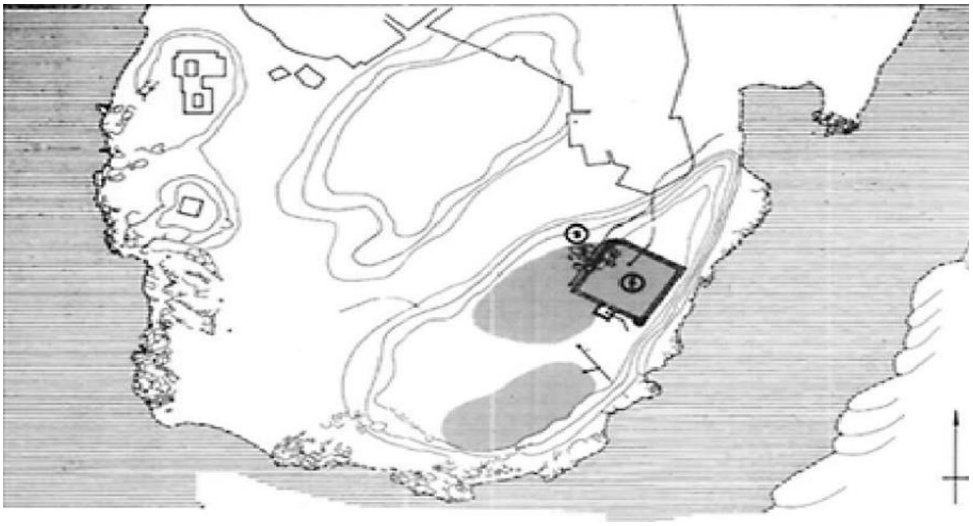
[251] Edfu: nehrin yakınında ve geniş bir vadinin üzerinde olup, taşkınlara maruz kalmadığı ve çöle yakın bir alanda yalıtlanmadığı için yerleşim bölgesi olarak ideal konuma sahip olan bir bölgedir. (Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Eski Mısır,* s. 72).
[252] Netzley, *Greenhaven Encyclopedia Series: Ancient Egypt,* s. 112.
[253] Huot-Thalmann-Valbelle, *Kentlerin Doğuşu*, s. 366.
[254] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, s. 94.
[255] İzzet Çıvgın, "Ön ve Erken Hanedanlar Devri'nde (MÖ. 3300-3000) Levant'ta Kurulan Ticaret Kolonilerinin Mısır Devletleşmesine Katkısı," *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi,* Vol: 3, No: 2, 2014, s. 128.
[256] Richard Bussmann, "Urbanism and Temple Religion in Egypt: A Comment on Hierakonpolis," *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol: 100, 2014, s. 33.
[257] Ernest King Batey, *Population Dynamics in Predynastic Upper Egypt: Paleodemography of Cemetery HK43 at Hierakonpolis*, University of Arkansas, Thesis of Doctora, London, 2012, s. 24-27.

çizgilerini doğrulamakta ve doğmakta olan kent anlayışının ilk verilerini sunmaktadır. Bu kentler birer sancak merkezi olup, Abydos gibi bazıları önemlerini dinsel nedenlere, Elephantine gibi bazıları da stratejik konumlarına borçluydular.[258]

Eski Mısır medeniyetinin her döneminden arkeolojik kalıntılara ev sahipliliği yapmış olan Abydos, tanrı Osiris'in esas kült merkezidir.[259] Eski Mısır dilinde "Abedju" olarak adlandırılan Abydos (kentin Yunanca adı), Yukarı Mısır'da Dendera kasabasının kuzeyinde yer almaktadır. Sülaleler öncesi dönemde önemli bir defin yeri olan kent, krallık dönemi boyunca, özellikle tanrı Osiris'in kült merkezi olarak önemini korumuş ve zamanla bütün Mısır'ın dini bir merkezi haline gelmiştir. Bu nedenle de, kentte çok sayıda tapınak, anıt, mezar ve birçok önemli yapı bulunmaktadır.[260]

Eski Mısır dilinde Abu ya da Yebu olarak bilinen Elefantine, ilk Çağlayan'ın kuzeyinde, yaklaşık 1 mil uzunluğunda ve Nil Nehri'ne 1,5 mil genişliğinde uzanan bir adadır. Adaya ilk olarak Sülaleler dönemi öncesinde yerleşilmiştir. Nehrin en yüksek noktasında bulunan kent, konumu itibarıyla askeri bir öneme sahiptir.[261] Elefantine, güneydeki ilk şelalenin doğal sınırından ve sahip olduğu maden depolarından dolayı stratejik bir öneme sahiptir, ama neredeyse tamamen kıraç bir alan üzerine kurulmuştur. Kent geçimini garnizon olarak ve ticaret ile sağlamaktaydı.[262]

[258] Valbelle, *Eski Mısır'da Yaşam,* s. 80-81.
[259] Donald B. Redford (Ed.), *The Oxford of Encyclopedia Ancient Egypt,* Vol:1, Oxford University Press, New York, 2001, s. 7.
[260] Netzley, *Greenhaven Encyclopedia Series: Ancient Egypt,* s. 16.
[261] Netzley, *Greenhaven Encyclopedia Series: Ancient Egypt,* s. 111-112.
[262] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Eski Mısır*, s. 68.

Görsel 10: *Eski Mısır'ın ilk kentlerinden Elefantine'nin topoğrafik planı.*[263]

Elefantine, ilk çağlayanın hızlı akıntılarının ortasında granit adasındaki özel konumu sayesinde, Mısır'ın güney sınırlarını denetlemekteydi ve ülke için özel bir önem taşımaktaydı. Bu nedenle, çok erken dönemlerde, hem ticari, hem de stratejik bir rol oynamıştı. İlk çağlayanın Nil kaynağı olarak algılanması, buraya aynı zamanda kutsal bir değer katmıştı. Kent, ilk başlarda, kıvrımlı bir hat izleyen, kabaca bir dikdörtgen biçimine giren ve kuzey kısmında bir giriş kapısı keşfedilen çifte berkitmeyle çevrelenmiş olup, o dönemde yaklaşık 2 hektarlık bir alanı kapsamaktaydı. 3. Sülalenin bir kalesi olarak bilinen kentin bazı mahalleleri, Sülaleler öncesi dönemde yarım daire biçiminde kulelerle donatılmış üç katlı bir duvar ile koruma altına alınmıştır. Kentin kuzey kısmında, Tanrıça Satis'e ait ilkel bir tapınak bulunmaktadır. Bir kaya kümesinin oluşturduğu doğal bir yuvada kurulmuş bu tapınak, zamanla daha da önem kazanmış ve depolarla donatılmıştır. Bu dini yapının batısında ev gruplarının, doğusunda ise idari işlevli yapıların olduğu tahmin edilmektedir.[264] Stratejik ve idari önemi sayesinde tapınakların evi olarak bilinen kentte; Mısır kralları Amenhotep III. Tuthmosis III. ve Hatshepsut'un tapınakları önemli bir yere sahiptir.[265]

Sülaleler dönemi sonrasında, Mısır'ın en önemli kentleri, ülkenin kuzeyinde yer alan ve kuzeyin en büyük kenti olan Memphis ile güneyin en büyük kenti Teb/Thebes idi.

---

[263] http://what-when-how.com/archaeology-of-ancient-egypt/elephantine-archaeology-of-ancient-egypt/ (Erişim Tarihi: 04. 07. 2019).
[264] Huot-Thalmann-Valbelle, *Kentlerin Doğuşu*, s. 375-376.
[265] Netzley, *Greenhaven Encyclopedia Series: Ancient Egypt*, s. 111-112.

Kazılar sonucunda erken dönem eyalet ve daha sonraki Orta Krallık Dönemi'nin başkenti Memphis'in nasıl bir yerleşime sahip olduğu konusunda yeterli bilgi elde edilememiştir.[266] Fakat kentin oldukça arızalı bir arazi üzerine kurulmuş olduğu, en eski dönemlerinden itibaren belirli bir alanla sınırlı kalmadığı ve Nil taşkınlarından bir duvarla korunduğu bilinmektedir.[267] Eski Mısır dilinde Ankh-tawy (iki ülkenin birleşimi) ya da Men-nefer şeklinde adlandırılan Memphis, Mısır'ın başkentiydi ve bu nedenle Sülaleler Öncesi Dönem (MÖ. 5000-3050) ve Eski Krallık dönemi (MÖ. 2650-2175) boyunca yerleşim gören bir kentti.[268]

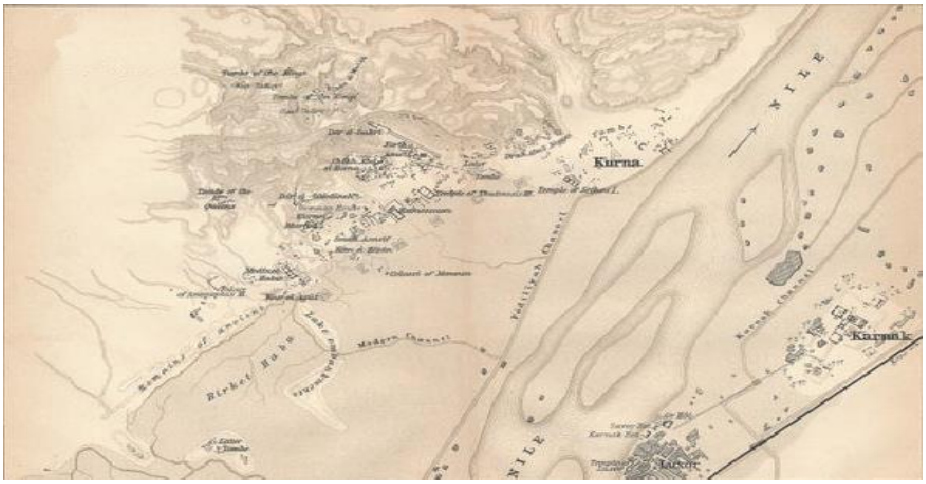
Görsel 11: *Memphis kentinin en önemli yapılarından tanrı Ptah'a adanmış Het-ka-Ptah tapınağı.*[269]

Memphis kentinin MÖ. 2920'lerde kurulduğu, çevrelenmiş, planlı, kaleye benzer bir kraliyet sarayı ve Ptah Tapınağı'nın etrafında konumlanan yerleşim bölgelerinden meydana gelen bir küme niteliğinde olduğu bilinmektedir.[270] Nil kıyılarının batısına konumlanan Memphis Nil Nehri'nin suladığı bir alan üzerine kurulmuştur.[271] Batısında çok sayıda nekropol ve piramit bulunan kent, tarihi boyunca tanrı Ptah'ın kült merkezi olmuştur. Memphis kenti, Aşağı Mısır'ın hem idari hem de dini merkezi

[266] Brewer-Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* s. 67.
[267] Valbelle, *Eski Mısır'da Yaşam,* s. 81.
[268] Netzley, *Greenhaven Encyclopedia Series: Ancient Egypt*, s. 190.
[269] http://copycateffect.blogspot.com/2016/06/Memphis-Pyramid.html (Erişim Tarihi: 04. 07. 2019).
[270] Brewer-Emily, *Mısır ve Mısırlılar*, s. 67.
[271] Liz Gogerly, *Ancient Egypt*, Raintree Puplished, Chicago, 2007, s. 34.

olması bakımından önemini daima korumuştur.[272] Büyük kentlerin bir ön örneği olan Memphis ile yalnızca Thebai kenti rekabet edebilmiştir.[273]

Eski Mısır'ın önemli kentlerinden bir diğeri de uzun bir geçmişe sahip olan Thebai kentidir. Eski Mısır dilinde "Waset" olarak bilinen kent, Yunanlılar tarafından Thebai şeklinde adlandırılmaktadır.[274] Nubia (Sudan) yakınlarında kurulan kent, önemli maden ve ticaret rotalarını tutmakta olup, konumu itibarıyla önemli bir yere sahiptir. Yukarı Mısır'ın dört nom'una ve Mısır'a başkentlik yapmış olan kent, Mısır'ın hem dini hem de yönetim merkezi olmuştur.[275] Thebai kentinin tanrısı, zamanla Mısırlıların milli tanrısı olmuş olan Amon idi. Nil'in iki yakasında yer alan kentin doğu kıyısında; Karnak ile Luksor'da, Amon ve diğer tanrılara adanmış iki önemli tapınak kompleksi bulunmaktadır.[276]

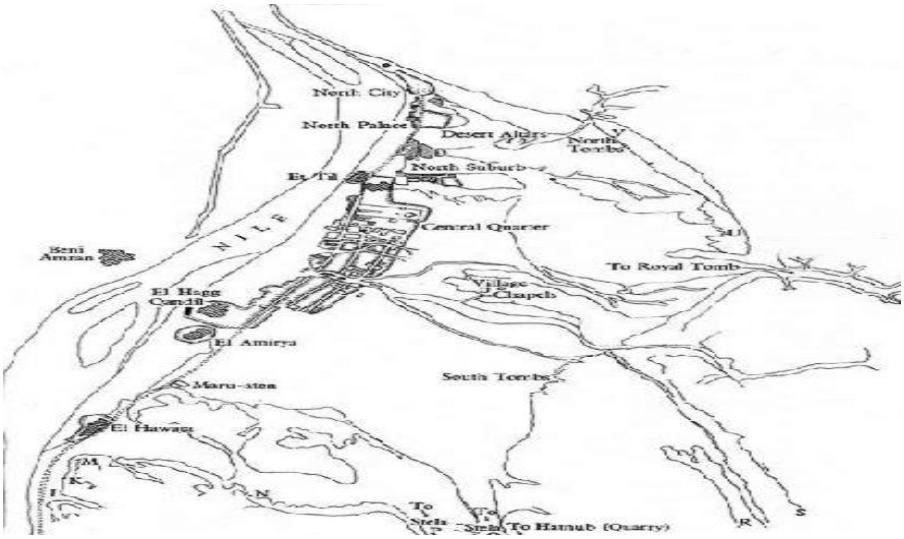
Görsel 12: *Thebai kentinin topoğrafik planı.*[277]

Kentin yerleşim alanları hakkında tapınakların kutsal çevreleri ve mezarlıklar kadar bilgi yoktur. Fakat kalıntılardan kentin oldukça büyük olduğu anlaşılmaktadır. Nil'in sağ yakasında Kral Sarayı, ileri gelenlerin konutları, Amon, Mut, Konsu ve Montu tapınakları bulunmaktaydı. Kentin batı yakasında ekili alanların ve resmi-özel mezarlarla dolu çorak tepelerin yanı başında mezar tapınaklarının kalıntıları, daha

[272] Netzley, *Greenhaven Encyclopedia Series: Ancient Egypt*, s. 190.
[273] Valbelle, *Eski Mısır'da Yaşam,* s. 81-82.
[274] Netzley, *Greenhaven Encyclopedia Series: Ancient Egypt*, s. 286.
[275] Netzley, *Greenhaven Encyclopedia Series: Ancient Egypt*, s. 286.
[276] Gates, *Antik Kentler*, s. 154.
[277] https://www.etsy.com/au/listing/214025801/1908-thebes-egypt-antique-map (Erişim Tarihi: 05. 07. 2019).

güneyde ise III. Amenofis'in devasa sarayının ve onu besleyen limanının izleri bulunmaktadır.[278]

İyi bir şekilde korunmuş diğer bir kentte firavun Akhenaten tarafından Orta Mısır'da, Akhenaten Krallığının yeni başkenti olarak kurulan Tell el-Amarna'dır.[279] Eski Mısır dilinde, Ahetaten olarak bilinen kent, Kral Akhenaten tarafından daha önce başka insanlar ve onların tanrıları tarafından kirletilmemiş bakir topraklar üzerine kurulmuştur.[280] Kent, Nil'in doğu kıyısı üzerinde, Thebai ile Memphis'in ortasında, daha önce yerleşim olmayan bir bölgede inşa edilmiştir. Asıl kent Nil'in doğu kıyısında olmasına rağmen, 18 km^2 genişliğinde on dört sınır steliyle çevrili daha geniş bir alan nehrin öte yakasına, Batı Çöl'ünün kenarına dek uzanmaktaydı. Kentin surları yoktur.[281] Yerleşim sisteminin odağında, duvarla çevrelenmiş ve bütün olarak inşa edilmiş tapınak ve saray sistemi yer almaktadır. Kuzeyde ve güneyde ise Pazar alanı ve zanaatkâr, idari ve dini işlerle meşgul olanlar için konutlar bulunmaktadır.[282]

Görsel 13: *Tell el-Amarna kent planı.*[283]

Kentin nüfusunun 30.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir. Kentin planı aslen kuzeyden güneye ve ana hatlarıyla nehre paralel olarak uzanan üç cadde tarafından

[278] Valbelle, *Eski Mısır'da Yaşam,* s. 81-82
[279] Giulio Magli, "From Abydos to the Valley of The Kings and Amarna: The Conception of Royal Funerary Landscapes in the New Kingdom," *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol: 11, No: 2, 2011, s. 33.
[280] Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Eski Mısır*, s. 119.
[281] Gates, *Antik Kentler*, s. 162.
[282] Belge, *İlk Şehirler ve Ortaya Çıkışları*, s. 54.
[283] http://www.touregypt.net/featurestories/amarna.htm (Erişim Tarihi: 05. 07. 2019).

belirlenmiştir. Bu üç ana yolun etrafında, kentin sınırları kati bir şekilde belirlenmiş, üç bölüme ayrılmış ve bu bölümler de Merkez Mahallesi, Güney ya da Ana Dış Mahalle ve Kuzey Dış Mahallesi olarak adlandırılmışlardır.[284] Tapınaklar, ambarlar, idari binalar ve dev bir saray ızgara plan içinde dik açıyla kesişen sokaklar halinde düzenlenmiş merkez bölgede bulunmaktaydı. İkincil yerleşim ve ticaret alanları ise kuzey ve güneye doğru nehre paralel olarak 8 km. uzanan bir hat halinde yayılmaktaydı.[285] Kentin en önemli yapıları, tanrı Aton'a adanmış tapınaklar (Büyük Aton tapınağı), Akheneton'un kendisi ve eşi Nefertiti için yaptırdığı özel ikametgâhlardır. Kent yaşamının sürdürülmesi için çok uygun olmayan Amarna, kralın ölümünden birkaç yıl sonra terkedilmiş ve burdaki yapılar Memphis kentine taşınmıştır.[286]

Yaklaşık olarak MÖ. 1400 yılına tarihlenen kentin en dikkat çekici özelliği, doğuda, kaya mezarlarının inşasında çalışan işçiler ve köleler için kurulmuş ızgara plan şemalı bir alanın ve ayrıca düşük gelir grupları için barınakların bulunmasıdır. İşçi kentleri veya konut yerleşimleri olarak tanımlanabilecek yerleşimlere bir diğer örnek ise, Krallar Vadisi olarak bilinen anıtsal mezarlar ve kutsal alanın inşasında çalışan işçiler-köleler için kurulan Deir el-Medina kentidir. Bu bağlamda bir değerlendirme yapıldığında, Eski Mısır kentlerinin, geniş bir alandaki kültürel bütünlük ve otorite, kamusal yapı niteliğindeki sur duvarlarına olan ihtiyacı ortadan kaldırmış, bu sayade anıtsal ve üstün mimari nitelikte tapınak ve piramitlerin inşası mümkün olabilmiştir. Eski Mısır kentlerinin odağını bu tip kamusal ve anıtsal yapılar oluşturmaktadır.[287]

Eski Mısır'ın başkent dâhil, bütün kentleri tarlalardan, bahçe ve meyveliklerden bütünüyle kopuk yaşayamazdı. Gerçek kentlerle köy azmanlarını birbirlerinden ayırmak bu nedenle oldukça güçtür.[288] Eski Mısır, tarihi seyri boyunca hiçbir zaman tam kentsel aşamaya ulaşmamış ve kent olarak nitelenen yerleşim yerleri dahi, her zaman güçlü bir şekilde tarıma bağlılığını sürdürmüştür.[289] Eski Mezopotamya'da kentin etkin zorlayıcılığı sonucu ulaşılan birlik, Eski Mısırlılar için Nil Vadisi'nin

[284] Brewer-Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* s. 68.
[285] Gates, *Antik Kentler,* s. 163-164.
[286] Norvich, *Antik Dünyayı Şekilllendiren Kentler*, s. 89-93.
[287] Belge, *İlk Şehirler ve Ortaya Çıkışları*, s. 54-55.
[288] Valbelle, *Eski Mısır'da Yaşam,* s. 84.
[289] John A. Wilson, *The Culture of Ancient Egypt*, The University of Chicago Press, Chicago- London, 1951, s. 35.

sunduğu doğal bir lütuftu. Bölgenin kendisi doğal olarak surlu bir kentin özelliklerine sahipti; dağlar, çöl ve deniz uzun bir dönem boyunca doğal bir set görevi görmüş ve Mısırlıları istilalardan korumuştur. Eski Mısır'da kent özünde, saray, tapınak, ibadethaneden oluşan bir törensel merkezdi ve muhtemelen çevresi askeri amaçlı surlarla çevrilmemişti. Fakat kentin etrafı simgesel olarak kapalıydı ve bir dizi köyle kuşatılmıştı. Eski Mısır'da kentin temel işlevi ve önemi pazaryerleri (Eski Yunan'da olduğu gibi) değil mezar ve tapınaklardır.[290]

Eski Mısır'da Mezopotamya'da olduğu gibi bir kentleşme söz konusu değildir. En kayda değer ve gerçek bir kent kimliğine ise Memphis ve Thebai sahiptir.[291] Her ne kadar Eski Mısır'da kent farklı bir biçim kazanmış olsa da, Nil Vadisi de bu farklılıklara rağmen, kendine yeterli köy ya da kabile kültüründen tapınakla sarayın tahakkümü altındaki merkezileştirilmiş bir kent kültürüne geçmiştir. Eski Mezopotamya ve Eski Mısır'da kentler sıklıkla, hem güvenlik hem de savunma için yükseltilmiş düzlükler üzerinde kurulmuştur.[292] Eski Mısır ve Eski Mezopotamya kentleri kuruluş itibarıyla topoğrafik açıdan benzerlik gösterse de, Eski Mısır kentleri, Eski Mezopotamya'da ortaya çıkan kentlerden oldukça farklı olup, kentler sıklıkla siyasi bir amaç için, bir yönetim merkezi olarak kurulmuştur. Örneğin, Memphis ve Thebai bu amaçla kurulan kentlerdendir. Eski Mısır kentleri, Eski Mezopotamya kentlerine kıyasla nispeten küçüktür. Eski Mısır kentleri, Eski Mezopotamya kentlerinin aksine, site-devleti değillerdir. Bunun yerine sıklıkla bulundukları bölge devletlerinin başkentleri olarak işlev görmekteydiler. Ayrıca Mısır'ın coğrafi izolasyonu, kentleri düşman tehdidinden korumakta; bu durum da kentlerin surlarla güçlendirilmesi zorunluluğunu ortadan kaldırmaktaydı. Eski Mısır kentleri içindeki ticari ve imalat faaliyetleri de Mezopotamya'dakilere kıyasla çok gelişmiş bir yapıya sahip değildiler. Eski Mısır kentleri Mezopotamya'dakiler gibi, tüccarların, rahiplerin bürokrasinin, vatandaşların ve en önemlisi ekonomik aktivitelerin merkezi olmamıştır. Bu kentler sıklıkla Memphis, Thebai ve daha birçoğunda olduğu gibi, eyalet başkenti olarak işlev görmüş ve kentlerin önemi, idari ve dini merkez olmalarından kaynaklanmıştır.[293] Bu bağlamda Eski Mısır kentlerinin

[290] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 108-130.
[291] Kathleen Kuiper, *Ancient Egypt: From Prehistory to the Islamic Conquest,* Britannica Educational Publishing, New York, 2011, s. 17.
[292] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 80-89.
[293] Lees, *The City A World History,* s. 9-10.

anıtsal yapıları kral mezarları iken; Eski Mezopotamya kentlerinin anıtsal yapıları tapınaklardır.[294] Eski Mısır'da bulunan tüm yerleşim merkezlerinin sadece adlarını saymaya dahi imkân yoktur. Bu nedenle yukarıda ele alınanlar sıklıkla, Eski Mısır'ın ilklerinden ve öndegelen yerleşim yerlerindendir.

1.8. Eski Anadolu'nun Coğrafi Betimi

Anadolu ya da Küçük Asya olarak bilinen bölge, Himalayalar'ın ardından Fransa, İspanya ve Kuzey Afrika'nın Atlantik kıyı şeridine kadar uzanan büyük bir dağ kuşağının parçasıdır. Ortasında, deniz seviyesinden ortalama 1000 m. yükseklikte, çok eski kayalardan oluşan yüksek bir plato olup, kuzey ve güneyden Pontus ve Toros dağlarının jeolojik olarak daha yeni kıvrımlarıyla çevrilidir. Karadeniz, Akdeniz ve Ege Denizi ile kuşatılan Anadolu bir yarımadadır.[295]

Görsel 14: *Anadolu Yarımadasını gösteren topoğrafik harita*.[296]

Alp-Himalaya dağlarının parçaları olan Toros dağları, Kuzey Anadolu dağları ve Ege sahiline dik uzanan, irili ufaklı sıra dağlar arasında, akarsularla beslenen çok sayıda büyüklü küçüklü, verimli vadi ve ova yer almaktadır. Yarımada'nın batı kesimi engebeli bir yapıdayken İç Anadolu geniş düzlüklere sahiptir.[297] Anadolu

[294] Henri Frankfort, *Uygarlığın Doğuşu*, (Çev: Alaaddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara, 1989, s. 74.
[295] J.G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, (Çev: Esra Davutoğlu), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2001, s. 11.
[296]https://www.dreamstime.com/stock-image-turkey-relief-map-image5572741
(Erişim Tarihi: 05. 07. 2019).
[297] Esma Reyhan-Tülin B. Cengiz, *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s. 59.

Yarımadası, sıklıkla belirtildiğinin aksine, prehistorik devirlerde, Ortadoğu ve Balkanlar arasında bir köprü işlevinden çok, arızalı topoğrafyasından dolayı, dışardan insan topluluklarının bölgeye girmesini engellemekte ve ayrıca deniz ulaşımı için de çok elverişli olanaklar sunmamaktadır. Yani Anadolu nehirleri, uzun mesafe taşımacılığına ve sulamaya uygun değildir. Dolayısıyla burada, yağışa bağlı bir tarım sistemi gelişmiştir. Bu nedenle nehirler, yerleşmelerin seçiminde Mezopotamya ve Mısır'da olduğu kadar hayati bir önem taşımamışlardır. Anadolu, coğrafyasının tüm engebesine rağmen tarih boyunca farklı kavimlerin istilasına uğraması ve yerleşime ev sahipliliği yapması, bölgenin bir köprü işlevi görmesinden ziyade kereste, zengin tarım ürünleri ve maden yataklarına sahip olmasının bir sonucudur.[298] Bu zenginliğinin yanı sıra, yarımada niteliği, elverişli bir iklimi, akarsuları ve gölleri, en eski devirlerden itibaren bölgenin bir çekim merkezi olmasını sağlamıştır.[299]

1.9. Anadolu'nun İlk İskân Merkezleri

Anadolu'da insan yaşamı Paleolitik Çağ'da başlamıştır.[300] Bu dönemde, bir buzul dönemi bitip, ılık bir ara dönemden sonra bu buzul döneminin tekrar yaşanması, doğal çevreyi olumsuz etkilemiştir. Dolayısıyla dönem insanları bu zor ve değişken doğa koşullarına uyum sağlamak mecburiyetinde kalmışlar ve buna yönelik yerleşimler geliştirmişlerdir.[301] Bu bağlamda mağaralar, ilk insanın mimari mekân kavramını ilk kez oluşturduğu, kapalı bir mekânın tinsel algıyı ve duygusal coşkuyu artırıcı gücünü ilk farkettiği yerler olması bakımından önemli bir yere sahiptir.[302]

Paleolitik dönem insanı, konut olarak doğal mağaraları, kaya altı sığınaklarını ve zamanla açık havada, dal, çalı, çırpı ve hayvan postlarından yaptıkları mevsimlik barınaklarda yaşamını sürdürmüştür.[303] Göçebe bir yaşam süren, üretim konusunda hiçbir bilgisi olmayan, geçimini avcılık ve toplayıcılıkla sağlayan ilk insanlar, günlük yaşantılarını, doğada kolaylıkla bulunan iri çakıl taşlarından kaba aletler yaparak

---

[298] Reyhan-Cengiz, *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 59.
[299] Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi: En Erken Devirlerden Pers İstilasına Kadar*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2002, s. 4-5.
[300] Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi –I- Tarih Öncesi Çağlardan Demir Devri'ne Kadar,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017, s. 38.
[301] Celal Tuna, *Mağaradan Kente: Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri*, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 15.
[302] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 20.
[303] Arslantaş, *Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ'da Barınma*, s. 321.

kolaylaştırmaya çalışmışlardır. İnsanlık tarihinin en uzun süreci olan Paleolitik dönem, alt, orta ve üst olmak üzere üç ana bölüme ayrılmakta ve Anadolu yarımadasındaki en erken yerleşme izleri Alt Paleolitik'e tarihlendirilmektedir.[304]

1.9.1. Paleolitik Dönem'in Öncül Yerleşimleri

Anadolu yarımadasının en eski Paleolitik Çağ yerleşimi, İstanbul'daki Yarımburgaz Mağarası ve Antalya yakınlarındaki Karain Mağarasıdır.[305] İÖ. 600.000'e tarihlendirilen Yarımburgaz Mağarası, Anadolu'daki paleolitik devrin en önemli yerleşim merkezlerindendir. Yarımburgaz Mağarası, İstanbul'un 22 km. kadar batısında, Küçükçekmece Gölü'nün ise 1,5 km kuzeyinde yer almaktadır.[306] Birbirine bir rampa ile bağlanan Yarımburgaz Mağarası, Aşağı ve Yukarı Mağara olmak üzere iki tabakadan oluşmaktadır.[307] Dolayısıyla mağara iki girişe sahiptir. Yarımburgaz Mağarası'nda ele geçen en eski arkeolojik kalıntılar, Orta Paleolitik döneme aittir. Fakat üst paleolitik'in bazı kültür öğelerine de rastlanmış olması nedeniyle mağara çoğunlukla üst paleolitiğe tarihlenmektedir.[308]

Görsel 15: *Anadolu'nun en eski yerleşim yerleşim yeri Yarımburgaz Mağarası'dır.*[309]

---

[304] Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi: Başlangıçtan Persler'e Kadar,* Der Yayınları: 215, İstanbul, 1999, s. 15-16.
[305] Antonio Sagona-Paul Zimansky, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ. 1.000.000-550,* (Çev: Nezih Başgelen vd.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s. 13.
[306] Güven Arsebük, Trakya'da Eski Bir Yerleşim Yeri: Yarımburgaz Mağarası Alt Paleolitik Çağ Bulguları, *Anadolu Araştırmaları,* Cilt: 0, Sayı: 14, Yıl: 1996, s. 33-34.
[307] Güven Arsebük- F. Clark Howell- Mihriban Özbaşaran, *Yarımburgaz 1990,* XIII. Kazı Toplantısı Sonuçları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1992, s. 4.
[308] Işın Yalçınkaya (vd.), *1999 Karain Kazıları,* 22. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I, Kültür Bakanlığı Yayınları, İzmir, 2000, s. 14.
[309] https://www.flickr.com/photos/sinandogan/30760339693 (Erişim Tarihi: 06. 07. 2019).

Anadolu'da Yarımburgaz'dan hemen sonraya tarihlenen en önemli yerleşim yeri Karain Mağarası'dır. Karain mağarası, Antalya'nın 25 kilometre kuzeybatısında yer almaktadır.[310] Birbirine dar giriş ve geçitlerle bağlı üst üste sekiz büyük boşluktan oluşmaktadır. Korunaklı konumu, ağzının güneye açık oluşu ve geniş bir oturma alanına sahip bulunuşu, insanların, bu mağaraya, sürekli sığınması imkânını sağlamıştır.[311] Mağaranın neolitik döneme kadar kullanıldığı bilinmektedir.[312]

Görsel 16: *Karain Mağara'sı uygun konumu ve çevresel koşullarıyla Paleolitik Çağ'ın her evresine ait veriler sunmaktadır.*[313]

Karain Mağarası geniş bir karstik sistemin parçası olup, taş alet yapımına uygun, çoğunlukla da radyolarit (tortul bir kayaç) çakıllar ve yumrular halinde hammaddenin bolca bulunduğu bir coğrafyaya sahiptir.[314] Tabakalardan ele geçen, yanmış kemik, bitki, odun ve kömür kalıntıları ile bir ocağın bulunması mağarada ateşin kullanıldığını göstermekte ve yine tabakalar arasında bulunan fil, mağara aslanı, suaygırı, öküz, at, geyik gibi hayvan kalıntıları ise devrin kültür seviyesini aydınlatmaktadır. Bu iki mağaranın yanı sıra Belbaşı, Beldibi, Kumboğazı, Öküzini,

[310] İ. Kılıç Kökten, Antalya'da Karain Mağarasında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış, *Belleten,* Cilt: XIX, Sayı: 75, Yıl: 1955, s. 271.
[311] Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 17.
[312] İ. Kılıç Kökten, Tarsus-Antalya Arası Sahil Şeridi Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları, *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı: VIII-2, Maarif Basımevi, Ankara, 1959, s. 10-11.
[313] http://www.gateofturkey.com/section/tr/197/4/turizm-turleri-magara-turizmi-anta_lya#prettyPhoto[mixed1597]/4/ (Erişim Tarihi: 08. 07. 2019).
[314] Sagona-Zimansky*, Arkeolojik Veriler Işığında, Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ. 1.000.000-550,* , s. 13.

Kadınini, Kapalıin mağaracıkları da paleolitik dönemin öncül yerleşimleri arasındadır.[315]

Buzul Çağı'nın sona ermesinden sonra yeni çevre ve iklimin oluşması, ekolojik ortamı değiştirdiği gibi insanın yaşamını da değiştirmeye başlamıştır. Mezolitik Çağ'a denk düşen bu değişim, Paleolitik Çağ'dan Neolitik Çağ'a geçiş süreci olarak bilinmektedir.[316] İnsanlar bu yeni dönemde, sürekli göçmeden yeterli yiyecek bulacağı koşullara sahip olduğundan yuvarlak planlı, çatılmış ağaç aralarını dallarla örtüp üstü sıvanan konutlar yapmaya başlamışlardır. Tarımla ilgili ilk denemelerin sürdüğü bu dönemde, yaşanılan alanlarda, depo, işlik ve ocak belirmeye başlamıştır. İnsanların yiyecek fazlasını sürekli ve güvenilir bir kaynağa dönüştürme çabası, büyüme ve bölünmeye imkân tanımayan yuvarlak konutların, yerini, dörtgen planlı yeni yapılara bırakmasını sağlamıştır. Anadolu'da bu dönemde, yaşamını avcılık ve yoğun toplayıcılık ile sürdüren, yuvarlak konutlarda yaşayan insan kümelerinin yerleşim merkezlerinin çoğu Toros Dağları'nın güneyi, İç Anadolu, Göller Yöresi ve Marmara Bölgesi'nde yoğunlaşmıştır.[317]

1.9.2. Neolitik Dönem'in Öncül Yerleşimleri

Anadolu'da avcı-toplayıcı ama göçebe yaşamın sürdüğü mezolitik sonlarında, su kaynaklarına yakın, yabanıl bitkilerin bulunduğu yerlerde toplanmaya başlayan insan grupları, güneşte kurutulmuş çamurdan duvarlar ve konutlar yapmayı öğrenmiş ve böylelikle yerleşik yaşama geçmeye başlamıştır. Anadolu'da da Neolitik döneme denk düşen bu sürecin erken aşaması, insanın çanak çömlek yapmayı bilmemesinden dolayı Mezopotamya'da olduğu gibi Çanak Çömleksiz Neolitik dönem olarak adlandırılmaktadır.[318] Neolitik dönemin erken aşamalarının Anadolu'daki en iyi ve en erken yerleşim yerleri Güneydoğu bölgesindeki Hallan Çemi, Çayönü ve Nevali Çori ve Orta Anadolu'da Aşıklı Höyük'tür .[319]

Güneydoğu Toroslar'ın güney etekleri üzerinde 4 m. yüksekliğinde bulunan Hallan Çemi höyüğü Çayönü yerleşmesinden daha erkene tarihlenmektedir. Burası

[315] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 91.
[316] Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 21.
[317] Tuna, *Mağaradan Kente*, s. 28.
[318] Tuna, *Mağaradan Kente*, s. 29.
[319] Piotr Taracha, *Religions of Second Millennium Anatolia*, Harrassowitz Verlag Publishers, Weisbaden, 2009, s. 8.

Anadolu'nun en eski köyüdür. Hallan Çemi'den yaklaşık 1000 yıl kadar sonra yerleşilen Çayönü, Diyabakır'ın Ergani ilçesi yakınlarında olup, Neolitik Çağ'ın gerçek temsilcisi olan bir höyüktür.[320] MÖ. 7300'e tarihlenen[321] Çayönü yerleşmesi, avcı-toplayıcı yaşamdan besin üretimine dayalı yaşama geçişin ilk örneği olması bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir.[322] Çayönü, bir geçiş döneminin özelliklerini yansıtmaktadır. Daha üretime dayalı tarımın yapılmadığı ve hayvanın tam anlamıyla evcilleştirilmediği dönemde avcı-toplayıcı yaşam sürerken köyleşmenin en güzel örneklerinden birinin görüldüğü ve kentleşmeye geçiş aşamasında önemli adımlar atılan neolitik yerleşim yerlerinden biridir.[323] Yağışlar nedeniyle, evlerini taban seviyesinden yükseltmek zorunda kalan Çayönü sakinleri, ızgara planlı yapıların yaratıcısıdırlar. Yerleşmenin doğu kesiminde bulunan ve özel bir önem taşıyan 50 m. boyundaki meydan, dünyanın ilk büyük alanı olarak bilinmektedir.[324] Çayönü halkı, ilk kez buğday, mercimekgiller, köpek, koyun, keçi, domuz gibi bitki ve hayvanları evcilleştirmişler ve geçimini bunlarla sağlamışlardır. Çayönü'ndeki buluntular metalürji konusunda da önemli kanıtlar sunmakta ve yerleşimin Ergani bakır madenine yakın olması nedeniyle bakırın ilk kez burada kullanıldığı bilinmektedir.[325]

Dönemin önde gelen bir diğer yerleşimi Şanlıurfa'nın 40 km. kadar kuzeyindeki Nevali Çori'dir.[326] Fırat Nehri'ne yakın, Kantara Çayı kenarına kurulmuş olan Nevali Çori'de, beş evreli bir yerleşim tabakası görülmektedir. Nevali Çori kerpiç tekniğiyle, kireçtaşından inşa edilmiş uzun dikdörtgen planlı, bağımsız ve birbirine paralel yapılara sahip olup bu yapıların ortasında, 3 m. yüksekliğindeki "T" biçimli iki dikilitaşıyla dikkat çekmektedir. Ayrıca, kireçtaşından topuz biçimli, üzerinde yılan kabartması olan baş, kompozit figürler, akbaba heykeli, portre özelliği gösteren bir insan başı, yerleşimin önemli kalıntılarındandır. Plastik eserlerinde dinsel düşünüşlerin ağır bastığı bu yerleşimin, ikonoğrafik çeşitlilikte kendine özgü

[320] Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 26-28.
[321] Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi,* s. 56.
[322] Halet Çambel-R.J. Braidwood-Mehmet Özdoğan, *Çayönü Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları,* IV Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1983, s. 18.
[323] Muammer Özdemir, "Neolitik Dönem Anadolu Mimarisinden Bir Kesit: Çayönü," *Tarih ve Gelecek Dergisi,* Cilt: 3, Sayı: 3, 2017, s. 251.
[324] Tuna, *Mağaradan Kente*, s. 30-32.
[325] Liverani, *The Ancient Near East History*, s. 39.
[326] Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 33.

pantheonu, sonraki yüzyıllarda ortaya çıkacak olan çok tanrılı din anlayışının öncüsü olmuştur.[327]

Aksaray'ın 25 km. kadar güneydoğusunda, Melendiz Çayı'nın kıyısında yer alan ilk yerleşimlerden biri de, MÖ. 8200-7400'lere tarihlendirilen Aşıklı Höyük'tür.[328] Bu yerleşim yeri, *"kümelenmiş mahalle yerleşimi"*nin en eski örneğidir. Yapıların birbirine bitişik olduğu, mahalle adaları arasında sokakların olmadığı, açık alanlara doğrudan bağlanan kapıların yokluğu ve yapıların yer, boyut ve yönelimlerinin uzun süreler ve pek çok evre boyunca aynı kaldığı gibi ayırt edici özellikleri ile bilinen kümelenmiş mahalle yerleşimleri, Orta Anadolu Neolitik'ine özgü bir yerleşim modelidir.[329] Halkın besin ekonomisi evcilleştirme aşamasındaki koyun ve keçi etine bağlı olup, arkeolojik kalıntılardan, bu insanların biçmeyi ve hasat etmeyi,[330] özellikle de einkorn, emmer buğdayı, arpa ve çeşitli bakliyat türleri yetiştirdikleri anlaşılmaktadır.[331]

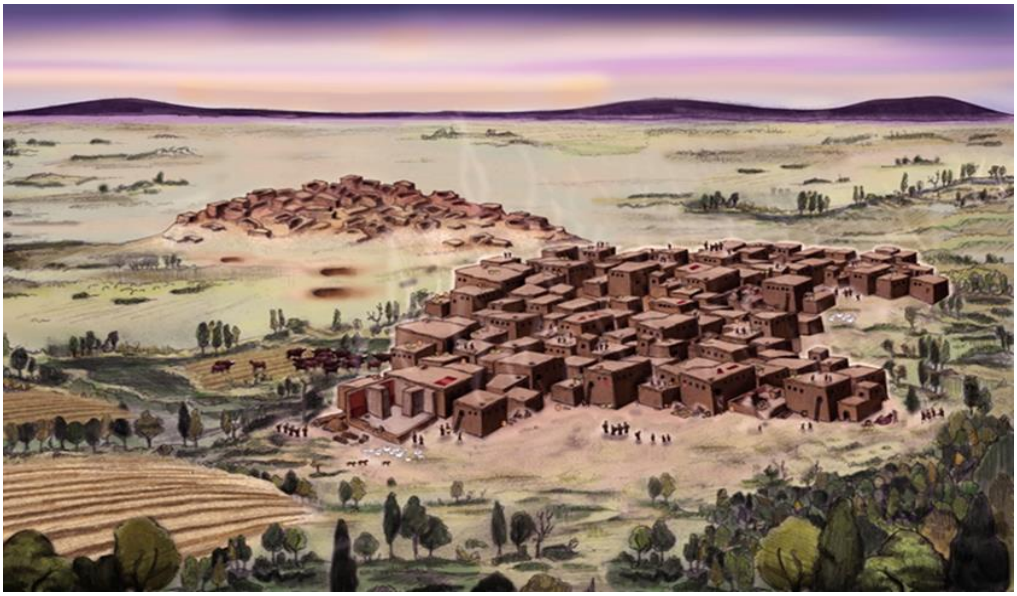
1.9.2.1. Neolitik Dönem'in İlk Kent Örneği: Çatalhöyük

Neolitik Çağ'ın kent niteliğindeki en ünlü yerleşimi olan Çatalhöyüktür.[332] 1958 yılında James Mellaart tarafından keşfedilen Çatalhöyük, kentsel yaşamın gerçekleştiği en erken yerleşimdir. Konya'nın 32 mil güneydoğusunda bulunan Çatalhöyük, Anadolu'nun en eski yerleşimlerindendir. Çatalhöyük Çarşamba Ovası tarafından sulanan verimli buğday topraklarının merkezidir. Anadolu'nun neolitik devrine ait seçkin kanıtlar sunan Çatalhöyük oldukça büyük bir yerleşimdir ve yaklaşık 3 mil uzunluğundadır. Çatalhöyük doğu ve batı olmak üzere iki yerleşim yerinden oluşmaktadır. Çatalhöyük'ün asıl yerleşimi, oval şeklindeki, yaklaşık 450 m. uzunluğa ve 275 m. genişliğe sahip olan ve böylece 32 dönümlük bir yer kaplayan doğu höyüğüdür. Höyüğün ovanın seviyesinden yüksekliği yaklaşık 17,5 metredir.[333]

---

[327] Tuna, *Mağaradan Kente,* s. 38-43.
[328] Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi,* s. 58.
[329] Bleda S. Düring, *Küçük Asya'nın Tarihöncesi: Karmaşık Avcı-Toplayıcılardan Erken Kentsel Toplumlara*, (Çev: Azer Keskin), KÜY, İstanbul, 2012, s. 77.
[330] Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 39.
[331] Mihriban Özbaşaran-Marion Cutting, *Orta Anadolu'da Neolitiğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (Aşıklı Höyük-Çatalhöyük),* Nezih Başgelen (Ed.), *2000 Yıl Önce "Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı" Neolitik Dönem*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 50.
[332] Kürşat Başdemir, *Eski Anadolu: Tarihsel ve Kültürel Süreklilik,* Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s. 14.
[333] James Mellaart, *Çatakhüyük: A Neolithic Town in Anatolia*, New Aspect of Archaeology, Mcgraw Hill Book Company, New York, 1967, s. 15-30.

Çatalhöyük 32 hektarlık alanıyla, Neolitik dönemin, hem Anadolu'da hem de Yakındoğu'daki en büyük yerleşimidir. Toros Dağları'ndan Konya ovasına akan Çarşamba Çayı, Çatalhöyük'ü iki kısma bölerek ortadan geçer. Bu yüzden kent doğu ve batı Çatalhöyük olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.[334] Dolayısıyla kent, biri batıda diğeri doğuda olmak üzere iki ayrı tepeden oluşmakta ve adını da bu ikiye ayrılmış "çatal" konumundan almaktadır.[335]

Görsel 17: *Anadolu'nun ilk kenti Çatalhöyük'ün rekonstrüksiyonu.*[336]

Tarımsal yerleşim yerinden kent yerleşimine geçişin görüldüğü bir yer olan Çatahöyük;[337] ekonomik bir devrim olarak kabul edilen küçükbaş ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yapıldığı,[338] ilk ticaretin gerçekleştiği, bakır ve kurşunun kullanıldığı, ilk dokumanın görüldüğü, en eski duvar resimleri ve en fazla sanat eseri barındıran bir yer olması itibarıyla Neolitik Çağ'ın en karmaşık ve en büyük yerleşimidir. Onu özel kılan sahip olduğu bu "ilkler" arkeoloji dünyasında, ona çağının en büyük ve en eski "Kentsel Merkez" unvanını kazandırmıştır.[339]

---

[334] Hasan Tahsin Uçankuş, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji: Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 249.
[335] Tuna, *Mağaradan Kente*, s. 53.
[336] http://www.catalhoyuk.com/tr/content/bati-hoyuk (Erişim Tarihi: 08. 07. 2019).
[337] Helmut Uhlig, *Avrupa'nın Anası: Anadolu,* (Çev: Yasemin Bayer), Telos Yayınları, İstanbul, 2001, s. 40.
[338] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 93.
[339] Tuna, *Mağaradan Kente*, s. 52.

Çatalhöyük sakinleri, tarım ve hayvancılığın yanı sıra, avcılığa da önem vermişlerdir. Ayrıca Yontma taş endüstrisinde de oldukça ilerlemişlerdir.[340] Çatalhöyük'ün taş endüstrisinde gelişmesinin temel nedeni Hasan Dağı ve Karacadağ volkanlarından elde edilen obsidyen gibi volkanik kaynaklarının işlenmesidir.[341] Yaklaşık on bin kişilik bir nüfusa sahip olan Çatalhöyük'te[342] evler, avlular etrafına kümelenmiş, birbirine bitişik, farklı yükseklikte ve duvarları kerpiçten inşa edilmiştir. Kendi başına bir birim olan evler arasında sokak ya da geçitler yoktur.[343] Evlerin tamamı düz damlı yapılardır. Düz damlı evlerin duvarları birbirine bitişik olduğundan, ulaşım tahta merdivenle düz damdan yapılmakta, doğal olarak damdan dama geçilmekte ve damlar insanların toplumsal yaşam alanlarını oluşturmaktaydı.[344] Yaklaşık 1000 yıl kadar ayakta kalan Çatalhöyük,[345] zamanla nüfusun artması ve zemine gömülen ölülerin de aynı oranda çoğalması sonucu, kentte hareket zorlaşmış, tıkanma noktasına gelmiş ve belki de kent bu nedenle terk edilmişti.[346] Kentin terkedilmesinden sonra, nehrin karşı kıyısında ikinci bir kentin kurulduğu bilinmektedir.[347]

1.9.3. Kalkolitik Dönem'in Öncül Yerleşimleri

Konya Ovası ve Göller Yöresi, Neolitik dönem kültürüne son veren büyük yangından sonra, yeni bir kültür evresi olan Kalkolitik (Bakır-Taş) döneme girmiştir. Dönemin en önemli yeniliği bakırın kullanılması ve boya bezemeli çanak çömleklerin görülmeye başlanmasıdır.[348] Kalkolitik dönemi en iyi temsil eden yerleşimlerin en erken örneğini Burdur'un güneybatısında ve Burdur Gölü'nün doğusunda yer alan Hacılar yerleşimi oluşturmaktadır.[349] Hacılar yerleşimin planı Çatalhöyük yerleşiminden farklıdır.[350] Hacılar'ın en önemli özelliği, Kalkolitik dönem keramiğinin gerek biçim, gerekse bezeme yönünden aşılamaz bir düzeye ulaşmasıdır.

---

[340] James Mellaart, Çatalhöyük Excavations, 1961, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XI-2, Maarif Basımevi, Ankara, 1961, s. 50.
[341] Mellaart, *Çatakhüyük: A Neolithic Town in Anatolia,* s. 72.
[342] Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu III*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2005, s. 6.
[343] Tuna, *Mağaradan Kente,* s. 60-61.
[344] Seton Lloyd, *Türkiye'nin Tarihi: Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları,* (Çev: Ender Varinlioğlu), Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 1997, s. 23.
[345] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 93.
[346] Tuna, *Mağaradan Kente*, s. 60-61.
[347] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 93.
[348] Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 64.
[349] Uçankuş, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji*, s. 20-261.
[350] Lynn E. Roller, *In Search of God the Mother the Cult of Anatolian Cybele,* University of California Press, London, 1999, s. 54.

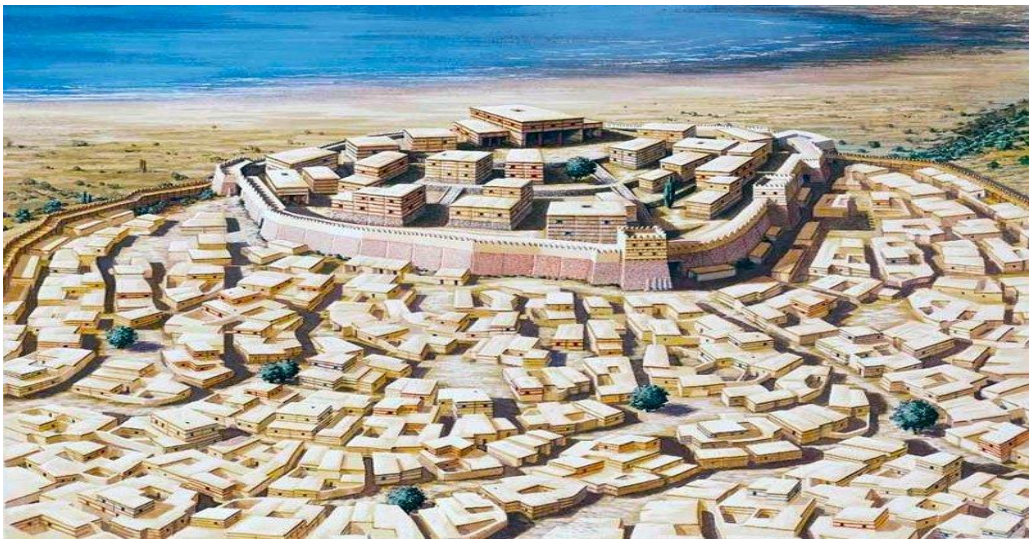
Bu yerleşim sakinleri, avcılığı tamamıyla terk etmiş, tarım ağırlıklı bir yaşam sürmüş ve evlerine damlardaki delikten değil avlulara açılan kapılardan girmişlerdir. Ayrıca ölülerini önceki yerleşimlerden farklı olarak yerleşmenin dışındaki mezarlıklara gömmeye başlamışlardır. Kalkolitik dönemin diğer önemli merkezleri, Mersin'de Yumuktepe, Konya bölgesinde Canhasan ve dönemin ortalarına doğru, Denizli-Çivrilde bulunan Beycesultan'dır. Kalkolitik dönemin bütün evrelerini gösteren Canhasan, Çukurova'yı Konya ovasına bağlayan yol üzerinde kurulmuş olmasından dolayı önemli bir yere sahiptir. Bu dönemin, öne çıkan yapıları çoğunlukla, içinde ocakları ve tahıl depolama yerleri bulunan, kimilerinde oturma şekilleri olan, dikdörtgen planlı, tek odalı kerpiç evlerdir. Evlerin bazılarına bir sundurmadan geçilerek girildiği bilinmekte ve bu ev planının, Ege Havzasında ve Batı Anadolu'da "*megaron"*olarak bilinen yapılarda uygulandığı görülmektedir.[351] Kalkolitik dönemin erken aşamalarında, genel görünüm açısından Anadolu'dan ziyade Mezopotamya ve Suriye ile ilişki içinde bulunan Doğu Anadolu yerleşimleri hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Fakat daha geç evrelerde Anadolu'nun güney yerleşimlerinde Halaf kültürü etkisi oldukça açıktır.[352] Bu etki, Halaf kültürüne ait tholos tipi yapıları anımsatan, Harran evlerinde açıkça görülmektedir.[353]

1.9.4. Anadolu'nun İlk Kent-Devletleri

Anadolu'da Bronz Çağ'ına (MÖ. 3000-1200) özellikle de bu çağın ortalarına (MÖ. 2500-2000) gelindiğinde, ekonomik yönden parlak bir dönem yaşanmış, yazının hala bilinmemesine rağmen, çömlekçi çarkının bulunuşu; ekonomik yönden gelişimi ve Pazar için üretimi ortaya çıkarmıştır. Üretim ve ticaretteki gelişme sonucu yeni bir sosyal örgütlenme düzeyine ulaşılmış ve Anadolu'nun ilk kent-devletleri doğmuştur. Bu kent-devletlerinden ilki Kuzeybatı Anadolu'da, Troia I'in yıkıntıları üzerinde kurulan Troia II'dir.[354] Bir liman kenti olan ve hem deniz hem de kara ticaretini denetleyecek bir konumda bulunan Troia, Batı Anadolu'da Bronz Çağı'nın en önemli ve en ünlü yerleşimidir.[355]

[351] Uçankuş, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji,* s. 20-261.
[352] Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 70-71.
[353] Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 72.
[354] Uçankuş, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji,* s. 272.
[355] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 100-101.

Troas'ın,[356] en stratejik noktası olan Kara Menderes (Skamandros) deltası çevresindeki ilk yerleşme, MÖ. 4000'lere tarihlenen, batı yakadaki Kumtepe'dir. MÖ. 3600'lere gelindiğinde çayın doğu yakasına Hisarlık Tepesi'nde Troia I'in temelleri atılmış, Troia II ise bu temellerin üzerine kurulmuştur. Bu kent-devleti kalın ve güçlü surlar ile kuşatılmış ve surlarla kuşatılan alan içinde, bir meclis salonu ya da mahkeme salonu olduğu tahmin edilen megaron[357] planlı bir yapı bulunmaktadır.[358] Troia'daki megaron, Anadolu'da bilinen ilk anıt yapıdır. Homeros'un destanlarında sık sık adı geçen bu yapı, batı uygarlıklarında önemli bir yer edinecektir.[359] Yaklaşık 80 metre çapındaki Troia kenti, eksene paralel bir yapı dizisinden oluşmaktadır ve gelişmiş bir sur duvarı sistemi bulunmaktadır.[360] Etkileyici ve devasa surlarıyla tanınan Troia kentinin, surlu alanının, aşağı kentle çevrelenen bir iç kale olduğu ve burada elit kesimin yaşadığı tahmin edilmektedir.[361]

Görsel 18: *Anadolu'da ilk kent-devleti olan Troia örneğinin rekonstrüksiyonu.*[362]

[356] Troas: Anadolu'nun kuzeybatısında Çanakkale Boğazı'ndan Behramkale'ye (Assos) kadar olan antik bölge. İsmini antik çağın en ünlü kentlerinden biri olan Troia'dan almıştır (Bilgi için bkz: Tamay Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011, s. 234).
[357] Megaron: İnce uzun dörtgen biçimli bir yapıdır. Girişi daima dar bir yüzde olup, odaları bir eksen üzerinde iki veya üç tanedir. En büyük odasının ortasında bir ocak bulunur ve giriş, önü açık bir yarım odadır. (Ekrem Akurgal, *Türkiye'nin Kültür Sorunları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998, s. 175).
[358] Uçankuş, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji*, s. 283-284.
[359] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 102.
[360] Korkut Tuna, *"Şehrin Serüveni"*, Köksal Alver (Ed.), *Kent Sosyolojisi*, Hece Yayınları, Ankara, 2012, s. 56.
[361] Düring, *Küçük Asya'nın Tarihöncesi*, s. 304.
[362] http://www.ancientpages.com/2017/06/14/ancient-city-troy-destroyed-earthquake-ended-trojan-war-archaeologists-say/ (Erişim Tarihi: 09. 07. 2019).

Troia kent-devleti, tarım üretiminden ve dış ticaretten elde edilen "artık ürünün" elinde toplandığı yönetici sınıf (kral ve askerleri) tarafından yönetilmektedir. Gösterişli ve büyük saraylarda oturan yönetici kesim, ticareti ve tüccarları denetim altına almış ve kent halkını dış saldırılara karşı korumuştur. Sosyal örgütlenmenin sağlanmış olduğu bu kent-devleti, kral ve yönetici sınıf, zanaatkârlar, tarımla uğraşan çiftçiler, balıkçılar ve tüccarlardan oluşan sınıflı bir toplum yapısına sahiptir. [363]

Troia kenti ile çağdaş olan en önemli kent-devletlerinden biri de Kayseri'nin kuzeyindeki Kaniş'tir (Kültepe).[364] Kaniş kenti Asur ticaretinin Anadolu'da oluşturmuş olduğu en önemli merkezdir.[365] Kaniş kenti, Erken Hitit Çağı krallarından Anitta'nın sınırlarını genişlettiği ve büyüttüğü devletin başkentiydi.[366] Bağımsız bir krallık olan Kaniş, Asur'u Anadolu'ya bağlayan iki önemli anayolun birleştiği noktada kurulmuştur. Surlarla kuşatılmış olan Kaniş, Asur'lu tüccarların oturduğu Karum'la birlikte bir bütün halindedir. Bu kent-devletinin önemi, Asurlu tüccarlar tarafından Anadolu'ya getirilen yazının ilk defa burada ortaya çıkmış olmasından kaynaklanmaktadır.[367] Tepe şehir ve aşağı şehir olmak üzere iki bölümden oluşan kent, Eski Tunç Çağı'nın başlangıcından Asur Ticaret Kolonileri Döneminin sonuna kadar kesintisiz yerleşime sahne olmuştur.[368] Tepede çoğunlukla beylere ait olduğu bilinen konutlar bulunmaktaydı. Kazılardan, bunların en büyüğünün yirmi odaya sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu büyük konut duvarları iri taş bloklarla inşa edilmiş bir kabul salonuna sahiptir. Konut, bu tür bir salona, Anadolu'da ilk kez rastlanması bakımından önemi bir yere sahiptir.[369] Kentin tepeyi çeviren ve Aşağı Şehir adı verilen bölümü ise; Asurluların Karum-liman dediği asıl ticaret merkezi olan yerdir.[370] Kaniş kazılarında ele geçen damga ve silindir mühürler, hayvan biçimli içki kapları dönemin tipik eserlerindendir.[371]

---

[363] Uçankuş, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji,* s. 283-284.
[364] Huot-Thalmann-Valbelle, *Kentlerin Doğuşu*, s. 221.
[365] Mogens Trolle Larsen, *Ancient Kanesh: A Merchant Colony in Bronze Age Anatolia*, Cambridge University Press, New York, 2015, s. 149-150.
[366] Sedat Alp, Kaniş=Anişa=Nişa: Erken Hitit Çağının Bir Başkenti, *Belleten*, Cilt: XXVII, Sayı: 107, Yıl: 1963, s. 376
[367] Başdemir, *Eski Anadolu*, s. 26-28.
[368] Fikri Kulakoğlu, *Kültepe Kazısı*, Türkiye Arkeolojisi, Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008, s. 157.
[369] Tahsin Özgüç, Kültepe-Kaniş Kazıları, *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı: XIII-2, Ajans Türk Matbaası, , Ankara, 1964, s. 94.
[370] Fikri Kulakoğlu, *Kültepe Kazısı*, s. 157.
[371] Tahsin Özgüç, Kültepe ve Altıntepe Kazıları Hakkında Yıllık Rapor, *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı: XX-1, Maarif Basımevi, Ankara, 1964, s. 43.

Mezopotamyalılar tarafından "Hatti Ülkesi" adıyla anılan Anadolu[372] Hattiler başta olmak üzere, MÖ. 2500-2000 tarihleri arasında küçük kent-devletleri biçiminde yönetilmiştir.[373] Hatti dönemi kent-devletleri surlarla çevriliydi ve sur içindeki küçük kentler sıkışık evlerden oluşmaktaydı.[374] Bu dönemde henüz güçlü bir merkezi otorite bulunmamakta, beylik olarak da adlandırılan ve irili ufaklı çok sayıda bulunan bu kent-devletlerinin beyleri arasında sık sık çatışmalar yaşanmaktaydı. Yaşanan iktidar mücadelelerinde güçlü olan kent-devleti zamanla daha güçsüz olanları egemenliği altına alır ve bu güç elde etme isteği de sürekli bir kargaşa ortamını beraberinde getirmekteydi. Bu kent-devletlerinden ismi bilinen en önemlileri, Neşa (Kaniş), Mama, Kuşşara, Paruşhanda, Urşu, Landa, Zalpa, Şalativara ve Hattuş'dur.[375] Anadolu MÖ. 2000'lerde, istilalar ve göçler nedeniyle etrafı surlarla çevrili çok sayıda yerleşime sahiptir. Kent-devleti niteliğindeki bu krallıklar arasında, başlangıçta bir birlik yoktur. Ama her birinin yönetimleri, askerleri ve belki orduları vardır. Bu kent-devletlerinde sosyal tabakalaşma ve uzmanlaşma ortaya çıkmış, tarım ve dokumacılık gelişmiştir. Zanaatkârlar pişmiş topraktan ve bronzdan kapkacak, silah, ok ucu, balta, topuz ve damga mühürler yapıp çoğaltmışlardır.[376] Bu dönemde Anadolu'da merkezi bir otoritenin olmayışı, kent-devletlerinin istedikleri gibi hareket etmelerine neden olmuştur. Bu kent-devletleri Anadolu'nun tamamı ile ilgili kararlar alamaz ve yalnızca kendi bölgelerini yönetirlerdi.[377] Bu dönemde kent-devletleri arasında süregelen çetin bir güç yarışı ve üstünlük mücadelesi, MÖ. 1800'lerde Hititler tarafından kurulan bir imparatorluk ile sonlanmış ve kent-devletleri bu imparatorluğun hâkimiyeti altında toplanmıştır.[378] Başkenti Hattuşa olan bu imparatorluk Anadolu'nun neredeyse tamamını ele geçirmiştir.[379]

---

[372] Nurhayat Yazıcı (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'da Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar,* Uranus Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 12.
[373] Uçankuş, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji,* s. 272.
[374] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 100.
[375] Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 119.
[376] Uçankuş, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji,* s. 272.
[377] Ercüment Yıldırım, *Asur Ticaret Kolonileri Dönem'inde Anadolunun Güneydoğusunun Etnik ve Sosyal Yapısı*, XVII. Türk Tarih Kongresi, I. Cilt, Eski Anadolu Uygarlıkları, TTK Yayınları, Ankara, 2018, s. 24-25.
[378] Uçankuş, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji*, s. 272-273.
[379] E. Pittard, *Neolitik Devirde Küçük Asya ve Avrupa Arasındaki Antropolojik Münasabetler*, Türk Tarih Kongresi, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. 8.

2. BÖLÜM

EGE KÜLTÜR HAVZASINDA POLİS ÖNCESİ YERLEŞİM TARİHİ VE SOSYAL YAPI

2.1. Girit Adası'nın Coğrafi Betimi

Ege Bölgesi, Batı Anadolu kıyılarını, Ege Denizi adalarını, bu denizin Asya ve Avrupa kıyıları ile Yunanistan'ın, Makedonya'nın ve Trakya'nın doğu kıyılarını kapsayan coğrafyaya verilen isimdir. Rodos, Girit, Semadirek, İmroz, Limni, Midilli, Eğriboz, Sakız, Sisam, İstanköy, Ege Denizi'nde bulunan başlıca adalardır.[380] Bu coğrafyanın ilk uygarlığı ise Girit Adası'nda, Bronz Çağı'nda (MÖ. 3500-2000) ortaya çıkmıştır.[381] Ege kültür ve uygarlığının beşiği olan Girit Adası, Asya ile Avrupa kıyıları arasında yer alan adaların en önemlisi olup, eskiçağda "Mutlular Adası" olarak bilinmektedir.[382]

Görsel 19: *Ege Uygarlığının beşiği Girit Adası'dır.*[383]

[380] Ahmet Gözlü, "Antik Yunan (Hellen)'da Kolonıier ve Bunların Nitelikleri," *Folklor/Edebiyat Dergisi,* Cilt: 21, Sayı: 81, 2015/1, s. 181.
[381] Nigel Rodgers, *Antik Yunan: Arkeoloji, Sanat ve Tarih Tutkunları için 1000 Fotoğraf Eşliğinde Kapsamlı Bir Araştırma*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (Çev: Ülkü Evrim Uysal), İstanbul, 2014, s. 22.
[382] Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 5-6.
[383] https://tr.pinterest.com/pin/341289096493212l3/ (Erişim Tarihi: 10. 07. 2019).

Ege bölgesinin güney sınırında bulunan ve yaklaşık olarak 250 km. uzunluğunda, ortalama 50 km. genişliginde olan bu ada, arada köprü görevini gören birtakım adalar sayesinde, bir taraftan Peloponnesos'a (Mora Yarımadası), diğer taraftan Anadolu'nun batı, güney-batı ve Afrika'nın kuzey kıyılarına bağlanmaktadır. Girit bütün bu ülkelere, bunların kültür etkileri altında kalabilecek kadar yakın, fakat bunlardan gelebilecek tehditleri önleyebilecek kadar uzaktır. Topoğrafik olarak oldukça engebeli bir araziye sahip olan Girit Adası, batı-doğu yönünde uzanan sıradağlar tarafından biri kuzeyde, diğeri güneyde olmak üzere iki büyük bölüme ayrılmaktadır.[384] Dağlık bir yapıya sahip olan adanın en önemli dağları; batıda, Beyaz Dağlar; ortada, İda Dağı; doğuda ise en yüksek dağı olan Dikte Dağı bulunmaktadır. Girit Adası'nın en büyük ve en önemli ovası güneyinde yer alan Mesara Ovası'dır.[385]

2.2. Minos Yerleşimleri

Minos (Girit) uygarlığının en erken dönemlerine ilişkin yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilerden; Girit'te paleolitik ya da mezolitik taş çağına ait yaşam merkezlerine rastlanılmadığı ve adaya ilkin neolitik dönemde yerleşilmeye başlandığı anlaşılmaktadır.[386] Girit'in neolitik sakinleri özellikle de dağlık bölgelerde ikamet edenlerin ilk yerleştiği yerler mağaralar olmuştur.[387] Neolitik Çağ'da Girit Adası'nın ilk sakinleri Miamu, Eileithyia (Amnisos yakınlarında), Trapeza, Karnari (Iuktas Dağı'nda), Gerani (Rethymnon yakınında) ve Akroteri (Hanya yakınında) mağaralarına yerleşmişlerdir. Açık alanlarda kaba taşlardan, kerpiçten ve ağaç dallarından barınaklar ve evler inşa eden Girit'in ilk sakinleri, zamanla köylerini kurmaya başlamışlardır. Girit'in Neolitik köylüleri, ölülerini evlerinin hemen yakınına ya da kaya oyuklarına gömerdi.[388] Sıklıkla balıkçılık ve avcılık ile yaşamını sürdüren bu dönem insanları, ev kalıntıları arasından elde edilen değirmen taşlarından anlaşıldığına göre tarımla da meşgul olmuşlardır. Killi topraktan kaplar yapan ve bunları pişirerek sertleştirme yöntemini keşfetmiş olan Girit'in neolitik insanlarının,

[384] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi,* s. 5-6.
[385] Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 36.
[386] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi,* s. 12-14.
[387] R.F. Willetts, *The Civilization of Ancient Crete*, University of California Press, Britain, 1976, s. 44-45.
[388] Mehmet Ali Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I: Tarih Öncesi Çağlarda Klasik Çağ'a Kadar,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s. 69.

dönemin sonlarına doğru boyalı vazolar ve kilden, çoğu kadın şeklinde olan idoller (ilkel insan heykelcikleri) yaptıkları bilinmektedir.[389]

Mezopotamya kentleri nehir sularının kontrol altına alınması ve fırtına hasarlarının telafi edilmesi amacı güden seferberlik merkezleriyken, Ege kentlerinde bu tür geniş çaplı iş birliğini ve bu birliği gerektirecek herhangi bir şeye rastlanmaz; arazinin kendisi insan tarafından yapılacak değişikliklere pek izin vermez. Parçalı bir yapıya sahip olan Ege coğrafyasında, dağların arasındaki derin yarıklar, zaman zaman kabaran nehirler, topluluk halinde yalıtılmışlığa yol açmaktadır.[390] Girit başta olmak üzere Ege Havzasındaki yerleşimlerde, dar vadiler arasına sıkışmış topluluklar, birbirinden farklı faaliyetler içinde Eski Yakındoğu'da tanınmayan bir kendi başına olma özelliğine sahiptirler.[391]

Nil ve Fırat taşımacılığı kolaylaştıran nehirler olarak ilk insanların işine yararken, Ege coğrafyasındaki denizler ve sarp dağlar da aynı ölçüde Egeli topluluklar için bir engel oluşturmaktaydı. Coğrafi engeller tekne ve yelkenlilerin icadıyla dahi aşılamamış, bu yeniliklerden sonra da denizcilik yalnızca uygun hava şartlarında gerçekleştirilen bir uğraş olmuştur. Denizciler adalarla dolu denizde karadan asla çok uzaklaşmadan, bir burundan ötekine yol alır, kışın denize açılmazlardı. Mezopotamya ve Mısır'da nehrin tek yönlü akıntısının zahmetsiz yolculuğuna karşılık Ege'de deniz son derece cesurca bir çabayı gerektirmekteydi. Ege Bölgesi'nde kentlerin gelişimi için uygun koşullar az olup yeterli inşaat arazisi bile yoktu. Delphoi'de olduğu gibi insanlar kent yerleşimine uygun bir arazi meydana getirmek için neredeyse çıplak kayaları yontmuşlar, ovalarda dahi çiftçiler, arazilerine kent inşası için el konulmasına gönülsüz bir şekilde razı olmuşlardı. Fakat Girit'in bereketli kıyı ovaları neolitik tarıma destek olmuş; tepelerde yetişen kestane, incir, zeytin ve üzüm, ovalık arazinin hububatı ve deniz, balığıyla bütünlenen bir yiyecek kaynağı sunmaktaydı. Girit'teki ilk köyler birbirinden ayrı topluluklar olup ortak bir denetim sistemine dâhil değillerdi. Köylerin fiziki yapısı hakkında kalıntılara rastlanmadığı için çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte Neolitik köylerden birinin 6 metreden yüksek bir höyük oluşturan kalıntısına Girit'in

[389] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi,* s. 12-14.
[390] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 157-158.
[391] Oya Okan, "Şehir, Tarih, Sosyoloji: Korkut Tuna'nın Şehir Yaklaşımı," *Sosyoloji Dergisi,* 3. Dizi: 3, Sayı: 22, 2011, s. 321.

merkezindeki Knossos'ta rastlanmıştır. Köylerde herhangi bir kale kalıntısının bulunmamasından bu toplulukların barış içinde ve metal aletlerin, taş vazoların vb. nesnelerin tekbiçimliliğinden tek bir ekonomik sistemin üyeleri olarak yaşadıkları anlaşılmaktadır. Ege dünyasında kent gelişimi Girit'te başlamıştır.[392]

Tahminen MÖ. 3000 yıllarına gelindiğinde Girit'te Kalkolitik Dönem'e geçilmiş ve bu geçiş ile birlikte Girit'te, birkaç katlı evlerle dar ve girintili-çıkıntılı sokaklardan oluşan küçük kentler ortaya çıkmaya başlamıştır. Orta Minos döneminde, tuncun elde edilmesiyle Girit en parlak dönemini yaşamış ve ticari ilişkiler sayesinde kısa sürede büyük bir zenginlik ve refah düzeyine ulaşmıştır.[393] Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Girit'in Neolitik kültürü, Mezopotamya, Mısır ve Anadolu kültürlerine kıyasla oldukça geridir. Girit'te uygarlığın ve kalıcı yerleşmelerin ilk ortaya çıktığı dönem Bronz Çağ'ı'dır. Bu süreçte muhtemelen en parlak dönemlerini yaşayan Mezopotamya ve Mısır kültürü, Yakın Doğu ve Kuzey Afrika aracılığıyla Girit'e ulaşmıştır.[394]

MÖ. 2. Binyılın başlarında Ege Denizi'nin en büyük adası olan Girit'te ani bir kültürel gelişme yaşanmış, ada Mısır ve Doğu Akdeniz ile yapılan uzun mesafe bölgelerarası ticaretin batıdaki odak noktası haline gelmiştir. Ekonomik gelişme beraberinde zenginliği, nüfus artışını ve kentleşmeyi de beraberinde getirmiştir.[395] Girit'teki kültürel ve siyasi filizlenme adanın uluslararası ticari girişimlerinin bir sonucu olup, adanın konumu ve doğal limanları, onu Akdeniz'in ticaret yolları ortasında önemli bir kavşak haline getirmiştir. Bu gelişim sonucunda, küçük çiftçi köyleri, büyük kasabalara dönüşmüş ve zamanla bir yöneticiye sahip olarak yükselecek olan bu kasabalar da küçük kent krallıklarına dönüşmüştür.[396]

Girit Adası'nda varlık gösteren ilk uygarlığa Girit ya da Minos uygarlığı adı verilmektedir. Giritte yaşayan kabileler önceleri kendi önderlerinin yönetimi altında bağımsız köylerde yaşamlarını sürdürürlerken, zamanla güçlü bir kral ortaya çıkar ve bu kabileleri bir araya getirerek kendi krallığını ve sarayını kurar. Adada uzun bir süre iktidar mücadelesi yaşanır ve bu mücadelenin sonucunda Knossos'ta oturan kral galip

[392] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 157-158.
[393] Willetts, *The Civilization of Ancient Crete,* s. 63.
[394] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş,* s. 45.
[395] Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 25.
[396] Sarah B. Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi: Siyaset, Toplum ve Kültür*, (Çev: Oğuz Yarlığaş), Alfa Yayınları, İstanbul, 2016, s. 37.

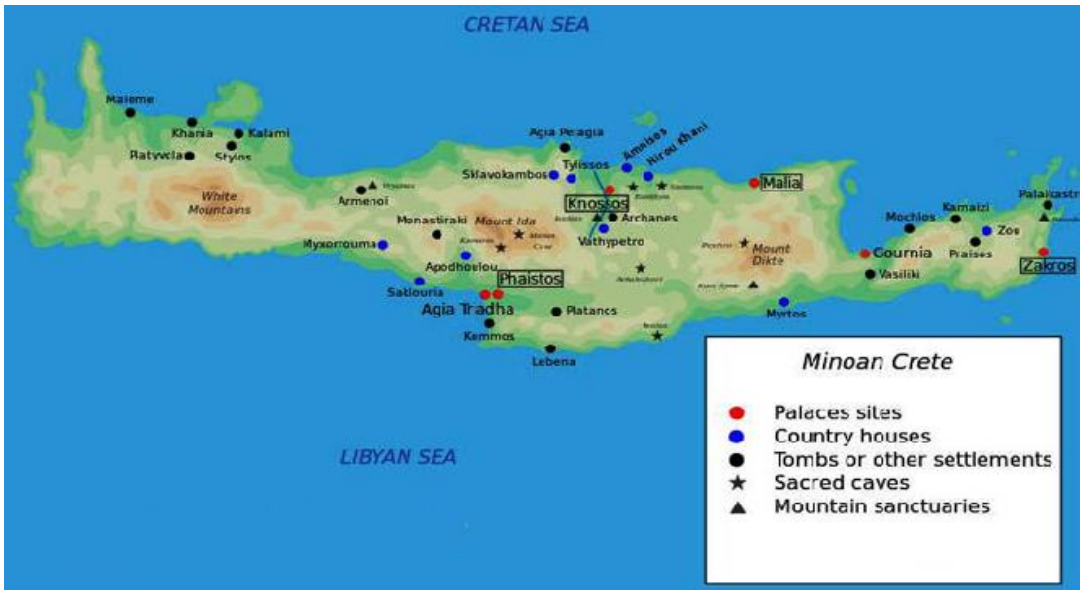
gelir. Mücadeleyi kazanan kral tüm Ege'yi hâkimiyeti altına alır ve böylece Minos (Girit) uygarlığının temelleri atılmış olur. [397]

Girit'te yükselen bu uygarlık ve mimarisi; Eski Minos Çağı (MÖ. 2700-2100), Orta Minos Çağı (MÖ. 2100-1600) ve Yeni Minos Çağı (MÖ. 1600-1400) olmak üzere üç dönemde incelenmektedir. Eski Minos Çağı kentlerinde saray yoktur. Mağara evleri yerini, ilkin yuvarlak ve oval, daha sonra da dikdörtgen evlere bırakmıştır. Çok odalı oldukları bilinen evlerin kesin bir planı bulunmamaktadır. Yan yana odalardan meydana gelen bu evler kent uygarlığına doğru ilk adım olarak kabul edilmektedir. Orta Minos Çağında Giritte henüz merkezi bir yönetim yoktur, ada küçük prensliklere ayrılmış olduğundan saraylar inşa edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde feodal düzenin yerini krallık ve köylerin yerini de kentlerin almaya başlaması ile Mallia'da bir saray ve onun çevresinde kent ortaya çıkmıştır. Arkeolojik bulgulardan elde edilen bilgilere göre; kentin taş döşeli ve 1200x800 m. bir alanı kapsadığı bilinmektedir. Bu dönemde evler sarayın çevresinde, mezarlıklar ise kuzeyde toplanmaktadır. Kaldırımlı dolambaçlı sokaklar ve birbirine bitişik çok katlı evler bulunmaktadır. Zenginlerin ve asillerin konakları saraya çok yakın bir yerdedir. Daha ilerde tüccar, zanaatçi, işçi ve denizcilerin mahalleleri bulunmaktadır. Kentin surlarla çevrili olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir. Orta Minos Çağı sarayları, büyük bir avluyu çeviren yüzlerce oda ve koridorlu yapılar olup, yazın rüzgârdan yararlanıp güneşten korunan ve kışın güneşten yararlanan ikamet dairelerine sahiptirler. Çevrelerinde herhangi bir tahkimat bulunmayan saraylar, kentlerin tam ortasında yer almaktadır. Yeni Minos Çağında ise; nüfusun artması sonucu yerleşim yerleri de çoğalmaya başlamış, saraylar daha görkemli inşa edilmiş ve inşaat tekniği hızla gelişmiştir. [398]

Girit'in en önemli yerleşim merkezleri, esas olarak adanın doğu yarısında kümelenmiş olan, Knossos, Mallia, Zakro, Phaistos, ve küçük ölçekli Plaikastro, Gurnia, güney sahillerinde Hagia Triada ve Kommos, batıda Khania yerleşmeleridir.[399] Bu yerleşmeler, muhtemelen Girit'in bir ada uygarlığı olması ve bunun doğal bir sonucu

[397] Will Durant, *The Story of Civilization II: The Life of Greece,* Simon and Schuster Puplished, New York, 1935, s. 10-13.
[398] Belkıs Mutlu, *Mimarlık Tarihi "Ders Notları 1,"* Mengitan Matbaacılık ve Ambalaj Sanayi, 1996, s. 37-38.
[399] A. Bernard Knapp, *"Bronze Age Mediterranean Island Cultures and the Ancient Near East,"* The Biblical Archaeologist, Vol. 55: No: 3, 1992, s. 116.

olarak savunmaya gereksinim duyulmaması nedeniyle surlarla çevrili değillerdir.[400] MÖ. 1600 yıllarında adanın kuzey kıyısında Knossos ve Mallia'da, güney kıyısında Phaistos'ta çok sayıda odası, depoları, ambarları, atölyeleri, kutsal tapınak odaları ve kanalizasyon sistemleri olan ilk saraylar inşa edilmiştir.[401] Bu saraylar karmaşık ve detaylı bir plana sahip yapılardır.[402] Girit sarayları, Myken sarayları gibi bir kaleye dayanmazdı ve sarayın etrafında tahkimli savunma duvarları da bulunmazdı.[403] Bu saraylarda bulunan depolar, doğu tapınağına ya da doğu saraylarındakilere benzemektedir.[404] Minos uygarlığında, doğu imparatorluklarında olduğu gibi, politik ve ekonomik güç saray odaklı bir yönetimin elindedir.[405] Halkın sarayların yakın çevresinde yaşaması ve sarayların böylelikle gerçek anlamda kentsel yerleşimlerin merkezi haline gelmesi dönemin en önemli yeniliklerinden biri olarak kabul edilmektedir.[406]

Görsel 20: *Girit Adası'ndaki Minos Uygarlığı'nın önemli yerleşim merkezlerini, sarayları, küçük yerleşmeleri, kutsal mağaraları ve dağları gösteren harita.*[407]

[400] *Tekin, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş,* s. 46.
[401] Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, s. 25.
[402] Harold North Fowler (vd.), *A Handbook of Greek Archaeology*, American Book Company, New York, 1909, s. 58.
[403] Willetts, *The Civilization of Ancient Crete,* s. 63.
[404] Childe, *Tarihte Neler Oldu? Araçların Öyküsü,* s. 207.
[405] Vassos Karageorghis, "Hellenism beyond Greece: Cyprus," *The National Hellenic Research Foundation,* Greek Archaeology Without Frontiers, Open Science, Lecture Series, Athens, 2002, s. 31.
[406] Loredana Mancini, *"Girit: Saray Uygarlığı,"* Umberto Eco, *Antik Yunan*, (Çev: Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Tarih Basımevi, İstanbul, 2012, s. 710.
[407] http://www.mmdtkw.org/GR-Unit2--Minoans.html (Erişim Tarihi: 12. 07. 2019).

Girit adasında yer alan Minos kentlerinin ekonomik olarak gelişmesinin en önemli nedeni kalay ticaretidir. Bronz yapımında kullanılan kalay, Ada sakinleri ya da ileri gelen tüccarlar tarafından Batı Akdeniz ve İber yarımadasından temin edilmekte ve Giritli taşımacılar, Ortadoğu'nun bu temel üretim malının denetimini ellerinde tutmaktaydı. Giritliler taşıdıkları kalayın büyük bir kısmını kendilerine ayırıp bronz yapımında kullanır, eksik gelen bakır ise Kıbrıs'tan ithal edilirdi. Minos kentlerinde, üretim alanlarının en önemlisi bronz işçiliğiydi ve kentlerde ticaret, tüccarların ve zanaatkârların elindeydi. Bu çağın en önemli kentleri ise Knossos ve Phaistos kentleridir.[408]

Sıklıkla, sarayın etrafında bir gelişme göstermiş olan[409] Bronz Çağı yani Minos kentleri planlı bir şekilde kurulmamıştır. Belli bir plana göre tasarlanmayan bu yerleşim yerleri, düzensiz bir yapıya, küçük açık meydanlara ve kimileri de kamu alanlarına sahiptir. Sıklıkla taş bloklar tarafından çevrelenen yerleşim yerleri, basit bir ana cadde ağı ve dar geçitler tarafından bölünmektedir. Çeşitli boyutlara ve karmaşık bir yapıya sahip olan yerleşim yerleri sıklıkla iki katlıdır ve çok sayıda odaya sahiptir.[410] Girit'te bulunan çoğu kent, endüstrinin ve denizciliğin gelişmesinde bir Pazar yeri niteliği taşımaktadır. Knossos, Phaistos, Praisos, Palaikastro ve Gurnia gibi kentler küçük esnafların özellikle seçtikleri ve yoğun bir şekilde yaşadıkları kentler olup, Pseira ve Mochlos gibi merkezler ise denizcilerin ve gemicilerin yaşadığı ve önemli işler yaptığı küçük yerleşim yerleridir. Yerleşim yerlerinde, kasabadan kente gidip gelmek için yollar en zaruri ihtiyaçtır. Örneğin Knossos'da, biri limana diğeri ise cephaneliğe ulaşan iki yol ayrılmaktadır ve saraya en yakın yol kuzey girişinde bulunmaktadır. Temeli yontulmamış taşlardan yapılan ve 20 ila 25 cm. arasında bir kalınlığa sahip olan bu yollar, kalın bir beton tabakası ile örtülüdür. [411]

Saray merkezli Minos kentlerinde, MÖ. 2000 yıllarında Knossos, Phaistos ve Mallia'da ilk kez inşa edilmeye başlanan ve kentin adını alan üç saray, kentin en önemli yapıları olup, adanın en verimli ovalarında bulunmaktadır.[412] Bu dönemin

[408] Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri,* s. 32.
[409] Richard Tomlinson, *From Mycenae to Constantineople: The Evoluation of the Ancient City,* Routledge Press, London, 1992, s. 36.
[410] Lesley Adkins- Roy A. Adkins, *Handbook To Life İn Ancient Greece,* Library Of Congress, New York, 2005, s. 222.
[411] Gustave Glotz, *The Aegean Civilization*, Columbia University Press, New York, 2003, s. 186.
[412] Stylianos Alexiou, *Minos Uygarlığı*, (Çev: Elif Tül Tulunay), Arkeoloji ve SanatYayınları, İstanbul, 1991, s. 28-40.

özelliklerini en iyi yansıtan ve günümüze kadar korunmuş olan saray ise Mallia Sarayıdır. Sarayın kuzeybatı köşesine bitişik olan meydan, diğer Girit saraylarında görülmemesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Seçkinler yanında kent halkından kişilerin de devlet yönetimiyle ilgili resmi toplantılara katıldığı bu halk avlusunun, Yunan kentlerinin temel yapısı olan "agora"nın ilk örneği olduğu ileri sürülmektedir.[413] Yeni Minos Çağı'nda bu üç büyük saray haricinde, zengin toprak sahiplerinin villaları olarak kabul edilen, daha küçük, fakat görkemli bir dizi yapıların olduğu bilinmektedir. Phaistos yakınlarında kurulmuş Hagia Triada Villası, Phaistos'un doğusunda, kırsal bir kesimdeki Gortyn Villası ve Heraklion'un doğusunda Amnisos'ta ve daha doğuda Niru'da benzer yapılar bulunmaktadır.[414] Girit Adası'nda kent sayısının oldukça fazla olduğu, adanın kalabalık bir nüfusa sahip olduğu ve bu nüfusun etnik anlamda çok farklı topluluklardan oluştuğu[415] Homeros'un vurgu yaptığı şu dizelerden anlaşılmaktadır.

> *"(...) Girit denen bir toprak var şarap rengindeki denizin ortasında,*
> *Denizle çevrilidir, güzeldir ve semiz,*
> *çok insan var içinde, sayamazsınız, doksan tane de kenti.*
> *(...) adada Knossos adında bir kent var kocaman."*[416]

Bu dizeler, adanın nüfusunun ve kentlerinin özellikle Yeni Minos Çağ'ından itibaren artmış olabileceğini göstermektedir.[417]

2.2.1. Knossos

Arthur Evans tarafından keşfedilen ve Minos yerleşimlerine ilişkin en erken verileri sunan Knossos,[418] Homeros'un övgü ile bahsettiği ve Girit'in kuzey sahillerinde yer alan bir kenttir. Knossos, Minos uygarlığının başkenti ve Bronz Çağ'ın en önemli kentlerinden biridir. Korunaklı bir limana sahip olan kent, denizden yaklaşık üç mil uzaklığında bulunmaktadır.[419]

---

[413] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 203.
[414] Alexiou, *Minos Uygarlığı*, 28-40.
[415] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 81.
[416] Homeros, *Odysseia*, XIX: 172-179.
[417] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 82.
[418] Stephen Colvin, *A Brief History of Ancient Greek*, Wilet Blacwell Published, USA, 2014, s. 35.
[419] David Sacks, *Encyclopedia of the Ancient Greek World*, Fact On File, İnc., (Revised by Lisa R. Brody), New York, 2005, s. 183.

Knossos Girit'in en güçlü ve en büyük yerleşim yerlerinden biridir.[420] Saray merkezli Knossos kenti yalnızca bir kral yerleşkesi değildir. Sarayın etrafında konaklar ve büyük villalar yer almakta, sarayın batı meydanının arkasında ise bir ya da iki katlı ve kare şeklinde evlere sahip olan kent bulunmaktaydı.[421] Knossos'un en yüksek noktasında çok katlı ve kent ile aynı adı alan saray bulunmaktadır. Sarayın bulunduğu tepenin etekleri, aralarında taş döşeli, dar dönemeçli sokaklar yer alan düz damlı büyük ve küçük evlerle kaplıydı. Sarayın hemen yakınında soylular, zengin Giritliler ve muhtemelen varlıklı armatörlerin yaşadığı geniş evlere sahip olan mahalleler bulunmakta ve bu aristokratik saray mahallelerinde yaklaşık 12 bin kişi yaşamaktaydı. Sarayın dışında ise, tüccarların, çömlekçilerin, dökümcülerin, ressamların ve diğer esnaf kesimlerin yaşadığı tahmin edilen daha küçük ve basit evler vardı. Buralarda yaşayan insanların çoğunun sarayda çalıştıkları bilinmekte, bu endüstriyel mahallenin ise 70 bin kişilik bir nüfusa sahip olduğu tahmin edilmektedir. Böylece Knossos, Avrupa'nın en büyük ilk kenti olma unvanına sahip olmuştur.[422]

Knossos kentinin zenginliği sahip olduğu deniz gücü üzerinden yürütülen ticarete dayanmaktadır. Dış dünya ile bağlantı kuracak seviyede gelişmiş olan Knossos kentinin Küçük Asya, Levant ve Mısır ile ticari ilişkiler kurduğu bilinmektedir.[423] Gypsades ile Prophet-Elias tepelerine dek yayılmış olan kenti, Kairatos nehri üzerindeki bir köprü ve yollar, adanın iç kesimlerine bağlarken, diğer yollar da Knossos'u bugünkü Paros ve Katsamba'nın bulunduğu Kairatos Nehri'nin ağzındaki limanına ulaştırmaktaydı. Burada, yoğun nüfuslu, zengin bir liman kenti gelişmiş ve bu liman kentinden Minos donanması, Ege Denizi'ne doğuya ve Mısır'a açılmaktaydı. Knossos'un çevresinde bulunan liman kentleri Amnisos'ta ve bugünkü Hagioi Therodoroi denilen bölgede yer almaktaydı. Benzer kentler ve yerleşmeler Phaistos sarayının ve Hagia Triada villasının etrafında da bulunmaktaydı. [424]

Kentte biri yarı kamusal bir mekân olan sarayın orta avlusu, diğeri sarayın dış duvarlarına yaslanmış, saraydan tam olarak kopamamış, kamusal bir mekân olan Pazar

---

[420] Alain Bresson, *The Making of the Ancient Greek Economy: Institutions, Markets, and Growth in the City-States,* (Translated: Steven Rendall), Princeton University Press, Oxford, 2015, s. 100.
[421] Glotz, *The Aegean Civilization*, s. 139.
[422] James Henry Breasted, *Ancient Times: A History of the Early World,* Ginn and Company Press, Boton, 1944, s. 204.
[423] George Huxley, *"The Genesis of Greece,"* Michael Grant (Ed.), *The Birth of Western Civilization,* Mcgraw Hill Books, London, 1964, s. 30.
[424] Alexiou, *Minos Uygarlığı*, s. 42-44.

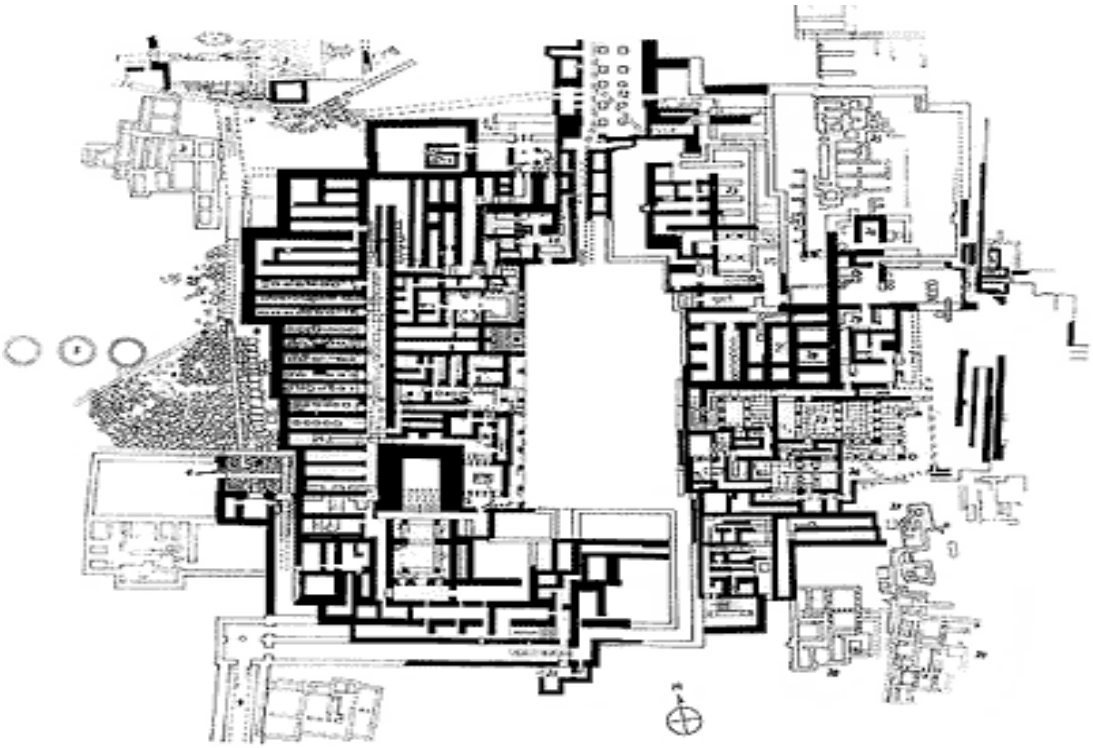
yeri bulunmaktadır. Kentte muhtemelen Pazar yeri işlevi gören ve taş basamaklar şeklinde inşa edilmiş bir tiyatro alanı da bulunmaktaydı. Yaklaşık 400-500 kişilik, çok amaçlı ve halka açık toplanma yeri niteliğindeki bu alanlarda dinsel törenlerin, spor, müzik ve dans gösterilerinin yapıldığı tahmin edilmektedir. Kentin en önemli ve asıl yaşam merkezi saraydı ve Knossos kentinde bulunan Knossos sarayı da en gelişmiş saraylardan biriydi. Saray yaklaşık 20.000 m^2'lik bir alan üzerine iki veya dört katlı olarak inşa edilmiştir. Sarayın yer aldığı alçak tepenin etekleri düz damlı konutlarla çevrelenmekteydi.[425] Bu evlerin tasarımları ve saraylarda bulunan sıhhi tesisat teknikleri Sümerlerinkine benzemektedir. Fakat Girit konutlarındaki en büyük yenilik penceredir; Knossos evleri, Sümerlerin dar bir iç avludan veya tepedeki aralıktan ışık alan penceresiz, karanlık evlerini geride bırakmıştır.[426]

Neolitik dönemden itibaren taştan inşa edilmeye başlanan Knossos evleri sıklıkla dikdörtgen şeklindeki yapılardır.[427] Saray, çevresinde yer alan konut alanları ile birlikte geniş bir yer tutmaktaydı. Kairatos Nehri üzerinde bir köprü ve yollar Knossos'u adanın iç kesimlerine bağlamakta ve diğer yollar da kenti nehrin ağzında yer alan limana ulaştırmaktaydı. Burası yoğun nüfuslu, zengin bir yerleşim alanı idi.[428] Yüzlerce kişinin yaşadığı 2 hektar bir alan üstünde, devlet yönetimiyle ilgili börolar, toplantı ve tören salonları bulunmaktaydı. Özel daire ve atölyeler yamacın üstüne ovaya doğru yerleştirilmiştir. Meyilli araziye uyum sağlamak için merdivenlerle çıkılan çok katlı daireler ve atölyelerin yanı sıra sarayın diğer bölümleri de merkezi avluyla aynı düzeydedir. Nehirden bakıldığında saray, kademeli teraslar şeklinde görünmektedir. Giritte yağmur sağanak halinde yağdığından bu suların akıtılması için kentte çok iyi bir kanalizasyon şebekesi bulunmaktadır. [429]

Saray merkezli bir ekonomiye sahip olan kentte saray ekonomisi, depolama ve yeniden dağıtım esasına dayanmaktaydı. Saraya ait araziler ile şahsi çiftlik ve sürülerden vergi olarak alınan yiyecek ve diğer ürünler sarayda toplanıp depolanırdı. Çok işlevli bir amaca hizmet eden bu gelirler hem sarayın giderlerini karşılar ve orada çalışan zanaatkârların geçimini sağlar, hem de köylülere tahıl ve maaş olarak yeniden

[425] Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, s. 38-40.
[426] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 160.
[427] Rodney Castleden, *Minoans: Life in Bronze Age Crete*, Rotledge Taylor & Francis Press, London, 1993, s. 68.
[428] Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, s. 38-40.
[429] Mutlu, *Mimarlık Tarihi "Ders Notları 1*, s. 37- 38.

dağıtılırdı. Sarayın depolarında bulunan tahıl ve zeytinyağı gibi ürünler kıtlık zamanlarında halk için kullanılmaktaydı. Saraydaki ihtiyaç fazlası ürünler ise sıklıkla ticari amaçlı kullanılır ve sarayda imal edilen ürünler gemilere yüklenip yabancı ülkelerin mallarıyla, özellikle de metal ve lüks mallarla değiş tokuş edilmek üzere Akdeniz'in geniş ticaret ağına gönderilirdi. Giritliler, bu karmaşık ekonomik işleyişi idare edebilmek için, konuşurken kullanılan sözlerin veya hecelerin yerine geçen ve özel işaretlerden oluşan, Linear A adlı bir yazı sistemi geliştirmişlerdir. Hala çözülemeyen ve küçük kil tabletler üzerinde bulunan bu yazının, mali ve idari kayıtları tutma amaçlı olduğu tahmin edilmektedir.[430]

Görsel 21: *Knosssos kent planı.*[431]

Knossos, tahminen 80. 000 kişinin yaşadığı en fazla nüfusa sahip olan kenttir. Burada çok sayıda saray ve evler bulunmaktadır. Taş döşemeli yollarla saraya bağlı olduğu bilinen zengin merkezi bölümde 12.000 kişi oturmaktaydı. Knossos'un biraz ilerisinde bulunan liman kentlerinin nüfusu ile birlikte Knossos kentinin nüfusu 100.000 kişiye ulaşmakta ve böylece Akdeniz bölgesinin en kalabalık iskân bölgesi olmaktaydı.[432]

[430] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 39.
[431] http://clasesdearte.blogspot.com/2006/09/planta-del-palacio-de-knossos.html (Erişim Tarihi: 12. 07. 2019).
[432] Mutlu, *Mimarlık Tarihi Ders Notları 1*, s. 38.

Gerek ticari gerekse kültürel açıdan oldukça canlı olan Knossos, Girit Adası'nın en önemli kentlerinden biridir.[433]

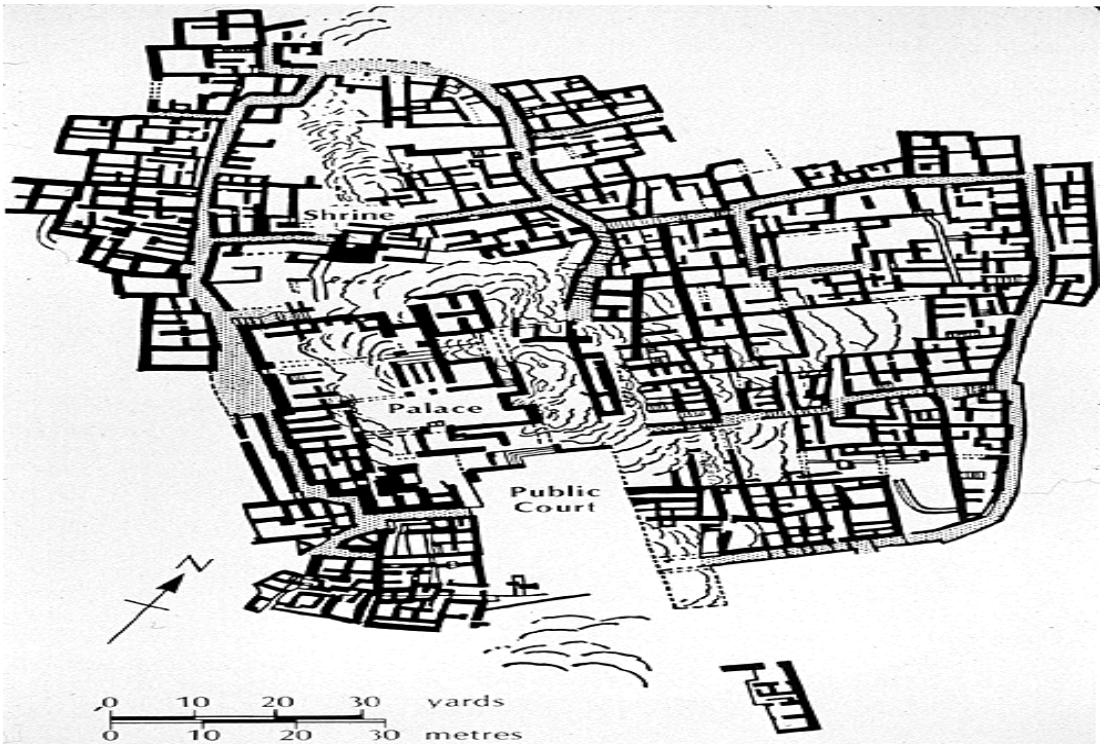
Sarayın güney cephesinde 25. m uzunluğunda bir tiyatro vardır. Orta Minos Çağ'ından kalan bu yapı en eski tiyatro binasıdır. Sarayın kuzey kanadında karşı taraftaki dağ manzarasına bakan ikamet daireleri bulunmakta ve daha yüksek bir yerde inşa edilen kuzey dairelerinde kral ve ailesi yaşamaktadır. Bu dairenin kuzeyde anıtsal bir kapısı bulunmakta ve kral özel bir merdivenle doğrudan tiyatroya ya da şeref merdivenine ulaşabilmekteydi. Phaistos'un merkezi avlusu Knossos ile aynı oranlarda fakat daha küçüktür.[434] Minos döneminin önemli yerleşim yerlerinden biri olan Phaistos, MÖ. VII. ve VIII. yüzyıllarda büyük bir yerleşim yeri haline getirilmiştir. MÖ. 625-550 arasında özellikle kırsal bölgeler genişlemiş fakat daha sonra kent muhtemelen diğer kentlerin yükselmesinden dolayı eski önemini kaybetmiş ve bir daha eski önemini kazanamamıştır.[435]

2.2.2. Gurnia

Geç Minos döneminin ilk kentlerinden biri olan Gurnia[436] Girit Adası'nın doğusunda, doğal liman işlevi gören bir körfezin kıyısında bulunmaktadır. Kent, zirvesinde yöneticinin oturduğu küçük bir saray bulunan, bir tepenin yamaçlarında[437] kabaca 26. 000 km^{2}'lik bir arazi üzerinde kurulmuştur.[438] Sanayi kentinin en iyi örneklerinden biri olan Gurnia,[439] bronzdan yapılmış aletlerin üretim merkezi olarak bilinmektedir. Yerleşmenin birkaç km. uzağında, küçük çapta üretimi karşılayacak ölçekte, bakır madeni bulunmaktaydı. Yapılan arkeolojik kazılarda Gurnia'daki bir işlikte bronz kırıkları, hurda bakır, ham bakırın eritildiği kaplar, kama, kalem ve çivi gibi delici aletlerin dökümünde kullanılan, çok sayıda bulgulara rastlanılmıştır. Bu işliklerde çalışan ustaların dövme tekniğiyle büyük boy bakır kaplar ve bronzdan çeşitli araçlar ürettikleri anlaşılmaktadır. Özellikle Gurnia'daki metal işçileri tarafından üretilen ve

[433] Joel Kotkin, *The City: A Global History,* A Modern Library Chronicles Book, New York, 2005, s. 19.
[434] Mutlu, *Mimarlık Tarihi Ders Notları 1*, s. 40.
[435] Christopher Mee, *Greek Archaelogy: A Thematic Approach,* Wiley- Blackwell Press, Oxford, 2011, s. 29.
[436] H. R. Hall, *Aegean Archaelogy: An Introduction to the Archaeology of Preshistoric Greece,* The Medici Society Puplished, London, 1914, s. 116.
[437] Alexiou, *Minos Uygarlığı*, s. 45.
[438] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 82.
[439] Glotz, *The Aegean Civilization*, s. 140.

en fazla rağbet gören savaş silahlarından biri olan çift taraflı balta, Gurnialılardan bin yıl sonra dahi hiçbir değişikliğe uğramadan kullanılmaya devam etmiştir. Gurnia'da yaşanan hızlı bir üretim süreci, kentin ekonomik olarak da gelişmesine katkı sağlamış ve bu gelişim mekânsal olarak da kente yansımıştır. Yaşanan gelişmeler sonucunda kentin nüfusu hızlı bir şekilde artmaya başlamış doğal olarak konut sayısında da bir artış meydana gelmiştir.[440]

Görsel 22*: Gurnia kent planı.*[441]

Gurnia'daki saray, muhtemelen daha önceki büyük sarayların daha küçük ve yerel bir imitasyonudur.[442] Kentin yerleşim planı incelendiğinde; alanın en yüksek noktası olan tepenin üzerine inşa edilen sarayın ortasında yer alan, iç avluya depoların ve yönetim amacıyla kullanılan toplantı salonunun açıldığı, bu avludan bir merdiven ile zengin sınıfın oturduğu özel konutlara geçildiği bilinmektedir. Bu özel konutlar, bazen tek katlı ve asma katları olan, bazende çok odalı, geniş, güzel ve gösterişli konaklar şeklinde olabilmekteydi. Bu konutlardan sonra, esnaf ve zanaatkârların yaşadığı gösterişsiz konutların sıralandığı dar sokaklar yer almakta ve kentin en dışında ise, gemici ve işçilerin yaşadığı kulübeler bulunmaktaydı. Kentin güneyinde yer alan ve

[440] Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, s. 32.
[441] http://www.minoancrete.com/gournia_plan.htm (Erişim Tarihi: 02.08.2019).
[442] Hall, *Aegean Archaelogy*, s. 118.

saraya geniş bir merdiven ile bağlanan açık meydan ise Pazar yeri olarak işlev görmekteydi. Gurnia'da olduğu gibi adanın birçok yerleşim yerinde de pazar işlevi gören bu tür meydanların etrafı, birbirine bitişik bir sıra oluşturan dükkân ve işliklerle çevrelenmiştir. Gurnia'da pazar yerine açılan sokaklar, üzerinde yer alan küçük işliklerde ve konutlarda metal eşya ve seramik dışında zeytinyağı, lambalar, masalar, tartı ve dokumacılıkta kullanılan ağırlıklar, çekiçler, parlatıcı aletler ve daha pek çok malın üretimi ve ticareti yapılmaktaydı. Pazar yerini konutlara ve limana bağlayan sokaklar dar, fakat düzenli ve alçı taşı kaplıydı. Sokaklarda ayrıca yağmur suyunu toplamak için bir drenaj sistemi geliştirilmiştir.[443]

Gurnia kenti evleri, çıplak bir kaya üzerine gelişigüzel bir şekilde ve sıklıkla bir ya da üç katlı bir biçimde inşa edilirdi.[444] Evler, sahile birkaç yüz metre mesafede, kurak ve kalker bir tepenin yamaçlarına üstüste yığılmış bir şekildedir. Civarda hiç boş arazi bırakılmadığı gibi, kent içindeki iskân da çok yoğundur.[445] Oldukça küçük ve sıkışık bir biçimde olan kentteki evlerin çoğu, üst katlara sahip olup bu üst katların, merdiven ile dışarıya ulaşımı sağlanmaktaydı. Küçük evlerin temeli taştan, duvarları ise tuğladan yapılırdı. Kuru yaş duvarlarla inşa edilen evlerin yükseklikleri, sokak cephesinden bir kat eksiktir. Evlerde ufak bir avlu, mahzenler ve iki, üç, ya da nadirende olsa sekiz oda bulunmaktadır. Yaklaşık 60 haneye sahip olduğu tahmin edilen Gurnia kenti, biri tepe üzerinde, diğeri de tepeden daha aşağıda ova üzerinde bulunan iki caddeye sahiptir. Caddeleri sıkı ve birbirine bitişik planlıdır. [446]

Engebeli bir topoğrafyanın kısıtlamalarının bir sonucu olarak ovanın bereketli arazileri iskân için kullanılmazdı. Dolambaçlı, yokuşlu ve merdivenli sokaklar gips taşı (alçı taşı) döşeli iki büyük caddeye açılırdı. Kentte, Knossos ve Phaistos'a benzeyen küçük bir saray bulunmaktaydı. Burada mağazalara yakın bir avlu, çift sütun ve paye sıralı tören salonu ve özel dairelere çıkan bir merdiven yer almaktadır. Saray, çarşı alanında olduğundan girişi diğer saraylara kıyasla daha basit olup, evler sarayın dış duvarlarına kadar uzanmaktadır. Kent merkezindeki tepede ufak bir şapel[447] vardır. Arazinin

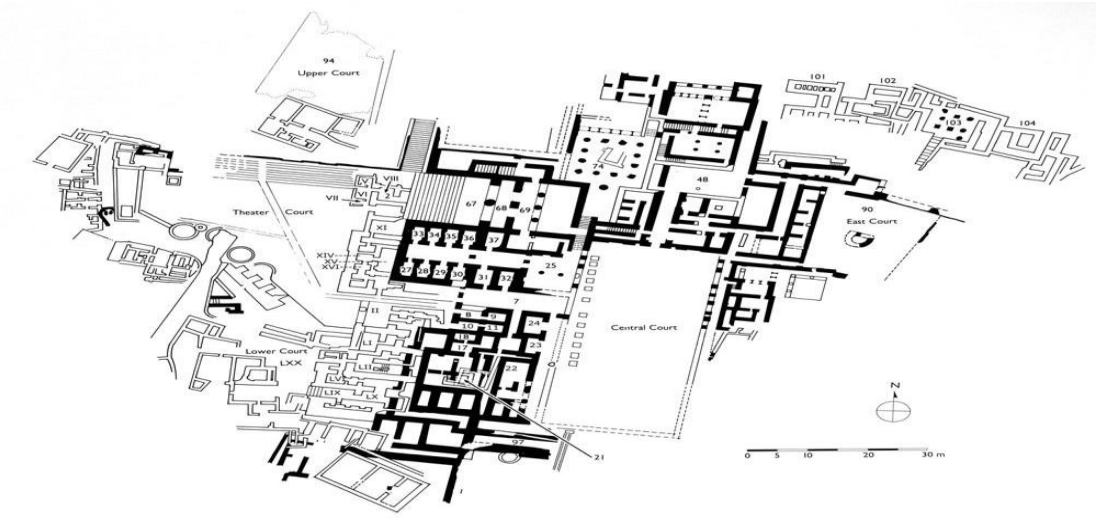
[443] Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, s. 32-34.
[444] Hall, *Aegean Archaelogy*, s. 117.
[445] Glotz, *The Aegean Civilization*, s. 140.
[446] Spiro Kostof, *A History of Architecture: Setting and Rituals,* Oxford Üniversity Press, New York, 1995, s. 108.
[447] Şapel: tanrı adına ayrılmış, tek mekândan oluşan küçük tapınma yeridir (Bilgi için bkz: Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 225).

engebeli yapısı sonucu ev planları da doğal olarak düzgün değildir. Yeni Minos çağında kent olgusunun gelişmeye başlamasıyla birlikte bu gelişmeye paralel olarak hane sayısında ve nüfusta bir artış olduğu bilinmektedir.[448]

İrili ufaklı birçok yerleşim yerine sahip olan Minoslar'ın, Girit'in güney kıyılarında yer alan önemli ticari amaçlı saray yerleşimleri bulunmaktadır. Bu bölgenin en önemli merkezi, adanın doğu sahilinin ortasında, Palaikastro'nun güneyinde keşfedilmiş olan, Kato Zakro saray yerleşimidir. Kato Zakro, ticaret ve ham madde alımı için, Kıbrıs, Suriye ve Mısır'a yapılan deniz yolculukları için oldukça elverişli bir konuma sahiptir.[449] Ege Denizi ve Afrika arasında görkemli bir şekilde yerleşmiş bir liman olan Zakro, en önemli ithalat ve ihracat evi olarak bilinmektedir.[450]

2.2.3. Phaistos

Messara'nın bereketli ovasında, alçak bir tepede yer alan Phaistos sarayı (Faestos=Phaestos=Faistos) Knossos kentinde bulunan Knossos sarayından sonra Girit'in ikinci en büyük sarayıdır. Yörede, neolitik dönemden bu yana, tepede ve çevresinde çok sayıda iyi düzenlenmiş yerleşime rastlanmış olup, ilk sarayın MÖ. 2000 civarında inşa edildiği tahmin edilmektedir.[451]

Görsel 23: *Phaistos sarayının planı.*[452]

[448] Mutlu, *Mimarlık Tarihi Ders Notları 1*, s. 68.
[449] Alexiou, Alexiou, *Minos Uygarlığı*, s. 45.
[450] Glotz, *The Aegean Civilization*, s. 186.
[451] https://www.ancient-greece.org/archaeology/phaistos.html (Erişim Tarihi: 02.08.2019).
[452] https://tr.pinterest.com/pin/440226932309570874/ (Erişim Tarihi: 04. 08. 2019).

Bir dağın tepesinde, Mesera ovasına ve İda Dağına hâkim bir yerde kurulan Phaistos'un aşağısında zeytinlikler bulunmaktaydı. Phaistos, Knossos'a göre daha ahenkli ve düzenli bir plana uygun inşa edilmiştir. Dört kademeli bir akropol üzerine inşa edilen sarayın ana girişi olan batı girişi Girit'in en muhteşem kapısıdır. [453]

2.3. Minos Kolonileri

Bir devletin nüfusunun bir bölümünü yerleştirmek için denizaşırı bir ülkeye sahip çıkması ve yurttaşlarını oraya iskân etmesi halinde meydana gelen yurt ya da ülkesinden ayrılıp başka bir ülkeye yerleşmiş insan topluluğu veya bir ülkede bulunan yabancı uyruklu kişilerden oluşan topluluk şeklinde tanımlanan koloni[454] hareketlerinin en sistemli örneklerine Ege Havzasında rastlanılmaktadır.[455] Minos kolonileri veya ticaret istasyonları, Yeni Minos Çağ'ında Ege Denizi'nin birçok yerinde görülmektedir. Kythera, Melos, Kea, Thera, Skopelos, Rhodos, Karpatros ve Milet'te, hatta Suriye'de bulunan bu kolonilere ilişkin bilgilere, Minoa adını taşıyan ve çeşitli kentlerden söz eden mitoslarda rastlanılmaktadır. Megara yakınlarındaki küçük bir adada; Siphnos, Amorgos ve Paros'ta, Lakonia'da Monemvasia'da, Kerkyra ve Sicilya'da da birer Minoa bulunmaktaydı. Girit'te Mirabello ve Suda Körfezlerinde, özellikle deniz yolculukları için hayati önem taşıyan yerlerde iki Minoa bulunurdu. Arthur Evans'a göre; Minos yerleşmeleri Peloponnesos adasına kadar bir yayılma göstermiş ve bu yayılma sıklıkla dostane bir şekilde kurulan ticari ilişkiler sonucunda gerçekleşmiştir.[456]

2.4. Thera Felaketi ve Minos Kentlerinin Çöküşü

MÖ. XV. yy'ın ilk yarısı boyunca doruğa ulaşan Minos kültürünün en parlak döneminde, MÖ. 1450 yılında korkunç bir facia meydana gelmiş ve bu faciadan hemen hemen bütün kentler etkilenmiştir. Minos uygarlığının tüm merkezleri; Phaistos, Hagia Triada, Mallia, Vathypetron, Niru ve Amnisos, Doğu Girit'teki kentlerden Gurnia, Palaikastro ve Zakro bu faciada yıkılmıştır. Knossos ise, çoğu kez büyük yangınlarla bağlantılı olarak bu felaketten en fazla zarar gören kentlerdendir.[457] Bütün kentlerin

---

[453] Glotz, *The Aegean Civilization*, s. 124.
[454] Ahmet Gözlü, "Geç Bronz Döneminde Kıbrıs-Myken (Akha) İlişkileri," *Folklor/Edebiyat Dergisi,* Cilt: 18, Sayı: 70, 2012/2, s. 188.
[455] https://worldarkeoloji.blogspot.com/2017/03/koloniler-nicin-ve-nasl-kuruldu.html (Erişim Tarihi: 13. 11. 2019).
[456] Alexiou, *Minos Uygarlığı*, s. 46.
[457] Alexiou, *Minos Uygarlığı*, s. 59.

yok olmasına neden olan bu felaket 3.500 km. uzaktan dahi duyulabilen, tarihin en korkunç ve şiddetli gürültüsü olarak bilinen, Thera (Santorini) volkanının patlamasıydı. Patlama, bir dizi yıkıcı depreme ve Girit'in kuzey kıyılarını silip süpüren, Minos donanmasını dağıtan büyük bir deniz kabarmasına (tsunami) neden olmuş ve sonuç olarak Minos uygarlığı, daha özel bir ifade ile Minos kentleri yok olmanın eşiğine gelmiştir.[458] Thera Adası'ndaki volkanik patlama, Girit limanlarında demirli Minos filolarına ve saraylarına çok büyük zararlar vermiş olsa da tamemen yok etmemiş, fakat Yunanistan anakarasındaki Mykenlerin, Girit'e saldırıp adayı ele geçirmelerini kolaylaştırmıştır. Minos merkezleri ve sarayları nihayetinde, MÖ. 1600'lerde Mykenler tarafından ele geçirilmiş ve adanın yeni sakinleri olan Mykenler tahrip olmuş yerleri tamir edip buralara yerleşmişlerdir.[459]

2.5. Myken Yerleşimleri

Minos kentlerinin tahribi, kültürel gelişimi kesintiye uğratmamış fakat MÖ. 1400'den sonra adanın kültürel etki alanı daralmaya başlamıştır. Myken (Akha) uygarlığının merkezleri, meydana gelen tahribatlar sonucunda Girit Adası'ndan ziyade, Kara Yunanistan'ında, özellikle Peloponnesos'ta gelişmeye başlamıştır.[460] Yunanistan'ın ilk sakinleri olduğu düşünülen Mykenlerin, Yunanistan'a nereden, nasıl ve hangi tarihlerde geldikleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, MÖ. 2200/2000'lerde Yunanistan'a gelmeye başladıkları tahmin edilmektedir. Yunanistan'a gelen Mykenler, Orta Yunanistan ve özellikle Peloponnesos Yarımadası'nı yurt edinmişlerdir.[461] Myken toplumu, en parlak dönemine MÖ. 1400-1200 yılları arasında ulaşmıştır. Savaşçı bir toplum olan Mykenler'in bu bağlamda en önemli başarısı, Homeros'un destanlarında geçen Troia savaşını kazanmalarıdır.[462]

Myken toplumu yanında seçkin kimselerin yer aldığı "*basileus"* adı verilen krallar tarafından yönetilmekte çoğu kırsal alanlarda yaşayan halk ise geçimlerini tarımla sağlamaktaydı.[463] Kendi dillerini yaratmış fakat Minosların yazı sistemini kullanmaya

---

[458] Spyridon Marinatos, *Some Words About the Legend of Atlantis,* University of Athens Puplished, Athens, 1971, s. 33-37.
[459] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 89.
[460] Alexiou, *Minos Uygarlığı*, s. 71.
[461] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 90-93.
[462] Jackson J. Spielvogel, *Western Civilization: A Brief History,* Vol:1, Thomsen Wadsworth Press, USA, 2008, s. 42.
[463] Rodney Castleden, *Mycenaeans,* Routledge Taylor&Francis Group Press, London and New York, 2005, s. 78- 104.

devam eden ve Minos kültüründen etkilenen[464] Mykenlerin dini inanç ve ritüelleri de Minos uygarlığından esinlenilerek oluşmuştur.[465] Myken saraylarından elde edilen bulgulara göre, Mykenlerin yerleşim merkezlerinin, sarayları, yapılarının mimari planları, idari yapısı, ölü gömme pratikleri, çanak çömlek gibi eserleri Minos kültüründen güçlü bir biçimde etkilendiği anlaşılmaktadır.[466] Mykenler, korunaklı kentlerin, çanak çömleklerin ve vazo gibi süs eşyalarının yapımında oldukça başarılıydılar.[467]

Bronz Çağ'ın ortalarından itibaren anakara Yunanistan ve Peloponnesos'un diğer bölgelerinde artan nüfus, gelişen ticaret ve dış dünya ile kurulan ilişkiler, mali ve siyasi anlamda liderlerin güçlenmesini ve liderlerin yavaş yavaş mutlak krallıklara dönüşmesini sağlamış, bu gelişmelere paralel olarak, bu dönemde Yunanistan ve adalarda yüzlerce yerleşim kurulmuştur. Mykenler bu yerleşim yerlerinde MÖ. 1400-1200'lerde, Girit'teki tahkimsiz sarayların aksine, bölgeye hâkim bir tepede saraylar inşa etmişler ve bu sarayların etrafını kalın ve yüksek duvarlarla çevirmişlerdir. Surlarla çevrelenen kaleler tahkimsiz kasabalarda yaşayan halk için bir sığınak işlevi görürdü. Zamanla Kyklops[468] surları olarak adlandırılan, kralın gücünü ve servetini temsil eden bu heybetli surlar, hem kral hem de halkı için bir savunma hattı idi.[469]

Minos ve Myken kentleri, surlara verilen önemden dolayı merkezcil olarak tanımlanmaktadır. Sosyal tabakalaşma ve etnik farklılaşmanın yarattığı çeşitli grupların uyum içinde çalışmalarını ve yaşamalarını sağlamak, kent yönetimini vazgeçilmez kılan nedenlerden biridir. Kent yönetimi, çoğu kez, kent sınırlarını aşan ve etki alanını da kapsayan bir olguydu. Toplumun başlangıcında kent yönetimi doğal biçimde ailelere ve klanlara bölünmüşlüğün üstünde yükselen insan yapısı bir kurumdu. Bu kurum, bir bireyin öteki bireylerle bağlantılarının akrabalık gibi kan bağı

[464] Michael Anderson, *Ancient Greece*, Britannica Educational Publishing, New York, 2012, s. 13-14.
[465] Helene Whittaker, *Religion and Society in Middle Bronze Age Greece*, Cambridge University Press, New York, 2014, s. 190.
[466] James C. Wright, "*The Formatıon of the Mycenaean Palace,"* Sigrid Deger-Jalkotz-Irene S. Lemos (Ed.), *Ancient Greece: From The Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006, s. 23.
[467] Anderson, *Ancient Greece*, s. 13-14.
[468] Adını alınlarının ortasında tek gözü bulunan efsanevi devlerden alan Kyklopik Duvar Örgüsü: büyük boyutlardaki düzgün olmayan taş blokların harçsız olarak üst üste yerleştirilmeleriyle oluşturulmuş yapılardır. Bu yapılara Yunanistan ve Girit'te sıklıkla rastlanmaktadır (Bilgi için bkz: Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü*, s. 125).
[469] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 43.

ile değil, yaşadığı yer tarafından belirlenmesini gerektirmekte ve kent kendi dışında bir dış yetkeyi tanımamaktaydı.[470]

Minos ve Myken kentlerinin, zenginliği, nüfusu, gücü ve önemi kentin, verimli bir ovada kurulmasına ve büyüklüğüne bağlıydı. Büyük kentler, büyük ovalara, küçük kentler ise küçük ovalara ya da birkaç kentin ortak kullandığı alanlara sahipti.[471] Myken yerleşim yerleri, Minos kentlerinin aksine korunaklı ve yalıtık kaya platolar üzerine inşa edilmiştir.[472] Myken kentlerinin odak noktası sıklıkla içerisinde yöneticinin sarayının ya da yerel yöneticinin malikânesinin bulunduğu tahkim edilmiş bir kaleydi. Evlerle yoğun bir şekilde sarılmış olan kentte ulaşım dar geçitlerle sağlanmaktaydı. Sarayın çevresi korunma amacıyla en yoğun yerler arasında yer almaktaydı.[473] Sıklıkla bir akropol[474] üzerine inşa edilen Myken kentleri, küçük bir ova içinde, akropolün güney ucuna, aşağılara doğru bir yayılma göstermektedir. Kale-kentleri olarak da nitelendirilebilen bu kentler, muhtemelen dışarıdan gelen tehlikelerden korunma ve savunma amaçlı güçlü surlarla çevrelenmiştir. Kentin en önemli yapısını Minos kentlerinde olduğu gibi saraylar oluşturmaktadır.[475] Myken sarayları sıklıkla tepelerin en yüksek noktasına inşa edilmekte ve konutlar kalenin aşağısına doğru bir yayılım göstermekteydi. Aşağı kasaba adı verilen ve sıklıkla küçük köylerin yer aldığı bu kısımda, çiftçiler, tüccarlar, esnaflar ve sanatkârlar yaşardı.[476]

Myken kentlerinde, ana saray, düzensiz fakat özenle yerleştirilmiş taşlardan yapılmış duvarların ötesinde yer alan yüksek bir zemin üzerine inşa edilirdi.[477] Bu sarayların en önemli bölmesini, Minos yapılarında merkezde yer alan üstü açık avluların yerini bıraktığı megaron adlı geniş, dörtgen bir salon oluşturmaktaydı. Megaron, şenlikler, toplantılar ve ziyaretçilerin kabul edildiği resmi bir merasim alanıydı. Megaronun ortasında, etrafı açık bir balkonu destekleyen dört sütunla çevrili, yüksek zeminli,

---

[470] Fikret Mazı, "Antik Çağda Düşüncenin Kentsel Mekâna Yansıması," *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Cilt: 5, Sayı: 10, 2008, s. 43.
[471] Andrew Robert Burn, *The Lyric Age of Greece*, ST Martin's Press, New York, 1960, s. 15.
[472] Leland M. Roth, *Mimarlığın Öyküsü,* (Çev: Ergün Akça), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 259.
[473] E. J. Owens, *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, (Çev: Canan Bilsel), Homer Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 12.
[474] Akropol: Antik Yunan kentlerinin en yüksek kesimini ifade eden, önemli yapıların ve tapınakların bulunduğu ve etrafı surlarla çevrili olan yukarı şehirdir (Bilgi için bkz: Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü,* s. 8).
[475] Kostof, *A History of Architecture*, s. 146.
[476] Eric H. Cline, *Archaeology and the Iliad: The Trojan War in Homer and History*, Recorded Books, Washington, 2006, s. 11.
[477] Roth, *Mimarlığın Öyküsü*, s. 259.

yuvarlak ve büyükçe bir ocak bulunmaktaydı. Oldukça önemli bir yere sahip olan megaron adlı yapılar, Mykenler sonrası yaşanan Karanlık Çağ'ın kabile reislerinin hanelerinde ve MÖ. VIII. yy'dan itibaren Yunan tapınaklarının ana planı olarak varlığını sürdürmüştür.[478]

Myken ve Minos tapınakları hakkında herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte, saraydaki kimi bölümlerin aynı zamanda dini amaçlı kullanıldığı tahmin edilmektedir. Sarayın avlusunda ve çeşitli yerlerinde bulunan, altarlar (hayvanların üzerinde kurban edildiği taş masa), şapeller ve oyuklar (hücreler/nişler) saraydaki kimi bölümlerin aynı zamanda dini amaçlı kullanıldığı görüşünü desteklemektedir. Myken kentlerinin karakteristik bir özelliğini de kubbeli mezarlar, mezar odası, kubbeli yuvarlak dini merasim odası (tholos) ve ona ulaşan kalınca bir geçit olan dromos oluşturmaktadır.[479]

Myken medeniyetinin en önemli merkezleri; Mykenai, Tyrins, Thebes ve Knossos olarak bilinmektedir.[480] Mykenler, tüm bu önemli kentlerini korunaklı surlarla çevirmişlerdir. Bu kentler Atina ve Tyrins'de olduğu gibi bir akropolün içinde, ya da Mykenai kentinde olduğu gibi büyük bir tepeye yaslanmış veya Gla ve Pylos'daki gibi kıyı şeridinde kurulmuştur. [481]

2.5.1. Mykenai

Mykenai, MÖ. 3000-2000 yıllarında ilk olarak Yunan olmayan ırklar tarafından iskân edilmiş ve Yunanlılar kente MÖ. 2000-1650'lerde girmeye başlamıştır. Peloponnesos yarımadasında yer alan Mykenai, kuzey-güney ve doğu-batı geçiş rotalarının yakınında verimli bir arazi üzerinde yer almaktadır.[482] Argolisten Korinthos'a giden yolun geçtiği boğaza hâkim bir dağ üzerinde bulunan Mykenai kenti,[483] efsaneye göre tanrı Zeus ve ölümlü Danae'nin oğlu Perseus tarafından kurulmuştur.[484] Argos vadisi üzerinde yer alan Mykenai akropolisi, yaklaşık 40 m.'lik bir alanı çevreleyen bir tepe üzerinde, üçgen şeklinde inşa edilmiştir. Akropolisin güney yönünde, "Havos" olarak

[478] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 44.
[479] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 217-218.
[480] Margalit Finkelberg, *Greeks and Pre-Greeks: Aegean Prehistory and Greek Heroic Tradition,* Cambridge University Press, New York, 2005, s. 34.
[481] Haldun Aydıngün, *Uygar Dünyanın İlk Yıkılışı MÖ. 1200,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2014, s. 47.
[482] Pericles Collas, *A Concise Guide to Mycenae &Tiryns,* C.Cacoulides. Bookseller and Publishers, Athens, 2007, s. 37.
[483] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı,* s. 215.
[484] Collas, *A Concise Guide to Mycenae &Tiryns,* s. 13-19.

bilinen derin bir vadi, Zara'nın sarp tepelerinden Mykenai tepesini ayırmaktadır.[485] Akropolde bulunan Myken şatosu, ovadan 75 m. yukarıda, tepe üzerinde yer alan bir düzlükte bulunmaktadır. Kalınlığı 6 m.yi bulan yüksek duvarlarla kuşatılan Myken akropolünün birkaç kapısı bulunmaktadır.[486]

Görsel 24: *Mykenai kentinin rekonstrüksiyonu.* [487]

Mykenai kentinin etrafı surlarla çevrili bölgesi 80.000 m^2'den fazla değildir ve bu haliyle gelişimini tamamlamış bir ketten ziyade bir kaleye benzemektedir.[488] Geç Myken dönemi boyunca savunma amaçlı kullanılan bu kaleler, uzunluğu 805 m. yüksekliği 9,1 m. ve kalınlığı 6,1. m. ebatlarında duvarlar ile çevrelenmiştir. Çok büyük ve devasa boyutlarda taşlar ile inşa edilen bu duvarların, insan gücünü aşan niteliklere sahip olması nedeniyle bu duvarların mitik bir ırk olan Kyloplar (tek gözlü devler) tarafından örüldüğüne inanılmaktadır.[489]

[485] Kelly Petropoulou, *Ancient Corinth, Nauplion, Tiryns, Mycenae, Epidaurus,* Publisher I. Dekopoulos, Athens, 1970, s. 37.
[486] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı,* s. 215.
[487] https://caminandoporlahistoria.com/micenas-agamenon/ (Erişim Tarihi: 06. 08. 2019).
[488] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 82.
[489] Collas, *A Concise Guide to Mycenae &Tiryns*, s. 17.

Kentin en önemli yapısını oluşturan saray, 50 m. yüksekliğinde ve 20 km. ilerdeki denize kadar bütün bölgeyi gözetleyebilen bir tepe üstüne inşa edilmiştir. Saray, kuzeyden güneye inen yolların birleştiği bir noktada ve aynı zamanda bereketli bir ovaya bağlı olduğundan stratejik bir öneme sahiptir. Kalenin batı yönünde bulunan aslanlı kapı şehrin ana geçit yoludur. Mykenler tarafından aslan figürü krallığın bir sembolü olarak kabul gördüğünden geçit kapılarında sıklıkla her bir sütunda ayakta duran bir aslan betimi bulunmaktadır. İç kalenin merkezinde 61 ila 55 m'lik bir alanı kaplayan saray, sıklıkla engebeli bir alan üzerine inşa edilir ve basamaklı bir görünüme sahip olan saraylara büyük merdivenler vasıtasıyla ulaşım sağlanırdı. En önemli yapılardan biri olan saray, kral ve ailesinin evi olup bölgesel ve askeri bir merkez olarak devasa boyutlarda inşa edilirdi. Sarayda taht odası, megaron denilen salon, ambar ve atölyeler bulunmaktaydı. Kralların devlet işlerini yürüttükleri dikdörtgen biçimindeki megaron, kutsal ateşin yakıldığı hem sarayın hem de bir evin kalbi olarak önemli bir yere sahiptir.[490] Tepelerdeki saraylar dışında, eteklerdeki kenti kuşatan surlar ve bu surlar üzerindeki kapılar, Myken askeri mimarisinin önemli yapılarıdır.[491] Basamaklı dar cadddelere, birbirine çok yakın bir şekilde kümelenmiş evlere, saray vb. yapılara sahip olan kentin nüfusunun büyük bir bölümünü köleler, istilacılar ve yönetici sınıf oluşturmaktadır.[492]

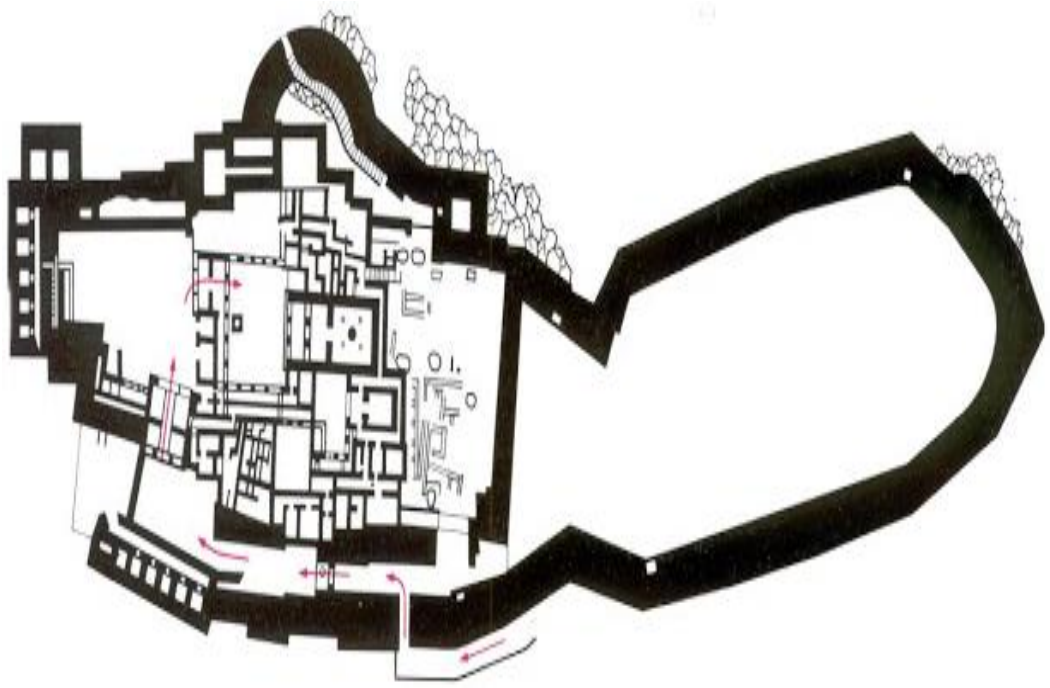
2.5.2. Tyrins

İlk isminin Halieis ya da Haleis olduğu bilinen Tyrins kenti adını, tepe üzerine ilk yerleşen bir balıkçının adından almıştır.[493] Peloponnesos yarımadasının kuzey doğusunda yer alan kent, Argolis ovasında, Mykenai'ın 14 km. güneyinde bulunmaktadır.[494] Homeros'un *"sağlam Argos'un, sağlam duvarlı Tyrins'i"*[495] olarak betimlediği kent, Myken çağında güçlü ve etkileyici bir kale olarak öne çıkmaktadır.[496] Dik bir tepenin en yüksek düzlüğüne inşa edilen Tyrins sarayı bir "kartal gözü" gibi

[490] Marshall Cavendish, *Ancient Greece: An Illustrated History*, Paul Bernabeo Puplishers, New York, 2011, s. 27-28.
[491] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 215.
[492] Collas, *A Concise Guide to Mycenae &Tiryns*, s. 19.
[493] Henry Schliemann, *Tiryns The Prehistoric Palace of the Kings of Tiryns, The Results of the Latest Excavations*, Charles Scribners Sons Puplished, New York, 1885, s. 55.
[494] Anthony M. Snodgrass, *The Dark Age of Grecee: An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries BC.,* Edinburgh University Press, Edinburg, 1971, s. 363.
[495] Homeros, *İlyada,* II: 558.
[496] Collas, *A Concise Guide to Mycenae &Tiryns*, s. 46-47.

bütün ovaya hâkim bir noktadadır.[497] Yerleşim yerlerinin ovanın etrafında genişlediği, evlerin sıklıkla tepenin aşağı kısımlarında bulunduğu, kale ve evler arasında bir mesafenin olduğu arkeolojik kazılarla ortaya çıkmıştır.[498]

Kent, MÖ.1600-1200 yılları boyunca bir liman olarak hizmet vermiştir.[499] Tyrins en eski Myken sitadelidir ve kentin ilk olarak savunma duvarı ile çevrelenmesi MÖ. XIV. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir. Sur duvarı kyklobik stilde örülmüş büyük kireç taşı bloklarından meydana gelmektedir.[500] Myken dünyası için önemli bir kale yerleşmesi olan Tyrins, Mykenai kentinden 16 km. denize ise sadece 1 km. uzaklıktadır.[501]

Görsel 25: *Tyrins'in planı.*[502]

Kentin en yüksek noktasında kurulan ve en önemli yapıları barındıran iç kale üzerinde yer alan Tyrins akropolü[503] Myken kalelerinden esinlenerek inşa edilmiştir. Yukarı akropol, orta akropol ve aşağı akropol olmak üzere üç aşamada inşa edilen akropolisin

[497] Glotz, *The Aegean Civilization*, s. 128.
[498] John L. Bintliff, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*, British Archaeological Reports, BAR Supplementary Series 28 (i), England, 1977, s. 277.
[499] Sacks, *Encyclopedia of the Ancient Greek World,* s. 352.
[500] Barış Gür, *Miken Uygarlığı ve Ahhiyawa,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2014, s. 16.
[501] Petropoulou, *Ancient Corinth, Nauplion, Tiryns, Mycenae, Epidaurus*, s. 60-63.
[502] https://sites.google.com/site/temasdelahistoria/grecia antigua?tmpl=%2Fsystem%2Fapp%2Ftemplates%2Fprint%2F&showPrintDialog=1 (Erişim Tarihi: 08. 08. 2019).
[503] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 213.

MÖ. XII. yüzyılda son şeklini aldığı bilinmektedir. Akropolün duvarları yaklaşık 20.000 m^2'lik bir alanı kapsamaktadır. Güney ve doğu yönlerindeki bazı noktalarda savunma duvarının kalınlığı 17 m.'ye ulaşmaktadır. Bu noktalarda, duvarın iç kısımlarında koridora ulaşabilen birçok oda inşa edilmiştir. Bu odalar muhtemelen depo/ambar olarak kullanılmaktadır. Tyrins'in ana girişi, doğu yönünde bulunmaktadır. Bu giriş dar bir koridorla başlamakta ve sert odunlarla kapatılan kapılara sahip olan iki revak tarafından korunmaktadır. İkinci revaktan sonra büyük ve küçük avlular yer almaktadır. Tyrins'in ikinci girişi ise batı yönünde olup, ihtişamlı bir merdiven ile başlamaktadır. Bu iki girişin haricinde savaş zamanlarında denize açılabilmek için, aşağı akropolisten girilen üç tünel bulunmaktadır. Tyrins kentinin, MÖ. 1200'lerde meydana gelen bir yangında yok olduğu bilinmektedir. [504]

2.5.3. Thebai

Boeotia bölgesinin ana kentlerinden biri olan Thebai, Attika bölgesinde Atina'nın kuzeyinde yer almaktadır. Geç Bronz Çağ'ı Myken krallıklarından biri olan kent, önemli yerleşim yerlerindendir. Yunan tarihi ve mitolojisinde önemli bir role sahip olan kent efsaneye göre; Fenikelilerin Tyre kasabasından[505] Agenor'un oğlu Kadmus adlı bir soylu tarafından kurulmuştur. Kent, surlarıyla ve hisarlarıyla ünlüdür.[506]

[504] Petropoulou, *Ancient Corinth, Nauplion, Tiryns, Mycenae, Epidaurus,* s. 60-63.
[505] Don Nardo, *Ancient Greece*, Greenhaven Press, USA, 1947, s. 323.
[506] Euripides, *Bakkhalar*, Dize: 170.

Görsel 26: *Thebai kent planı.*[507]

Kentin konumu gereği dış tehditlere karşı surlarla çevrelenmesi gerektiğini Homeros şu dizelerle anlatmaktadır:

> *"Onlardır yedi kapılı Thebai'ı kuranlar,*
> *Yiğittiler, ama gene de bir surla çevirmişlerdi kenti,*
> *Kolay değildi oturmak engin Thebai Ovasında."*[508]

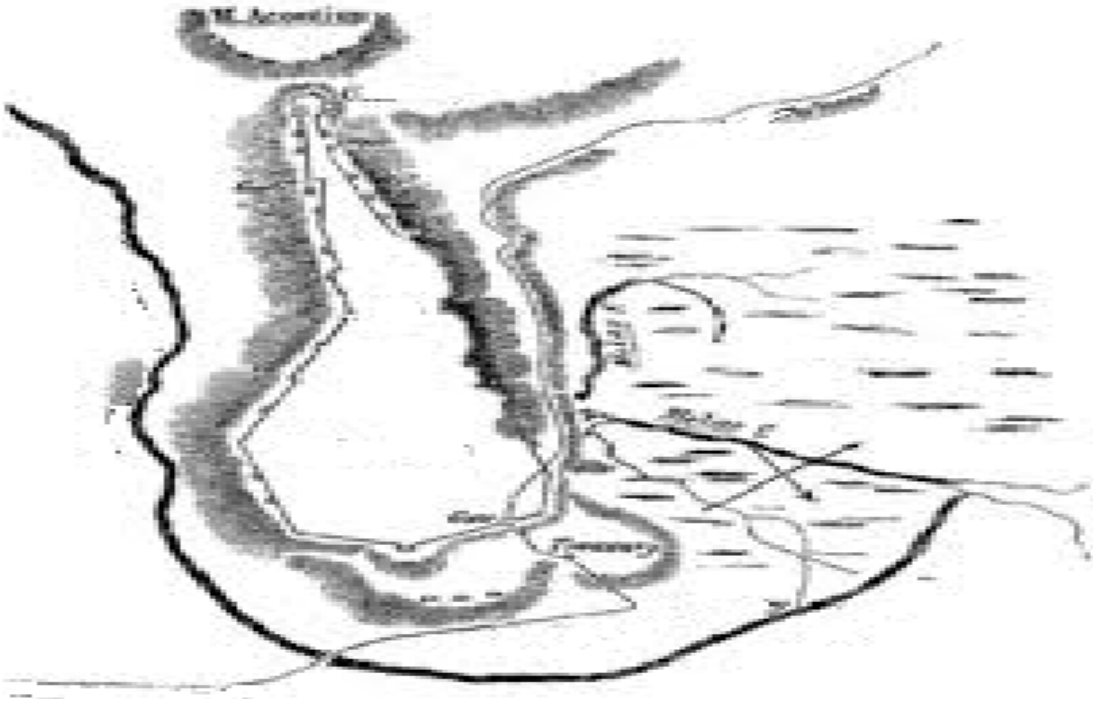
Kadmeia olarak adlandırılan bir tepe üzerine kurulan yapılardan en önemlisi Kadmos evidir. Kadmos evinin günümüze kadar gelen batı kısmının temellerine bakıldığında birbiriyle bağlantılı odalar ve kuzeybatı-güneybatı, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan bir koridor bulunduğu görülmektedir. Sur duvarları ile çevrelendiği anlaşılan kentin en önemli kalıntıları güneydoğu yamacında bulunmaktadır. Saray elitlerinin yaşadığı önemli bir Myken yerleşimi olan kentin sur duvarları kyklop tekniğinde inşa edilmiştir.[509]

---

[507] https://www.cambridge.org/core/books/myth-literature-and-the-creation-of-the-topography-ofthebes/appendices/BF5E862F773C02A5419777D20E3FA37A (Erişim Tarihi: 09. 08. 2019).
[508] Homeros, *Odysseia*, XI: 263-265.
[509] Gür, *Miken Uygarlığı ve Ahhiyawa*, s. 18-19.

2.5.4. Orchemenos

Önemli Myken kalelerinden bir diğeri olan Orchemenos, Boetia bölgesinde, Thebai'in kuzeybatısında bulunmaktadır. Thebai'ın güçlenmesine kadar önemli bir kale kenti olan Orchemenos, zamanla Thebai'ın gölgesinde kalmış ve önemini kaybetmiştir. Kent uzun bir süre güçlü bir aristokrat olan Minyans tarafından yönetilmiş ve Minyans'ın sayesinde oldukça zengin ve ünlü bir kent olmuştur. İç çatışmalar sonucu, Thebai tarafından tahrip edilen kent, yeniden inşa edilmesine rağmen zamanla önemini kaybetmiştir.[510]

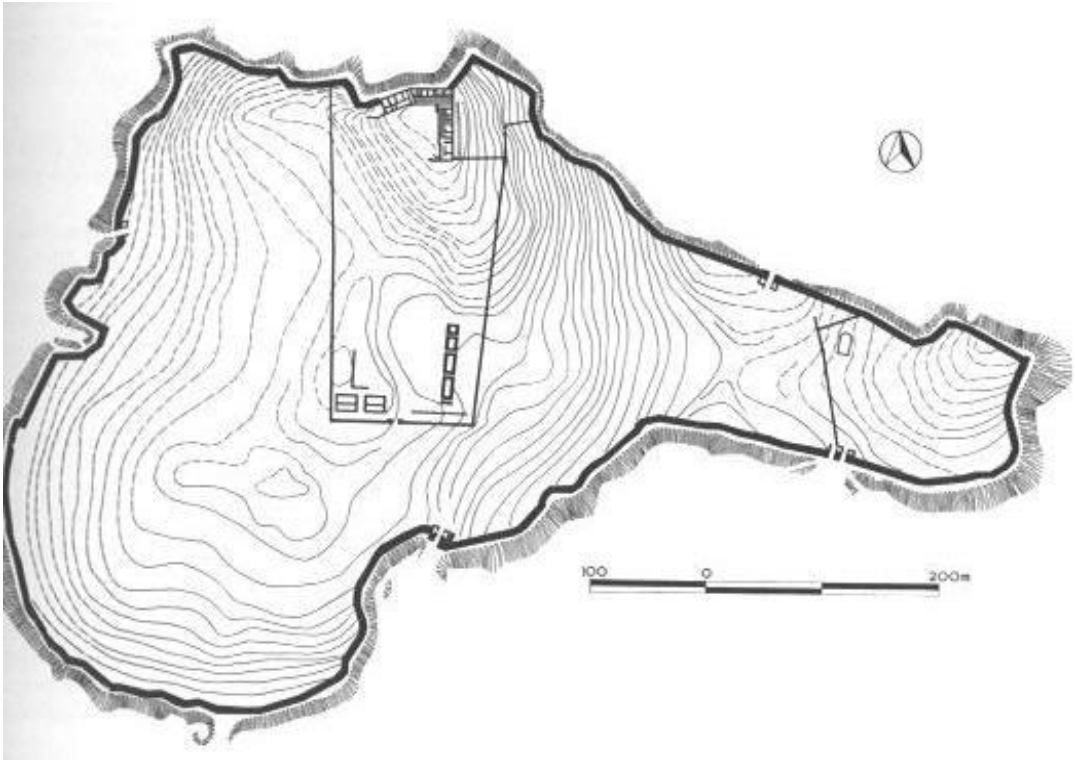
Görsel 27: *Orchomenos'in genel planı.*[511]

2.5.5. Gla

Günümüzde "Gla (s)" ya da "Kastro" (kale) olarak bilinen ve büyük kale kenti olan Gla, Kopais ovasından, 20-40 m. yükseklikte ada benzeri, düz tepeli bir ana kaya üzerine inşa edilmiştir.[512] Gla tepesi, Boeotia'da (Kephisis) Kopais gölü kıyısında bulunmaktadır. Prehistorik dönemden kalmış olan bu önemli kentin adı tam olarak bilinmemektedir. Arkeologlara göre; Homeros döneminde "Arne," prehistorik

[510] Nardo, *Ancient Greece*, s. 240.
[511] https://www.revolvy.com/page/Orchomenus-%28Boeotia%29 (Erişim Tarihi: 09. 08. 2019).
[512] William Ridgeway A.M., *The Early Age of Greecee,* Cambridge University Press, Vol:1, London, 1901, s. 38-39.

dönemlerde ise Khaeronia olarak adı geçen kentin Gla'nın eski adları olduğu tahmin edilmektedir. Gla, Orchomenos kentinin batısında, Kopais gölünün batı yönünde bulunmaktadır. Tepe üzerinde yapılan arkeolojik kazılardan anlaşıldığına göre; tepenin en yüksek noktasında -L- şeklinde kanatlara, çok sayıda odalara, koridorlara ve kanalizasyon şebekesi olan bir saray yer almaktaydı.[513] Kopais gölü sularının yükselmesi sonucu ovada drenaj sistemleri geliştirilmiştir.[514]

Görsel 28: *Gla kent planı.*[515]

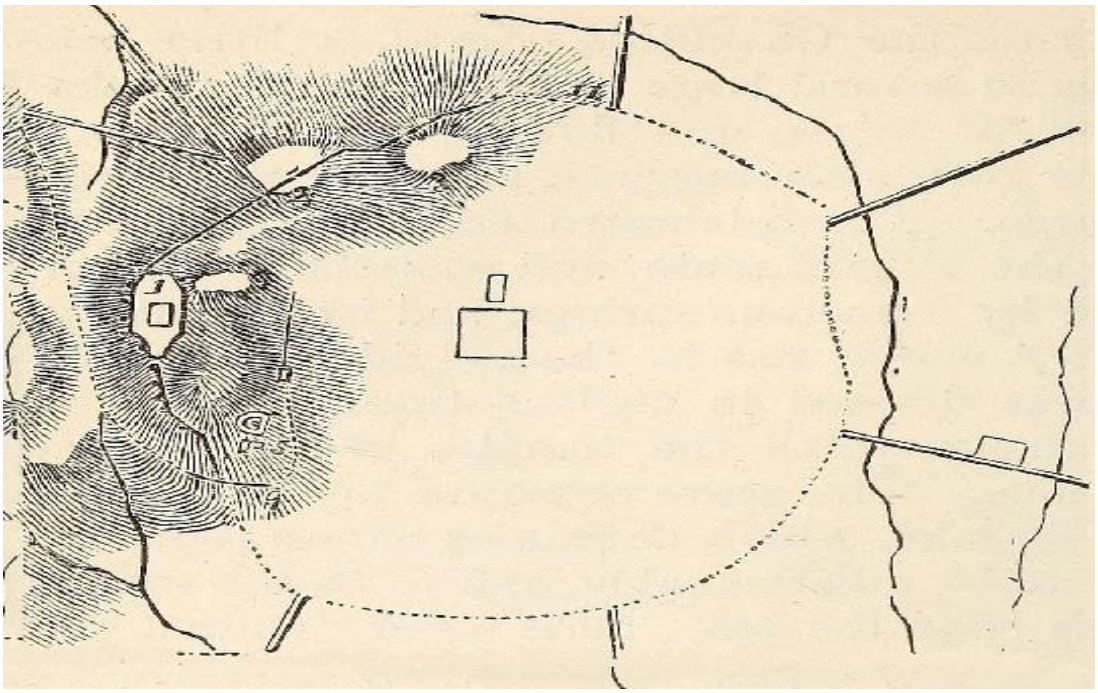
Kuzey ve güney olmak üzere iki ana geçide sahip olan ve devasa duvarlarla çevrilen Gla tepesinde geçitler ve kaleler bulunmaktadır. Kentin kuzey geçidi iki mil genişliğinde olan iki büyük kale tarafından korunmaktadır. Oldukça kalın olan ve sert kayalarla inşa edilen duvarlar tam bir Myken stili örneğidir.[516] Gla, bölgesel depolama merkezi, üretim merkezi ve karmaşık yönetim sistemini denetlemek ve sürdürmek, tarımsal üretimi organize etmek ve vergilendirmeyi yönetmek, muhtemelen Thebes ve Orchomenos sarayları tarafından merkezi yönetmek için atanan iki yerel yöneticinin ikametgâhı idi. Mykenlerin saray merkezli, önemli yerleşim yerlerinden olan Thebes,

[513] http://athang1504.blogspot.com/2011/01/gla.html (Erişim Tarihi: 11. 11. 2019).
[514] Hall, *Aegean Archaelogy*, s. 138.
[515] http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/images/BUILDINGS.htm (Erişim Tarihi: 02. 09. 2019).
[516] Ridgeway, *The Early Age of Grecee*, s. 38-39.

Orchomenos ve Gla kentleri Pylos'tan daha erken dönemlerde, çıkan bir yangında tahrip olmuş, daha sonra küçük ölçekte de olsa yeniden inşa edilmiştir. İnşa edilen bu yerler, muhtemelen iç çatışmalar ya da dış saldırılar sonucu MÖ. 1220-1200'lerde tamamen yok olmuştur.[517]

2.5.6. Argos

Adını Zeus ve Niobe'nin oğlu Argos'tan alan Argos kenti, Peloponnesos yarımadasının kuzey doğusunda, verimli Argolis Ovası'nda yer almaktadır. Prehistorik dönemlerden günümüze kadar ulaşan kent,[518] biri alçak, diğeri ise yüksek olan ve yükseklikleri sıra ile 80 m. ve 289 m. ölçülen Apsis ve Larissa tepeleri üzerine kurulmuştur. Arkeolojik bulgulardan elde edilen bilgilere göre; Apsis ve Larissa tepelerinin aşağısındaki ovada mezarlar olduğu kanıtlanmıştır. Bu bilgiden hareketle kentin aşağıya doğru genişlediği tahmin edilmektedir.[519]

Görsel 29: *Argos kent planı.*[520]

Apsis ve Larissa adında korunaklı iki tepe üzerinde kurulan kent, Argolis Körfezi olarak bilinen denizden, dil şeklinde bir çıkıntı yaparak yaklaşık 5 km. karaya doğru

[517] http://glas-excavations.org/about.html (Erişim Tarihi: 12. 11. 2019).
[518] https://www.ancient.eu/argos/ (Erişim Tarihi: 12. 11. 2019).
[519] Bintliff, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*, s. 326-327.
[520] https://www.flickr.com/photos/internetarchivebookimages/14766131841/in/photostream/ (Erişim Tarihi: 02. 09. 2019).

uzanmaktadır. Peloponnesos yarımadasının en geniş ve en önemli kentlerinden biri olan Argos, dikdörtgen bir plana sahiptir. Kentin kuzeyinde Mykenai ve güneyinde Tyrins kenti bulunmaktadır.[521] Kent, mitolojik öykülerin birçoğunda yer almış ve Homeros'un İlyada'sında tanrıça Hera, Argos'a olan sevgisini; "*Doğru, üç kent var benim gözbebeğim. Argos, Sparta, uçsuz bucaksız Mykenai,"*[522] sözleriyle dile getirmiştir.

2.5.7. Pylos

Pylos, Peloponnesos yarımadasının güneybatısında, Navarin Körfezi'ne bakan dikdörtgen bir tepenin (170x90 m.) üzerinde yer almaktadır.[523] Denizden yaklaşık 6 km. uzaklıkta olan kent, yapılan son araştırmalara göre; MÖ. 1400-1200 yıllarında, sahilden biraz içerde ve oldukça geniş bir biçimde inşa edilmiş, yapay bir limana sahiptir. Bu kadar büyük bir limanın yapımı muhtemelen saray yöneticileri olan yüksek kesimler tarafından gerçekleştirilmiştir. Liman yerleşimi olarak bilinen Pylos kentinin sarayı, bu özelliğinden dolayı, denizden uzak ve her yönü görebilecek şekilde, emniyetli bir tepenin sırtında inşa edilmiştir. Muhtemelen Mykenai kentinin gölgesinde kalmış olan Pylos, çok güçlü ve büyük bir kent değildi. Fakat iyi korunmuş bir saraya sahip olmakla ve burada bol miktarda Linear B belgelerinin bulunması ile önemli bir yere sahiptir.[524]

---

[521] Simon Hornblower, *The Greek World 479-323 BC*, Taylor and Francis Group- Routledge Press, London and New York, 2011, s. 80.
[522] Homeros, *İlyada,* IV: 50-53.
[523] http://www.odysseyadventures.ca/articles/mycenae/article_mycenae02-pylos.html (Erişim Tarihi: 12. 11. 2019).
[524] Mee, *Greek Archaelogy: A Thematic Approach*, s. 52.

Görsel 30: *Pylos kent planı.*[525]

Pylos'ta ilk yerleşim yeri Bronz Çağ'ın ortalarında düz bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Myken dönemi saray planlarını en iyi biçimde yansıtan saray, büyük bir megarona ve kompleks odalara sahiptir.[526] Antik yazarlar tarafından *"sağlam duvarlı kent"*, *"kumsal Pylos"*[527] *ve Neleus'un "sarp kenti"*[528] olarak da tanımlanan, Pylos Nestor'un Sarayı adı ile de bilinmektedir.[529]

Bronz Çağı'nda Minos kentlerinin aksine, Myken kentlerinde hızlı bir gelişim görülmemektedir. Bunun nedeni adada tarıma elverişli toprakların çok sınırlı olmasıdır. Myken kentlerinin MÖ. 1700-1600 yıllarında kendi nüfusuna yetememesi üzerine nüfusun büyük bir kısmı göç etmeye başlamıştır. Bu göç neticesinde, Ege adalarında ve Batı Anadolu kıyılarında, Kythera, Melos, Kea, Thera, Skopelos, Rodos, Karpatros ve Miletos gibi kolonilerin kurulduğu da bilinmektedir.[530] Minos ve

[525] http://people.duke.edu/~jds15/clst-283/syllabus.html (Erişim Tarihi: 02. 09. 2019).
[526] Gür, *Miken Uygarlığı ve Ahhiyawa,* s. 21.
[527] Homeros, *Odysseia*, III: 4. II: 214.
[528] Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası,* XIV: 634:4.
[529] Ridgeway, *The Early Age of Grecee*, s. 29.
[530] Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri,* s. 35.

Mykenlerin bu şekilde genişlemesi, Minos'un ekonomik ve kültürel üstünlüğünün, Mykenlerin ise askeri üstünlük ve toprak kontrolü isteğinin bir sonucudur.[531]

2.6. Dor Göçleri ve Myken Kentlerinin Çöküşü

Dor adı verilen kavmi kısaca tanımlamak gerekirse; Dorlar Antik Yunanların Heraklesoğullarının Dönüşü mitosuna göre Yunanistan'ın üç büyük Yunan boyundan birinin (diğer ikisi Aioller ve Akhalar) adıdır. Bu adı onlar Doros'tan almıştır. Doros, üç boydan oluşan tüm Yunan (Hellen) ırkının adını borçlu olduğu "Hellen" adlı bir mitolojik kahramanın Orseis adlı bir nympha'dan (periden) dünyaya gelmiş üç oğlundan birinin adıdır.[532] Ege Göçleri esnasında Balkan Yarımadasında Trakia ve İlliria kavimleri arasındaki kaynaşma Yunanistan'ın kuzeyindeki Dorları güneye itmeye başlamış ve böylece Dorlar Yunanistan'ın büyük bir bölümünü istila etmiştir.[533] Dorlar Atina ve Peloponnessos'taki Arkadia hariç tüm Yunanistan yarımadası ve Myken kentlerinin tamamına saldırmış, girdikleri her yeri yakıp yıkmıştır. Bu kentlerin sakinleri kendilerinden kültürel anlamda oldukça geri olan Dorların hâkimiyetine girmeyi kabul etmemiş ve başka ülkelere göç etmiştir.[534]

Myken uygarlığı ise, Ege göçleri çerçevesinde Yunanistan'ın kuzeyinden inen Dorlar tarafından tahrip edilmiş ve[535] Minos uygarlığının varisi olarak bilinen Mykenler, Dor Göçleri sonucu yaklaşık MÖ. 1200'lerde yıkılmıştır.[536] Mykenler'in düşüşünde çeşitli etkenler rol oynamıştır. Temel sebepleri arasında ticari rekabetin ve sivil çatışmalarının olduğu bu düşüşü, özellikle Hititlerin yıkılması hızlandırmış ve Küçük Asya'da yaşanan bu siyasal karmaşa Mykenlerin, doğu ticaret rotalarından elde ettiği ticari ilişkilerin sekteye uğramasına dolayısıyla da ekonomik yönden zayıflamasına neden olmuştur.[537]

MÖ. 1200'lerden itibaren, tüm saray merkezleri ve buna bağlı kasaba ve köyler yakılıp yıkılarak yok edilmiş ve zamanla da terkedilmişlerdi. Bu yıkımdan sonra Myken merkezleri tekrar yerleşilemeyecek ölçüde tahrip edilmiştir. Mykenai ve Tyrins gibi

---

[531] Jana Mokrišová, *On the Move: Mobility in Southwest Anatolia and the Southeast Aegean during the Late Bronze to Early Iron Age Transition*, Classical Art and Archaeology, University of Michigan, Doctor of Thesis, 2017, s. 46.
[532] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 153.
[533] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 101.
[534] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 153-158.
[535] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 57.
[536] Robert Morkot, *Historical Atlas of Ancient Greece*, Penguin Books, USA, 1996, s. 32-33.
[537] Magill's Choice, *Ancient Greece*, Vol:1, Salem Press, Canada, 2007, s. 571.

birkaç merkezin küçük köyler şeklinde hayatta kalabilmeyi başardığı bu yıkımların etkisi uzun süre devam etmiş ve nihayetinde MÖ. 1100'lere gelindiğinde Myken yerleşmeleri ve krallıklarından geriye hiçbir şey kalmamıştır.[538] Mykenlerin yıkılması sonucu Yunanistan'da Karanlık Çağ/Demir Çağ (MÖ. 1100-700) olarak adlandırılan bir döneme girilmiş ve[539] bu dönemde, Myken medeniyetinin çöküşüyle yerleşim yerlerinde de değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Yerleşim alanı kurmak için savunmaya elverişli tepelerin çokta önemli olmadığı Bronz Çağı kentleri, yerini muhtemelen istilaların bir sonucu olarak daha güvenli alanlara bırakmıştır. Azda olsa rastlanılabilen Karanlık Çağ'ı yerleşimleri sıklıkla, kolayca savunulabilen tahkim edilmiş tepeler üzerinde kurulmaktadır. Tepenin daha alçak kısımlarında ise köy niteliğinde dağınık yerleşim alanları görülmektedir. Zamanla, kasaba ve kentlere dönüşecek olan bu köyler; kentin sokaklarına temel oluşturacak olan bir yol ağı ile ana merkeze yani akropole bağlanmaktaydı.[540]

2.7. Karanlık Çağ'da Polis Öncesi Sosyal Yapı

Myken medeniyetinin çöküşünden sonraki 400 yıl boyunca devam eden Karanlık Çağ'a, ilişkin bilgiler oldukça azdır. Mykenai'ın düşüşü ile kent-devletinin doğuşu arasında kalan bu 400 yıl, sefalet ve durgunluk içinde geçen karanlık bir dönemdir.[541] Her alanda bir gerilemenin yaşandığı bu dönemde özellikle, siyasal anlamda bir durgunluk yaşanmış ve nüfus hızla düşmeye başlamıştır.[542] Mykenlerin yıkılmasından sonra birçok değişiklik yaşanmış, önce nüfusta bir düşüş ve sonrasında ani bir yükseliş meydana gelmiştir. Fakat Yunanistan'ın her bölgesinde aynı sonuç yaşanmamıştır. Mesela Atina'da özellikle MÖ. XI. yüzyıl boyunca, nüfus önemli ölçüde artmış ve müthiş bir sosyal karışıklık meydana gelirken, nüfusun artmasıyla yeni topluluklar belirmeye başlamıştır.[543]

[538] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 51.
[539] Morkot, *Historical Atlas of Ancient Greece*, s. 32-33.
[540] Adkins, *Handbook to life in Ancient Greece,* s. 222.
[541] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 55.
[542] Florin Curta, *The Edinburg History of the Greeks, BC. 500 to 1050: The Early Middle Ages*, Edinburg University Press, Edinburg, 2011, s. 97.
[543] Sara Forsdyke, *Exile, Ostracism, and Democracy: The Politics of Expulsion in Ancient Greece,* Princeton University Press, Princeton, 2005, s. 18

Karanlık Çağ'da (MÖ. 1100-700) Yunanistan'da yaşamaya devam edenler tarım ve hayvancılıkla geçimini sürdüren müstakil, basit ve küçük çiftçi topluluklardır.[544] Bu toplulukların yaşadığı merkez ve köyler, civar yerleşmeleri saraya ve birbirine bağlayan bağların çözülmesiyle, siyasi ve ekonomik açıdan kendi başlarına kalmışlardır. Kendi başına kalan bu toplulukların, Linear B tabletlerinde *"qa-si-re-u"* şeklinde geçen üstün bir şahsiyet tarafından yönetildiği tahmin edilmektedir. Bu dönemde krallık yönetiminin varlığına dair kanıtlar "kabile şeflerinin evleri" ya da "yerel basileusların evleri" olarak anılan yapılardan anlaşılmaktadır.[545]

Yunan Karanlık Çağı'nın ilk asırlarında toprak ürünlerinin değiş tokuşu (takas edilmesi) üzerine kurulu ekonomik bir sistem kullanılmaktaydı. Ticaret ise neredeyse ortadan kalkmış ve her ev mümkün olduğunca kendi ihtiyacını kendisi karşılamaya çalışmaktaydı.[546] Bu dönemde, evler olabildiğince küçük, çanak-çömlekler basit ve mezarlar da birkaç değerli gömü ile birlikte oldukça küçüktür.[547] Kişilere ait konutlar oldukça basit kulübeler olup, soylu ailelerin konutları ise nisbeten daha geniştir. Bu konutlar ortasında megarona, konuklar için ayrılmış bir ön odaya *(prodomos)* ve kadınlar için ayrılmış diğer bir odaya *(thalamos),* bir avluya *(aule)* ve hayvanları için inşa edilmiş yapılara sahiptir. Karanlık Çağ'ın erken dönemlerinde kutsal araziler *(temenos)* üzerine inşa edilmiş bir tapınak yoktur ve ilk tapınaklar MÖ. VIII. Yy'dan itibaren inşa edilmiştir. İçine tanrı heykellerinin konulduğu, üstü açık bir mekândan *(naos ya da cella)* ibaret olan bu yapıların etrafı, Klasik Çağ'da olduğu gibi sütunlarla çevrili değildir ve basit bir şekilde kerpiçten inşa edilmişlerdir. Tanrının evi olarak kutsanan tapınaklara rahip ve rahibeler dışında kimse giremez ve insanlar dinsel inançlarının gereğini tapınakların dışında ve ön tarafında bulunan sunaklar vasıtasıyla gerçekleştirirlerdi.[548]

MÖ. XI. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen Yunan Karanlık Çağı'nın son evreleri, Ege ve Yunan dünyası hakkında detaylı bilgiler veren Homeros Destanlarının ortaya çıkmasıyla söz konusu yüzyıllara Homeros Çağı da denilmektedir.[549] Homeros Çağı

[544] P. J. Rhodes, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* (Çev: Cumhur Atay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 24.
[545] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 56-57.
[546] Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 247-248.
[547] Takeshi Amemiya, *Economy and Economics of Ancient Greece*, Routledge Press, USA, 2007, s. 5.
[548] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 175.
[549] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 164.

Yunanistan'ı coğrafi olarak farklı büyüklükte bağımsız bölgelere ayrılmakta ve bu bölgelerin her biri *"demos"* adı verilen birimleri oluşturmaktadır. Linear B tabletlerinde *"damo"* şeklinde geçen ve *"köy topluluğu*" anlamına gelen *"damo"* Homeros ile birlikte "demos" olarak bilinmekte ve Karanlık çağ topluluklarının çekirdeğini oluşturmaktadır.[550] Demos sözcüğü ile hem coğrafi alan hem de o alanda ikamet eden halk ifade edilmektedir. Tipik bir demos, kasaba ve köy gibi birkaç yerleşmeyle beraber bunların etrafındaki tarımsal alan ve meraları kapsamaktaydı. Büyük bir demosta, sıklıkla rütbece daha düşük olmakla birlikte basileus unvanını taşıyan reisler bulunurdu.[551]

Bronz Çağı sonrası yaşanan yoksulluk ve belirsiz koşullar yerleşme dokusuna önemli bir değişim getirmiştir. Myken döneminin yoğun bir şekilde yapılaşmış kentlerinin yerini daha seyrek, az yoğun yerleşmeler almıştır. Korunma gereksinimi yaşamsal biçimde önemini sürdürmüş ve bu amaçla kolaylıkla savunulabilir bir tepe, tahkim edilmiş bir siper olduğu kadar kabile reisi içinde bir ikamet yeri olarak kullanılmıştır. Zamanla tepenin alt yamaçlarında uygun yerlere tek tek yapıların inşa edilmesiyle seyrek yapılaşmış köy görünümünde yerleşimler ortaya çıkmıştır.[552]

MÖ. IX. yüzyılın sonunda toplumsal ve ekonomik hayat, çoğu halen oldukça küçük ölçekteki yerel topluluklara dayanmaktaydı. Fakat artık münferit çiftliklerde yaşamak yerine küçük yerleşmeler şeklinde kümelenmişler ve topluluklar kendi köylerinin içinde ve demostaki diğer köyler arasında yapılan evliliklerle birbirlerine iyice kenetlenmişlerdir.[553] Ekonomik ve sosyal hayat dönemin sonlarında dahi oldukça küçük ölçekteki bu yerel toplulukların elindeydi. Küçük yerleşmeler biçiminde yaşayan bu topluluklar, kendi köyleri ve demosları dâhilinde birbirine sıkıca bağlanmış bir şekilde yaşamını sürdürürdü. Demos içindeki müstakil köyler arasında anlaşmazlıklar yaşansa da, dışarıdan gelen tehditlere karşı bütün demos işbirliği yapardı. Demos'un sınırları içinde yaşayan herkes demos ismini paylaşır ve yabancı bir yerde kendisini bu isimle tanıtırdı.[554]

[550] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 63.
[551] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 63-64.
[552] Owens, *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, s. 12.
[553] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 64.
[554] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 63-64.

Homeros Çağ'ı toplumunda, birinci sırada; siyasal ve sosyal hakları olan soylular yer almaktadır. Soylu olmayan büyük bir kitlenin bulunduğu bu dönemlerde, soylu olmayanları, herhangi bir demosa mensup bulunmayan köylüler ve *"demiourgoi"* denilen esnaf ve zanaatkârlar oluşturmaktaydı. Toprak sahibi olmadıkları gibi ticarette yapamayan köylüler, Homeros Çağ'ı topluluklarının işsiz güçsüz olan avamını *(plethos),* temsil etmekte, *thes* denilen kiralık çalışanlar ise bu avamın arasından seçilmekteydi. Her türlü işi yapan thesler sıklıkla soylular için çalışırdı. Kentlerin merkezinde yaşayan demiourgoiler ise sıklıkla, kamu için çalışırlar, soyluların sahip olmadığı yetenekleriyle mesleklerini icra ederek yaşamlarını sürdürürlerdi. Bu dönem topluluklarının en alt sınıfını, alınıp satılabilen, soylu ailelerin yanlarında çalışan ya da çoban olarak kullanılan köleler oluşturmaktadır.[555]

Homeros Çağı ya da Karanlık Çağ toplumu, Homeros'un verdiği bilgilere göre; kan bağına dayalı *genos (soy),*[556] ortak bir soydan bölünmelerle ortaya çıkan soylar arasındaki kardeşlik/yoldaşlık anlamına gelen *phratri (fratri)*, aynı lehçeyi ya da dili konuşan birkaç fratri'nin bir araya gelmesi ile oluşan *phyle (kabile)* şeklinde gruplara ayrılmış ve bu şekilde varlığını sürdürmüştür.[557]

2.8. Karanlık Çağ'ın Sosyal Grupları

2.8.1. Oikos

Homeros'un verdiği bilgilere göre, Karanlık Çağ toplumunun en küçük birimi *"oiko*s*"* (hane) idi.[558] "*Ev*" anlamına gelen *"oikia"* sözcüğünden türetilen ve ayrıca oturmak anlamına gelen *"oikizein*" fiiliyle de bağlantılı olan oikos adlı yapı Yunan toplumunun temel hücresini oluşturmaktadır.[559] Söz konusu dönem üzerine çalışmalar yürüten, Hugh. E. Seebohm tarafından oikos'un yapısı şu şekilde anlatılmaktadır:

> *"Bir erkeğin ölmeden önce torununun çocuklarından sonrasını görebilmesi çokta mümkün olan bir durum değildi. Üstelik savaş veya istila gibi olağanüstü durumlarda, oikos'un başı olan erkek çocukları ile birlikte asker olarak hizmet etmek için uzaklara gidebilirdi. Evde ise yaşlı adam ve torunları kalırdı. Eğer savaşta, aileden savaşa katılan üyeleri ölürse, büyük torun kalan mirasa*

[555] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 166-168.
[556] James Whitley, *Style and Society in Dark Age Greece: The Changing Face of a Pre-literate Society I 100-700 BC,* Cambridge University Press Cambridge, 1991, s. 193.
[557] Lewis Henry Morgan, *Ancient Society: or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery Through Barbarism to Civilization,* Bharti Library Puplished, Calcutta, 1944, s. 188.
[558] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 64.
[559] Stefano Ferrucci, "*Yunan Dünyasında Evlilik, Çocuklar, Akrabalık,*" Umberto Eco, *Antik Yunan,* (Çev: Lela Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2012, s. 281-282.

doğrudan sahip olabilirdi. Ve böylece miras, babanın ölümünden sonra bölünmeden elde ya da evde tutabilme imkânı doğmuş oluyordu. Evin reisi olan büyük dedenin ölümünden sonra ise; onun torunları muhtemelen mirası paylaşmak ve yeni evler kurmak isteyeceklerdir. Sıklıkla en büyük oğul dedesinin adını alır, en yaşlı kolun yani onun büyük büyük dedesinin evinin adını geleceğe taşır ve atalarının mezarlarının başında yerine getirilmesi gereken dini ritüellerinden ayrıca erkek kardeşlerini, kadınlarını ve kuzenleri nin korunmasından sorumlu tutulurdu."[560]

Birçok anlamı bünyesinde ihtiva eden oikos, sıklıkla aile, yapı olarak bir ev ve ev dâhilindeki her şeyi kapsayan bir birimdir.[561] Aristoteles tarafından aile: "*Doğa yasası uyarınca kurulan ve günbegün sürüp giden bir birlik"* olarak tanımlanmış ve üyelerine ise Kharondas: "Ekmek ortakları," Giritli Epimenides de: "Ahırdaşlar" adını vermiştir. Aristoteles'in verdiği bilgilere göre; ilk aileler, kadın-erkek ve kölelerin bir arada yaşadığı birimlerdir. Her evi, en yaşlı üyesi, adeta bir kral gibi yönetmiş ve bütün evler topluluğu da aralarındaki kan ilişkisinden dolayı aynı biçimde yönetilmiştir.[562]

Antik Yunan toplumunda, akrabalık ve kan bağı ile tanımlanan ve bir grup olarak aile anlamına gelen bir kelime yoktur. Bu tanımlar bağlamında; en temel gruplaşmanın kan bağını değil, bir grubun üyelerinin toplandığı mekânı temel aldığı ve dolayısıyla oikos'un asalet temelli olmayıp, mekân temelli olduğu bilinmektedir. Tarihçi Ugo Enrico Paoli tarafından; *"insanların, eşyaların ve ritüellerin dâhil olduğu bir organizma."* şeklinde tanımı yapılan oikos, sadece bir aile grubu değil aynı zamanda kapsamlı ve karmaşık bir toplumsal birimdir.[563] Genel bir aile algısından çok farklı bir yapıya sahip olan oikos, yalnızca üreme faaliyetleri için bireylerin birlikteliği olmayıp aynı zamanda ekonomik bir işleve de sahiptir.[564]

En temel sosyal ve ekonomik bir birim olan oikos'ta yalnızca kendi hane halkının servetini ve gücünü en üst düzeye çıkarmak için her türlü çabayı gösteren biri "iyi bir vatandaş" (*agathos polites)* olabilirdi.[565] Kompleks bir birim olan aynı zamanda statik

[560] Hugh E. Seebohm, *On The Structure of Greek Tribal Society,* Macmillan and Co Press, New York, 1895, s. 54-55.
[561] Douglas M. MacDowel, "The Oikos in Athenian Law," *The Classical Quarterly,* Cambridge University Press, New Series, Vol: 39, No: 1, 1989, s. 11.
[562] Aristoteles, *Politika,* I:2.
[563] Ferrucci, *Yunan Dünyasında Evlilik, Çocuklar, Akrabalık*, s. 282.
[564] Christopher Vasillopopulos, "The Degradation of Athenian Women in the Phallicratic Polis," *International Journal of Social Inquiry,* Vol: 1, No: 1, 2008, s. 13.
[565] Doyne Dawson, *Cities of the Gods: Communist Utopias in Greek Thought,* New York, Oxford University Press, 1992, s. 41.

bir birim olmayan oikos,[566] insanların neredeyse bütün yaşamının geçtiği ve günlük rutin işlerinin eyleme yansıdığı,[567] insanların istek ve ihtiyaçların güdümünde birarada yaşadığı,[568] bireyler arasındaki bütün ilişkilerin, içten, dostça ve herhangi bir güven sorunu olmaksızın sürüp gittiği bir birimdir.[569] Her ev mümkün olduğu kadar kendi kendine yetmeye, dışardan mümkün olduğunca az eşya temin etmeye çalışmaktadır.[570] Aileler ayrıca, yalnızca kendi ihtiyacı olan besin maddelerini elde etmek için değil, kendi gereçleriyle elbise, ayakkabı, ev eşyası ve tarım araçları yapmaya çalışmaktadır. Yani ailede her kişi iş görmektedir. Erkekler tarlaları sürmek, ağaç dikmek, ekinleri biçip toplamak, un öğütmek, evcil hayvanlara bakmak, koyun ve keçileri sağmak, yağ ve peynir yapmak gibi işlerle meşgul olurken kadınlar ise; evde yün bükmek, kumaş dokumak, elbise hazırlamak, çamaşır yıkamak ve yemek pişirmekle günlerini geçirirlerdi.[571] Cinsiyete bağlı bir iş bölümünün oluşturulduğu oikos'da kadınlar doğal olarak içerde,[572] erkekler ise dışardaki işlerden sorumlu tutulmaktaydılar.[573] Sıklıkla bütün işlerin tek bir yerde görüldüğü, üretimin ve tüketimin bir arada yapıldığı oikos yaşamında, bu birimin kendi kendine yetebilen bir yapıya sahip olduğu[574] Hesiodos'un "*Başkalarından istememek için araç gereçlerin tam olsun. İnsanlar sana araçlarını vermezlerse, işlerin yarım kalır, zamanında tamamlayamazsın.*[575] Sözlerinde de açıkça görülmektedir.

---

[566] Monika Trümper, *"Space and Social Relationships in the Greek Oikos of the Classical and Hellenistic Periods,"* Beryl Rawson (Ed.), *A Companion to Families in The Greek and Roman Worlds,* Blackwell Publishing, USA, 2011, s. 33.

[567] Gregory Cameron, "Oikos and Economy: The Greek Legacy in Economic Thought", *PhaenEx Journal*, Vol: 3, No: 1 2008, s. 119-123.

[568] Hannah Arent, *İnsanlık Durumu,* (Çev: Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 67.

[569] Hilary Lehmann, *Feeling Home: House and Ideology in the Attic Orators*, Doctor of Philosophy in Classics, University of California, Los Angeles, 2016, s. 1-6.

[570] Ahmet Gözlü, "Antik Yunan'da Polis Öncesi Bir Sosyo-Ekonomik Formasyon: Oikos," *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 60, 2018, s. 270.

[571] Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, s. 133.

[572] Diana Burton, "Public Memorials, Private Virtues: Women on Classical Athenian Grave Monuments," Victoria University of Wellington, New Zealand, *Mortality of Journal*, Vol. 8, No. 1, 2003, s. 23.

[573] Konstantinos Kapparis, *"Women and Family in Athenian Law," A. Lanni (Ed.), Athenian Law in its Democratic Context,* Center for Hellenic Studies On-Line Discussion Series, Blackwell Puplished, Oxford, 2003, s. 11.

[574] Dotan Leshem, "What Did the Ancient Greeks Mean by Oikonomia?," *Journal of Economic Perspectives,* Vol: 30, No: 1, 2016, s. 226.

[575] Hesiodos, *İşler ve Günler*, Dize: 410.

Antik Yunan toplumunun erken dönemlerinde sosyal, ekonomik ve dinsel ilişkilerin tamamı, erkek tarafından yönetilen oikos içinde gerçekleşirdi.[576] Güvenlik dâhil tüm maddi ihtiyaçlar burada karşılanır; ahlaki değerler, kurallar, görevler, zorunluluklar, sorumluluklar, sosyal ilişkiler ve tanrılarla iletişim burada hayata karışırdı. Dolayıyla "ekonomi" diğer bir deyişle oikos'u idare etme işi, aile içinde barışçıl bir idare sağlamak değil, bir çiftliği her bakımdan çekip çevirmek demekti.[577]

Karanlık Çağ'ın sıradan haneleriyle seçkin hanelerinin ekonomileri temelde ölçek bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Sıradan bir çiftçinin, tarlasını sürmek için bir çift koşum öküzü bulunur ve ayrıca tüm ihtiyacı olan yün, peynir ve et gereksinimini karşılamak içinde koyun ve keçi beslerdi. Köylerde veya kasabalarda yaşayan ailelerin temel geçim kaynağı, *"kleros"* adı verilen ve *"hisse"* anlamına gelen, atalardan kalma çiftlik arazisiydi.[578] Oikos için en temel şey bu araziydi. Arazi demek otlak demekti ve verimsiz topraklar üzerinde yaşayan bu insanlar için en önemli ihtiyaç olarak görülmekteydi. Dostça ilişkilerin daim olduğu bu aile yaşamında ise yeni araziler elde etmek çok da basit bir durum değildi. Kullanılmayan araziler edinmek istenirken bile, çok zor durumda kalmak gerekirdi ki, bu durumda dahi insanlar buna kalkışmaya cesaret edemezlerdi. Çünkü oikos'tan dışlanmak demek, baba toprağından ömür boyu mahrum kalmak demekti ve hiçbir oikos ferdi bunu göze almazdı.[579] Klerosu olmayan bir adam evlenemez ve yaşamını, ya kıyıda köşede kalmış bir araziye el koyup kıt kanaat geçinerek sürdürür ya da thes olarak başkasının yanında çalışırdı. Başkasının yanında yani başka bir hane için çalışmak onur kırıcı bir yaşam anlamına gelmekteydi. Çünkü başka bir aile için çalışmak küçük düşürücü bir durum olarak görülürdü. Zengin oikoslar ise, çok sayıda tarla, hayvan ve işçiye sahipti ve sahip olduğu fazla ürünleri ihtiyacı olan ürünlerle takas ederdi. Sınıflaşmanın oldukça net olduğu bu yaşamda, seçkin ve avam arasındaki ayrım da oldukça nettir.[580]

Aynı soydan gelmenin ve hısımlık ilişkilerinin temel alındığı oikos yaşamında,[581] aile fertleri sadece baba tarafından olan hısımları ile değil, ana tarafından olan hısımları ile

[576] Lisa C. Nevett, *House and Society in Ancient Greek World,* Cambridge University Press, United Kingdom, 1999, s. 13.
[577] Moses Fınley, *Odysseus'un Dünyası,* (Çev: Gül E. Durna), Alfa Yayınları, İstanbul, 2014, s. 72.
[578] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 65.
[579] Finley, *Odysseus'un Dünyası,* s. 75.
[580] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 64-65.
[581] J. Hampton Keathley, "Oikos-The Household Principle," *Wordruth Journal,* The New Testament Method for Evangelism and Discipleship, 2013, s. 1-2.

de samimi birliktelikler kurar[582] ve oikos'u soyun geleceğe aktarılması için zaruri bir birim olarak görürdü.[583] Bir bütün şeklinde devamını sürdürebilen oikos'un bu yapısı gereği erkek evlat kendi ailesini kurduğunda bile babasının oikos'unda yaşayabilirdi.[584] Aristoteles'in üç ana grupta (karı-koca, baba-oğul ve efendi-köle), topladığı bir ilişkiler hiyerarşisi doğrultusunda oikos'a özgür insanlar ve köleler de dâhildir. Oldukça şaşırtıcı bir durum olan kölelerin de dâhil olduğu oikos yaşamında; ev kölelerine *"oiketai,"* evlerde doğanlara ise *"oikogenesis"* adı verilmektedir.[585] Oikos yaşamında, köleler arası eşleşme, erkek köle sayısının az olması nedeniyle ender rastlanan bir durumdur. Köle kadınlardan doğan çocukların neredeyse tamamı, ev sahibinin ya da ev halkından erkeklerin evlatları sayılmaktaydı. Köle kadından olma bir erkek çocuk; bazen ailenin ikinci sınıf üyesi olabilmekteydi. Bu yeni üyeler, oikos içerisinde dar sınırları olan halkanın bir parçası olarak özgürlerdi ve gayrı meşru oldukları için horlanıp damga yemeseler dahi köle statüsünden asla kurtulamamışlardır.[586]

2.8.2. Genos

Karanlık Çağ topluluklarından biri olan, önceden kararlaştırılmadan, kendiliğinden ve hiçbir politik amaç güdülmeksizin ortaya çıkan bağımsız gruplardan biri de genostur.[587] İlk olarak küçük aile gruplarının ayrılmasıyla ortaya çıkan genos birlikteliği çok sıkı bir biçimde birbirine bağlı olmayan gruplar halinde bir gelişim göstermiştir.[588] Sıklıkla "köken" ya da "aynı soydan gelen" aile veya soy şeklinde ifade edilen *genos* sözcüğü[589] yalnızca soy değil aynı zamanda "rahim," "doğum," "tohum" gibi anlamlara da gelmekte ve[590] özellikle de Antik Atina'da bir ailenin hangi

---

[582] J.Roy, "Polis' and 'Oikos' İn Classical Athens", *Cambridge University Press on Behalf of The Classical Association,* Vol: 46, No: 1, 1999, s. 2.
[583] Shweta Patwardhan, "Individual and the Family İn Athenian Society," *Wellesley College Digitial Scholarship and Archive*, Vol: 1, No: 1, 2013, s. 1-10.
[584] Walter Donlan, "The Social Groups of Dark Age Greece," *Classical Philology Journal,* The University of Chicago Press, Vol: 80, No: 4, 1985, s. 299.
[585] Ferrucci, *Yunan Dünyasında Evlilik, Çocuklar, Akrabalık*, s. 282.
[586] Finley, *Odysseus'un Dünyası*, s. 74.
[587] George Grote, *A History of Greece*, Vol: III, Cambridge University Press, New York, 2009, s. 73.
[588] Gustave Glotz, *Ancient Greece at Work: An Economic History of Greece From the Homeric Period to the Roman Conguest*, (Translated by M.R. Dobie), Barnes&Noble, Inc Press, New York, 1968, s. 8-9.
[589] Donlan, *The Social Groups of Dark Age Greece*, s. 295-296.
[590] Toros Güneş Esgün, "Antigone Tragedyasında Uyuşmazlık, Eşitlik ve Siyaset," *Hacettepe Univ. Edebiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt: 34, Sayı: 2, 2017, s. 89.

soydan geldiğini belirtmek için kullanılmaktaydı.[591] Çeşitli adlarla ve çeşitli topluluklarla varlığını sürdüren Atinalıların toplumsal sistemi şu sırayı izlemiştir. Önce kan yakınlığına dayanan genos; ikincisi, muhtemelen başlangıçta bir ve aynı olan ortak bir genostan bölünmelerle ortaya çıkan ve genoslar arası kardeşliğe dayanan fratri (phratra-phratria); üçüncüsü, üyeleri aynı dil ya da lehçeyi konuşan birkaç fratriden meydana gelen kabile (phylon-phyle); dördüncüsü ise, bu grupların kaynaşarak, genos'a dayalı tek bir toplumu oluşturan ve aynı ülke toprağı üzerinde yaşayan ve birkaç kabileden oluşan ulus ya da halktır.[592] Erken dönemlerin en temel birimlerinden biri olan genos'un, Yunan sosyal ve siyasal yaşamında aristokratların ortaya çıkmasında da önemli bir rol üstlendiği tahmin edilmektedir.[593]

Birbirine bağımlı olan bu gruplardan genos, otuz aileden, fratri otuz genos'tan, bir kabile ise üç fratri'den meydana gelmektedir.[594] Bu genos'lar; ilkel ata olduğu varsayılan ve özel bir soyadıyla belirlenen aynı tanrı onuruna ortak dinsel törenle katılmak ve bu tanrı adına din adamı olmak ayrıcalığı, ortak bir mezarlık, mirasta tüm soy'un aynı derecede hak sahibi olması ilkesi, yardımlaşma, savunma ve bir zarara uğranıldığında bunu giderme çabalarında birlikte ve karşılıklı yükümlülükler taşıma ilkesi, yetim kalan kız çocuklara, ya da mirasın varisi durumundaki kız ve kadınlara ilişkin belirli durumlarda evlenme hak ve yükümlülüğün bulunuşu, bazı durumlarda ortak mülkiyete, bir arkhon (yargıç) ve bir haznedara sahip olma gibi ortak toplumsal etkinliklerle birbirine bağlanmaktaydılar.[595]

Genoslar ortak bir arazisi, ortak bir mezar yeri ve ortak bir dini töreni bulunan gruplardır.[596] Herhangi bir genos'un en önemli faaliyetleri arasında dini törenler şüphesiz en başta gelmekteydi.[597] Farklı ve kendine özgü kült törenleri bulunan genosların ayrı ayrı tanrıları vardı ve bir genos üyesi kendi genosunun dışında farklı bir tanrıya ibadet edemez, herhangi bir dini eylem gerçekleştirilirken genos haricinde

---

[591] Nathanael Paul Shelley, *The Concept of Etnicity in Early Antiquity: Ethno-Symbolic İdentities in Ancient Greek, Biblical Hebrew, and Middle Babylonian Texts,* Doctor of Philosophy, Columbia University, 2016, s. 51-52.
[592] Lewis Henry Morgan, *Eski Toplum 1,* (Çev: Ünsal Oskay), Payel Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 324.
[593] Chester G. Starr, *The Origin of Greek Civilizations 1100-650 BC.,* Jonathan Cape Press, London, 1961, s. 133-134.
[594] Grote, *A History of Greece,* s. 73.
[595] Morgan, *Eski Toplum 1,* s. 326.
[596] James Charles Kierstead, *A Community of Communities: Associations and Democracy in Classical Athens,* Stanford University the Degree of Doctor of Philosophy, California, 2013, s. 101.
[597] Yulia Ustinova, "Orgeones in Phratries: A Mechanism of Social Integration in Attica," *Kernos 6 Jorunal,* Ben-Gurion University of the Negev, İsrael, 1996, s. 239.

bir kimse, bu eylemlerde bulunamazdı. Aksi bir durumda ise genosun tüm üyeleri, tanrılarını kızdırdıklarına ve günah işlediklerine inanırdı. Ortak bir mezarlığın önemli bir husus olduğu bu birliktelikte, genosun bütün üyeleri aynı mezarlığa gömülür ve bu mezarlığa genos dışında birinin gömülmesine asla müsaade edilmezdi. Birbirlerine çok sıkı bağlar ile bağlı olan genos üyeleri, herhangi bir konuda ayrım gözetmeksizin birbirlerine yardım ederler ve maddi manevi bütün sorunları hep birlikte çözüme kavuştururlardı. Sosyal ve dini bir dayanışmanın yanı sıra hukuki nitelikte bir dayanışmanın söz konusu olduğu bu birliktelikte, genosun herhangi bir üyesi kendi genosu içinden başka bir üyeyi şikâyet edemez, dava açamaz ve mahkemede onun aleyhine tanıklık edemezdi. Aksi bir durumda ise dine karşı bir eylem yapmış kabul edilirdi.[598]

Genos birlikteliğinde; bu örgütün doğası gereği soy gelimi ister kadın soy çizgisinden olsun, ister erkek soy çizgisinden olsun, her iki durumda da soy gelimi, soyun kurucusu olanın torunlarını kapsamaktaydı. Erkek soy geliminden gelenler, aile adını taşımakta ve fiziksel bakımdan birbirlerine yakın yerlerde yaşamaktaydı. Genos örgütlenmesinde evlilikler sıklıkla soy dışından yapılır ve evlenen bir kadın kendi soyunun dinsel törenlerini bırakıp, kocasının soyunun dinini kabul ederdi.[599] Babasının evini terk eden bakire kız, evlendikten sonra babasının evindeki adak ve kült törenlerini yerine getiremez ve eşinin dinsel topluluğuna katılırdı. Bu durumun evlilik bağını kutsallaştırdığına inanılırdı.[600] Genos içinde, daima veraset konusu olan mal varlığı, önceleri, bütün genos üyelerini kapsayan bir veraset anlayışına göre, sadece genos üyelerine kalmaktaydı. Zamanla baba tarafından kan yakınlığı olan herkesin dâhil edildiği veraset sisteminde, genosun diğer üyelerinin miras hakkı bulunmamaktaydı. Zamanla geliştirilen bu veraset sisteminde; baba tarafından akraba olanlar arasında, muris'e (miras bırakan ölmüş kimse) yakınlıklarına göre, kişilere sırasıyla miras hakkı tanınmış ve dolayısıyla çocuklara ölen muris'in baba tarafından en yakın akrabası oldukları için kesin olarak miras hakkı doğmuştur. Mal varlığının

[598] Fustel De Coulanges, *Antik Site: Yunan'dan Roma'ya Kadar Tapınma, Hukuk ve Kurumlar Üzerine İnceleme*, (Çev: İsmail Kılınç), Epos Yayınları, Ankara, 2011, s. 101-103.
[599] Morgan, *Eski Toplum 1*, s. 328.
[600] William Wachsmuth, *The Historical Antiquities of the Greeks: to their Political Institutions*, (Translated by Edmund Woolrych), Vol: I, Oxford Da Talboys Press, London, 1837, s. 451.

korunması ve başka genoslara geçmesini önlemek için ise, varis durumundaki kız çocukları soy içinden evlendirilmiştir.[601]

2.8.3. Fratri

Aynı ana babadan doğan kardeşlikten ziyade, bir birlik içindeki dayanışma ve yardımlaşma neticesinde oluşan bağ sayesinde ortaya çıkan ve bir nevi manevi kardeşlik anlamına gelen fratri (phratria), en genel manada yoldaş demektir.[602] Babaların dinsel törenlerde aynı ortamı ve aynı atayı paylaşması anlamına gelen "*homopatouria"* sözcüğünden geldiği tahmin edilen fratri'nin[603] kökeni ile ilgili kesin bilgiler bulunmasa da, patri ve fratri arasında bir bağ olduğu varsayılmaktadır. Genos ile aynı anlama gelen patri başlangıçta bireysel olan ilişki biçiminden ikinci tür ilişki aşamasına geçildiğinde (ana-babanın çocuklarla, çocukların ana-babasıyla ilişkilerini fark edecekleri yaşama) ortaya çıkmış; adını da Aicidas ve Pelopidas gibi patri'nin en eski ve en önemli üyesinden almıştır. Fakat patri, örgütlenmesi devam ederken, herhangi bir aile kızını başka bir patriden evlendirmeye başladığında, patri topluluğu da phratri adını almaya başlamıştır. Evlenen kadın baba tarafının kutsal kült törenlerine katılamadığı ve bunun yerine kocasının patrisindeki kutsal törenlere katılmak zorunda olduğu için, daha önceden erkek ve kız kardeşler arasındaki yakınlık duygularının oluşturduğu birliği yeniden oluşturabilmek amacıyla, dinsel bir kuttören topluluğu temeline dayanan başka bir birlik kurulması zorunlu hale gelmiş ve böylece fratri denen birlikler ortaya çıkmıştır.[604]

Fratrilerin en önemli özelliği dinsel bir karaktere sahip olmasıdır. Ölülerin gömülmesinde, birlikte düzenlenen oyunlarda, dinsel bayramlarda, tüm kabile üyelerinin katıldığı toplantılarda, halkın bir kurultay gibi toplandığı meydanlarda, reislerle halkın buluştuğu tüm etkinliklerde soya göre değil, fratrilere göre bir araya gelinirdi. Askeri güçlerin oluşumunda da temel bir birim olan fratri, tek bir soyda oluşturulacak birlikler sayıca yeterli olmadığında, bu birliklerin kurulmasında fratri birliği esas alınırdı. Fratriler özellikle Atina'da toplumsal sistemin ilk aşaması olan genosun, ortadan kalkmasından sonra da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yeni siyasal

[601] Morgan, *Eski Toplum 1*, s. 337.
[602] George Thomsen, *Aiskhlos ve Atina,* (Çev: Mehmet H. Doğan), Payel Yayınları, İstanbul, 1990, s. 46-47.
[603] Kierstead, *A Community of Communities,* s. 155-156.
[604] Morgan, *Eski Toplum 1*, s. 342-345.

sistem içinde, yurttaşların kayıt ve yazım işlemlerinin denetimi, evlenme işlemlerinin kaydı ve herhangi bir anlaşmazlıkta bütün işlemlerin hazırlanıp sunulması gibi yetki ve görevler fratri birlikleri tarafından yürütülürdü.[605]

Her fratri yılın çeşitli zamanlarında yapılan festivallerde tanışır ve bu festivaller için yapılması gereken bütün işleri hep birlikte görürlerdi. Özellikle Thargelia ve Anthesteria festivallerinde bir araya gelen Fratriler, kutsal Dionysia ve Synoikia törenlerinde önemli bir rol oynarlardı. Fratrilerin en önemli festivalleri tüm Attika fratrileri tarafından her sonbaharda kutlanan Apaturia şenliği idi.[606] *"Aynı babalardan olan"* erkeklerin şenliği anlamına gelen "*Apaturia"* festivalleri, Attika bölgesi dışındaki fratriler içinde önemli bir tören idi ve bu festivalde yarışlar, masallar, şarkılar, tören alayları, ziyafet ve içkiler eşliğinde birçok etkinlik yer alırdı. Apaturia şenlikleri fratriler için sadece dinsel bir öneme sahip değildi, bu festivallerde fratriye katılacak bir kimsenin kabulüde gerçekleşir ve[607] Atina'da bütün erkek çocukları belli bir yaşa gelince Apaturia şenliklerinde kendi babasının fratrisine resmen kabul edilirdi.[608] Her fratride fratrinin toplantılarına başkanlık eden, dinsel kuttörenlerde rahiplik görevini üstlenen birer "*phratriarch (fratri başı)"* vardır. Ayrıca bir meclis ve mahkemelere sahip olduğu bilinen fratrilerin emirname çıkarma yetkisi de bulunmaktadır.[609]

2.8.4. Phyle

Homeros'tan aktarılan bilgilere göre phyle'nin (kabile) ortaya çıkışı şöyledir:

> *"Herakles'in oğlu, yiğit ve büyük Tlepolemos,*
> *Lindos, İelysos ve ak topraklı Kamerios'a Rodos'tan*
> *Adada üç bölüme dağılmış olan*
> *Mağrur Rodosluların dokuz gemisini getirdi.*
> *Onların komutanı, Astyokhe'nin Herakles'ten doğurmuş*
> *Olduğu mızrağıyla ünlü Tlepolemos idi. Herakles onu,*
> *Kahramanların pek çok kentini fethettiği sırada Selleis*
> *Irmağı yakınındaki Ephyre'den getirmişti.*
> *Ama Tlepolemos büyüyünce, bir gün güzel konakta*
> *Babasının çok sevdiği dayısı, Ares'in filizi olan ve artık*

[605] Morgan, *Eski Toplum 1*, s. 342-345.
[606] Charles W. Hedrick JR, "Phratry Shrines Of Attica and Athens," *The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Hesperia Journal,* Vol: 60, No: 2, 1991, s. 251.
[607] Josine H. Blok, "Citizenship in Action: Reading" Sacrifice in Classical Athens," *Sozial Versus Politisch: Divergierende Rollenbilder*, 2010, s. 103-104.
[608] Coulanges, *Antik Site*, s. 46.
[609] Morgan, *Eski Toplum 1*, s. 347.

Yaşlanmaya başlamış Likymnos'u öldürdü.
Derhal gemiler yapıp, pek çok asker toplayarak
Denize açıldı. Çünkü Herakles'in torunları tehdit ediyorlardı onu.
Çok fazla dolandıktan ve talihsizlikler yüzünden bolca
Acı çektikten sonra, ulaştılar Rodos'a.
Rodos'ta üç soya ve üç ülkeye dağılmış şekilde oturdular."[610]

Homeros'un İlyada'sında geçen bu dizeler üzerinden varılan ortak yargıya göre; ilkin Phulon olarak bilinen fratrinin resmi bir gruptan ziyade, Tlepolemos'un yaptığı gibi, "geniş bir gönüllü birlik" olduğu anlaşılmaktadır. Dayanışmanın söz konusu olduğu bu küçük grupların her biri kendi liderlerine sahiptir. Önceleri birkaç aileden ve küçük bir alandan oluşan phulon, resmi bir birliktelik olmayıp ortak bir işbirliği üzerine kurulmuştur ve herhangi bir siyasal işlevi de bulunmamaktadır. Phulonun üyeleri muhtemelen ortak bir kimliğe ve ortak bir lidere sahiptiler. Erkekler sıklıkla savunma ya da yağma için bir araya gelirler ve onların başındaki liderleri muhtemelen ekonomik durumu en iyi olan kişi olurdu.[611] Akrabalık bağı ile oluşan bir birliktelikten ziyade askeri ve politik amaçlı kurulan bir birliktelik olan phulon, Antik Yunan toplumunun erken dönemlerindeki diğer gruplar gibi, kendi kendini yöneten, kendi kendini finanse eden, düzenli olarak yapılan dini pratikler etrafında bir araya gelen ve ortak bir yaşam algısı üzerine organize olmuş birliklerdir.[612]

Sıklıkla, Dorlar ile birlikte ortaya çıktığı kabul edilen kabile sistemi, Dorlarda, aynı soydan gelmek koşuluna bağlı olmayıp, aksine askeri bir birliktelik üzerine kurulmuştur.[613] Dorlar *Hylleis, Dymanes* ve *Pamphyloi* şeklinde üç kabileden, Atinalılar ve diğer Ionia devletleri ise *Geleontes (soylular), Hoplethos (savaşçılar), Aigikoreis (koyun çobanları)* ve *Argadeis (çiftçiler)* olmak üzere dört kabileden oluşmaktaydı. Bu kabileler muhtemelen Yunanistan yarımadasına Ege göçleri veya istilalar sonucunda gelen ırkların, kendi ırkları ile bir araya gelip ayrılması ile oluşmuştur. İster fratri ister kabile birliği olsun, bütün grupların ortak özelliği aynı atadan gelmeleriyle oluştuklarını kabul etmeleriydi. Fakat akrabalık bağları bu grupların ortak niteliklerinden biri değildi. Aristokratik düzenin düşürülmesinden

[610] Homeros, *İlyada*, II: 655-670.
[611] Donlan, *The Social Groups of Dark Age Greece*, s. 295-303.
[612] Grek Anderson, *The Athenian Experiment: Building an Imagined Political Community 580-480 BC.,* The University of Michigan Press, USA, 2003, s. 123.
[613] Star, *The Origin of Greek Civilizations 1100-650 BC.,* s. 135.

sonra da yüzyıllar boyunca farklı şekillerde varlığını sürdüren Yunan aristokrasileri bu kabile örgütüne dayanmaktadır. Akrabalık temelli gruplarda özellikle kült törenlerine liderlik eden soylulara, önemli politik, hukuki ve sosyal ayrıcalıklar kazandıran, kabile örgütlenmesi; siyasal yaşamın önemli unsurlarından biri olan ordu, hukuki ve mali idare gibi birimlerin zeminini oluşturması bakımından da önemli bir yere sahiptir. Kabileler, Antik Yunan toplumunda, sosyal örgütlenmenin en geniş bölümüdür.[614] Toplumsal ve siyasal yaşamda etkin bir rol oynayan Kleisthenes soylulara ayrıcalık sağlayan bu kabile örgütlenmelerini MÖ. VI. yüzyıla gelindiğinde ortadan kaldıracaktır.[615]

2.9. Karanlık Çağ'ın Politik Yapısı

Sınıflı bir yapıya sahip olan Karanlık Çağ topluluklarının en üst katmanında olan soylular, meşruiyeti onaylanmış özel mülk edinme imkânlarını en iyi şekilde kullanan ailelere mensupturlar. Bu soylular meskûn oldukları kasabalarında, monarşi ya da oligarşi denilen, kendilerine özgü bir siyasal rejim kurmuşlardır. Fakat bu dönemin en önemli gerçeği, topluma egemen olanların kral unvanını taşıyor olmasıydı.[616] Soylu ailelerin liderleri olan krallar, kentin hükümdarı olan ve kurucu atası dolayısıyla, soy zincirinin başında bir tanrı ya da tanrıça bulunan Krallar Kralına danışmanlık yapıyorlardı. Yani Krallar Kralı da sahip olduğu unvanını babasından devralmaktaydı. Fakat Krallar Kralı ile onun astları konumunda bulunan diğer krallar arasında katı bir hiyerarşi yoktu. Bu nedenle dönemin siyasal rejimine, monarşiden ziyade çok krallı monarşi ya da soylu doğumlu krallar oligarşisi denmektedir. Oligarşik hükümetin üyelerine ise Atina'da "*iyi baba oğulları"* anlamına gelen *eupatridai* adı verilmektedir.[617]

Bu oligarşi yönetiminin en önemli üç unsuru, genos, phratria ve phyle idi. Bu unsurların her birinin, yani bir topluluk ya da kentin önderi de dâhil soyluların, kardeş birliklerinin ve kabilelerin önderleri, *basileus* (kral) unvanı taşırdı. Kalıtsal olan ve herhangi bir genosun reisi olan kral, bu unvanı babasından devralırdı. Kral unvanlı soylular arasında katı bir hiyerarşi yoktu. Destanlarda, basileusun yanı sıra, "daha

[614] Ronald A. Edwards, "*Political Institutions and Property Rights: Ancient China, Greece and Rome"*, Tamkang University, Chinese, 2012, s.11.
[615] Kapparis, *Women and Family in Athenian Law*, s. 5.
[616] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 169.
[617] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 236.

büyük kral" ya da "en büyük kral" anlamına gelen *basileuteros* ve *basileutatos* sözcüklerinin geçmesinden, krallar arasında onursal anlamda bir üstünlük olduğu, kent kralının kabile krallarından, kabile krallarının da kral unvanlı diğer kişilerden üstün olduğu anlaşılmaktadır.[618]

Dini bir rol üstlenen ve başrahip olarak da bilinen kral, her türlü dinsel etkinliklerin hazırlığını yapar, dinsel törenleri ve ayinleri yönetir, kurban sunumlarını yapar ve bu arada okunması gereken duaları ezberinden okurdu. Karanlık Çağ Yunan kentlerinde hüküm süren krallar, siyasi, askeri ve adli işlerin başıydı. Adalet konusunda özel ayrıcalıklara sahip olan kral, adalet ve askeri ile ilgili konularda kabilenin yaşlı *(geron veya demogeron)* üyelerinden oluşan danışma kurulunun *(gerontes/ demogerontes)* görüş bildirmesine müsaade eder fakat nihai kararı kendisi verirdi. Askeri konularda ise kral, kent ordusunun başkomutanı olarak savaş planını yapar ve birliklerin komutanını tayin ederdi.[619] Yaşlılar ya da danışma kurulu Karanlık Çağ'ın bütün kentlerinde bulunmaktaydı. Kralların danışma meclisini oluşturan bu kurulların üyeleri, Klasik Çağ'da prytenaion ya da bouleterion adıyla bilinecek binanın ilk örneği olan, kralın sarayında toplanırlar, orada yer içerler ve kralın astları olarak yapılması gereken işlerde ona yardım ederlerdi.[620]

Karanlık Çağ'ın en önemli yönetim kurumunu, kimi kentlerde *gerusia* kimi kentlerde ise *boule* adı verilen kent meclisleri ya da kurulları oluşturmaktadır. Gerusia ve boulenin üyelerini *(gerones/boulephoroi)* kentin soylu ailelerinin kral unvanlı önderleri oluşturmakta ve onlar olmadan hiçbir iş görülememekteydi. Sahip oldukları gücü, mensubu oldukları fratri ya da kabilesinden alan meclis üyeleri kendiliğinden ya da kralın isteği üzerine toplanırdı. Atina kentinde bu toplantının yapıldığı yer Areopagos (Ares Tepesi) idi. [621] Fakat bu tür toplantılar sıklıkla kentin *"agora"* ya da *"toplanma yeri"* adı verilen açık bir alanda yapılırdı.[622] Boulenin üyelerine bu nedenle a*goretai* (agora adamları) adı verilmekteydi. Agora yalnızca boule üyelerinin toplandığı bir mekân değildi. Tüm kent halkının *(Iaoi)* katılımıyla oluşan Halk Meclisi *(apella/demos)* de agorada toplanırdı.[623]

---

[618] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 169.
[619] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 170-171.
[620] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 171.
[621] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 172.
[622] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 67.
[623] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 172.

Meclislerde herhangi bir meseleyi tartışmaya açmak yalnızca yüksek rütbeli kişilerin elinde olur, fakat demostan kimselere de söz hakkı tanınırdı. Sıradan insanların ise nadiren söz aldığı olurdu. Demosun kararı, gürültüsünden, homurtusundan ya da topkeyün sessizliğinden anlaşılırdı. Baş basileusun askeri ve siyasi liderliğinin yanı sıra dinsel ve hukuki bir statüsü de vardı. Basileusun bulunduğu konum, ilahi güçlerle kutsanmış olup tanrı Zeus'un güvencesindeydi. Ayrıca kamusal kurban törenlerine de başkanlık eden basileus, tüm halkının sözcüsü olarak önemli bir yere sahipti. Basileusların hukuki konularda etkisi azdı ve tek yasa sözlü bir şekilde var olan törelerdi. Töre ile çözülemeyen anlaşmazlıklar ise mahkemelere taşınırdı.[624] Bu bağlamda Homeros'un aktardığına göre; mahkeme halkın itişip kakıştığı ve bağrışıp çağrıştırdığı bir yerdi ve karar verme yetkisinde olan yaşlılar ise kutsal bir çember içinde mermer tahtlara oturmuş bir şekilde, ellerinde gür sesli tellalların asasını tutarak, en doğru kararı vermeye çalışırlardı. En doğru kararı veren ise bir külçe altınla ödüllendirilirdi.[625]

2.9.1. Toprağa Bağlı Aristokrasinin Doğuşu

Karanlık Çağ'ın sonlarında, kısmen artan nüfus sonucunda toprak sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Bu toprak sıkıntısı gerçekte arazi kıtlığının aksine, verimli arazilerin, azınlığı oluşturan ailelerin elinde bulunmasının bir sonucudur. Çünkü MÖ. VIII. yüzyılda Yunanistan'ın hiçbir yerinde nüfus, arazinin yetmeyeceği bir yükselişe ulaşmamıştı. Bu yükseliş esasen MÖ. VII. ve VI. yüzyılda gerçekleşmiştir.[626] Fakat nüfus, Karanlık Çağ'ın erken evrelerine göre yine de kayda değer bir yükseliş göstermişti. Nüfusun bu çağın sonlarında yeniden çoğalması ise, yeni Yunan siyasi biçimlerinin ortaya çıkacağı demografik koşulları oluşturmuştur.[627]

Karanlık Çağ'ın sonlarında, sözde herkesin kullanımına açık olan meralar, gerçekte yalnızca soylu ailelerin elinde bulunmaktaydı. Bu soylu aileler zamanla tarım amaçlı da kullanılacak olan bu toprakların, en verimli alanlarını, özellikle de at ve büyükbaş hayvanlardan oluşan sürülerin otladığı sulu otlakları kendilerine ayırmışlardı. Bu sayede zaten toprak zengini olan oikoslar, daha da fazla ekilebilir arazi elde ederek,

[624] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 67.
[625] Homeros, *İlyada,* XVIII: 500-505.
[626] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 71-72
[627] Thomas R. Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar,* (Çev: Ümit Hüsrev Yolsal), Say Yayınları, İstanbul, 2014, s. 89.

toplam arazinin büyük bir kısmını kontrol altına almaya başlamışlardı. Toprak sahibi bu oikosların bir takım hukuki hakları da bulunmaktaydı. Fakat buna rağmen, soylular bu toprakları hile ve şiddet yoluyla gasp edip ele geçirmişler ve bunun sonucunda MÖ. VII. yy'da aristokrasi adıyla bilinecek olan soylu ve geniş toprak sahibi yeni bir sınıfın temelini oluşturmuşlardır.[628] Yukarıda bahsedilen, Karanlık Çağ'ın sosyal ve siyasal yapısı, zamanla gelişerek MÖ. VIII. yüzyılda yeni bir siyasi oluşum olarak ortaya çıkacak olan polisin, zeminini oluşturması bakımından önemli bir yere sahiptir.[629]

[628] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 71-72.
[629] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 54.

3. BÖLÜM

POLİSİN ORTAYA ÇIKIŞI VE KOLONİZASYON SÜRECİ

3.1. Polisin Oluşum Süreci

Yunanlılar, yalnızca kültürel açıdan birleşik olan ve varlığını MÖ. VI. yüzyıl sonlarına değin sürdüren küçüklü büyüklü, çok sayıda kent-devletine bölünmüş bir şekilde yaşamışlardır.[630] Kent-devleti adı verilen yapı, özellikle Eski Mezopotamya'da, kısmen de olsa Eski Anadolu'da Bronz Çağ'ın erken dönemlerinden itibaren görülen kadim bir siyasi oluşumdur.[631] Yunanlıların polis adını verdiği bu oluşum ise doğuda görülen diğer siyasal örgütleniş türlerinden oldukça farklı bir karaktere sahiptir.[632] Farklı bir karaktere sahip olan polis, Sümer'deki site-devleti biçimine kısmen de olsa benzemekte fakat MÖ. 2. ve 1. Binyıllarda Eski Yakındoğu'da ve Eski Mısır'daki krallıklarla bir tezat oluşturmaktadır.[633] Kent ya da site (kent-devleti) adı verilen Eski Doğu yerleşmelerinin hiç biri Yunanlıların polis adını verdikleri kent-devleti ile aynı niteliğe sahip değildir. Eski Doğu kentlerinin tümünde ya da bağımsız kent-devletlerinde egemenlik gücünü ve iktidar meşruiyetini tanrıdan aldığını iddia eden ya da doğrudan tanrı olarak görülen monarklar bulunmaktaydı. Eski Mezopotamya'da kralın, Eski Mısır'da ise firavunların gücü ve yetkisi sınırsızdı. Antik Yunan polislerinin ayırt edici özelliklerinden olan "vatandaşlık" kavramı Eski Doğu devletlerine yabancı olup, bu devletlerde tüm yerleşim birimleri sakinleri kralın tebaası olarak onun otoritesi altındaydı.[634] Polisin Doğu uygarlıklarında görülen kentlerden bir diğer ayırt edici özelliği de, kent denilince akla yurttaşlarında gelmesiydi. Oysa doğu uygarlıklarında kent, yalnızca tanrının, tanrı-kralın kentiydi.[635] Antik Yunan kentleri, dışa doğru açılma eğilimi gösteren Doğu kentlerinin tersine, surlara verilen önemden dolayı merkezcil olarak tanımlanmaktadır.[636]

---

630 Gates, *Antik Kentler,* s. 279.
631 Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 80.
632 Alâeddin Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970, s. 91.
633 Gates, *Antik Kentler,* s. 279.
634 Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş,* s. 185.
635 Yusuf Şahin, *Kentleşme Politikası,* Ekin Yayınları, Bursa, 2015, s. 50.
636 Mazı, *Antik Çağda Düşüncenin Kentsel Mekâna Yansıması*, s. 43.

Gerek Mezopotamya'da gerekse diğer doğu medeniyetlerinde, kent-devletleri geçici bir nitelik gösterirlerken, Antik Yunan'da kalıcı olmuşlar ya da kalıcı olmayı amaç edinmişlerdir.[637] Yunan kent-devletlerinin çoğu ben-merkezci bir yapıya sahiptir ve bu yapı yalnızca tehlike zamanlarında, ortak bir düşman karşısında işbirliği yapıldığı dönemlerde kırılabilmektedir. Bu tür kısa ömürlü siyasal bir birleşme Mezopotamya ve Mısır'da su baskınlarının kontrolü ve toprağın her yıl paylaştırılması için gerekli yapısal birliklerden farklıdır. Dil, edebiyat, sanat ve mitoloji polisi birleştirirken, topoğrafya ve gelenekler tek bir merkezi birliğin kurulması önünde engel oluşturmaktaydı.[638]

Karanlık Çağ'ın sonlarına doğru görülmeye başlanan en önemli gelişme "kent," "kent-devleti" ya da mikro-devlet olarak bilinen ve "polis" adı verilen oluşumun ortaya çıkmasıdır.[639] Polis adı verilen bu oluşum, Karanlık Çağ'ın sonlarına doğru ortaya çıkışını tamamlamıştır. MÖ. 800'lerdeki demosların MÖ. 700'lerin polisine dönüşmesi; demosun siyasi bütünleşmesinin gerçekleşmesi ve merkezi yönetiminin kurulması sonucunda gerçekleşmiştir.[640] Fiziksel anlamda polis, çevresindeki kırsal bölgeyle birlikte bir kasaba, bir kent ve hatta bir köydür. İnsanların siyasi, sosyal ve dini faaliyetlerini yerine getirdiği kasaba, kent veya köy polisin merkezidir.[641] Başlangıçta sadece fiziksel anlamda bir yerleşim yeri yani kent ve çevresi anlamında kullanılan polis zamanla, politik bir anlam kazanmış ve böylece hem bir kenti hem de devleti temsil edecek şekilde kent-devleti (city-state) olarak kullanılmıştır.[642] Fakat bu polis sözcüğünü tam olarak karşılayan bir anlam değildir ve polis bir devletten çok daha fazlasıdır. Bu bağlamda H.D.F. Kitto'nun polis;*"halkın ortak yaşam alanını, politik, kültürel, ahlaksal ve ekonomik faaliyetlerini kapsayan bir kavramdır."* Şeklinde özetlediği tanım polisi tam anlamıyla ifade etmektedir.[643]

---

[637] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 95.
[638] Mumford, *Tarih Boyunca Kent*, s. 171.
[639] Joh K. Davies, *"The Origins of the Greek Polis,"* Lynette G.Mitchell-P.J.Rhodes, *The Development of the Polis in Archaic Greece*, Roudledge Press, USA, 2005, s.14.
[640] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 80.
[641] Jackson J. Spielvogel, *World History*, National Geographic School Publishing, USA, 2003, s. 115.
[642] Robin Osborne, *Greece in the Making 1200-479 BC.*, Routledge Taylor&Francis Group Puplished, New York and London, 2009, s. 98.
[643] H.D.F. Kitto, *The Greeks*, Penguin Books, USA, 1951, s. 75.

Karanlık çağlarda, ilkin yalnızca bir iskân merkezi olan fakat zamanla Yunan toplumunun bir yaşam biçimi haline gelen[644] ilk polislerin, Dor istilaları sonucunda, MÖ. 1100'lerde anavatanlarından ayrılmak zorunda kalan ve özellikle Anadolu'nun Ege adalarına ve Batı Anadolu kıyılarına yerleşen Myken kabileleri (Aiol ve Ion) tarafından kurulduğu tahmin edilmektedir.[645] Yabancı bir ulusun egemen olduğu topraklardaki kıyılarda tutunmaya çalışan bu topluluklar, dışarıdan gelebilecek saldırılardan korunmak için kenti surlarla çevirmişler ve böylece Anadolu'nun batı kıyılarını kapsayan ve Ionia adı verilen Ege kıyılarında kurulan bu kentler birbirinden bağımsız siyasal birimler olarak ortaya çıkmışlardır. Zamanla kuvvetlenen bu kentler, özellikle deniz ticaretine önem vermişler ve diğer topluluklardan farklı olarak topraklarını genişletme ihtiyacı duymamışlardır. Kentler, topraklarını genişletmek yerine kendilerine asıl zenginlik sağlayan gemilerini çoğaltmaya çalışmışlar ve çok geniş topraklardan ziyade daha küçük alanlarda varlığını sürdürmüşlerdir. Bu nedenle daha büyük siyasal birimler diğer bir ifadeyle, bir imparatorluk haline gelemeyen kentler ilk polisleri oluşturmuşlardır.[646] MÖ. XI. Yy'da kurulduğu tahmin edilen en erken polisin tartışmalı da olsa Batı Anadolu'daki Symrna (İzmir) olduğu kabul edilmektedir. Batı Anadolu'da kurulan ilk polisler, boş bir arazide birdenbire kurulmamış; zaten var olan merkezlerin yeniden iskânı şeklinde ortaya çıkmıştır.[647]

Yunanistan yarımadasındaki ilk polisler ise, özellikle büyük kabile birlikleri yanında zamanla önem kazanan belirli bölgelerin, bağımsız olma kaygısı ve gücünü merkezileştirerek arttırma isteği neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu istek ve kaygı sonucu herhangi bir bölgede ilkin bir merkez oluşturulmuş ve bu merkeze o bölgenin idaresi verilmiştir. Bölge içinde tahkimli bir şatonun olması durumunda, idare merkezlerinin güvenliği için, bu merkezler şatonun eteğinde kurulurdu. Zamanla yaygınlaşan ve çoğu merkezde görülen bu durum, ilk zamanlar şato anlamına gelen polisin, sonraları şatonun eteğindeki kenti de kapsamasına yol açmış ve böylece Yunanistan'da polisin ortaya çıkışı tamamlanmıştır. Yunanistan yarımadasında ilk polisler, Mykenler döneminde de yerleşilmiş olan, geniş vadi ve ovalarda ortaya çıkmıştır. Bu geniş ovalarda kurulan en önemli polisler arasında; Peloponnesos'ta Sparta ve Argos, Istmos

[644] Bülent İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s. 21-22.
[645] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 91-92.
[646] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 91-92.
[647] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 62.

Bölgesi'nde Korint/Korinhos ve Megara, Orta Yunanistan'da Delphoi, Boiotia'da Thebai, Attika'da Atina, Thesselia'da ise Larisa bulunmaktadır.[648]

İlk olarak İonia'da (Anadolu'nun Ege kıyıları) ardından Yunan yarımadasında ortaya çıkan polisler, kökenlerinde yatan kabilesel örgütleniş biçiminden tümüyle kopamamışlar ve öncülleri olan grupların bir devamı niteliğinde ortaya çıkmışlardır.[649] Yunan toplumunun oluşum sürecinin (*oikos< demos< genos< phratri< phyle< polis)* son aşaması olan polis,[650] yeni bir oluşum olarak ortaya çıkmış fakat bu gruplardan tamamen farklı bir nitelik göstermemiştir.[651] Polisin gerek dinsel törenleri gerekse kültürleri Atina'da demokrasinin gelişimine kadar polis öncesi sosyal gruplardaki gibi devam etmiş, polis toplumunda kan bağı esas alınmış ve sınıflar erken dönemdeki gruplar gibi organize olmuşlardır.[652]

Herkesin ihtiyacına göre kurayla eşit paylara bölüşülen kabile yerleşim merkezini, toprak sahibi soyluların yönettiği ve bağımlı köylerde yaşayan yoksul köylülerin çevrelediği yerleşim merkezlerini polise dönüştüren sürecin temelinde, meta değişiminin, diğer bir ifadeyle, paranın yaygınlaşmaya başlaması ve ticaretin gelişmesi bulunmaktadır. Bu gelişmelere bağlı olarak üretimin hızlanması sonucu, köylerin şefleri ve aileleri, zamanla toprakları ele geçirmeye başlamıştır. Üretimin ve alışverişin yapıldığı merkezi köyler zamanla bir pazar kasabasına dönüşmüş, kendi kendine yeterli olma özelliğini kaybeden köyler, kasabaya bağımlı bir hale gelmiştir. Buna karşılık kırsal bölgeyi hükmü altına alan kasabalar gelişerek, ilkin kent, sonra da polis durumuna yükselmiştir.[653]

Kuruluş evresinde her polis, bulunduğu coğrafyanın belirlediği sınırlı bir mekân parçası üzerinde yer alıyor, belirli sayıdaki kabilenin *(genos)* veya köyün

[648] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 110-112.
[649] Kurt A. Raaflaub, "*Greece,"* Stanley M. Burstein (Ed., Vd.), *Ancient History: Recent Work and New Directions,* Regina Books, California, 1997, s. 16.
[650] Ahmet Gözlü, "Hellen Polislerinin Topografik Tasnifi," *Tarih Okulu Dergisi,* Yıl: 11, Sayı: XXXIV, 2018, s. 15.
[651] Peter W. Rose, *Class in Archaic Grecee,* Cambridge University Press, New York, 2012, s. 85.
[652] Robert Sallares, *The Ecology of the Ancient Greek World,* Cornell University Press, New York, 1991, s. 197-198.
[653] Mehmet Ali Ağaogulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, V Yayınları, Ankara, 1989, s. 2-3.

(demos/kome)[654] birleşmesi anlamına gelen *synoikismos (birleşme)* ile meydana gelmekteydi.[655]

3.1.1. Synoikismos

Synoikismos etimolojik olarak, *syn-oik-ismos* sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşan ve ilkin hanelerin birleşmesi anlamına gelen bir terimdir.[656] Anlamı zamanla genişleyen bu terim Karanlık Çağ'da, ortaya çıkan küçük bağımsız yerleşimlerin zamanla birleşerek nüfus merkezlerini oluşturmaları anlamında kullanılmış ve polisin oluşum sürecindeki en önemli etken haline gelmiştir.[657] Yunanistan'da ilk polisler sıklıkla, synoikismos (siyasal birleşme) adı verilen ve varlığını Klasik Çağ'a kadar devam ettirmiş olan bu yöntemle kurulmuştur.[658] MÖ. X. Yy'da çoğu yerleşmelerin kentleşmeye başladığı dönemlerde, kasabalar ve kentler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu süreç için kullanılan en önemli terim ise tek bir merkez altında "*birleşmek/toplanmak"* anlamına gelen synoikismos ya da *synoikisis* sözcüğüdür.[659] Bu yöntem, erken dönemlerde köy stili *(demos/kome)* yerleşim yerlerinde yaşayan Yunanlıların, bu köy topluluklarını bir araya getirip, bir kale/sur etrafında birleştirmesi (synoikismos) şeklinde tanımlanmaktadır.[660]

Synoikismos'un en erken örneğini MÖ. 1075'lere gelindiğinde küçük ölçekli bir köy olarak ortaya çıkan Nikhoria yerleşiminin oluşturduğu tahmin edilmektedir.[661] Nikhoria'da MÖ. 1075'te küçük yerleşimler fiziksel olarak bir araya geldiklerinde halkları tek bir toplum haline gelmiş, oikos liderleri en güçlü oikos etrafında toplanmış ve ortak yaşamı beraber planlamışlardır. Örneğin sürülerin güven içinde otlatılabilmesi, elde edilen derinin oikos'lar arasında adil dağılımının sağlanması vb.

---

[654] Kome: Genosların toprağa yerleşmesiyle ortaya çıkan köylere Eski Yunancanın Dor lehçesinde *kome* ya da *koma,* Attika lehçesinde ise, *demos* ya da *deme* adı verilmektedir (Bilgi için bkz: Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi,* s. 2-3).
[655] Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri,* s. 204.
[656] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 80.
[657] M.B. Sakellarıou *Meaethēmata: The Polis-State Definition and Origin: Research Centre For Greek And Roman Antiquity National Hellenic Research Foundatıon*, Diffusion De Boccard Press, Athens, 1989, s. 295.
[658] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 113.
[659] Michael Grant, *The Rise of the Greeks,* Phoenix Press, London, 1987, s. 3.
[660]Jacob Burckhardt, *The Greeks and Greek Civilization,* (Translated by Sheila Stern), St. Martin's Griffin Press, New York, 1999, s. 44.
[661] Carol G. Thomas-Craig Conant, *Citadel to City-State: The Transformation of Greece, 1200-700 BCE.*, Indiana University Press, USA, 1999, s. 56.

konularda işbirliği yapıldığı düşünülürken bu synoikismos'un ortaklaşa savunmayı sağlamak için yapıldığının, yerleşimin her noktasında izlendiği ileri sürülmektedir.[662]

Synoikismos sürecinin çekirdeğini oluşturan Nikhoria örneği[663] bir yana bırakılırsa, polis kurma amaçlı sıklıkla MÖ. IX. yy'da başladığı tahmin edilen Synoikismos sürecinin, MÖ. 750-700 arasında, belirgin bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışıldığı bilinmektedir. İlk ortaya çıkan polislerin neredeyse tamamı, yaklaşık 20 ila 150 m^2'lik bir arazi üzerinde kurulmuş ve dolayısıyla oldukça küçük bir alanı kaplamaktaydılar. Bu polislerin çoğu tek bir ana bölgeye ve hemen bitişiğinde, ana bölgenin dışındaki köylerin bulunduğu geniş düzlüklere sahiptir. Böyle bir durumda synoikismos yani bir birleşme halinin düşünülmesi ise çok olağan bir durumdur.[664] Yunan polisinin ekonomik ve politik güvenliğini sağlamak amacıyla başlatıldığı tahmin edilen bu süreçte, farklı köylerin liderleri, bir araya gelerek yönetim gücünü paylaşıyorlar ve birbirlerine polisin doğuşuna zemin hazırlayacak kuvvetli bağlar ile bağlanıyorlardı.[665] İki farklı şekilde gerçekleştirilen Synoikismos'un ilk şeklinde; bir grup köy fiziksel olarak birleştirilir ve ortaya tek bir kasaba çıkarılırdı. Örneğin; Sparta ve Korinth'in bir kente dönüşmesi, dağınık nüfuslu yerlerin bir araya getirilmesiyle gerçekleşmişti. Synoikismos'un ikinci şeklinde ise; köyler fiziki anlamda birleştirilmeden kalır, fakat bütün köyler nüfusca fazla olan ve daha sonra metropolis adını alacak olan tek bir merkeze yani en büyük yerleşim yerine bağlanırdı. Bu bağlamda Attika Bölgesi'nde yer alan Atina en iyi örneklerden biridir. Atina polisinin ya da kentinin ortaya çıkışında, bölgedeki köyler ortadan kaldırılmamış fakat onlar yeni kent birimi olan Atina'ya tabii kılınmıştır.[666]

Synoikismos sürecinde, bölgesel birleşmelerin en önemli esasları gönüllülük ve barışçıl yollarla gerçekleşmesiydi. Fakat bazı yerlerde bu politik birliktelik için bir araya gelmek istemeyen gönülsüz köyler ve kasabalar da olurdu. Bu durumda ise zor kullanmak kaçınılmaz bir durum olarak görülürdü. Örneğin, Lakonia Bölgesi'nde Sparta polisinin birleşme isteğine karşı gelen dört köy zor kullanarak bir araya getirilmiş ve yine yaklaşık 3 mil uzağındaki Amyklae köyünü de bu şekilde kendisine katmıştır. Zor kullanarak gerçekleştirilen kimi birleşmeler başarılı olsa da, bu sürecin

[662] Thomas-Conant, *Citadel to City-State*, s. 57.
[663] Thomas-Conant, *Citadel to City-State*, s. 56.
[664] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 81.
[665] Grant, *The Rise of the Greeks*, s. 3-4.
[666] Grant, *The Rise of the Greeks*, s. 3-4.

bazı bölgelerde tamamlanamadığı da olurdu. Örneğin Argos, büyük Argolis Bölgesi'nin tamamını birleştirmeyi asla başaramamış ve birçok köyün, Argos Ovası'nın dışında bağımsız ve küçük bir şekilde varlığını sürdürdüğü, hatta ovadaki bazı köylerin yerel özerklik için antlaşmalar dahi yaptığı bilinmektedir.[667]

Synoikismos yalnızca köylerin ya da toplulukların bir araya getirilmesi demek değildi. Dinin her alanda etkili olduğu Yunan dünyasında, bir polisin sosyal ve politik hayatı üzerinde de en etkili olan din idi. Bunun en iyi örneği çok sayıda bağımsız toplulukları ve köyleri bir polis çatısı altında birleştirme sürecinde yani Synoikismos'da görülmektedir. Bu birleştirme sürecinde toplulukların ve köylerin yanı sıra tanrılarda taşınırdı. Hatta bazen bir kültte taşınabilir ve eğer kült taşınamayacak kadar toprağa sıkı sıkıya yerleştirilmiş ise, egemen poliste o kültün bir bölümü kurulur ya da bir yerden diğerine bir alay adanırdı. Mesela Bassae (Messenia'nın kuzeydoğusunda, Oichaliada bir yer) olarak bilinen yerde bulunan, Apollo Tapınağı'nın yakınında Kotilon tepesi üzerindeki, Pan Skoleitas ve onun küçük bir tapınağı olan Pan Sinoeis'de Megalopolis'e taşınmıştır.[668] Synoikismos süreci bayram olarak da kutlanmaktaydı ve bu kutlamanın kökeni Thukydides'in verdiği bilgilere göre çok eskilere dayanmaktaydı.

> *"Atinalılar'ın kırsal alanda yaşama gelenekleri çok eski zamanlara dayanırdı. Ta Theseus[669] ve Kekrops[670] zamanlarında Atinalılar'ın pyrtanisleri[671] ve arkhonları kendi kasabalarında yer alırdı. Sadece önemli zamanlarda kralların yanına gelerek ortak karar alırlardı. Bunun dışında her zaman her kasaba özerk bir yönetime sahipti. Eleusisliler Eumolpos önderliğinde kral Erekhteos ile savaşmışlardı. Ancak daha sonraları Theseus krallığı ele geçirdi. Ardından da tüm meclisleri ve prytanislikleri kentin içinde topladı. Böylece özerk yönetimlerin sonu geldi. Artık kırsal alanda yaşayanlarda kente bağlı olmak zorundaydılar. Bu yenilikler sayesinde Atina kenti epeyce büyüdü. Synoikismos bayramı da bu zamanlardan bu yana kutlanmaktadır (...)."*[672]

---

[667] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 81.
[668] N Martin P. Nilson, *Cults, Myths, Oracles and Politics in Ancient Greece,* C.W.K. Gleerup Press, USA, 1951, s. 16-18.
[669] Atinalılar'ın efsanevi kralı. Tanrı Poseidon'un oğlu olduğu düşünülen, Theseus Herakles ile benzer özellikler taşımaktadır. (Bilgi için bkz: Thukydides, *Peloponnesos Savaşları,* s. 78).
[670] Attika'nın ilk kralı ve Atina'nın da kurucusu olduğu düşünülen efsanevi kral. (Bilgi için bkz: Thukydides, *Peloponnesos Savaşları,* s. 78).
[671] Atina'da Kleisthenes reformlarından sonra her kabile tarafından seçilen ve yılın onda birlik bölümünde meclis başkanlığını yürüten memurlara verilen isim. (Bilgi için bkz: Thukydides, *Peloponnesos Savaşları,* s. 78).
[672] Thukydides, *Peloponnesos Savaşları,* II: XV.

3.2. Kolonizasyon Hareketleri (MÖ. 750-550)

İlk örneklerine Ege adaları ve Anadolu'nun İonia denen batı kıyılarında rastlanan polisler, sosyo-ekonomik kaygılar nedeniyle çok uzak yerlerde varlığını devam ettirmeye çalışmış ve geniş bir alana yayılmışlardır.[673] "Büyük Yunan Kolonizasyonu" adı verilen ve MÖ. 750-550 tarihlerinde yaşanan bu yayılma sürecinde, polis, Yunanistan anakarasından ve Ege çevresinden neredeyse tüm Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında varlığını sürdürmüştür.[674] Bir kavmin ya da kent halkının tarımsal veya ticari faaliyetlerde bulunmak için kendi sınırları dışındaki elverişli topraklarda üsler kurup, orayı yurt edinme sürecine kolonizasyon adı verilmektedir.[675] Yunanistan'ı istila eden Dorlar, bu istiladan sonra adalar üzerinden Anadolu kıyılarına geçmiş ve çok daha uzakta bulunan ülkelere yayılmaya ve bu ülkeler hakkında bilgi edinmeye başlamışlardır. Bu bağlamda, İlyada ve Odysseia'da Mısır, Libya, Habeşistan ve Akdeniz'in kuzey kıyılarına kadar ilerlenildiği ve bu bölgeler hakkında bilgiler edinildiği görülmektedir. Hiç şüphesiz Mykenler döneminde ve belki daha eski zamanlarda bilinen yolları kullanmak suretiyle yapılan bu geziler çağını, MÖ. 750'lerde uzak ülkelerde koloniler kurma çağı izlemiştir. Her ne kadar bu ilk denizaşırı iskân faaliyetleri bir kolonizasyon hareketi olarak kabul edilse de gerçek kolonizasyon süreci, MÖ. 750-550 yılları arasında 'Büyük Kolonizasyon Dönemi' olarak bilinen süreçte yaşanmıştır.[676] Yaklaşık 200 yıl boyunca devam eden bu süre boyunca Yunanlılar, İspanya, Fransa, İtalya, Sicilya, Arnavutluk, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Rusya, Türkiye, Mısır ve Libya gibi ülkelerin sahil kesimlerinde çok sayıda koloni kurmuşlardır.[677]

Bir nevi göç anlamına gelen kolonizasyon hareketleri en genel ifadeyle, ekonomik ve sosyo-politik sorunlardan kaynaklanmaktaydı.[678] Dor göçlerinden sonra azalan Yunanistan'ın nüfusu MÖ. IX. Yy'dan itibaren, özellikle synoikismos sonucu oluşan

---

673 Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 91-92.
674 Susan Margaret Frankenstein, *The Impact of Phoenician and Greek Expansion on the Early Iron Age Societies of Southern Iberia and Southwestern Germany,* Institute of Archaeology University of London, Doctor of Thesis, London, 1977, s. 111.
675 Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 252-253.
676 Ahmet Gözlü, "Antik Yunan (Hellen)'da Koloniler ve Bunların Nitelikleri*," Folklor/Edebiyat Dergisi,* Cilt: 21, Sayı: 81, 2015/1, s. 182.
677 A. J. Graham, "*The Colonial Expansion of Greece,"* John Boardman-N.G.L. Hammond (Ed.), *The Cambridge Ancient History: The Expansion of the Greek World Eighth to Sixth Centuries BC.,* Vol:III, Cambridge University Press, USA, 2008, s. 83.
678 A.H.J. Greenidge, M.A., *A Handbook of Greek Constitutional History*, Macmillan and Co Limited Press, London, 1914, s. 37.

siyasal kimlikli polislerin ortaya çıkışıyla daha da artmıştır.[679] Bu hareketlenmenin en temel nedenleri arasında; Karanlık Çağ'ın sonlarına doğru Yunanistan'da hızlı nüfus artışından kaynaklanan beslenme ve geçim sıkıntıları,[680] partiler arası çekişmelerin doğurduğu siyasal hoşnutsuzluklar, çiftçilerin borçlarını ödeyememesi gibi sosyal nitelikli huzursuzluklar ve ayrıca denizciliğin gelişmesi sonucu maceraperest kişilerin küçük ölçekli yeni yerler keşfetme arzusu yer almaktadır.[681] Nüfus artışının toprak sıkıntısını tetiklemesi ve verimli arazilerin güçlü oikosların elinde bulunması toplum içindeki kargaşaların artmasına neden olmuştu. Geniş toprakları elinde bulunduran kesim zamanla daha da güçlenerek aristokratik bir sınıfa dönüşmüş ve en verimli araziler bu kesimin eline geçmişti. Bunun üzerine MÖ. 750'lerde Yunanistan dışında iskân merkezleri arayan Yunanlılar, İtalya ve Sicilya gibi denizaşırı ülkelerde yeni tarım toplulukları kurmak için ülkelerinden ayrılmışlar ve buralarda yeni kentler kurmuşlardır.[682] Bu dönemlerde artan nüfusuna yer bulmak için her kent, Neolitik devirde görenek olduğu üzere, komşusunun topraklarını gasp ederdi. Örneğin Sparta Dorları, Lakonia adı verilen ülkelerini, daha önce güç kullanarak elde etmiş ve buranın Mykenailı yaşayanlarını köleleştirmişlerdi. Fakat hızla artan nüfus için göç etmek daha iyi bir çözüm olarak görülmekteydi.[683]

Kolonizasyon hareketinin nedenleri ile ilgili Thukydides'ten öğrenilen bilgilere göre;

> *"Hellas'da ilk zamanlardan itibaren düzenli bir yaşam kurulmamıştır. Sürekli olarak göçler birbirini takip etmiş ve bu nedenle de daima yer değiştirilmiştir. Öte yandan hem karadaki hem de denizdeki ticaret de pek güvenli sayılmazdı. Çiftçiler kendilerini bile zor besliyorlardı. Yine kentler korunaklı bir hale getirilmiyordu. Bu nedenle insanların para biriktirme şansları yoktu. Ne de olsa her an birileri gelip topraklarını işgal edebilirdi. Bu şartlar altında yaşayan insanların sadece günü geçirmeyi düşünmeleri, diğer kentler üzerinde egemenlik kurmak gibi bir heveslerinin olmaması çok doğal karşılanırdı. En verimli topraklar sürekli olarak işgale uğruyordu. Örneğin Thesselia, Boiotia ve Peloponnesos'un Arkadia dışındaki toprakları. Bu bölgelerin topraklarının verimli olması halk arasında anlaşmazlıklara neden oluyordu. Anlaşmazlıklar savaşlarla sonuçlanıyor, bundan zarar gören ülke de yeni saldırganlar karşısında çaresiz kalıyordu. Attika'nın durumu ise farklıydı. Çünkü bu topraklar verimli değildi ve diğer yerlere uzaktı. Bu nedenle de ülkelerinden kaçıp daha*

[679] Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi*, s. 232.
[680] Neville Morley, *Ancient History: Key Themes And Approaches*, Routledge Puplished, London, 2000, s. 35.
[681] İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, s. 24.
[682] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 71-72.
[683] Childe, *Tarihte Neler Oldu? Araçların Öyküsü*, s. 245.

güvenli bir yerde yaşamak isteyenlerin başvurdukları bir yer halini almıştı. Sonuçta Atina topraklarında her zaman aynı halklar yaşadı. Kentin büyümesinde de yeni gelen göçmenlerin büyük rolü oldu. Zaman ilerleyip Atina toprakları halka yetmemeye başladığı zaman onlar Ionia topraklarına göçmenler göndermeye başladılar."[684]

Kolonizasyon hareketlerinin bir diğer nedeni de doğal etkenlerdir. Yaşam için elverişsiz bir coğrafyaya sahip olan Yunanistan'ın büyük bir kısmı dağlık ve kayalıktı. Yunanistan'ın engebeli bir topoğrafyaya ve tarıma elverişli çok az toprağa sahip oluşu, göçleri zorunlu kılan önemli etkenler arasındaydı.[685] Tarımsal nedenlerin yanı sıra sonraki dönemlerde, Yunanistan'ın doğu bölgelerinde, ticaret ve sanayinin gelişmesi ile kolonizasyon nedenlerine bir yenisi daha eklenmiş ve Yunanlılar, kendilerine gerekli olan ham maddeleri temin etmek, aynı zamanda sanayi mallarına yeni pazarlar bulmak üzere elverişli yerlerde koloniler kurmak amacıyla göç etmeye başlamışlardı.[686] Ayrıca sikkenin ekonomik alanda önemli bir rol oynamaya başlamasıyla koloni kuruluşunda ekonomik nedenler daha da ön plana çıkmaya başlamıştı.[687] Yerleşim yerlerinin dışarıya yayılmasının bir diğer nedeni de bölgesel savaşların başlamasıydı. Özellikle tarım alanlarının savunulması ya da kazanımı adına yapılan bu mücadeleler, zamanla polisin politik yapısını şekillendirmiş ve aristokrat olmayan sıradan vatandaşların bir nevi devlet için hizmet etmesi olgusunun zeminini kurmuştur.[688]

3.2.1. Kolonilerin Kuruluşu ve Karakteri

Koloni kurmak hummalı bir hazırlık gerektirmekte ve koloniler ilkin ana kent adı verilen metropolis tarafından kurulmaktadır. Bir koloninin kurulabilmesi için öncelikle, metropolisinin bir yer seçmesi, ardından bu koloni için ilahi güçlerin onayını alması, sonra yeni yerleşimi planlaması ve bu yere bir *oikist (kurucu/lider)* seçmesi gerekmekteydi.[689] Koloni kuracak olan kent tarafından seçilen oikist sıklıkla aristokrat ya da yarı aristokrat olan güçlü kişiler arasından seçilirdi. Oikistin ilk görevi, özellikle batıya yönelmek planlanıyorsa, tanrı Apollon'un koloni kurmak için seçilen mevkiler hakkında öğüt verdiği Delphoi'deki kehanet ocağına başvurmaktı. Bu öğütlerden en

[684] Thukydides, *Peloponnesos Savaşları,* I: II.
[685] Sean Stewart Price, *Ancient Greece,* Scholastic Professional Books, USA, 2000, s. 6.
[686] Terry Buckley, *Aspect of Greek History: 750-323 BC.,* Routledge Press, London and New York, 1996, s. 24.
[687] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 166-167.
[688] Forsdyke, *Exile, Ostracism, and Democracy*, s. 24.
[689] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 84.

bilineni olan "burası Taphiasos, toprağına hiç saban değmemiş ve yolunuzun üzerinde ve burası da Khalkis: Ondan sonra Kouretes'in kutsal toprakları, derken Ekhinades. Sola giderseniz, muazzam okyanusla karşılaşırsınız. Fakat öyle bile olsa sizden Lakinia Burnu'nu atlamanızı isteyemem, kutsal Krimissa'yı da, Aisaros ırmağını da" bu sözler koloni bölgesi için verilen önerilerdendir. Bu bilgi ve talimatlarla donanmış koloniciler, vardıkları yerdeki ilk kurban ateşlerini yakmak ve böylece yurtlarıyla aralarındaki tinsel bağları güçlendirmek amacıyla, anakentlerinin 'Kutsal Ateş'ini (muhtemelen gerçekte sadece küllerini) yanlarına alırlardı.[690] Kolonicilerin liderliğini yapmak, yeni kentin güvenliğini sağlamak, tanrılar için tapınaklar kurmak ve kuruculara kleroi, yani arazilerini dağıtmak oikistin görevleri arasındaydı.[691] Homeros'un Odysseia'sında oikistin öncelikleri ve görevleri, Phaiakların kralı Alkinoos'un şahsında şu şekilde tasvir edilmektedir.

> "(…) *Eskiden Phaiaklar engin Hypereia'da otururlardı, Güçte üstün, zorba Tepegözlere yakın, Tepegözler onların topraklarını boyuna yağma ederlerdi. Tanrı yüzlü Nausithoos onları kaldırdı, Götürdü yerleştirdi Skherie'ye, Alın teriyle yaşayan insanlardan uzağa. Dört yandan surla çevirmişti kenti, Evler kurmuş, tapınaklar yapmıştı tanrılara, Tekmil toprakları dağıtmıştı.(…)"*[692]

Kolonileri organize etmek, yeni koloniyi oluşturmak, koloniyi korumak ve geçim kaynaklarını sağlamak; bütün bu zorunlu meselelerle başa çıkmak için siyasi ve askeri deneyime sahip, otoriter bir kişilik gerekmekteydi. Bu nedenle kolonilerin başına daima güçlü ve asil kişiliğe sahip olanlar geçerdi. Ticari faaliyetleri sayesinde batı konusunda keşif seferleri için gerekli etnografik ve coğrafi bilgilere sahip olan[693] oikistler, Delphoi kehanetine danıştıktan sonra kurulacak olan yeni kentin yerini tayin eder ve kenti kurup teşkilatlandırırdı.[694] Kurduğu kentte monarşik tarzda bir güce sahip olan oikistler, öldükten sonra gördüğü saygıyı hayatta iken de görür ve yaşamı boyunca, en etkin, en güçlü ve en saygın bir kişi olarak kabul edilirdi.[695] Oikistler öldükten sonra kentin resmi meydanına yani agoraya gömülür ve kent halkı tarafından

---

[690] Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Dost Kitabevi, Ankara, 1996, s. 126.
[691] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 84.
[692] Homeros, *Odysseia*, VI:4-12.
[693] Claudia Guerini, *"Yunanlıların Batıdaki Şehirleri,"* Umberto Eco, *Antik Yunan*, (Çev: Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Tarih Basımevi, İstanbul, 2012, s. 865.
[694] H.A. Shapiro, *Archaic Greece*, Cambridge University Press, New York, 2007, s. 204
[695] Carol Dougherty, *The Poetics of Colonization: From City to Text in Archaic Greece*, Oxford University Press, Oxford, 1993, s. 24.

hem kentin kahramanı (heros) olarak kabul edilir hem de yarı tanrı olarak onurlandırılırdı.[696] Bir koloninin oikisti öldükten sonra o koloni, bağımsız bir polis statüsüne geçer, böylece krizler çözülmüş olur ve koloninin kolonyal hikâyesi de sonlanmış olurdu. Oikistin kültü, koloniler için evrensel bir ritüeldi ve yeni kolonyal hareketlerde önemli bir yere sahipti. Bu kült yeni bir kentin ritüel yaşamının şekillenmesinde de önemli bir rol oynamaktaydı.[697] Dinsel eylemlerde önemli bir yere sahip olan oikist, kutsal ateşin sonsuza kadar yanacağı yere yani kurulacak olan koloniye ocağı yerleştiren kişiydi; duaları ve törenleriyle tanrıları çağırır ve yeni kentte ebediyen kalmalarını sağlardı. Oikistin ölümünden sonra da anısı, yakmış olduğu ocak ateşi gibi sürüp gider, mezarına her yıl kurbanlar sunulur ve anısına bayramlar düzenlenirdi.[698]

Bütün kolonistlerin ortak özellikleri arasında özgür olmak, dini ayrıcalıkları paylaşmak ve kutsal bir ziyaret yapmaları bulunmaktadır.[699] Bir koloninin kurulması, sıklıkla çok kalabalık olan polislerden, kimi zaman fazla nüfusun zorla gönderilmesi şeklinde gerçekleşirdi. Kurulacak olan kolonideki uyum, kolonicilerin birbirlerini tanımalarını gerektirmekte ve belki de onlar akrabalık ilişkileriyle bağlı insanlardan oluşmaktaydı. Tipik bir kolonici grubu 100-200 genç erkekten oluşurdu. Yunanlıların Fenikelilerden uyarladıkları *pentekonter* adlı gruplar şeklinde de gerçekleşen koloni hareketinde, bu gruplar en az 50 kişiden oluşur ve ikili ya da üçlü gruplar şeklinde denize açılırlardı.[700] Koloniciler gidecekleri yere vardıklarında, çoğunlukla memleketlerindeki kentlerine has çömlekleri ithal ederek, oranın kültlerini ve geleneklerini koruyarak, yurtlarıyla aralarındaki ilişkiyi sürdürürlerdi.[701] Ayrıca gidecekleri yere yerleşmeye başladıklarında, kendi kadınlarını, analarını, kardeşlerini kısaca ailesini, kurmuş oldukları bu yeni yerlere getirirlerdi.[702] Yunanlılar her zaman, ister ticari bir yolculuk olsun isterse resmi bir koloni kurmak için olsun, evden ayrılmadan önce tanrının rızasını alırlardı. Bir kolonici grubu yollamak için kesinlikle başvurulan bir tanrı olurdu. Yunanlılar için çok önemli bir yere sahip olan kutsal

696 Shapiro, *Archaic Greece*, s. 204.
697 Dougherty, *The Poetics of Colonization*, s. 24.
698 Coulanges, *Antik Site*, s. 138.
699 Fred D. Miller, "*Rights in Ancient Greek Law,"* Stephen Salkever (Ed.), *Ancient Greek Political Thought*, Cambridge University Press, New York, 2009, s. 304.
700 Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 126.
701 Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 126.
702 Thomas J. Sienkewicz, *Ancient Greece,* Vol: 1, Salem Press, Canada, 2007, s. 107.

Delphoi Tapınağı, kişisel konulardan hayati konulara kadar her türlü konunun danışıldığı kutsal bir yerdi. Savaş gibi kritik konularda dahi bu tapınağa danışılırdı.[703] Bir kentin kurulması kutsal bir eylemdi ve tanrının rızası alınmadan ya da tanrının rızasının olmadığı bir kent asla kurulamazdı. Tanrı Apollon'un kendilerinin güvenliğini sağlayacağına inanan kolonistlerin, koloni kurmak için Delphoi Tapınağına yani tanrı Apollon'a danışılmadığı[704] bir durumu Herodotos şöyle anlatmaktadır;

> *"(...) Anaxandridas öldüğü zaman Lakedaimonlular göreneklerinden ayrılmadılar ve büyük oğlu Kleomenes'i tahta geçirdiler. Dorieus'un gururu incindi; Kleomenes'in uyruğu olmayı kendine yediremedi, yanına yol arkadaşları alarak Spartalılarla birlikte bir koloni kurmaya gitti. Yerleşeceği ülke hakkında ne Delphoi orakline danıştı, ne de bu gibi hallerde gerekli olan töreleri uyguladı. Öfkesine kapılarak gemilerini Libya'ya doğru götürdü; kendisine Theralılar kılavuzluk ediyorlardı. Geldi, Libya'nın pek güzel bir bölgesi olan Kinyps'de, aynı adı taşıyan ırmağın kenarında yurt tuttu, ama Libya kabilelerinden olan Maglar ve Kartacalılar onu orada barındırmadılar, iki yıl sonra Peloponnez'e geri döndü."*[705]

Koloninin nerede kurulacağı ve küçük yerleşmelerden hangisinin, daha yüksek bir siyasal ve mimari gelişime ulaşacağı konusunda verilecek kararı çeşitli etkenler belirlerdi. Bunda şüphesiz doğal konum, stratejik ve ekonomik etkenler rol oynardı.[706] Olası bir yerleşim yeri kurmak için, yerleşilecek bölgenin avantajlarının ve dezavantajlarının öğrenilmesi için, o bölgeye bir grup gönderilir ve bölge yaşam için uygunsa koloni kurulmasına karar verilirdi. Örneğin: Theralılar, MÖ. VII. yy'da koloni kurmaya karar verdiklerinde, ilkin bölge hakkında oradaki insanlardan bilgi almak için Girit'e bir grup göndermişlerdi. Kolonilerin kurulmasında, bir bölgeyi cazip kılan en önemli etken, bölgenin yenilebilir kaynaklara sahip olmasıydı. Örneğin Güney İtalya'daki Sybaris, Kroton ve Metapontum gibi kolonilerin tahıl yetişen bölgelerde kurulması bölgenin sahip olduğu zenginliğin bir sonucuydu. Öyle ki Metapontum sikkeleri üzerinde bulunan buğday başağı, tahılın bu bölgede ne kadar önemli olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Kolonilerin uzak bölgelerde kurulmasının doğal bir sonucu olarak, koloni kurmak için dikkat edilen hususlardan

---

[703] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 114.
[704] A. J Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greek*, Manchester University Press, Manchester, 1964, s. 26.
[705] Herodotos, *Tarih*, V:42.
[706] R.E. Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, (Çev: Nur Nirven-Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 23.

bir diğeri de savunmaya elverişli bir alanın olmasıydı.[707] Bu bağlamda; Platon'un yasalar adlı eserinde bir koloninin yer seçiminde önemli olan hususlar şu şekilde anlatılmaktadır:

> *"ATİNALI: Haydi bakalım, kuracağımız devleti nasıl tasarlamalıyız? Dediğim adı değil; şimdi adının ne olduğunu ya da ileride ona ne ad vermek gerektiğini sormuyorum -çünkü belki kuruluş söylentisi ya da yeri, bir ırmak, bir pınar ya da o yerin tanrıları yeni kurulan kente adını verecektir-, onunla ilgili olarak asıl sormak istediğim, yerleşmenin deniz kıyısında mı, yoksa içerlerde mi olacağı.*
>
> *KLEINIAS: Sözünü ettiğimiz kent denizden aşağı yukarı seksen stad 1 uzaklıkta, yabancı.*
>
> *ATINALI: Peki, denize bakan yanda limanlar var mı, yoksa hiç yok mu?*
>
> *KLEINIAS: Bu kısımda olabilecek en güzel limanlar var, yabancı.*
>
> *ATINALI: Yapma yahu, ne diyorsun! Peki, ya toprağı nasıl? Her şey yetişiyor mu, yoksa bazı eksikleri var mı?*
>
> *KLEINIAS: Hemen hiçbir eksiği yok.*
>
> *ATINALI: Yakınlarında komşu bir kent olacak mı?*
>
> *KLEINIAS: Hayır, zaten bu yüzden burada kuruluyor; eskilerde buradan bir göç olmuş, bu bölge kim bilir ne zamandır boş duruyor.*
>
> *ATINALI: Peki, ya ovalar, dağlar ve ormanlar? Bunların her biri ne durumda?*
>
> *KLEINIAS: Bütünüyle Girit'in öbür kısmına benziyor.*
>
> *ATINALI: Yani düzlük değil, engebeli diyorsun.*
>
> *KLEINIAS: Evet.*
>
> *ATİNALI: O halde erdemli olması olanaksız olmasa gerek. Çünkü deniz kıyısında bulunsaydı, güzel limanları olsaydı ve bir tek olmayıp birçok eksikleri çıksaydı, yapısı böyle olduğuna göre, çeşit çeşit kötü alışkanlıklar edinmemek için, onu kurtaracak büyük bir adama, tanrı kadar güçlü birtakım yasa koyuculara gereksinimi olurdu; oysa şimdi bu seksen stad uzaklık onun yararına. Gene de gereğinden fazla denize yakın, üstelik çok güzel limanları olduğunu söylüyorsun, ama bununla yetinmeliyiz. Nitekim denizin kente yakın olması gündelik yaşam için hoştur, ama aslında tuzlu ve acı bir yakınlık bu; çünkü alışveriş yüzünden kente ticaret ve iş dolar, insanların ruhunda sahtekârlık ve güvensizlik yaratıp kenti kendine ve öteki insanlara karşı güvensiz ve düşman yapar. Ama her şeyin yetişmesi insanı rahatlatıyor, gene de toprak engebeli olduğuna göre, her şeyi bol bol yetiştiremeyeceği açık; çünkü böyle olsa, büyük ölçüde dışsatım yapacağı için, altın ve gümüş parayla dolup taşardı."*[708]

[707] Victor Parker, *A History of Greece: 1300 to 30 BC.*, Wiley Blcakwell Puplished, USA, 2014, s. 78-84.
[708] Platon, *Yasalar*, VI: 704-705.

Tipik Yunan kolonileri polis niteliği taşıyan Apoikia ve ticari amaçlı kurulan Pazar yerleri olan Emporion olarak iki farklı biçimde kurulmuşlardır.[709]

3.2.2. Koloni Türleri

3.2.2.1. Apoikia ve Emporion

Oikos ya da *oikia* terimlerinden türetilen ve[710] "*Evden uzakta"* anlamına gelen *Apoikia*;[711] Yunanlıların kentten ayrılan bir grup yurttaşın uzak, yabancı diyarlara giderek yeni bir siyasi toplum oluşturması sonucunda yeni kurulan polisler için kullandıkları bir terimdir. Bu terim etimolojik olarak ondan türemiş olan *apoikizo* fiili gibi *"ayrılma" (apoi-)* anlamına gelmekte ve dolayısıyla yeni kentin (daha doğrusu yeni *"yerleşim çekirdeği"*nin: *-oikia*), kolonicilerinin de, geldiği metropolisten siyasi ve karar alma açısından ayrıldığını ifade etmektedir.[712] Apoikialar belli bir yerleşim yerinden, belirli zamanlarda gönderilen ve aynı etnik kökenden olan insanlar tarafından kurulmuş kolonilerdir. Apoikialaın halklarının bir araya gelmesinde ve kurulacak olan yerin belirlenmesinde din yani Delphoi Tapınağı önemli bir etkendir.[713] Apoikia olarak kurulan koloniler sıklıkla bağımsızdı ve onun vatandaşları ana kentin siyasal yaşamında hiçbir söz hakkına sahip değildi.[714]

Emporion ise; tüccarların değiş tokuş amacıyla buluştukları, ticaretin belirli kurallar çerçevesinde düzenlendiği ve her bir polisten farklı olarak yabancıların hiçbir engelleme ile karşılaşmadan ticaret yapabildikleri serbest ticaret bölgesi olarak bilinmektedir.[715] Bu genel tanımlamaya rağmen emporion şeklinde kurulan kolonilerin farklı türleri bulunmaktadır. İlki; sadece ticaret yapmak amaçlı kurulan ticaret istasyonlarıdır. MÖ. VIII. Yy'da bu amaçla Suriye'de Al-Mina ve Tell Sukas,

---

[709] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 168.
[710] Shapiro, *Archaic Greece*, s. 204.
[711] Smaranda Andrews, *Greek Cities on the Western Coast of the Black Sea: Orgame, Histria, Tomis, and Kallatis (7th to 1st century BCE),* Iowa State University, Doctor of Philosophy, Ames, Iowa, 2010, s. 9.
[712] Claudia Guerini, *"Yunanlıların Batıdaki Şehirleri,"* Umberto Eco, *Antik Yunan*, (Çev: Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Tarih Basımevi, İstanbul, 2012, s. 863.
[713] Thomas-Conant, *Citadel to City-State*, s. 139.
[714] Irad Malkin, *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean*, Cambridge University Press, New York, 1994, s. 84.
[715] Astrid Möller, *Naukratis Trade in Archaic Greece*, Oxford University Press, New York, 2000, s. 60-63.

İspanya'da Ampurias/Emporion ve Etrürya'da, Spina ve Pyrgoi,[716] MÖ. 600'lerde Mısır'da ise Naukratis kurulmuştur. Gerek politik sistemi gerekse yerleşim ögeleri bakımından polisin sahip olduğu nitelikleri barındıran Naukratis kolonisi Herodotos tarafından polis olarak adlandırılmaktadır.[717]

Suriye'deki Al-Mina kolonisi emporionun en erken örneği olması bakımından önemli bir yere sahiptir.[718] Asi Nehri'nin ağzında yer alan bu emporion, ilkin MÖ. IX. yy'da Euboialılar tarafından kullanılmış ve Yunanlılara burada bir emporion kurma fikri için Euboialılar örnek teşkil etmişlerdir. Euboia çanak-çömleğinin bolca ticaret için kullanıldığı Al-Mina pazarlarında, MÖ. 700 yıllarında Korinth çanak-çömlekleri görülmeye başlanmıştır. Bu değişimin nedeni, muhtemelen Euboia gücünün MÖ. VIII. yy'ın başlarında meydana gelen Lelantin Savaşı[719] sonucu azalmaya başlaması ve Arkaik Çağ'da Akdeniz pazarlarında Korinth çanak-çömleğine olan ilginin artmasıydı. Bir liman olarak kullanılan Al-Mina, çömlek başta olmak üzere Yunan mallarının, Suriye'nin içlerine kadar ve Doğu Akdeniz'de İsrail kadar uzak bölgelerde öne sürülmesi için, yani doğu-batı ticaretinin yapılması için gerekli ve en önemli yerlerden biridir. [720]

İkinci tür emporion; coğrafi olarak bir polisin teritoryumunda kalan, dolayısıyla onun siyasi ve hukuki sistemine dâhil olan ticaret merkezleridir. Burada da topografik özellikler ve kurumsal yapılar temelinde bazı farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin Atina'nın liman yerleşimi Peiraieus kent merkezinden 7 km. uzaklıkta olmasına rağmen, Perikles döneminde inşa edilen uzun bir duvarla kent surunun içerisine alınmıştır. Buna karşın Güney İtalya'daki Kyme'ye bağlı bir emporion olan Dikaiarkhia (daha sonra Puteoli, modern Pozzuoli) Kyme'nin dışında yer almaktadır. Aleksandreia'da bulunan emporion ise kente bir mahalle olarak dâhil edilmiştir. Üçüncü tür emporion ise; sadece iç kısım yerleşimleri için tedarik limanı işleviyle

[716] Lukas Thommen, *An Environmental History of Ancient Greece and Rome*, (Translated by Philip Hill), Cambridge University Press, New York, 2009, s. 22-23.
[717] Mogens Herman Hansen, "*Emporion, A Study of the use and Meaning of the Term in The Archaic and Classical Periods*," Thomas Heine Nielsen (Ed.), *Yet More Studies in the Ancient Greek Polis*, Franz Steiner Verlag Stuttgart Puplished, Germany, 1997, s. 92-94.
[718] Shapiro, *Archaic Greece*, s. 203.
[719] Lelantin Savaşı: Euboea Ovası'nda bulunan komşu şehir-devletleri Khalkis ve Eretria arasındaki askeri çatışmanın modern adıdır. Arkaik dönemde meydana gelen savaşın nedeni, Euboea adasındaki verimli Lelantine Ovası için verilen mücadeledir (Bilgi için bkz: Natasha Bershadsky, *İmposibble Memories of the Lelantine War*, Metis, 16, Athens, 2018, s. 192).
[720] Stephanie Lynn Budin, *The Ancient Greeks: New Perspectives*, Abc Clio Press, Oxford, 2004, s. 99.

emporion olarak adlandırılan kentler oluşturmaktadır. Nitekim Ephesos Anadolu'nun, Aleksandreia ise Mısır'ın emporion'u olarak adlandırılmaktadırlar.[721] Emporion şeklinde kurulan kolonilerin politik bir işlevi bulunmamaktadır.[722] Emporionun en özgün örneğinin ise Helenistik Dönem'e kadar polis niteliği taşımayan ve sadece ticari amaçlı kullanılan Naukratis kolonisi olduğu bilinmektedir.[723]

Emporionlar karışık ya da belirsiz topluluklar tarafından kurulurken, apoikialar bir polis tarafından belirlenen kişiler tarafından kurulurdu.[724] Bir koloniye dönüştürülen ticaret limanı, yerleşim yeri anlamına gelen apoikia olarak adlandırılmaktaydı. Denizaşırı bir polis sıklıkla ticaret limanı anlamına gelen Emperion olarak kurulurdu. Daha sonraları ise kolonistlerin geldiği bu yer bir yerleşim yeri olarak geliştirilirdi. Bir koloninin apoikia olarak değiştirilmesi için 100 ya da 200'den fazla insan gerekirdi. Aksi halde emporion olarak kurulan koloni apoikiaya dönüştürülemezdi. Yeterli sayıya ulaşılamadığı takdirde ise bir sonraki aşama olarak diğer kolonistler ile birleşme yoluna gidilirdi.[725] En erken yerleşim yerlerinden biri olan Pithakusai ilkin emporion olarak kurulmuş fakat daha sonraları apoikia haline gelmiştir.[726]

3.2.3. Koloniler ve Yerli Halk Arasındaki İlişkiler

Kolonilerde Yunanlılarla yerli halk arasındaki ilişkiler bu halkın uygarlık düzeyine göre değişmiştir. Kendi benliğini kavrayan, askeri teşkilatı olan, denizcilikte ileri gitmiş bulunan kavimlerin oturdukları ülkelerde koloni kurmak güç olmuş, bu kavimler Yunanlıları birtakım kanlı savaşlar yapmak zorunda bırakmıştır. Fakat kıyı bölgelerine önem vermeyen ve yabancıların buralara yerleşmelerini yalnızca bir alışveriş hareketi sayan bazı kavimler ticari kaygılar nedeniyle Yunanlılarla iyi geçinmeye çalışmışlardır. Yunanlıların büyük ve güçlü topluluklar halinde istila ettikleri ülkelerde ise olaylar Avrupalıların Amerika kolonilerindeki olaylar şeklinde gelişmiştir; yani topraklar göçmenler arasında paylaşılmış, yerli halk toprağa bağlanarak toprak sahipleri hesabına çalışmak zorunda bırakılmıştır. Bu duruma gerek

[721] Aristotales, *Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I (Genel Değerlendirme)* (Çev: ve Değerlendirme: Burak Takmer), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 551-552.
[722] Smaranda Andrews, *Greek Cities on the Western Coast of the Black Sea: Orgame, Histria, Tomis and Kallatis (7th to st century BCE),* Iowa State University, (Graduate Theses and Dissetations), Ames-Iowa, 2010, s. 11.
[723] Möller, *Naukratis Trade in Archaic Greece,* s. 65.
[724] Budin, *The Ancient Greeks*, s. 98.
[725] Cavendish, *Ancient Greece*, s. 47-48.
[726] Cavendish, *Ancient Greece*, s. 50.

Sicilya, gerek İtalya'nın çeşitli bölgelerinde rastlanmaktadır. Diğer bölgelerde ise, mesela Leontinoi ya da Lokroi'da, Yunanlılar yerlilere önceden vermiş oldukları sözü tutmamış, bunları ani taarruzlarla yok etmek yollarını aramışlardır. Düzenli teşkilata sahip büyük devletlerin elinde bulunan kıyılarda ise koloni kurmak Yunanlılar için imkânsız olmuştur. Nitekim bunlar Asurluların elinde bulunan Kilikya, Suriye ve Filistin kıyılarında tutunamamışlardır.[727]

Yunan kolonileri oldukça uzak bölgelerde kuruldukları için tehlikelere açık bir durumdaydılar. MÖ. VII. yy'da Ege Bölgesinin kuzeyindeki Thasos kolonisinden Paros'a giden şair Archilochos'un anlattıklarına göre; kolonistler ve Thraciaslar arasında çetin mücadeleler yaşanmıştı. Mesela Karadeniz civarında bulunan Milesian kolonistleri İskitlerle savaşmak zorunda kalmışlardı. Bu bağlamda bir başka örnekte ise; Metapontum'un ilk kolonistleri MÖ. VII. yy'da Kirke yerleşim alanını bölge halkının saldırılarından dolayı terk etmek zorunda kalmışlar ve ikinci kolonistler de yerli Oenotreres halkı ile savaşmıştı. Bu saldırılara ek olarak, MÖ. VI. yy'ın ortalarında, Kuzey Afrika'daki Kartacalılar ve Etrüskler birlikte Korsika'daki Alalia'da Foça kolonistlerine saldırmışlar ve Korintliler Korsika'ya geldiklerinde orada bulunan ilk kolonistlerle mücadele etmişlerdi. Kolonistler sıklıkla, sahillere yakın adalar üzerine ya da savunulması kolay dağ/tepe gibi yüksek yerleri tercih etmişlerdir. Mesela; Kuzey Afrika'ya gelen Theralılar, ilkin Platea adaları üzerine yerleşmiş ve Khalkidikia'daki Euboya kolonileri MÖ. VIII. yy'da, anakaradan üççatal biçiminde çıkıntılı toprak üzerinde, her bir çatal saldırılara karşı kolayca savunulabilir şekilde kurulmuştur.[728] Yunan kolonilerinin çoğu kaçınılmaz olarak hayatta kalmakla meşguldü. Sınırlı olan kaynaklar için komşularıyla arasında sürekli ve zayıf düşürücü çatışmalar meydana gelmekteydi.[729]

Koloni girişimleri yalnızca erkekler tarafından yapıldığı için, bekâr kolonistler yerel halk arasından kendilerine, ya barışçıl görüşmelerle ya da zorla kaçırmak suretiyle bir eş bulmak durumunda kalmaktaydı.[730] Yunanlılar dostça ya da düşmanca yerleştikleri uzak bölgelerde her şeyden önce, öz kimliklerini saf bir şekilde korumak için bazı tedbirler almak ihtiyacını duymuşlar, örneğin Mısır'da Naukratis kolonisinde

[727] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 170.
[728] Parker, *A History of Greece: 1300 to 30 BC.*, s. 78- 84.
[729] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 139.
[730] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 110.

Yunanlıların yerli kadınlarla evlenmeleri yasaklanmıştı. Koloni hayatı, Yunanlılara yabancıların tersine olarak, ne gibi müşterek niteliklere, edebiyat, din ve geleneklerde kendini gösteren ne gibi bir kültüre sahip olduklarını öğretmiş, bu suretle bunlar ulusal duygularının gelişmesine yol açmıştır. Bunun sonunda Yunanlılar kolonilerde, İlyada'nın geç parçalarında veya MÖ. VII. yüzyıl lirik edebiyatında ilk kez adı geçen "Panhellen" ve bu sözcükten gelen "Hellen" adını taşımaya başlamışlar, kendilerince anlaşılmayan bir dil konuşan yabancılara "Barbaros" adını takmışlardır. Fakat sonraki çağlarda Yunanlılarla yerliler arasındaki ilişkilerin arttığı bilinmektedir.[731]

3.2.4. Koloniler ve Metropolis Arasındaki İlişkiler

Bir koloninin metropolisinden (anakent) yani ana kentinden bağımsız ya da metropolisine bağımlı olması, kurulan koloninin metropolise olan mesafesi ile ilgiliydi. Uzak olanlar sıklıkla bağımsız olurken yakın olanlar da metropolisine bağımlı kalmıştır. Örneğin, Syrakusai kolonisi, metropolisi olan Korintten bağımsızdı, fakat Syrakusai'ın kolonisi olan ve Syrakusai'a yakın bir mesafede bulunan Kasmenai ve Akrai adındaki iki kolonisi, metropolisi olan Syrakusai'a bağlıydı.[732] Koloni ve metropolis arasındaki ilişkiler, ortak bir kültü, ortak bir atayı, ortak bir dili, yerleşmiş gelenekleri ve özellikle dini gelenekleri paylaşmak üzerinden yürütülürdü.[733] Kolonilerin kurulmasındaki tüm hazırlıklar metropolis tarafından yapılırdı. Hatta bazen yapılacak olan tüm bu planlamalar yazılı olarak belirlenirdi.[734] Yeni koloniler sıklıkla bir polis olarak kurulurdu. Polis niteliğini taşıyan bu koloniler metropolis karşısında özgür ve bağımsızdılar. İlkin metropolisin vatandaşı olan kolonistler, metropolislerine döndüklerinde buranın vatandaşı olma haklarını kaybetmiş olurlardı. Ayrıcalıklı bir hakka sahip olmayan kolonistler, metropolisinin vatandaşı olmak yerine, yeni koloninin vatandaşı olarak kabul edilirlerdi.[735]

Metropolis ile koloni aralarındaki kimi bağlar asla kopmazdı. Her yeni koloni, bağımsız birimler olmalarına rağmen, metropolisinin sosyal, kültürel, dini ve politik yönden devamı olarak görülürdü. Özellikle dini bağların asla kopmadığı koloni ve metropolis arasında, festivaller gibi özel dini günlerde, birbirlerine resmi özel elçiler

[731] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 170-171.
[732] Irad Malkin, "*Foundations",* Kurt A. Raaflaub-Hans Van Wees (Ed), *A Companion to Archaic Greece*, Wiley-Blackwell Puplishing, USA, 2009, s. 376.
[733] Graham, *The Colonial Expansion of Greece*, s. 155.
[734] Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greek*, s. 40.
[735] Adkins, *Handbook To Life İn Ancient Greece*, s. 139.

gönderirlerdi.[736] Metropolisi ile duygusal ve ticari bağlarını asla koparmayan koloniler, yeni kurulacak yerlere, metropolisin kutsal kalbi olarak bilinen Hestia'dan[737] taşıdıkları kutsal ateş sayesinde, metropolise olan bağlılığını sürdürürdü.[738] Metropolis ile kolonisi arasındaki bağlılık festivallerde de görülmekteydi. Örneğin Atina'nın en önemli dini günü olan Apatouria festivalleri, hem Atina'da hem de İonia kolonilerinin hemen hemen hepsinde kutlanmaktaydı.[739]

Dini bağların yanı sıra ticari ve ekonomik bağlarını da devam ettiren kolonilere, Sinop'un Karadeniz'in güney kıyısındaki kolonileriyle olan ilişkisi en iyi örneklerden biridir. Bu bağlamda Ksenophon'un Anabasis'inde geçen: *"Kotyora bizim kolonimizdir. Barbar'lardan almış olduğumuz bu araziyi buralara biz verdik. Bundan dolayı bunlar Kerasus'lular gibi bize vergi verirler. Bu sebeple onlara yapılan her kötülüğü Sinope kendisine yapılmış sayar."*[740] Hekatonimus'un bu sözlerinden, Sinop kolonilerinin anavatanlarına vergi ödemek zorunda olduğu ve bunun karşılığında metropolisi tarafından korunduğu anlaşılmaktadır.

Metropolis, özellikle savaş zamanlarında kolonisini doğal bir müttefik olarak görür ve kendi metropolisinin düşmanının yanında yer alan bir koloni sadakatsiz/hain olarak nitelendirilirdi.[741] Herhangi bir koloni ve onun metropolisi arasında savaş olması ise utanç verici bir durum olarak kabul edilirdi. Fakat Korint (Korinthos) ve Korkyra (Korfu) arasında vuku bulan bir savaşın olması, bu dostane ilişkilerin her koloni için geçerli olmadığını da göstermektedir.[742]

Thukydides'in bu bağlamda verdiği bilgilere göre;

> *"Adriyatik Denizi'nin sağ tarafında Epidamnos adında bir kent bulunmaktadır. Korkyralılar tarafından Illyrialı barbarlara komşu bir kent olarak kurulmuştur. Kenti kuran kişi Herakles'in soyundan gelen ve geleneklere bağlı olarak Korinthos'tan çağırılmış olan Eratokleides'in oğlu Phalios'tu. Korinthoslular ve Dorlar bu kentin kurulması için epeyce çaba harcamışlardı. Zaman içinde kent zenginleşmeye başladı ve gelişti. Ancak daha sonraki isyanlar ve barbarlarla yapılan savaşların kaybedilmesi onları zayıflattı. Daha sonra demokrasi yanlıları*

[736] C. E. Robinson, *Hellas: A Short History of Ancient Greece*, Beacon Press, New York, 1960, s. 32.
[737] Hestia: Yunanlılarda kutsal ocak anlamına gelmektedir (Bilgi için bkz: Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü*, s. 91).
[738] Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greek*, s. 25.
[739] Richard K. Persky, *Kairos: A Cultural History of time in the Greek Polis*, University of Michigan, (Doctor of Philosophy, Classical Studies), 2009, s. 204.
[740] Ksenophon, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü,* V: 7-10.
[741] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 110.
[742] Parker, *A History of Greece: 1300 to 30 BC*., s. 89.

aristokrasi yanlılarını kentten kovdular. Bunun üzerine de aristokrasi yanlıları barbarlarla ittifak kurarak kentte kalan demokratlara karşı bir kıyım başlattılar. Ardından demokratlar Korkyralılar'a elçiler göndererek onlardan yardım istediler. Kendilerinin öldürülmelerini engellemelerini istiyorlardı. Evet, Hera tapınağına gelip Korkyralılar'a yalvarmışlardı. Ancak Korkyralılar onların sözlerini umursamadılar ve hiçbir isteklerini yerine getirmeyerek elçileri geri yolladılar. Epidamnoslular Korkyralılar'dan yardım alamayınca Delphoi'a elçiler göndererek kentlerini kurmaya yardım etmiş olan Korinthoslular'dan yardım istemenin doğru bir yaklaşım olup olmayacağını sordular. Kâhin de kendilerini Korinthoslular'ın ellerine teslim etmelerini önerdi. Bunun üzerine Korinthoslular'ın yanına giderek kentlerini onlara bıraktıklarını ifade ettiler. Ayrıca kentlerini kendilerinin kurduğundan ve kâhinin de bu konuda söylediğinden bahsettiler. Korinthoslular bu sözlerden hoşlandılar ve yardım edeceklerini belirttiler. Bu durumun başka bir nedeni de Korinthoslular'ın Korkyralılar'dan nefret etmeleriydi. Ayrıca Epidamnos üzerinde hak sahibi olduklarını da düşünüyorlardı. Öte yandan Korkyra da Korinthos kolonisiydi. Ancak Korkyralılar Korinthoslular'a gereken saygıyı göstermiyorlardı. Yani kurban kesme törenlerinde diğer kolonilerin yaptığı gibi kesilen kurbandan elde edilenleri ilk olarak Korinthoslular'a vermiyorlardı. Korkyralılar bu sıralar Korinthoslular'ı küçümsüyorlardı. Çünkü son zamanlarda çok zenginleşmişler di ve en zengin Hellen kentleriyle aynı düzeye ulaşmışlardı. (....) [743]

Kolonisi Korkyra'nın başına buyruk hareketlerinden yakınan Korinthoslular kolonilerinin birtakım saygısızlıklarını anlattıktan sonra şöyle devam ederler:

"Kolonilere karşı bizimle birlikte hareket etmediler. Neymiş, koloni kurdukları zaman bizden saygısızlık görmüşler. Bu bahaneyle savaş çıkarmak istediler. Ancak biz anakent olarak belirli bir saygı görmek istediğimizi söylüyoruz. Çünkü onların önderleri olmalıyız. Diğer kolonilerimizden saygı ve sevgi görürken sadece Korkyralılar'ın bunu yapmaması ilginç değil mi? Eğer gerçekten fazlasıyla üstümüze gelmeselerdi onlara saldırmazdık. Yine, eğer biz onlara bir haksızlık yaptıysak da yine de saygılı davranmaları gerekirdi. İşte böyle yapsalardı biz de savaştığımız için utanç içinde kalırdık. Ancak son zamanlarda zenginleşmiş olmaları onları fazlasıyla şımarttı. Zamanında Epidamnos'un durumu iyi olmadığında bu kentle hiç ilgilenmiyorlardı. Ama ne zaman ki biz Epidamnos kentiyle ilgilenmeye başladık işte o zaman da savaş çıkarmaya kalkıştılar."[744]

Bir koloni kurulduktan yüzlerce yıl sonra bile tehlikeli durumlarda metropolisinden yardım isteyebilir veya ona yardım edebilirdi. Mesela, Syrakusai kolonisi MÖ. 340'larda, Kartacalıların istilasına maruz kaldığında metropolisi olan Korintten yardım istemiş ve Korintte Syrakusai kolonisini kurtarmıştır. Spartalılar tarafından

[743] Thukydides, *Peloponnesos Savaşları*, I: XXIV-XXV.
[744] Thukydides, *Peloponnesos Savaşları*, I: XXXVIII.

kurulan Taras (Taranto) kolonisinin de aynı şekilde metropolisinden yardım istediği bilinmektedir.[745]

3.3. Kolonizasyon Coğrafyalarına Toplu Bakış

3.3.1. Ege Bölgesi

Ege bölgesi, Ege deniziyle çevrilen, Yunanistan, Makedonya ve Trakya'nın doğu, Anadolu'nun ise batı ve güneybatı kıyılarını kapsamaktadır.[746] Ege Bölgesi genişliği hiçbir yerde 400 km.yi aşmayan bir dörtgen şeklindedir.[747] Ege bölgesi kuzeyde Marmara bölgesine komşudur ve burada iki bölgeyi ayıran sınır doğu-batı doğrultusunda düz bir çizgi olmayıp geniş girinti ve çıkıntılar meydana getirir. Batıda Baba Burnu'ndan başlayan sınır Edremit körfezi kuzeyinde yükselen ve Biga yöresinin en kuvvetli engebesini teşkil eden Kaz Dağı'na dayanır.[748] Yüzey şekilleri bakımından Ege Bölgesi oldukça parçalı bir yapı gösterir. Bölgede uzun vadilerin boyladığı oluk şekilli birtakım çukur ovalar, kara içine doğru iyice sokulur, hatta kimi dallara ayrılarak, İç Batı Anadolu eşiğine dayanırlar.[749] Bölgenin, Batı kıyıları çizgisinde derinlere (içerilere) uzanan girintiler vardır ve buralarda çok sayıda liman yer almaktadır. Fakat Lykia'da (Teke Yarımadası) ve Karia'da (Büyük Menderes'in güneyinden Muğla'da dâhil olmak üzere buraya kadar olan bölge) iç bölgeler engebeli ve çetinken, kuzey ileride dağlar daha alçaktır, denize daha mesafelidir (dimdik denize inmeyip orada ovalar oluşturur) ve aralarında hem uzun hem geniş ırmak vadileri dizilir; bu vadiler ülkenin içlerindeki uzak bölgelere dahi kolay bir ulaşım imkânı sağlamaktadır.[750]

Bölgede çok fazla devamlı dağ sıraları bulunmamaktadır. Bu nedenle dağlar doğu-batı, hatta kuzey-güney doğrultularında herhangi bir engel teşkil etmezler. Ege Bölgesinin rölyef yapısı, çoğu doğu-batı doğrultusunda önemli vadilerin oluşmasına yardım etmiştir. Bu vadileri boylayan ırmaklar, bölgenin hemen hemen bütün sularını

---

[745] Parker, *A History of Greece: 1300 to 30 BC.,* s. 89.
[746] Friedrich, Williams, *Ege Medeniyetleri Tarihi*, (Çev: M. Kalaycıoğlu), Düşünen Adam Yayınları, İstanbul, 1993, s. 9.
[747] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 3.
[748] Besim Darkot- Metin Tuncel, *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 1-4.
[749] Ahmet Gözlü, "Nadir Bir Karia Sikkesinin Darp Özellikleri ve Karia Sikkeleri İçindeki Yeri," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt: 9 Sayı: 43, Nisan 2016, s. 733.
[750] Cecil John Cadoux, *Ancient Symrna: A History of the City from the Earliest Times to 324 AD.,* Basil Blackwell Press, Oxford, 1938, s. 1.

toplayarak Ege denizine akıtırlar. Kapalı havzalar yok denecek kadar azdır ve göllere yalnızca büyük vadilerin kenarında ve ağzında rastlanır. Yüzey şekilleri bakımından oldukça parçalı bir yapı gösteren Ege Bölgesi Ege bölümü ve İç Batı Anadolu bölümü olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Özellikle İç Batı Anadolu'da bu parçalı yapı kendini hemen hissettirir.[751] Ege bölgesinin çok fazla yükseltiye sahip olmayan Batı Anadolu kesimi, sıklıkla Ege Denizi'ne doğru yönelmiş olan bir takım oluklar tarafından parçalanmış, orta yükseklikte dağ ve platolar şeklinde şematize edilmiştir.[752]

Anadolu yarımadasıyla Balkan yarımadası adasındaki eski bir kara parçasının dördüncü jeolojik zamanın başlarına doğru çökerek sular altında kalmasıyla meydana gelen Ege denizinde bu yüzden çok sayıda ada ve yarımada yer almaktadır. Derinliği çok fazla olmayan Ege denizinin güneybatısında çok derin çukurlar bulunmaktadır. Meriç nehrinin ağzından başlayan Ege kıyıları; Saroz körfezine ve Gelibolu yarımadasını batıdan dolaştıktan sonra Çanakkale boğazına gelir ve sonra Biga yarımadasının batı kıyılarına ulaşır.[753] Ege Bölgesi kıyıları korunmuş koy ve limanlara sahiptir. Sıra dağlar kıyıya paralel uzanır ve bu sıradağların arasında Gediz, Küçük Menderes, Büyük Menderes gibi geniş ırmaklar uzanır. Toprak bu ırmaklar sayesinde yeterince verimlidir. Ege bölgesi, genellikle yazlar sıcak ve yağmursuz, kışlar ise, yumuşak geçmektedir. Kıyı bölgelerde iklim oldukça ılıktır fakat iç bölgelere doğru sertleşmektedir.[754] Ege bölgesinde yaşamın pek çok avantajı vardır; girintili çıkıntılı bir yapıya sahip olduğu için çok sayıda koya sahip olması, adalarla dolu olduğu için, deniz görmeyen hemen hemen hiçbir yerinin olmaması ve verimli topraklara sahip olması, gibi sebepler pek çok medeniyete ev sahipliliği yapmasına imkân sağlamıştır.[755]

3.3.2. Akdeniz Bölgesi

Akdeniz bölgesi; içdenizden Atlas Okyanusu'na bağlı, kuzeyinde Avrupa, güneyinde Afrika, doğusunda Asya kıtaları bulunan 2,5 milyon km²'si deniz olmak üzere toplam 8,75 milyon km²'lik bir alanı kaplayan bir bölgedir. Bölgeye ismini veren Akdeniz,

[751] Darkot-Tuncel, *Ege Bölgesi Coğrafyası*, s. 5-9.
[752] Hamit İnandık, "Ege Bölgesi Akarsularının Rejimleri," *Türk Coğrafya Dergisi*, Cil: 0, Sayı: 18-19, Yıl: 1958-59, s. 81-82.
[753] Ersin Güngördü, *Türkiye'nin Coğrafyası*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2003, s. 29-30.
[754] Williams, *Ege Medeniyetleri Tarihi,* s. 11-13.
[755] Williams, *Ege Medeniyetleri Tarihi,* s. 9.

Cebelitarık Boğazı ile Atlas Okyanusu'ndan; Süveyş Kanalı ile de Kızıldeniz'den ayrılmaktadır.[756] Akdeniz, yerkabuğunun bir parçasıdır; Cebelitarık'tan Süveyş Kanalı ve Kızıldeniz'e doğru uzanan, iki ucu dar, ortası geniş bir denizdir. Kırılmalar, çatlamalar, çökmeler, üçüncü zamana ait bükülmeler çok derin çukurlar meydana getirmiş, bunlara karşılık genç, çok yüksek ve sarp sıradağların sonu gelmez zinciri oluşmuştur. Jeolojik yapısının bir sonucu olarak Akdeniz sarp ve yüksek dağlar ile sarılmıştır. Denize ve üzerinde güllerin, portakal ağaçlarının çiçek açtığı sıcak ovalara tepeden bakan, zirvelerinden aylarca kar eksilmeyen sarp doruklar ya da çoğu zaman doğrudan suya inen dik yamaçlarla Akdeniz baştanbaşa birbirine çok benzeyen bu görünümlerle kaplıdır.[757]

Cebelitarık kayalığından başlayan Akdeniz'in sınırları, İspanya ve Güney Fransa boyunca, İtalya ve Yunanistan çevresinde dolaşarak Türkiye, Lübnan ve İsrail'e ulaşır ardından bütün Kuzey Afrika'yı izleyerek Fas'ın uç noktasına kadar uzanır. Çok sayıda adalara sahip olan Akdeniz bölgesinin en büyük adası Sicilya ve Sardinya adalarıdır. Akdeniz jeolojik bakımdan oldukça canlı bir bölgedir. Akdeniz'in büyük bir bölümü kireçtaşından oluşmuştur. Akdeniz ülkelerindeki topraklar kısmen taban kayaçlarının (ya da alta gömülmüş yüzey kayaçlarının) ufalanmasıyla, kısmen de suyun veya rüzgârın başka yerlerden getirdiği malzemelerle, örneğin volkanik küllerin ya da Sahra'dan kalkan tozların dağılmasıyla oluşmuştur. Buzul çökeltileri yok denecek kadar azdır.[758] Ada ve yarımadalarla dolu kıyılarında liman olmaya elverişli çok sayıda mevkileri bulunan Akdeniz[759] geniş düzlüklerden kopuk, bütünsel ve dağlık bir dizi yarımadadan (İtalya, Balkan Yarımadası, Küçük Asya, Kuzey Afrika ve İber Yarımadası) meydana gelmektedir. Akdeniz tek bir deniz kitlesi olmak yerine, bir *"denizler karmaşasıdır."* Akdeniz'in yarımadaları çoğunlukla birbirine benzemektedir. Çok fazla dağlık olan bu yarımadalar birkaç ovaya, nadir tepelikler ve

[756] Rüveyda Öztürk Başol, "Akdeniz Çalışma Kültürü*," Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2014, s. 40.
[757] Fernand Braudel, *Akdeniz, Mekân ve Tarih,* (Çev: Necati Erkurt), Metis Yayınları, İstanbul, 1990, s. 9-12.
[758] David Abulafia, *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları,* (Çev: Nurettin Elhüseyni), Oğlak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 11-40.
[759] Süha Göney, *Şehir Coğrafyası I,* Beta Yayınları, İstanbul, 2017, s. 31.

geniş yaylalara sahiptirler.[760] Yumuşak bir iklime sahip olan Akdeniz, kışlar ılık, yazları ise sıcak ve kurak geçmektedir.[761]

3.3.3. Karadeniz Bölgesi

Türkiye'nin kuzeyinde Asya ve Avrupa kıtalarının arasında yer alan Karadeniz,[762] 40°55'-46°32' kuzey enlemleri ile 27°27'-41°32' doğu boylamları arasında yer alan bir iç denizdir. Kuzeydoğuda Kafkas dağları, Güneydoğuda ise Doğu Karadeniz dağları ile çevrilmiştir. Kırım dışında kalan Kuzeybatı kıyıları oldukça sığdır. Güneybatıda İstanbul Boğazı ile Marmara Denizi'ne Çanakkale Boğazı ile Ege Denizi ve Akdeniz'e, Kuzeyde ise Kerç Boğazı ile Azak Denizi'ne bağlanmıştır.[763]

Karadeniz Bölgesi, adını ve özelliklerini, komşusu olan denizden almaktadır. Bu denizin kıyısında bir şerit gibi uzanan bölgenin uzunluğu doğu-batı yönünde 1000 km.'yi geçmektedir. Doğuda Gürcistan sınırından Aşağı Sakarya Ovası'nın doğu kenarına kadar uzanır. Batıda ise sınır çizgisi, Orta Karadeniz Bölümü'nde Yeşilırmak havzasının tamamını kapsamaktadır. Karadeniz Bölgesi'nin en bariz özelliklerinden ilki dağlık bir bölge olması ve dağların kıyı çizgisine çok az paralel, devamlı ve oluk şeklindeki çukur alanlar ile ayrılmış sıradağlardan oluşmasıdır.[764] Doğudan batıya doğru gidildikçe bu dağ sıraları birbirinden uzaklaşır ve aralarına geniş düzlükler girer. Bölgenin en önemli ovaları; Yeşilırmak ağzında Çarşamba ve Terme ovalarıyla Kızılırmak ağzındaki Bafra ovasıdır. Bölgenin en yüksek zirvelerini, Rize Dağları üzerindeki Kaçkar ve Verçenik dağları oluşturmaktadır. Karadeniz'in en uzun ekseni doğu-batı doğrultusunda 983 km. en geniş ekseni ise kuzey-güney doğrultusunda 531 km.'yi bulmaktadır.[765]

Kuzey ve kuzeybatı bölümleri dışında hafif girintili çıkıntılı olan [766] Karadeniz kıyıları, yapı, yer hareketleri, kıyıda meydana gelen aşınma ve birikme faaliyetlerine bağlı

---

[760] Fernand Braudel, *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 1,* (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s. 36-37.
[761] Güngördü, *Türkiye'nin Coğrafyası,* s. 31.
[762] Hamza Akengin-İskender Dölek, *Türkiye Fiziki Coğrafyası*, Pegem Akademi, Ankara, 2015, s. 268.
[763] Deniz Ateş, *Doğu Karadeniz Bölgesi Kıyısal Ekosisteminde Kış Zooplanktonu Alansal Dağılımının İncelenmesi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), KTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon, 2014, s. 5.
[764] Kenan Arınç, *Türkiye'nin Coğrafî Bölgeleri: I. Cilt: Kıyı Bölgeleri*, Coğrafya Serisi Yayınları, Erzurum, 2006, s. 216-218.
[765] Fikret Bayburt-Adnan Aydın-İlham Artüz, *Bilimsel Açıdan Karadeniz*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Sayı: 3004, No:1, İstanbul, 1982, s. 3.
[766] Orhan Öztürk, *Antikçağdan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi: Pontus*, Genesis Kitap, Ankara, 2012, s. 49.

olarak farklı şekiller göstermektedir. Falezlerin yer aldığı yüksek bir kıyı şekline sahip olan bölgenin çoğu yerinde Kuzey Anadolu Dağları denize dik olarak uzanmakta ve kıyı boyunca duvar gibi yükselmektedir. Karadeniz kıyılarının dik bir yapı göstermesinin nedeni; Kuzey Anadolu dağlarının bütünüyle yükselmeye uğraması ve Karadeniz çanağının çökmesidir. Kıyı kesimlerdeki burunlar arasında kalan koylarda, gerek burunların aşınması, gerekse koylara açılan derelerin getirdiği malzemenin birikmesinden oluşan ve sıklıkla çakıllardan ibaret sahiller meydana gelmiştir. Akarsu ve göller bakımından zengin olan Karadeniz Bölgesi'nin en önemli akarsuları;[767] Çoruh, Kızılırmak, Yeşilırmak ve Yenice, en önemli gölleri ise Tortum, Zinav Sülük ve Borabey'dir.[768] Karadeniz kıyıları ile dağ sıraları arasında yer yer kıyı ovaları bulunmaktadır. En önemli delta ovalarını ise; Yeşilırmak ağzındaki Çarşamba ve Terme ovasıyla Kızılırmak ağzındaki Bafra ovası teşkil etmektedir.[769]

3.3.4. Marmara Bölgesi

Marmara Bölgesi, Türkiye'nin kuzeybatı kesiminde Marmara Denizi çevresinde yer almaktadır. Bölgenin Karadeniz ile olan sınırı, Sakarya oluğunun doğusundaki yüksek yerlerden geçer. Ege Bölgesi'nden kuzeydeki yüksek alanlarla ayrılır. Batıdaki sınırını ise Meriç nehrini de geçtiği Türkiye-Yunanistan sınırı oluşturur. Bölgenin en önemli özelliği, Avrupa ve Asya kıtalarını ayıran ve iki önemli suyolu olan İstanbul ve Çanakkale Boğazı'na sahip olmasıdır.[770] Bölge, Marmara Denizi ile birlikte, Karadeniz ve Ege Denizlerine de komşudur. Ayrıca Çanakkale Boğazı ağzına yakın olan iki Ege adası (Gökçeada-Bozcaada) Marmara Bölgesi'nin birer parçası sayılmaktadır. İmralı, Kızıladalar, Heybeli, Büyükada ve Marmara adaları bölgenin başlıca adalarını teşkil etmektedirler. Marmara Bölgesi'nin en önemli özelliği, doğal ve beşeri yönlerden bir geçiş bölgesi konumunda olmasıdır. Yüksekliği en az olan bölgede, rölyefin önemli engeller meydana getirmemesi, bölgede farklı iklim veya bitki örtüsü zıtlıklarını da ortadan kaldırmıştır.[771]

Marmara Bölgesi'nin genel topoğrafyasına bakıldığında; bölgenin rölyefinin en bariz karakteri Ege Bölgesi'nde olduğu gibi çok çeşit arz etmemesidir. Marmara

[767] İbrahim Atalay- Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 28-42.
[768] Cemalettin Şahin, *Türkiye Fiziki Coğrafyası,* Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 189.
[769] Güngördü, *Türkiye'nin Coğrafyası*, s. 18-19.
[770] Atalay-Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, s. 113.
[771] Arınç, *Türkiye'nin Coğrafî Bölgeleri,* s. 297-299.

Bölgesi'nde bölgenin doğu, güneydoğu ve güneyinde kısa mesafeler dâhilinde şekil ve mahiyetleri bakımından birbirinden farklı karakterler arz eden dağlar, platolar, tepeler ve ovalar bulunmaktadır. Bölgenin her tarafında muhtelif yaş ve tabiatta çeşitli rölyef şekilleri birbirinin içine girmiş bir yapı göstermektedir. Marmara Denizi'ni çevreleyen kara parçaları, sıklıkla orta yükseklikte dağ ve platolardan ibaret olmakla birlikte, güney ve kuzey kısımları gerek rölyef gerekse yapı bakımından oldukça farklıdır. Marmara'yı kuzey ve kuzeybatıdan saran rölyef yükseltisi çok az tepe ve platolar olup, vadiler tarafından oldukça derin bir suretle parçalanmıştır. Bölgenin güneyinde ise, az çok derin birtakım çukur sahalarda muhtelif yüksekliklerde plato ve birbirini takip eden dağlar yer almaktadır. [772]

3.3.5. Hellas'ın Coğrafi Betimi

Balkan yarımadasının güneyinde yer alan Yunanistan'ın doğusunda Ege denizi ve Türkiye, kuzeyinde Bulgaristan, Makedonya ve Arnavutluk, batısında Yunan Denizi, güneyinde ise Akdeniz bulunmaktadır.[773] Yunanistan, kuzeyini Balkan yarımadasının sınırladığı üç tarafı denizlerle çevrili bir yarımadadır.[774] Oldukça dağlık bir ülke olan Yunanistan, batıda Pindus Dağları, doğuda Olympos Dağı, kuzeyde Rodoplar ve Mora Yarımadası'ndaki Peloponnesos Dağları ile çevrelenmiştir.[775] Yunanistan deniz kıyıları bakımından dağların kuzeyden doğuya uzantısı sonucu doğuya sapmasıyla, batı düz alanlar şeklini almıştır. Bu kısımda neredeyse hiç liman yoktur. Doğu kısmı ise çok ince bir şekilde girintili ve çıkıntılı olup, çok sayıda koy, körfez ve limanlara sahiptir. Dar bir şerit şeklinde sahillere ve oldukça yüksek dağlara sahip olan ülkede dağlar yüksek olması ve birbirini kesmesi sonucunda, yerleşim yerleri de genellikle dağ aralarında bulunan birbirinden bağımsız vadiler üzerinde kurulmuştur.[776]

Yunanistan; kuzey, orta bölge (iç, merkez) ve güney ya da Peloponnesos olmak üzere üç bölgeden oluşmaktadır. Kuzey bölgesi kendi içinde: Epeiros ve Thessailia olarak bilinen bölümlere, orta kısmı başlıcaları doğuda Attika ve Boiotia olan bölgelere sahiptir. Peloponnesos ise Argolis, Lakonia, Messenia, Elis ve Arkadia gibi

[772] Ahmet Ardel, "Marmara Bölgesinin Yapı ve Relief," *Türk Coğrafya Dergisi*, Cilt: 0, Sayı: 20, Yıl: 1960, s. 1-9.
[773] Ergin Gümüş, *Ülkeler Coğrafyası,* Nobel Yayınları, Ankara, 2006, s. 76.
[774] Ekrem Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu- Batı Mücadelesi,* Selçuk Ünv. Basımevi, Konya,1993, s. 24.
[775] İbrahim Güner- Mustafa Ertürk, *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, s. 39.
[776] Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi,* s. 214.

bölgelerden oluşmaktadır. Yunanistan'ın bu şekilde bölünüşünün en önemli nedeni kuzeyden güneye uzanan ve yüksekliği 2.000 metreyi bulan sıradağlardır. Dağlarda, çoğunluğu ırmak ağızlarını izleyen dar vadiler bulunmaktadır. Ovalar toplam olarak Yunanistan'ın beşte birinden daha azdır. Ülkeyi parçalara ayıran dağlar, özellikle Yunanistan'ın batısında, birbiriyle ilişkisi olmayan toplulukların oluşmasına sebep olmuştur. Girintili çıkıntılı kıyılar denizciliğin gelişiminde önemli katkılar sağlamıştır. Bu açıdan en uygun coğrafi koşullar, yarımadanın doğu kesiminde yer alan, çok girintili çıkıntılı kıyıları rüzgâr almayan ve küçük koylar bakımından en zengin bölge olan Küçük Asya'dır.[777]

Yüzey şekilleri açısından oldukça karmaşık bir yapı arz eden ülkenin yaklaşık dörtte üçü dağlarla kaplıdır. Yunanistan, derin koy ve körfezlerle parçalanmış bir anakara ile çoğunluğu Ege Denizi'nde bulunan birçok adadan meydana gelmektedir. Yunanistan'ın güneyinde üç parmak şeklinde Akdeniz'e doğru sokulan Mora Yarımadası yer alır. Bu yarımada ile ülkenin ana gövdesini birbirinden ayıran Korint Körfezi, Korint Kanalı ile Ege Denizi'ne bağlanmıştır. Ülkenin kuzeydoğusunda ise Ege Denizi'ne doğru sokulan Halkidiki Yarımadası bulunmaktadır. Korfu, Paksos, Lefkas, Kafelonya ve Zanta İon adalarının başlıcalarını, Eğriboz, Girit, Limni, Midilli, Sakız, Sisam, İstanköy, Rodos ve Karpatos ise Ege adalarının en önemlilerini oluşturmaktadır. Yunanistan'da ovalar kıyı bölgesi ile dağlar arasında dar şeritler halinde uzanır. Bunların en önemlileri Thesselia Ovası, Selanik Ovası, Serez, Drama ve Meriç ovalarıdır.[778] Yunanistan arazisi, kalkerli dağlar, dar vadiler, geniş körfezler ve çok sayıda adalarla çevrelenmektedir.[779] Sarp ve çıplak dağlar, hafif eğimli tepeler, verimli alüvyon ovalar halindeki havzalar, derin körfezler, sayısız yarımada ve adalar dar bir alanda birbirlerine yakın bir biçimde bulunmaktadırlar.[780] Ovalar genellikle kumlar ve diğer alüvyon materyaller ile doludur. Yumuşak tepeler; çok miktarda kireçli toprak, kil, volkanik lavlar ve diğer kayalar teraslama yolu ile kullanılabilir bir

[777] Diakov-Kovalev, *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu- Uzakdoğu-Eski Yunan*, s. 249-250.
[778] Güner-Ertürk, *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası,* s. 39-40.
[779] Kitto, *The Greeks,* s. 28.
[780] Ersin Güngördü, *Siyasi- Fiziki-Beşeri ve Ekonomik Yönü ile Devletler Coğrafyası,* Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, s. 22.

hale getirilirken, yaygın olan sert tepeler, sert kireçtaşı gibidirler ve kullanılabilir bir yapıya sahip değillerdir.[781]

Son derece engebeli ve dağlık bir ülke olan Yunanistan'ın, sahip olduğu derin koy ve körfezleri karaların içine sokulmakta ve bu durum burada yaşayan insanların denizcilikle ilgilenmesini zorunlu kılmaktadır. Jeolojik karakterinin bir sonucu olarak ülkenin bazı yerleri, son derece fakir ve geniş ölçüde tarım yapılamayacak kadar verimsizdir. Verimli olan alanlar ise daha çok, dağlar arasına sıkışmış olan ya da denize doğru açılan ırmak vadileridir. En genel anlamda ülke, verimsiz bir araziye, yüksek dağlara ve parçalanmış bir yapıya sahiptir.[782] Yunanistan'ın coğrafi bakımdan parçalanmış bir yapıya sahip olması ve dağlık alanların varlığı, Eski Yunan tarihini karakterize eden politik parçalanmışlığın yani siyasal bakımdan irili ufaklı devletlere bölünmesinin en önemli etkenlerindendir.[783]

3.3.6. İtalya'nın Coğrafi Betimi

İtalya, Avrupa'nın güneyinde, Akdeniz'e uzanmış Apenin Yarımadası ve yarımadanın Avrupa kıtasına bağlandığı yerde geniş bir yay çizen Alp dağlarının bir kısmından meydana gelmektedir.[784] Messina boğazı ile ayrılan ve Akdeniz'in en büyük iki adası olan Sicilya ve Sardinya İtalya'da bulunmaktadır. Üç tarafı denizlerle çevrili olan İtalya, kuzeyden Fransa, İsviçre, Avusturya ve Slovenya ile komşudur.[785] Yaklaşık %75'i dağ ve tepelerden oluşan bölge; Alpler, Po Ovası, Apenin Yarımadası ve Adalar olmak üzere üç esas kısma ayrılmaktadır.[786] Sıklıkla dağlık bir bölge olan İtalya'nın üçte birinden fazlasında yüzey yüksekliği 700 m.yi geçmektedir. İtalya'nın kuzeyini çevreleyen Alp Dağları bölgenin en yüksek ve engebeli kesimini oluşturmaktadır. Çok sayıda sönmüş ve aktif yanardağa sahip olan İtalya'nın, yaklaşık dörtte birini kaplayan ovalık alanların üçte ikisini Alp etekleriyle Apeninlerin kuzey uzantılarının kuşattığı Po Ovası teşkil etmektedir. Ülkenin ikinci büyük ovası Puglia, diğer önemli ovaları ise Campania ve Catania Ovalarıdır. Ilıman iklim kuşağında yer alan İtalya'nın iklimi

[781] Oswyn Murray- Simon Price, *The Greek City: From Homer to Alexander*, Clarendon Press, Oxford, 1990, s. 80.
[782] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 4-5.
[783] Judith A. Rasson, *"Europe,"* Peter Bogucki (Ed.), *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World,* An imprint of Infobase Publishing, New York, 2008, s. 970.
[784] Güngördü, *Siyasi- Fiziki-Beşeri ve Ekonomik Yönü ile Devletler Coğrafyası*, s. 438.
[785] Gümüş, *Ülkeler Coğrafyası*, s. 64.
[786] Güngördü, *Siyasi- Fiziki-Beşeri ve Ekonomik Yönü ile Devletler Coğrafyası*, s. 438.

bölge içinde değişiklik göstermesine rağmen sıklıkla Akdeniz ikliminin tesiri altında kalmaktadır. [787]

3.3.7. Fransa'nın Coğrafi Betimi

Kuzeyde Manş Denizi, batıda Atlas Okyanusu ve Vizcaya Körfezi, güneyde ise Akdeniz ile çevrili olan Fransa bir altıgen biçiminde olup, bölgenin altı kenarından üçü de denizlerle çevrilidir. Geri kalan kesimleri ise sıklıkla dağlıktır ve kuzeydoğuda Belçika ve Lüksemburg, doğuda Almanya, İsviçre ve İtalya, güneyde ise İspanya ile sınırlıdır. Fiziki özellikleri bakımından çeşitlilik arz etmesine rağmen çok fazla engebeli bir yapıya sahip olmayan Fransa, Yaşlı Kütleler, Genç Sıradağlar ve Çöküntü Havzaları olmak üzere üç coğrafi bölgeye ayrılmaktadır. Yaşlı kütleler ülke topraklarının yaklaşık üçte ikisini kapsamakta olup, bu kütlelerin başlıcalarını Bretanya bölgesindeki tepeler, Belçika sınırındaki Ardenler, Almanya sınırındaki Vojlar ve ülkenin merkezindeki Masif Santral oluşturmaktadır. Alp kıvrımlarının oluşturduğu, Pireneler, Alpler ve Jura dağları bölgenin en önemli yükseltileridir.[788] Kabaca kuzeydoğu ucu ile güneybatı ucu arasında çizilecek hayali bir hattın doğusunda kalan Fransa toprakları engebeli ve arızalı bir yapıya sahiptir. Bu hattın batısında ise havzalar ve ovalar hâkim olup, rölyefi siliktir.[789]

3.3.8. İspanya'nın Coğrafi Betimi

Avrupa'nın güneybatısında bulunan İber yarımadası üzerinde yer alan İspanya, kuzeydoğuda Fransa ve Andora, doğu ve güneydoğusundan Akdeniz, güneybatıda Cadiz Körfezi, batıda Portekiz, kuzeybatı ve kuzeyde Biskay Körfeziyle çevrilidir. Doğu kıyılarındaki Balear Adaları, Batı Afrika açığındaki Kanarya Adaları ve Fas'ın kuzeyindeki Septe ile Melilla İspanya'nın önemli kesimlerini oluşturmaktadır. İspanya fiziki bakımdan; Meseta, Kuzey Yüksek Alanları, Betik Dağları, Akdeniz Kıyı Ovaları, Ebro Havzası ve Gadalquivir (Endülüs) olmak üzere altı bölgeye ayrılmaktadır. Ülke topraklarının büyük bir kısmı deniz seviyesinden 600 m. yüksekte Hersiniyen devrine ait kayalardan oluşmuş bir platodan meydana gelir. Bu kısma, "düz arazi" anlamına gelen Meseta adı verilmiştir. Çepeçevre sıradağlarla kuşatılmış olan platonun kuzeyinde Kantabriya Dağları, kuzeydoğu ve doğusunda İber Dağları,

[787] Güner-Ertürk, *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası,* s. 57-58.
[788] Güner-Ertürk, *Kıtalar Coğrafyası ve Ülkeler,* s. 97-98.
[789] Gümüş, *Ülkeler Coğrafyası,* s. 30.

güneyinde Morena Dağları, kuzeybatısında ise bir dizi alçak dağ silsilesi yer almaktadır.[790] Kısaca; hem Atlas Okyanusu'na hem de Akdeniz'e kıyıları olan, dağlar ve yüksek platolarla kaplı toplu ve büyük bir kara parçasından oluşan[791] İspanya'nın geri kalan kısmını çöküntü havzaları, vadiler ve alçak alanlar oluşturmaktadır. [792]

3.4. Kolonilerin Coğrafi Tasnifi

3.4.1. Güney İtalya ve Sicilya Kolonileri

MÖ. VIII. yy'da sıklıkla batıda kurulan ilk Yunan kolonilerinin neredeyse tamamı Euboialılar tarafından kurulmuştur.[793] Koloni kurmak için batıya yönelen Yunanlıların keşfettikleri ilk yer, İtalya'nın bugünkü Napoli (Neapolis) Körfezi'nin batı açıklarındaki Pithekussai idi.[794] Khalkidikia ve Eritralılar tarafından MÖ. 770'lerde yerleşilen Pithekussai kenti ilkin Napoli körfezindeki adalar üzerinde kurulmuştur.[795] Kolonistlerin bu bölgeye gelmesinin nedenleri arasında, bölgenin tatlı bir iklime, verimli topraklara, zengin otlaklara ve gemi yapımında kullanışlı keresteyi sağlayan nitelikli ormanlara sahip olması bulunmaktaydı.[796] Günümüzde Ischia olarak bilinen Pithekussai, Napoli Körfezi'nin en büyük adası olup, yaklaşık 46 km^2 lik bir alana sahiptir.[797] Pithekussai, Arkaik dönem dünyasına göre, coğrafi açıdan en son, yani en uzak kolonilerdendir.*"Maymunlar Adası"* anlamına gelen Pithekussai, ismini muhtemelen vahşi bir bölge olmasından almaktadır. Fenikelilerden sonra bu vahşi ve gizemli bölgeye gelmeye cesaret eden ilk kolonistler, Khalkis ve Eretria kentlerinden, usta denizciler ve tüccarlar olan Euboialılardır.[798]

Emporion kolonisi olmaktan daha öteye gidemeyen Pithekussai kolonisi, zamanla terkedilmiş ve buradaki kolonistler Kyme'ye (Latince: Cumae) göç etmişlerdir. Böylece Kyme, Yunan kolonistlerinin Batı'da kurdukları ilk koloni olmuştur. İtalya anakarası üzerindeki ilk Yunan kolonilerinden biri olan Kyme, MÖ. 740 yılında

---

[790] Güner- Ertürk, *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası,* s. 61-62.
[791] Güngördü, *Siyasi- Fiziki-Beşeri ve Ekonomik Yönü ile Devletler Coğrafyası*, s. 456.
[792] Gümüş, *Ülkeler Coğrafyası,* s. 62.
[793] Freeman, Mısır, *Yunan ve Roma,* s. 127.
[794] Morkot, *Historical Atlas of Ancient Greece,* s. 54.
[795] Antonin Bartonek, "Greek Dialects of Ancient Apennine Peninsula," *Classica Atque Mediaevalia Jaroslao Ludvfkovskt,* Foctogenario Oblata, 1975, s. 26.
[796] Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası: I. Cilt İlkçağ: Doğu, Yunan, Roma,* Adam Yayınları, İstanbul, 2003, s. 232.
[797] Graham, *The Colonial Expansion of Greece,* s. 97-98.
[798] Claudia Guerini, *"Yunanlıların Batıdaki Şehirleri,"* Umberto Eco, *Antik Yunan*, (Çev: Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Tarih Basımevi, İstanbul, 2012, s. 863.

Euboiealı kolonistler tarafından kurulmuştur.[799] Kyme'yi kuran Euboialı kolonistlerin, "Grae" denilen bir kabilenin üyesi oldukları ve kentin adının Euboia Adası'nın aynı adlı bir yerleşiminin adından (Kyme) alındığı bilinmektedir. Bu kentin kurulmasında Euboia'nın karşı kıyılarında oturan Gra'lar da rol oynamış olacaklar ki, bu kavmin adı İtalya'da biraz değiştirilmek suretiyle "Graikus" (Graecus) şeklini almış ve Romalıların Yunanca konuşan tüm Yunanlılara "Graeci" (Grekler) adını vermeleri bu süreçte ortaya çıkmıştır.[800]

Napoli'nin kuzeybatısına yaklaşık 16 km. olan bir alanda yer alan Kyme diğer bütün kolonilerin metropolisi olması bakımından önemli bir yere sahiptir.[801] Bu koloni hem ticari hem de tarım imkânlarının çok elverişli olduğu bir bölge olan İtalya sahillerinde, Ischia (Napoli körfezinde bir ada) Adası'nın karşısında, önünde ticarete uygun limanı ve sahili bulunan yüksek bir kayalık üzerinde yer almaktadır.[802] Önünde gemilerin karaya çekilmesi için elverişli bir kumsala sahip olan ve yüksek bir kayalık üzerinde inşa edilmiş olduğundan kolayca savunulabilen Kyme, kısa bir süre sonra büyük bir ticaret ve kültür merkezi haline gelmiştir. Kyme kolonisi vasıtasıyla Yunan kültürü, İtalya'ya en çokta Latin ve Etrüsk çevrelerinde yayılmaya başlamış ve bütün bu kavimlerin kültür gelişiminde büyük etken olmuştur.[803] Zamanla kendi kolonilerini kurmaya başlayan Kyme metropolisinin en önemli kolonisi Neapolis (Napoli) kentidir.[804] MÖ. 600'lerde kurulan bu kent, MÖ. 400'lerde Kyme'nin etkisinin azalmaya başlaması üzerine bölgenin en önemli kenti haline gelmiştir.[805]

Etrüsklerin karşı koymaları yüzünden kuzey yönünde ilerleyemeyen Kymeliler buna karşılık Salerno'ya kadar uzanan güney kıyılarını Yunan kolonileriyle kaplamışlardır. Büyük bir kısmı yerli kavimlerle (en çok Sikel'ler ve Sikan'lar) yapılan çetin savaşlardan sonra kurulmuş olan bu koloniler sayesinde Sicilya'nın kuzey, doğu ve güney kıyıları Yunanlıların eline geçmiştir. Motye, Panormos (Palermo) ve Solus gibi üslerin bulunduğu Sicilya adasının batı kısmında uzun bir süre, Batı Akdeniz'i egemenlikleri altında bulunduran Fenikeliler oturuyorlardı. Yunanlıların bu bölgeye

[799] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 196.
[800] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 196-197.
[801] Sienkewicz, *Ancient Greece*, s. 522.
[802] Mee, *Greek Archaelogy: A Thematic Approach*, s. 28.
[803] Mee, *Greek Archaelogy: A Thematic Approach*, s. 28.
[804] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 196-197.
[805] Sienkewicz, *Ancient Greece*, s. 522.

ele geçirmeye çalışması üzerine, bölge sakinleriyle aralarında çetin mücadeleler yaşanmıştır. Başarısız olunan bu mücadeleler sonucunda, Yunanlılar tarafından zaman zaman adanın batı ucuna sürülen Fenikeliler adadan tamamen çıkartılamamıştır.[806]

Güney İtalya'da kolonilerin sayısının hızla artması sonucu bu bölgeye "Magna Graecia" (Büyük Yunanistan) adı verilmiştir. Napoli Körfezinin kuzeyinden İtalya'nın sahil kesimlerine kadar olan bu bölge, Yunan dünyası dışındaki Yunanistan topraklarını belirtmek için kullanılmıştır. Magna Graecia olarak bilinen bu alan Sybaris, Kroton, Syrakusai, Megara ve Tarentum gibi kentleri kapsamaktadır.[807] Magna Graecia olarak bilinen bölgede kurulan koloniler özellikle duygusal ve kültürel olarak metropolisleri olan Yunanistan ile yakın bağlarını daima sürdürmüşler ve Yunan polisinin ekonomik ve sosyal yaşamının ayrılmaz bir parçası olmuşlardır.[808]

Tarentum körfezinde kurulan koloniler MÖ.708'lere tarihlenmektedir. Güvenli limanlara sahip olan Tarentum Körfezi denizciler için önemli bir yere sahiptir. Bu körfezde kurulan en önemli koloni, bir Lakedaimonian kolonisi olan ve Phalanthus adında bir Spartalı tarafından kurulan Tarentum'dur.[809] Kroton ve Tarentum'un arasında, körfezin kıyılarında konumlanan Sybaris kolonisi ise, Güney İtalya'nın en eski kentidir.[810] MÖ. 720 yılında Taranto (Tarentum) Körfezi'nin doğu kıyısında, körfeze dökülen Sybaris Irmağı kıyısında kurulan Sybaris kolonisi, hem bereketli topraklara hem de önemli bir ticari konuma sahiptir. Pek çok avantaja sahip olan kent doğal olarak kısa sürede gelişip zenginleşmiştir. Fakat Sybarisliler sahip oldukları bu zenginliği faydalı işler yerine lüks bir yaşam için kullanmışlardı. Nitekim bu lüks yaşam, Sybarisli sözcüğünün zevk düşkünlüğünü tanımlayan bir deyim haline gelişine dahi neden olmuştu. Fakat bu ihtişam dolu yaşam kısa sürede sona ermiş ve Sybaris, güçlü rakibi Kroton tarafından MÖ. 510 yılında yakılıp yıkılmıştır.[811]

---

[806] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 171-176.
[807] Geoffrey Parker, *Soverign City: The City-State Through History*, Reaktion Book, London, 2004, s. 31.
[808] Sophia Zoumbaki, *"Romans in the Poleis of Greek Mainland and Adjacent Islands: The Evolution of Their Relations in the Light of Honorific Texts,"* Anna Heller-Onno M. van Nijf (Ed), *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire*, Vol: 8, Brill Press, Boston, 2017, s. 245.
[809] Rev. A. W. Hands, *Coins of Magna Graecia: The Coinage of the Greek Colonies of Southern Italy*, Spink&Son Ltd Puplished, London, 1909, s. 2-3.
[810] Hands, *Coins of Magna Graecia*, s. 85.
[811] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 197.

Peloponnesos'dan Akhai'da giden kolonistler tarafından MÖ. 709 yılında kurulan Kroton kenti de diğer koloniler de olduğu gibi tarıma ve ticarete elverişli bir bölgede yer almaktadır. Sicilya ve Doğu İtalya'nın kesiştiği bir noktada bulunan Kroton, coğrafi konumu itibarıyla önemli bir yerde, İtalya'nın tam uç kısmında kurulmuş ve bölgenin en güçlü kenti olmuştur. Kuzey komşusu Sybaris'in rakibi olan Kroton, zamanla zengin bir kent haline gelmiş ve kentin ünü yetiştirdiği hekimler ve atletler sayesinde hızla yayılmıştır. MÖ. 530'da Kroton'a gelen ünlü filozof Pythagoras'ın kurduğu okul ile de bilinen bu kent, diğer kimi koloni kentleri gibi kendi kolonilerini kurmuştur. Fakat Spartalıların MÖ. 706'da kurdukları Tarentum (Taranto) kolonisinin zamanla güçlenmesi Kroton'un daha fazla gelişmesine engel olmuş ve kent bu nedenle kısa sürede eski önemini kaybetmiştir. Spartalılar tarafından MÖ. 706'da Tarentum körfezinin güneydoğu köşesinde kurulan Tarentum, başlangıçta küçük bir yerleşme iken zamanla güney körfezinin en önemli kenti haline gelmiştir. Korunaklı limanları sayesinde ticari imkânlardan en iyi şekilde faydalanan Tarentum kentinin ekonomisi, ticaret, tarım, hayvancılık ve balıkçılığa dayanmaktaydı.[812]

Napoli'nin güneybatısında yer alan bir başka koloni ise Paestum kentidir. Sybaris'in bir kolonisi olan bu kent MÖ. 600'lerde kurulmuştur. İlk ismi Poseidon olan Paestum kenti; Yunan tapınak mimarisinin hayatta kalan en iyi örneğidir. Paestum kısa sürede kuzeyde Etrüskler ile yaptığı ticari faaliyetler sayesinde güçlenmeye başlamış fakat MÖ. 273 yılında bir Roma kolonisi haline gelmiştir.[813] İtalya'nın batı kıyısında kurulan bir diğer koloni de, MÖ. 540 yılında Phokaia'dan (Foça) gelen kolonistler tarafından kurulan Elea'dır.[814]

Sicilya'da kurulan koloniler hakkında önemli ve detaylı bilgiler veren Thukydides'in anlattıklarına göre;

> *"Sicilya'ya ilk gelen Hellenler Thukles'in komutası altında gelen Eubialı Khalkidikeliler'dir. Naksos adında bir kent kurdular. Bu kentin dışında Apollon sunağını kurdular. Sunakta Sicilya'dan ayrılmadan evvel ilk kurban törenlerini yaptılar. Daha sonraki sene Korinthos'tan Herakles ailesinden gelen Arkhias adında bir adam Syrakusai kentini kurdu. İlk önce iç kısımda yaşayan Sikülleri kovdu. Daha sonra iç ve dış şehirleri bir surla bağlayınca kentin nüfusu artmaya*

[812] An Encylopedia for Students, *Ancient Greece and Rome*, Vol: 1, Charles Scribners Sons Press, USA, 1998, s. 156.
[813] Sienkewicz, *Ancient Greece*, s. 522.
[814] Dallace W. Unger, *Greek Colonization*, Encylopedia of World History: The Ancient World Prehistoric Eras to 600 BC., Vol: 1, Golson Books, USA, 2008, s. 169.

başladı. Syrakusai'ın kurulmasından beş sene sonra Naksos'tan kovulan Thukles ve Khalkidikeliler Siküllerle savaşarak Leontion ve Katania kentlerini kurdular. Katania kentinin kurucusu olarak Euarkhos kabul edilmektedir." [815]

"Yine aynı zamanda Megaralılar Lamis komutasında Sicilya'ya ulaştılar. Pantakyas Nehri'nin diğer yakasında Trotilos kentini kurdular. Ardından Leontion kentine geldiler. Bir süre burada Khalkidikeliler ile beraber kaldıysalar da daha sonra Thapsis kentini kurmuş ve burada yaşamını yitirmiştir. Thapsos'tan çıkarılan Megaralılar Sikül kralı Hyblon'un yanına gittiler. Burada Hybla Megarası adı verilen yeni kenti kurdular. İki yüz kırk beş sene boyunca burada yaşadılar. Ama daha sonra Syrakusai tiranı Gelon tarafından kovuldular. Ancak Hybla kentinin kurulmasından yüz sene sonra Bamillos, Selionte kentini kurmakla görevlendirildi. Bamillos bu göreve Megaralılar tarafından yollandı. Gela kenti ise Rhodoslu Antiphemos ve Giritli Entimos tarafından kuruldu. Syrakusai kenti kurulduktan kırk beş sene sonra yanlarındaki kolonistlerle beraber geldiler. Bugün halen kalenin bulunduğu bölge o zamanlar Lindii diye bilinmekteydi. Kent kurulduktan sonra Dor kanunları geçerlilik kazandı. Gela'nın kurulmasından yüz sene sonra Agrigentum kenti kuruldu. Bu kent ismini Akragas Nehri'nden almaktadır. Kurucuları Aristonoos ve Prystilos'tu ve Gelalılar'ın kanunlarını uygulamaya başlamışlardı. Opik ülkesinde yaşayan Khalkidikeliler'in Kyme kentinden gelen korsanlar da Zankle'yi kurdular. Khalkis ve Euboia'dan gelen yeni göçmenler de buraya yerleştiler ve ülkenin topraklarını paylaşmaya başladılar. Kurucular Kymeli Perieres ve Khalkisli Krataemenes'tir. Zankle kentinin bulunduğu ilk yer bir orak biçimindedir ve orak, Sikül dilinde Zannklo demektir. Zankle ismi de buradan gelir. Pers istilası zamanında ülkesinden kaçan Samoslular ve İonialılar Zankleliler'i kovarak kente kendileri yerleştiler. Rhegion tiranı Anaksilas Samoslular'ı ülkeden kovdu ve bölgeye karışık bir halk yerleştirerek kentin ismini Messina yaptı."[816]

"Himera, Eukleides, Simos ve Sakon tarafından kurulmuş bir Zankle kolonisidir. Halk genelde Khalkidike kökenliydi ama Syrakusai'dan kovulanlar da onlara katıldılar. Syrakusai'dan kovulanlara Myletidalar ismi verilmekteydi. Kentin dili Khalkidike ve Dor lehçelerinin bir karışımıydı. Syrakusailılar kendi kentlerinin kurulmasından yetmiş sene sonra Agrae'i doksan sene sonra da Kasmenae'ı kurdular. Yüz otuz beş sene sonra da Kamarina kenti kuruldu. Bu kentin kurucuları Daskon ve Menekolos'tu. Daha sonra bir isyan baş gösterdi ve Syrakusailılar ve Kamarinalılar savaşmaya başladı. Gela tiranı Hippokrates Syrakusailı esirlerin karşılığında savaşmaya başladı. Gela tiranı Hippokrates Syrakusailı esirlerin karşılığında toprakları yeniden şekillendirdi. Böylece Gelon'un ayrıldığı yerde üçüncü defa bir kent kurulmuş oldu."[817]

Thukydides'ten alınan bu bilgiler bağlamında; Khalkisliler tarafından MÖ. 734 civarında Sicilya'da kurulan kolonilerden ilki Naksos kentidir. Ardında küçük ve verimli bir vadi bulunan ve karanın denize uzanan çıkıntısında yer alan Naksos,

[815] Thukydides, *Peloponnesos Savaşları,* VI: III.
[816] Thukydides, *Peloponnesos Savaşları*, VI: IV.
[817] Thukydides, *Peloponnesos Savaşları*, VI: V.

İtalya'nın ayakucunu dolanarak sahile yaklaşan gemicilerin karayı ilk gördükleri yerde bulunmaktaydı. Khalkisliler tarafından kurulduğu bilinen ve denizden uzakta bulunan dolayısıyla hiçbir ticari öneme sahip olmayan Leontini ise, Sicilya'nın kuzeydoğu sahili boyunca Katane, Zankle ve Messina Boğazı'na tepeden bakan stratejik bir konuma sahiptir. Sicilya'da yer alan kolonilerden en güzeli MÖ. 733 civarında kurulan Syrakusai kentidir.[818] Arkadias adlı bir Korinthoslu oikistin kafilesi tarafından kurulan Syrakusai kolonisi, bereketli topraklara sahip olan adanın doğu kıyısında bulunmaktadır.[819] Kent adanın en iyi limanına, Arethusa[820] pınarından çıkan su kaynağına ve bereketli topraklara sahiptir.[821] Zamanla Yunanistan'ın en önemli kültür ve politik merkezlerinden biri haline gelen Syrakusai kenti tamamen otonom bir yapıya sahipti. Zamanla gelişen ve sınırlarını genişleten Syrakusai kentinin kendi kolonilerini kurduğu bilinmektedir.[822] Bu kolonilerden en önemlisi Sicilya anakarasından dar bir boğazla ayrılmış küçük bir ada üzerinde bulunan Ortygia kolonisidir.[823] Verimli toprakları ve doğal limanları sayesine gelişen ve zamanla geniş bir alanı kapsayan Ortygia kolonisi polis niteliğinde önemli bir kenttir. Ayrıca Ortygia adaları ilk Korinth yerleşmelerinin kurulduğu bölge olması bakımından önemli bir yere sahiptir.[824] Sicilya tarihinde ve yaşamında önemli bir rol oynayan Korint ve Syrakusai kolonileri, çoğu poliste olduğu gibi dostane bir ilişki içinde olmuşlardır. Yunan ilim ve kültürünün en parlak merkezlerinden biri olan bu iki kent Yunan kültürünü, Yunan anakarasından Roma medeniyetinin sonlarına kadar taşımıştır.[825]

---

[818] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma,* s. 127.
[819] Unger, *Greek Colonization*, s. 169.
[820] Varlığı bir efsaneyle açıklanan yer altı kaynağı olan Arethusa, avcı bir kızdır. Nehir tanrısı Alpheus'un âşık olduğu ve peşinden koştuğu bu kız, bir gün nehirde yıkanırken, Alpheus onu izler ve baştan çıkaramadığı için kızı kovalamaya başlar. Artemis'e kendisini kurtarması için yakaran kız, Artemis tarafından denizin altından akan bir su kaynağına dönüştürülür. Bu kaynak Sicilya'da ve Yunanistan'da bulunmaktadır (Bilgi için bkz: J. A. Coleman, *The Dictionary of Mythology: An A-Z of Themes, Lengends and Heroes,* Arcturus Press, London, 2007, s. 86-87).
[821] Freeman, Mısır, Yunan ve Roma, s. 127-128.
[822] Sienkewicz, Ancient Greece, s. 796-798.
[823] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 197-198.
[824] Adolfo J. Dominguez *"Greeks and the Local Population in the Mediterranean: Sicily and the Iberian Peninsula,"* Sergey Solovyov, (Ed.) *Archaic Greek Culture: History, Archaeology, Art & Museology,* Proceedings of the International Round-Table Conference St-Petersburg, Russia, 2005, s. 25.
[825] Sienkewicz, *Ancient Greece*, s. 796-798.

3.4.2. Akdeniz'in Güney Kıyılarındaki Koloniler

Yunanlılar bazen mecazi anlamda da olsa, Akdeniz ile birlikte Karadeniz'i *"bizim deniz"* anlamına gelen *"he hemetera thalassa"* olarak adlandırırlardı.[826] Batı Akdeniz'in hem güney hem de kuzey kıyıları Yunan koloniciliğinin önemli yerleşim yerlerindendir. Sicilya Adası'nın batı yarısı ile İtalya'nın ön bahçeleri konumunda bulunan Sardinya ve Korsika adalarında koloni kurmak isteyen Yunanlılar Kartacalılar ile karşı karşıya gelmiş ve kolonizasyon hareketleri Batı Akdeniz kıyılarında Kartaca Fenikelileri tarafından engellenmiştir. Fakat Yunanlılar, Sicilya'da olduğu gibi Libya kıyılarıyla eski adı Gallia olan bugünkü Fransa'nın güney kıyılarında ve kıyılara yakın bölgelerinde koloni kentleri kurabilecekleri uygun yerler bulabilmişlerdir.[827] Bu bölgede bulunan en önemli koloni, Kyklad Adaları'ndan biri olan Thera'dan gelen Dor kolonistleri tarafından MÖ. 631 yılında kurulan Kyrene'dir. Mısır'ın batısında, bugünkü Bingazi dolaylarında yer alan bu koloni kıyıdan birkaç kilometre içeride, yüksek bir yerde kurulmuştur.[828] Kyrene kolonisinin, tanrı Apollon'un Delphoi'daki tapınağının rahibesinin emri üzerine Battos adlı oikist önderliğinde verimli bir ovada kurulduğu ve bu oikist tarafından yönetildiği bilinmektedir.[829] oikist Battos'un kendi hanedanını kurduğu bu koloni yaklaşık 200 yıl boyunca Battos hanedanının yönetimi altında kalmıştır.[830]

Başlangıçta küçük bir yerleşim yeri olan Kyrene, Yunanistan'ın karışık dönemleri boyunca, Yunanistan'ın her bölgesinden çok sayıda insanın buraya göç etmesi sonucu kısa zamanda büyümeyi başarmıştır.[831] Çok verimli bir toprağa sahip olan Kyrene kenti, tahıl, yün ve zeytin gibi ürünleri ile tanınmış ve bu ürünlerin özelliklede tahıl sayesinde kısa sürede zenginleşmiştir. Kuzey Afrika kıyılarında kurulan Kyrene, bu bölgeye başka kolonicilerin gelmesi anlamında cesaret verici bir örnek olmuştur. Öyle ki zamanla bu bölgeye birçok kolonist gelmiş, kentin çevresinde çok sayıda koloni kurulmuş ve böylece Kyrene, çevresinde meskûn bulunan çok sayıda küçük yerleşmelerin merkezi durumuna gelmiştir. Kyrene merkezli bu bölgeye Kyrenaika adı

---

[826] Irad Malkin, *A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean,* Oxford University Press, New York, 2011, s. 3.
[827] Tomlinson, *From Mycenae to Constantineople*, s. 129.
[828] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 199.
[829] Pindaros, *The Olympian and Pythian Odes,* IV: 10.
[830] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 199.
[831] B. G. Niebuhr, *Ancient Ethnography and Geography*, Vol: II, Walton and Maberly Puplished, London, 1853, s. 328.

verilmişti. Kyreninaika ününü tahılın yanı sıra ne olduğu bilinmeyen fakat adının *silphion* olduğu bilinen bir bitkiye borçluydu. İlaç yapımında kullanılan bu bitkinin her derde deva olduğuna inanılırdı. Bu nedenle silphion adlı bu bitki, Kyrene'nin en değerli ve en fazla ihraç ettiği ürünü olarak önemli bir yere sahiptir.[832]

3.4.3. Güney Fransa Kolonileri

Batı Akdeniz'deki Fenike kolonilerinin Avrupa'nın güneybatısında yoğunlaşması nedeniyle, Apeninlerin doğusu, koloni kurulması için oldukça uygun koşullara sahiptir. Bu nedenle Gallia olarak bilinen Fransa'nın güney kıyılarında MÖ. VII. yy sonlarından itibaren çok sayıda koloni kurulmuştur. Fransa'nın güney kıyılarında koloni kuran ilk koloniciler, bu kıyılara yakın olan Yunan kentlerinden değildi. Bölgenin ilk kolonistleri, Ionia yerleşmesi olan Fokaia (Foça) kolonistleriydi.[833]

MÖ. 600 yılında Fokaialılar tarafından kurulan ve günümüzde Marsilya olarak bilinen Massilia kolonisi bölgede kurulan ilk kolonilerdendir. Rodanus (Rön) Irmağı'nın denize döküldüğü yerin doğusunda bulunan ve elverişli bir limana sahip olan bu koloni; kısa sürede gelişmiş, kendi kolonilerini ve emporionlarını kurarak geniş bir alana yayılmıştır. İspanya'nın doğu sınırlarına ve Tartessos'a kadar uzanan bu egemenlik bölgesinde kurulan kolonilerin en önemlisi Nikaia (Nis) kentiydi. Fransa'dan İspanya'ya geçerek Mainake'ye (Malaga) kadar uzanan doğu kıyılarında çok sayıda emporionlar kuran Fokaialıların, Cebelitarık Boğazı'ndan geçerek Atlantik'e çıktıkları, gümüş madenleri ile ünlü olan Tartessos civarlarına kadar sokuldukları ve yerli halklarla samimi ilişkiler kurdukları bilinmektedir. Koloni kurmak için kat ettikleri mesafe bakımından diğer tüm kolonistlerden daha fazla yürüyen Fokaialıların, orman bakımından zengin olan Kirnos adasında koloni kuma çabaları, Etrüskler ile birleşmiş olan Kartacalıların engellemesi neticesinde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. MÖ. 540 yıllarında gerçekleşen Alaia deniz muharebesinin başarısızlıkla sonuçlanması ile Yunanlılar bu adayı tamamen boşaltmışlardır.[834]

[832] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 199-200.
[833] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 200-201.
[834] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 175.

3.4.4. Kuzey Ege, Marmara ve Trakya Kolonileri

Ege Denizi'nin kuzeyindeki kimi adalarda ve denize kıyısı olan bölgelerde de çok sayıda koloninin var olduğu bilinmektedir. Bu kolonilerin kuruluş tarihleri Batı kolonileri kadar kesin olmamakla birlikte, bölgenin Yunan kolonistleri tarafından MÖ. VIII. yy'da keşfedildiği kesin olarak bilinmektedir. Ege Denizi'nin kuzeybatısında bulunan, üç parmak görünümlü bir yarımada olan Khalkidikia Yunan kolonistleri tarafından keşfedilen yerlerden en önemlisiydi. Euboia (Eğriboz) Adası'nın Khalkisli kolonistleri tarafından, üzerinde çok sayıda koloni kurulan Khalkidikia'da, Makedonya kralı II. Philippos dönemine kadar (MÖ. 356-336) yaklaşık 36 koloninin kurulduğu bilinmektedir. Yarımadanın "Khalkidikia" (Khalkisli) adını almasının nedeni, Khalkis kolonilerinin sayıca fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Khalkidikia'da Khalkis kolonistlerinin yanı sıra Korinth ve Eretria kolonistleri de çok sayıda koloni kurmuşlardır.[835] Bu kolonilerin en önemlilerinden biri Peloponnesos harbinde büyük rol oynayacak olan Korint'in kolonisi Potideia idi.[836]

Euboialı kolonistlerce Kurulan kuzey Ege bölgesi kolonileri, Khalkidikia'da kurulan kolonilerden ibaret değildir. Eski adı Therma olan bugünkü Selanik Körfezi'ndeki Pydna, Khersonesos'taki (Gelibolu) Matidos (Maydos) ve Trakya kıyılarındaki diğer bazı kolonilerin kurucuları da Euboialılardı. Fakat Meriç Nehri'nin denize döküldüğü bölge ile Hellaspontus'un (Çanakkale Boğazı) her iki kıyısı, Ion ve Aiol kolonistlerinin en etkin olduğu bölgelerdi. Bu kolonistler, zamanla hem Troia bölgesinin batı kıyılarında, hem de Çanakkale Boğazı'nın Rumeli kıyılarında Maditos (Maydos), Kebre, Sestos (Akbaş Limanı), Meriç Nehri'nin (Hebros) ağzında ise Ainos (Enez) adlı kolonileri kurumuşlardır.[837] Sestos kolonisinden hemen sonra kurulan Abydos (Nara Burnu) adlı koloni ise Miletoslular tarafından kurulmuştur. En önemli kolonistlerden olan Miletoslular, Marmara (Propontis) kıyılarını mesken tutmuşlar ve burada ilki Kios (Gemlik) ikincisi Kyzikos (Erdek) olmak üzere iki önemli koloni kurmuşlardır. Kios adlı koloni Marmara Denizi'nin güneydoğu ucunda, Kyzikos ise Kapıdağ Yarımadası'nın anakaraya yakın kesiminde kurulmuştur. Hellaspontus ve Propontis kıyılarında kurulan mühim kolonilerden olan Lapsakos (Lapseki) ve Myrleia (Mudanya) ise İonlar tarafından kurulmuştur. Hellaspontus'da bulunan ve geniş

[835] Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi,* s. 201.
[836] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 175.
[837] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 201.

topraklara sahip olan Sigeion (Kumkale) adlı bir diğer koloni de kolonicilikte çok etkin olmayan Atina kentinin kolonisiydi. MÖ. 610 yılında kurulan bu koloni, Karadeniz tahıl ticaretinin denetiminin yapılmasında stratejik bir öneme sahipti.[838]

Trakya kıyılarında ise Maroneia ve Abdera gibi kolonileri kuran, ya da ormanlarıyla ünlü Tasos (Taşoz) ve diğer bazı adaları kolonize etmiş olan İonlar bu bölgede, Trak'ların şiddetli direnişiyle karşılaşmışlardır. Yüzyıllarca süren bu mücadeleler sonucunda Yunanlılarla Traklar arasında bir kültür alışverişi gerçekleşmiş ve bu ilişkiler sayesinde Yunan kültürü Trakya'ya girmiş, diğer taraftan Traklar özellikle din alanında Yunanlıları ciddi anlamda etkilemişlerdir.[839]

Trakya bölgesinde kurulan ve Bosphoros'un (İstanbul Boğazı) her iki yakasında yer alan Khalkedon (Kadıköy) ve Byzantion (İstanbul) bölgedeki en önemli kolonilerdendir. Khalkedon MÖ. 680'de Byzantion ise MÖ. 667 yılında, Yunanistan'ın Megara kentinden gelen kolonistler tarafından kurulmuştur.[840] Khalkedon'a kıyasla çok daha elverişli bir yerde bulunan Byzantion'un neden bu kentte önce kurulmamış olduğu eski tarihçilerin dikkatini çekmiş ve bu konuda[841] Herodotos'un aktardıklarına göre;

> *"Pers kralı Megabazos, Hellaspontuslulara unutulmaz bir hatıra olarak, tarihe geçecek bir söz bırakmıştır. Bizans'ta bulunduğu sırada, Khalkedonluların kentlerini Bizanslılardan on yedi yıl önce kurmuş olduklarını öğrenmişti; bunun üzerine Khalkedonluların o zamanlar kör olmaları gerektiğini söyledi; gözleri kör olmasaydı, ellerinin altında bu kadar güzel bir yer dururken gidip o kadar güzel olmayan bir yeri seçmezlerdi."*[842]

Coğrafyacı Strabon ve Romalı tarihçi Takitus'ta bulunan daha genç bir tarih geleneği ise bu konuyla ilgili; Delfoi Apollon'una, kentlerini nerede kuracağını soran Megaralılara "Körler ülkesinin" karşısındaki yeri seçmelerini söylemiş olduğunu bildirmektedir.[843]

3.4.5. Karadeniz Kolonileri

> *"(...) Bu deniz gemi seferlerine elverişli değildi ve soğuk fırtınaları ve çevrede yaşayan kabilelerin vahşiliği, özellikle yabancıları kurban*

[838] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 201-202.
[839] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 175-176.
[840] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 202.
[841] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 202.
[842] Herodotos, *Tarih*, IV:144.
[843] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 175-176.

eden, onların etini yiyen, kafataslarını içki kabı olarak kullanan İskitlerden dolayı "Axine" (yaşanması zor) olarak adlandırılırdı. Fakat daha sonra İonlar limanda kentler kurduğunda "Euxine" (konuksever) olarak adlandırıldı. (...)"[844]

Antik dünya insanının Karadeniz'e Pontos Euxeinos ismini vermesinin nedeni, pek çok kaynakta önemle vurgulanan azgın fırtına ve dalgalarının varlığıdır. Karadeniz'de ilk koloni hareketliliğinin; ticaret, keşif, macera tutkusu ya da başka nedenlerle ilk denizcilerin yetersiz gemi yapım teknikleri nedeniyle Karadeniz'in bu hırçın dalgalarına yenik düştükleri fakat zamanla, bu dalga ve fırtınalara dayanıklı gemi yapım teknolojisinin gelişmesiyle mümkün olduğu bilinmektedir.[845] Karadeniz Bölgesi'nin iklimi Ege ve Yunanistan bölgelerine kıyasla daha nemli ve soğuktur. Özellikle kuzey bölgesinde kışlar çok sert ve soğuk olduğundan koloni hareketleri sıklıkla güney bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Kolonistlerin Karadeniz'e geldikleri zaman karşılaştıkları engeller sadece iklimle sınırlı kalmamış ve bölge sakinlerinden olan İskitlerle zorlu mücadeleler yaşanmıştır.[846]

Karadeniz'de Yunan kolonizasyonu muhtemelen MÖ. VIII. yy'da başlamış ve Karadeniz sahilleri boyunca çok sayıda koloni kurulmuştur.[847] Yalnızca tarımsal ya da ticari kaygıların bir sonucu olmayan koloniler, bazen farklı nedenlerle de kurulmuştur. Bu bağlamda kurulan kolonilerin Karadeniz Bölgesinde yoğunlaşmasının en önemli nedenleri arasında; Miletos'a ve Lidya'nın diğer İon kentlerine yapılan düşmanca politikaları sonucunda, Miletos'un topraklarının daralmış olması ve kentte gaddar siyasi kavgaların başlaması yer almaktadır. Bu tür durumlarda en temel çözüm göç etmekti ve o dönemde diğer Yunan kentleri tarafından kolonileştirilmemiş tek bölge Karadeniz Bölgesiydi. Miletos'un bütünüyle bu bölgeye yönelmiş olması ticari kaygılardan ziyade, yaşadıkları sosyo-politik sorunların bir sonucuydu. Bu sorunlardan kurtulmak ve hayatta kalmak için en güvenli yer ise

[844] Herodotos, *Tarih,* IV:62.
[845] Fulya Üstün Demirkaya-Ömer İskender Tuluk, "Eflatun'un "Kurbağa"sı Sinope'den Sinop'a: Kaynaklara Göre Sinop Kentinin Fiziksel Gelişimi," *METU Journal of the Faculty of Architecture,* Vol: 29, No:1, 2012, s. 45.
[846] Graham, *The Colonial Expansion of Greece,* s. 122.
[847] D Matthew Dillon-Lynda Garland, *Ancient Greece: Social and Historical Documents from Archaic Times to the Death of Alexander the Great*, Routledge Press, London, 2010, s. 57.

Karadeniz idi. Bölgede koloni kuran diğer Yunan kentlerinin en temel amacı ise tahıl, maden, köle vb. gibi ticari kaygılardı.[848]

Karadeniz'deki ilk kolonistlerin kurdukları kentlerin küçük olduğu ve sıklıkla savunulması kolay bir limanın etrafında konumlandıkları bilinmektedir. Karadeniz'in koloni kurmak için en gözde alanları sıklıkla küçük adalar, yarımada boyunları ve nehir deltalarıdır.[849] Karadeniz kolonistlerinin en önemlisi Miletoslulardır. Miletosluların Karadeniz Bölgesi'nde 90 kadar koloni kurdukları bilinmekte; Platon Karadeniz sahilleri boyunca sıralanmış bu kolonileri bir havuzun etrafında oturan kurbağalara benzetmektedir.[850] MÖ. VII. yy'da Miletosluların çok sayıda kolonisine ev sahipliliği yapmış olan Karadeniz Bölgesi'nin, daha önceleri *"Aksenos"* (Konuk sevmez) olarak bilinen adı, bölgede çok sayıda koloninin kurulmasıyla *"Euksenos*" (Konuksever) olarak değiştirilmiştir.[851] Karadeniz kıyılarında ilk ve en önemli koloni olarak bilinen Sinope'nin (Sinop) Miletoslu kolonistler tarafından kurulduğu tahmin edilmektedir.[852] Karadeniz'in güney kıyısında bulunan Sinope, doğuya doğru bir çengel gibi uzanarak güneyinde korunaklı bir liman meydana getiren bir yarımadada yer alır. Yarımadanın ucu bir ada gibi yükselir.[853] Elverişli bir konuma ve iki limana sahip olan Sinope, zamanla gelişerek kendi kolonilerini kurmaya başlamış ve MÖ. 756'da Trapezus (Trabzon) kolonisini kurmuştur.[854] Sinope'nin Trapezus'un haricinde, Kerasous (Giresun) ve Kotyora (Ordu) adında iki koloni daha kurduğu bilinmektedir. Karadeniz'de kurulan bir diğer koloni ise, kolonistlerinin Sinope'den ya da Phokia'dan geldiği tahmin edilen Amisos (Samsun) kentidir. [855] Sinope'nin kurduğu koloniler kısa zamanda Pontus'un doğusuna, metal zengini bölgelere kadar

[848] Gocha R. Tsetskhladze, "*Arkaik ve Klasik Dönemlerde Karadeniz'de Ticaret"*, Helen Pankins-Christopher Smith, *Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent,* (Çev: Ömür Harmanşah), Homer Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 56-57.
[849] Demirkaya-Tuluk, Eflatun'un "Kurbağa"sı Sinope'den Sinop'a, s. 45.
[850] Platon, *Phaidon,* (Çev: Suut K. Yetkin- Hamdi R. Atademir), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 76.
[851] Graham, *The Colonial Expansion of Greece,* s. 123.
[852] Ömer Çapar, "Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri," *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* Cilt: 15, Sayı: 26, 1991, s. 303.
[853] Gates, *Antik Kentler,* s. 403.
[854] Graham, *The Colonial Expansion of Greece,* s. 123.
[855] Gates, *Antik Kentler,* s. 403.

genişlemiş ve bu koloniler metropolisleriyle olan bağlarını asla koparmamış ve özellikle de ekonomik ve politik ilişkilerini sürdürmüşlerdir.[856]

Karadeniz kıyılarının diğer kısımlarında kurulan kentlerin kolonistlerinin çoğunun, Miletoslular olduğu kesin olarak bilinmektedir. MÖ. VII. ve VI. yy'da Miletoslular tarafından yoğun bir şekilde devam eden koloni hareketleri, Karadeniz'in kuzey, batı hatta doğu sahillerine kadar genişlemiştir.[857] Dinyeper Nehri (Borysthenes) ve Bug Nehri (Hypanis) ağzının birleşmesiyle oluşan Karadeniz'in en büyük limanında, Miletoslular tarafından Bug Nehri'nin sağ kıyısında Olbia kolonisi kurulmuştur.[858] Deniz seviyesinin yaklaşık 40 m. üzerinde olan ve bir plato üzerine kurulan Olbia, yukarı kent ve aşağı kent olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Deniz seviyesinin antik çağlarda yükselmesi sonucu şimdi sular altında kalan aşağı kent, Bug Limanı'nın kıyısında, Yukarı kent ise platonun üzerinde bulunmaktadır.[859] Kendi kolonilerini kuracak kadar güçlenen Olbia'nın; Kırım Yarımadası üzerinde, Kimmeria'nın (Kerç Boğazı) her iki yanında, Pantikopaion ve Phanogoraia adında iki kolonisinin olduğu bilinmektedir.[860] Erken koloniler küçüktü: MÖ. VI. yüzyılda, Pantikopaion sadece 7,5 hektarlık bir alana ve en fazla 2 ila 3 bin civarında bir nüfusa sahiptir. Phanogoraia ise MÖ. VI. yy'ın ikinci yarısında 20-22,5 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. İlk başlarda 6 hektarlık bir toprağa, sonraları ise 16,5 hektarlık bir alana genişleyen Olbia, Karadeniz'in kuzeyinde, geniş tarımsal toprağı ile özerk bir kolonidir.[861] Bölgenin daha doğusunda ise Tanais, Phais (Poti) ve Dioskurias (Sukhimi) kolonileri bulunmaktadır. Dioskurias ve Phais kolonileri Khalkis ülkesinde, Tanais kolonisi ise adını aldığı ırmağın (Phais=Don) denize döküldüğü yerde kurulmuştur. Hormonossa (Taman), Apollonia (Sozopol) ve Tomis (Köstence) Karadeniz'in batı ve kuzey kıyılarında kurulan diğer kolonilerdir.[862] Karadeniz'in güney sahillerinde kurulan ve en iyi bilinen kolonilerden biri olan Heraklea Pontika (Ereğli) ise, MÖ. 560'da Megaralılar tarafından, Gnesiolokhos önderliğinde kurulmuştur. Korunaklı limanlara

---

[856] Owen Doonan, *"Exploring Community in the Hinterland of a Black Sea Port*" Pia Guldager Bilde-Vladimir F. Stolb (Ed.), *Surveying the Greek Chora: Black Sea Region in a Comparative Perspective,* Aarhus University Press, England, 2006, s. 52.
[857] Graham, *The Colonial Expansion of Greece,* s. 123-125.
[858] Stanley M. Burstein, *"The Greek Cities of the Black Sea,"* Konrad H. Kinzl (Ed.), *A Companion to the Classical Greek World,* Blackwell Publishing, USA, 2006, s. 139.
[859] Graham, *The Colonial Expansion of Greece*, s. 125-126.
[860] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 203.
[861] Gocha R. Tsetskladze, "Hellen Kolonizasyonu," *Aktüel Arkeoloji Dergisi,* Sayı: 18, 2010, s. 81.
[862] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 203.

ve verimli arazilere sahip olan kent, balıkçılık için de oldukça elverişli imkânlara sahiptir.[863] Karadeniz Bölgesi'nde kurulan tüm bu koloniler, MÖ. VII. ve V. Yüzyıllar arasında kurulmuşlardır.[864]

3.4.6. Doğu Akdeniz, Mısır ve Kyrene kolonileri

Kuzey bölgeler dışında, kendi ülkelerine daha yakın olan Doğu Akdeniz Bölgesi'ne de girmeyi başaran Aioller ve İonlar'ın; bugünkü Antalya vilayetinin düzlük bölgesine tekabül ettiği anlaşılan Pamphylia'da çok sayıda koloni kurdukları bilinmektedir. Bu kolonilerin en önemlisi bir liman kenti olan ve Kyme tarafından kurulduğu ileri sürülen Side (Antalya) idi. Side'nin batısında ise Aspendos (Belkıs) ve Perge (Aksu) kolonileri bulunmakta ve bu kentlerin Argos'un birer kolonisi olduğu tahmin edilmektedir.[865] Aspendos hakkında Arrianus'tan öğrenilenlere göre; "*Aspendos'un büyük bir kısmı sağlam, yalçın kayalar üzerindedir. Hemen eteğinden de Eurymedon akar. Kayaların etrafındaki çepeçevre düzlükte bulunan ve ehemmiyetsiz bir duvarla çevrili olan bir sürü ev de şehre dâhildir."*[866]

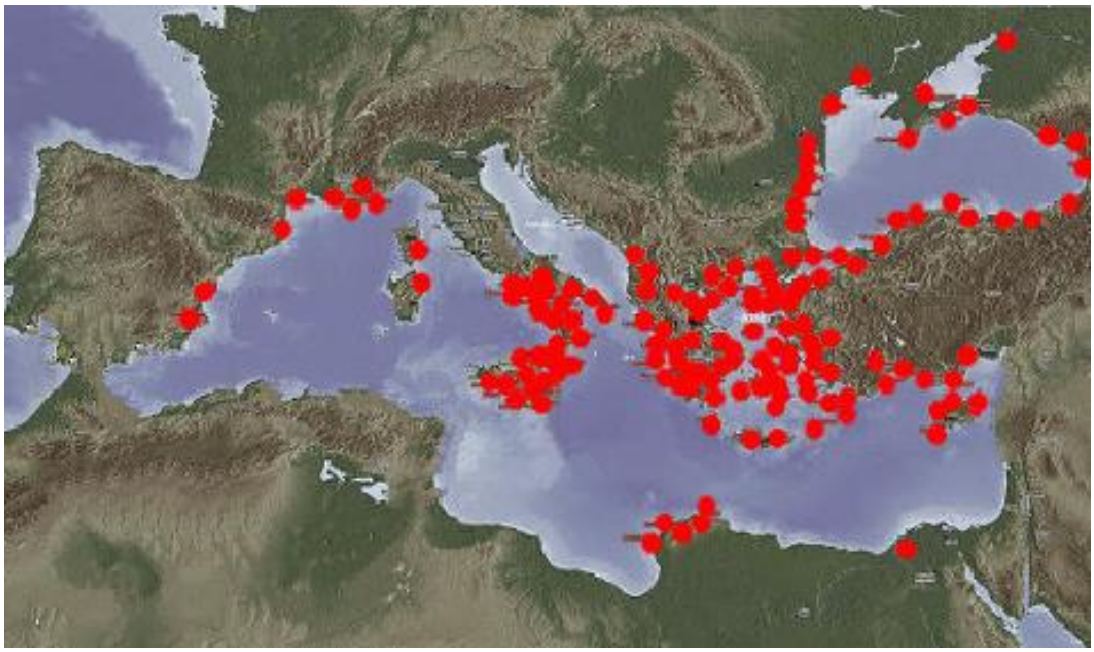
Yunanlılar dağlık Kylikia'da[867] kurdukları bazı koloniler haricinde, Asurluların elinde bulunan ovalık Kylikia ve Suriye kıyılarında koloni kurma imkânı bulamamışlardır. Fakat Asur imparatorluğunun yıkılışından sonra (MÖ. 612) Kylikia'da, Nagidos (Bozyazı) ve Kelenderis (Gilindere) adlı kolonileri kurmayı başarmışlar, ayrıca MÖ. VIII. yy'da Kuzey Suriye'de Al-Mina (Süveydiye) adlı emporion niteliğinde bir üs kurmuşlardır.[868] Mısır'ın denetimi altında olan Doğu Akdeniz'in güney kıyılarında çok fazla koloni bulunmamakla birlikte Naukratis kenti kurulabilen en önemli ve en eski kolonilerden biridir.[869] Naukratis, Nil deltasının batısında, Alexandra kentinin 83 km. güneydoğusunda bulunmakta olup,[870] MÖ. 570 yılında, Mısır firavununun izniyle Dor ve Aiol kolonistleri tarafından kurulmuştur. Naukratis'in denize uzaklığının

---

[863] Graham, *The Colonial Expansion of Greece,* s. 123-125.
[864] Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi,* s. 203.
[865] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi,* s. 179.
[866] Arrianos, *İskender'in Anabasisi,* I: 27-1.
[867] Kylikia: Antik Çağ'da Korakeison (Alanya)'dan Issos (Kinet Höyük)'a kadar uzanan ve kuzeyde Toros dağlarıyla sınırlanmış olan bölgeye verilen addır. Bölge, Soli (Viranşehir) yakınlarındaki Lamos (Limonlu) Çayı sınır olmak üzere jeomorfolojik açıdan birbirinden tamamen faklı yapıda iki bölümden oluşmaktadır. Bu bölümün batıda kalan engebeli kısmına Kylikia Trakheia (Dağlık Kylikia), doğudaki düz kısmına ise Kilikia Pedias (Ovalık Kylikia) denilmektedir. (Bilgi için bkz: Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası,* XIV: 5-1).
[868] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi,* s. 179.
[869] Peter James, "Naukratis Revisited," *Hyperboreus: Studia Classica,* Vol: 9, No: 2, 2003, 9: 2, s. 239.
[870] Möller, *Naukratis Trade in Archaic Greece,* s. 89.

yaklaşık 50 km. olduğu bilinmektedir.[871] Naukratis kolonisi zamanla, Mısır kralı Amasis zamanında genişletilmiş, idare sistemi geliştirilmiş ve tam bir "polis" karakteri takınmıştır. Afrika ile Akdeniz ticaretinde, konumundan dolayı stratejik bir öneme sahip olan Naukratis, bu öneminden dolayı Yunanlıların ilgisini çekmiş ve en çok rağbet gören kolonilerden biri olmuştur. Naukratis kıyılarında Miletos, Sisam ve Aigina gibi büyük ticaret kentlerinin ayrı ayrı, diğer Yunanlıların ise Hellenion adını taşıyan müşterek birer emporionu bulunmaktaydı. Bu emporionlar, Mısır'da geçici olarak kaldıklarından dolayı, Naukratis yurttaşı sayılmayan Yunanlılar tarafından iskân edilmişlerdi. Dönemin en büyük ticaret ve transit merkezlerinden biri olmuş olan Naukratis, İskenderiye'nin kuruluşuna kadar önemini korumuştur.[872]

Yaklaşık 200 yıl sürdüğü tahmin edilen Kolonizasyon süreci boyunca; Kuzey Ege'de 24, Marmara Denizi kıyılarında 17, Karadeniz kıyılarında 24, Güney Anadolu kıyılarında 10, Korsika'da 1, Güney İspanya'da 2, Doğu Adriyatik kıyılarında 9, Güney Akdeniz'de Libya kıyılarında 3 ve Nil Deltası'nda 2 olmak üzere toplam 143 koloni kurulduğu bilinmektedir. [873]

Görsel 31: *Antik Yunan kolonilerinin dağılımını gösteren harita.*[874]

[871] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 199.
[872] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi,* s. 179.
[873] Gözlü, Antik Yunan (Hellen)'da Kolonıier ve Bunların Nitelikleri, s. 183.
[874] http://www.essential-humanities.net/western-history/greek-europe/ (Erişim Tarihi: 03. 09. 2019).

Yunanlıların koloni kurmak için tercih ettikleri coğrafi bölgeler koloni kurmaya son derece elverişliydiler. Marmara'nın üzüm bağları ve zeytinlikleri, boğazların balık zenginliği, doğu ve güney Karadeniz kıyılarının zengin ormanları, Güney Rusya ve en çok Kırım'ın buğday tarlaları, Rusya içerlerinden getirilen köleler, hayvan postları, kereste, Ural taşları ve madenleri gibi pek çok etken Yunanlıları, bu uzak coğrafyalara getirmişti. Nitekim bu elverişli coğrafyalarda kurulan koloniler, kısa zamanda büyük bir zenginliğe kavuşmuş ve anakentlerine ciddi faydalar sağlamıştır.[875]

3.5. Kolonizasyon Hareketinin Sonuçları

Kolonizasyon hareketleri, Yunanistan'ın iktisadi ve sosyal gelişmesine büyük katkıda bulunmuş; ülkenin iktisadi merkezleri haline gelmiş olan kentler, ticaret ve sanayi mahalleleri ile çevrilmiştir. Kolonizasyon hareketi sonucunda, mesleklerin tarımdan ayrılma süreci hızlanmış, sanayi büyük biz hızla gelişmeye başlamış ve zanaatçılar da kentlere akın etmişlerdir. Ticaret ve sanayinin gelişmesiyle kölelikte artmaya başlamış ve bu merkezler birer kölecilik merkezleri haline dönüşmüşlerdir. Kolonilerdeki maddi ve kültürel yaşam düzeyi Yunanistan'a göre oldukça gelişmiş olduğundan, bu coğrafyalarla kurulan iktisadi ve ticari ilişkiler, Yunan uygarlığının gelişmesine de önemli ölçüde katkı sağlamıştır.[876]

Yunanlılar deniz yolu vasıtasıyla, uluslararası ilişkilerde önemli bir rol oynamıştır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak, özellikle Anadolu ve Yakındoğu toplumlarıyla ilişkiler kurmaya başlamış ve bu etkileşim Yunanistan'da birçok alanda değişimlere ve gelişmelere neden olmuştur. Yunanlılar bu süre boyunca eski medeniyetlerin, kültürel başarıları (Frig kralı Midas'ın hazineleri, yakın doğu seramiklerindeki resimler, Mısır tapınakları, Fenike alfabesi vb.) karşısında hayranlık duymuş ve bu kültürel canlılığı kendi yaşamlarına taşımışlardır. Karanlık Çağ boyunca yok olan sanatsal etkinlikler, Yakındoğu ile kurulan bu etkileşimler sayesinde tekrar canlanmıştır. Yakındoğu'nun rölyef ve desteksiz bir şekilde ayakta duran heykel stili, Yunan sanatına ilham olmuş ve Yunanlılar bu eserlerin benzerlerini yapmaya başlamışlardır. Arkaik Çağ'ın sonlarına doğru, gelişen ekonomi sayesinde gerek sanat gerekse mimari gibi alanlarda önemli bir canlılık yaşanmış ve Mısır'dan ilham alınarak tanrılar için devasa tapınaklar inşa edilmiştir. Yunanlılar bu dönemde Anadolu

[875] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 178.
[876] Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası,* s. 234.

uygarlıklarından biri olan Lidyalılardan, ekonominin en önemli parçası olan ve takas usulüne son veren sikke ile birlikte teknolojik alanda birçok yeniliklerle tanışmış ve bu yenilikleri kendi kültürlerine taşımışlardır. Özellikle uluslararası pazar için rekabet, Karanlık Çağ boyunca çok sayıda polisin ekonomik anlamda büyümesini sağlamıştır.[877] Denizaşırı göçler ile yeni kentler kuran Yunan göçmenleri, buralarda bölgesel kimliklerini yaratmış, buralara, kültlerini, mitlerini, sanatsal becerilerini, sanat eserlerini, taşımışlar ve her gittikleri yerde kendilerine has küçük bir dünya kurmuşlardır.[878]

3.6. Polislerin Topoğrafik Nitelikleri ve Batı Anadolu'da Bulunan Polis Birlikleri

3.6.1. Batı Anadolu'nun Önemi

Batı Anadolu coğrafyasının Yunan polisleri için özgün bir yeri vardır. İlk polislerin, yer seçimi olarak, Ege Denizi'nin kıyı çizgisini tercih etmeleri nedeniyle, Anadolu'nun batı kısmı önemli bir yere sahiptir.[879] Yunanistan anakarasından gelen kabileler özellikle Hitit imparatorluğunun çöküşünden sonra Batı Anadolu'nun sahil kesimlerini kendilerine yurt edinmişlerdir.[880] İonialılar, Aioller ve Dorlar olmak üzere üç Yunan kabilesinin yerleşim yeri olarak tercih ettiği Batı Anadolu'da bu kabileler tarafından sayısız ve hatta ilk polis olduğu düşünülen Symrna (İzmir) kurulmuştur.[881]

Anadolu gerek kuzeyinden, gerek güneyinden, kıyı boyunca duvar gibi yükselen aşılmaz dağlarla çevrili olduğu, deniz aşırı ülkelerle olan dış ticareti Batı Anadolu üzerinden yapabilmekteydi. Batı Anadolu'daki Yunanlılar, özellikle İonialılar, dünyanın tarıma en elverişli topraklarına sahip bölgelerinden birinde; üstelik ham madde açısından en zengin ülke olan Anadolu'nun kıyı kesimlerinde yaşıyorlardı. İonialılar aynı zamanda kendi çağlarının en gelişmiş üretim ve ticaret bölgelerinin (Mezopotamya, Mısır, Fenike, Kıbrıs, Girit, Ege Denizi adaları, Lydia, Yunanistan)

[877] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 74-75.
[878] Malkin, *A Small Greek World*, s. 5.
[879] Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 67-69.
[880] Ekrem Akurgal, *The Early Period and the Golden Age of İonia,* American Journal of Archaeology, Vol: 66, No: 4, 1962, s. 369.
[881] Alan M. Greaves, *The Greeks İn Western Anatolia*, Edit: Sharon R. Steadman-Gregory McMahon, *Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York, 2011, s. 510.

ortasında, ülkeler arası ticaret ilişkilerinin ve özellikle gemilerin izlediği gidiş geliş yollarının kesiştiği konumda bulunuyordu.[882]

Batı Anadolu, yaşam için oldukça elverişli şartlara sahiptir. Keza Gediz ovasından başlayarak Hattuşa'ya gelen ve oradan kuzeye Samsun'a, yani Karadeniz'e, güneye İskenderun Körfezi'ne, yani Akdeniz'e, doğuya Orta Asya üzerinden Çin'e giden Kral Yolu ve daha sonraları Batı Anadolu'da Milet'ten başlayarak Dinar'da tekrar Kral Yolu'na bağlanan "Güney Ticaret Yolu" antik dünyanın en eski, en devamlı, en işlek karayollarının başında gelmekteydi. Bütün bu sebeplerden dolayı savunmaya elverişli sitlerde kurulmaya başlayan polislerin, ilk örneklerine ve birkaç istisna dışında en önemli ve en kalabalık nüfusa sahip olanlarına; Batı Anadolu'nun eski haliçlerinin kenarlarında ve bu tabii koyların doğuya doğru Anadolu içinde uzanan geniş ve sulanabilen verimli ve çok çeşitli ürünler yetiştirebilen ovalarının kenarlarında rastlanılmaktadır. [883]

3.6.2. Batı Anadolu Polislerinin Topoğrafik Yapısı

Bir polisin kurulması için seçilen bölgenin coğrafi şartlarının uygun olması gereklidir. Antik Yunan polislerinin yer seçiminde önem verdiği en temel unsur, bölgenin verimli arazilere sahip olması ve ticari imkânlarının geniş olmasıydı. Coğrafi imkânların kısıtlı olduğu Ege'de, tarıma elverişli çok az ova bulunmaktaydı. Bu nedenle polisler sıklıkla tepelerde kurulurdu. Ova üzerinde kurulan polisler çok az olmakla birlikte, ovalar sıklıkla tarımsal faaliyetlerinden dolayı tercih edilmiştir. Denizaşırı göçler sonucunda, deniz ticaretinin gelişmesi sonucu polisler sıklıkla kıyılara yerleşmeye başlamıştır. Savunma endişesi ile kıyıdan birkaç km. içerde kurulan polisler, ekonominin gelişmesiyle zamanla kıyıya doğru genişlemeye başlamıştır. Polislerin kurulmasında su kaynakları ve dere kenarları da belirleyici etkenlerdendir. Coğrafyanın fiziki özelliklerine göre şekillenen polisler yerleşim yeri olarak sıklıkla, tepe, ova (ova polislerine Anadolu'da rastlanmamaktadır), tepe eteği ve kıyıları tercih etmişlerdir. Kıyı polisleri topografya bakımından üç biçimde incelenmektedir.

1-) Liman etrafında yelpaze gibi gelişmiş polisler: bu tip yerleşmelerde polis, limandan itibaren hafifçe yükselir. Surlar polisi yarım daire şeklinde çevirir. Agora

[882] Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı,* İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 238-239.
[883] Süha Göney, *Şehir Coğrafyası II,* Beta Yayınları, İstanbul, 2017, s. 10-11.

genellikle liman gerisindeki düzlüktedir. Bu tip polisin en güzel örneğini, Halikarnassos ve Knidos oluşturmaktadır.

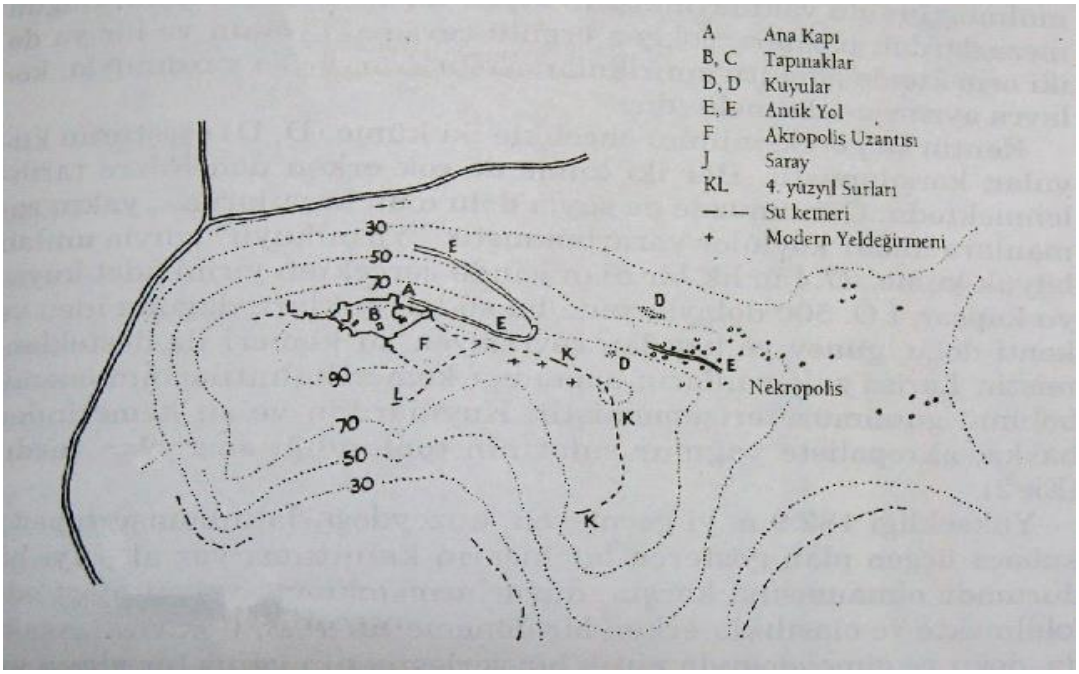
2-) Yarımada, kıyıya birleşmiş yarımada dil ya da burun üzerine kurulmuş polisler: bu tür iskânlar genellikle denizaşırı yerleşmeler olup, kolay savunulması amacıyla tercih edilmiş bölgelerdir. Bu tip polisin en güzel örneğini, Lebedos, Symrna, Iasos, Side ve Phaselis oluşturmaktadır.

3-) Küçük bir tepe ya da küçük bir plato üzerine kurulmuş kıyı polisler: Bu tip polisin en güzel örneğini ise, Notion ve Amisos oluşturmaktadır.[884]

3.6.2.1. Tepe Polisi: Larissa

Antik çağların Aiolis kentlerinden biri olarak tanınan Larissa, İzmir'in kuzeybatısındaki Gediz delta ovasının (Menemen) kuzeyinde, Dumanlı dağı eteklerinden ovaya doğru uzanan bir sırt üzerinde yer almaktadır. Kentin akropolü (Larissa Batı) sırtın güneybatı ucunda, 100 m. kadar yükseklikteki bir tepe üzerindedir. Aynı sırtın kuzeydoğu kesiminde, daha sarp ve yüksek bir tepe üzerinde ise diğer bir kale yapısı ve yerleşim (Larissa Doğu) vardır. Günümüzde Larissa Batı tepesinin eteklerinde, Buruncuk köyü bulunur. Larissa'nın önünde alüvyal topraklarla kaplı, verimli bir tarım alanı olan Gediz delta ovası uzanır. Larissa aynı zamanda kıyıdan içeride bulunması ve yüksek konumuyla ovaya hâkimdir.[885]

[884] Selçuk Gür*, İlk İnsandan Selçukluya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehir,* Alfa Yayınları, İstanbul, 2007, 41-42.
[885] İlhan Kayan - Ertuğ Öner, *Larisa Antik Kenti Çevresinin Coğrafi Özellikleri, Paleocoğrafik Evrimi ve Jeoarkeolojik Değerlendirmeler*, Larisa-Buruncuk Mimari Araştırmaları, Ege Yayınları, İstanbul, 2016, s. 7-9.

Görsel 32*: Larissa kent planı.*[886]

Larissa'nın yanı başında yükselen tepenin yüksekliği 91,5 metredir. Akropolisin doğusunda, üç modern yel değirmeninin kalıntılarına rastlanan tepenin ardında, nekropolisin ana bölümü vardır. Yel değirmenlerinin bulunduğu tepenin aşağı yamacında ve onunla komşu tepenin arasındaki bel üzerinde, alana düzensizce serpiştirilmiş, yaklaşık yüz adet mezar olduğu kanıtlanmıştır. Yüksekliği 182. 9 metreyi geçmeyen, kuzeydoğudaki komşu tepede, üçgen planlı bir hisar yer almaktadır.[887]

3.6.2.2. Kıyı Polisi: Miletos

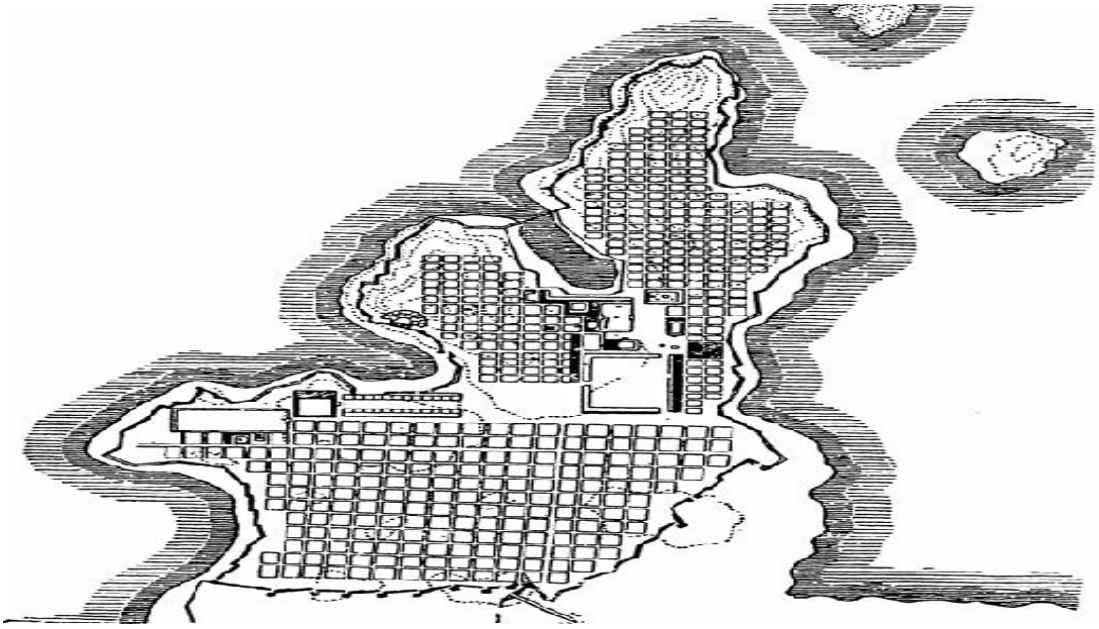
İlk olarak Hitit belgelerinde "Millawanda" ya da "Milawata" olarak adı geçen Miletos, İonia'nın en büyük kentlerinden biri olarak bilinmektedir.[888] Giritliler tarafından kurulduğu tahmin edilen kentin kuruluş efsanesine göre;

> *Atina kralının oğlu Neleus nerede bir şehir kurabileceği hususunda Kâhin Pythia'ya başvurur. Aldığı kehanet " bir kızın suyu toprakla karıştırdığı yerde" şeklindedir. Neleus halkı ile yola düşer ve bir gün Menderes nehri kenarında bir kızın elindeki değnekle suyu toprakla karıştırdığını görür. Kız çömlek yapımı için*

[886] http://erkmensenan.blogspot.com/2009/03/larissa-antik-kentimenemen-buruncuk.html (Erişim Tarihi: 03. 09. 2019).
[887] George E. Bean, *Eskiçağda Ege Bölgesi,* (Çev: İnci Delemen), Arion Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 80-82.
[888] Herbert J. Muller, *The Loom of History*, A Mentor Book Puplished, New York, 1958, s. 138.

toprağı su ile karıştırıp kil hazırlamaktadır. Neleus kehanetin gerçekleştiğini düşünür ve şehrini kızın suyu toprakla karıştırdığı bereketli yerde kurar. [889]

Eski Latmos Körfezinin güney kıyısının batı ucunda, küçük bir yarımada ve onun hemen arkasındaki tepede kurulan kent, Menderes Nehri'nin ağzında üçgen şeklinde olup kuzeydoğu-güneybatı yönüne doğru bir çıkıntı yapmaktadır.[890]

Görsel 33: *Miletos kent planı.*[891]

Ionia'nın en eski ve en önemli yerleşmelerinden biri olan kıyı kenti Miletos'un; biri doğusunda, diğer üçü batısında olmak üzere dört limanı bulunmaktadır. Menderes Nehri'nin taşıdığı milden dolayı, kent bugün, denizden oldukça içeride, bir düzlük ortasında kalmaktadır.[892] Kentin arazisi güneyde tepelik, sınırlı ve verimsizdir. Fakat kent, konumu itibarıyla deniz ticareti için geniş imkânlara sahiptir. Yarımadanın her iki yanına girinti çıkıntı yapan dört ayrı limanı, Miletos tüccarlarına sadece geniş barınak sağlamakla kalmamış aynı zamanda onu başka limanlardan, özellikle sayısız kolonilerden gelen gemilere, yükleme-boşaltma için önemli bir merkez yapmıştır. Menderes Vadisi ve Güney Yolu ile yegâne bağlantı, suyun kenarına değin inen dağ burunlarından dolayı güç ve yorucu geniş bir dolanmayla, körfezin dirseği etrafında olmaktadır. Fakat bu engelin olumsuz bir etkisi görülmemiştir. Kentin anakara ile

[889] Gür, *İlk İnsandan Selçukluya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehir,* s. 226.
[890] Kostof, *A History of Architecture,* s. 141.
[891] https://tr.pinterest.com/pin/481885228854671429/ (Erişim Tarihi: 03. 09. 2019).
[892] Ekrem Akurgal, *Ancient Civilisations and Ruins of Turkey: From Prehistoric Times Until the end of Roma Empire,* Mobil Oil Türk A.Ş. Puplished, İstanbul, 1969, s. 206.

ulaşımının, körfezin bir ucundan diğer ucuna gemiyle yapıldığı tahmin edilmektedir. Burada Menderes'in ağzına yakın Myous (Avşarköyü) kenti bulunmaktadır. Bağımsız olan kentin Miletos tarafından denetim altına alınmasıyla, Menderes Vadisi ile Miletos arasında doğrudan bir bağlantı kurulmuştur.[893]

Miletos Anadolu'daki Yunan polislerinin en büyüğüdür. Geniş bir alanı kaplayan kentin nüfusu da fazladır. Menderes Nehri'nin ağzındaki konumu nedeniyle kent önemini her dönemde sürdürmüştür.[894] Miletos, elverişli konumu, sahip olduğu dört limanı ve "kutsal bir yol" ile kente bağlı olan Didyma'daki (Didim) ünlü Apollon Tapınağı ile birlikte oldukça önemli bir yere sahiptir.[895] Kent ilk kurulduğu dönemde (MÖ. 350) lokal taşlardan yapılmış, testere formlu, sağlam sur duvarlarıyla çevrilmiştir. Sur duvarlarıın üzerinde yer alan çok sayıda dirsek, kentin savunmasında siper olarak kullanılmıştır. Kentin ana girişi olan kuzeydoğu kapısının yanı sıra, doğu ve batıda iki kapısı bulunmaktadır. Kentin kuzeyinde, en yüksek yerde bulunan akropol, devamlı olarak bir askeri birlik tarafından korunmaktaydı.[896] Antik Çağ'ın en önemli kültür merkezlerinden biri olan Miletos, ilk ve tek planlı kent olup, mimar Hippodamos tarafından planlanmıştır.[897]

Bu plana göre, kent sokakları birbirlerini dik açı yapar şekilde kesmektedir. Kent; ızgara planı olarak da bilinen Hippodamos planının ilk ve en güzel uygulandığı yerleşim yeri olarak önemli bir yere sahiptir.[898] Kozmopolit bir yapıya sahip olan kent, MÖ. 600'lerde hem ekonomik hem de kültürel bakımdan en parlak dönemlerini yaşamıştır. Bilim, felsefe, astronomi ve doğa bilimleri gibi daha birçok alanda yetiştirdiği ünlü isimler ile gerek Batı Anadolu'nun gerekse bütün Ege'nin kültür merkezi konumuna gelen Miletos, bölgesinin en zengin kenti olmuştur.[899]

İonia isyanını başlatan en önemli öncül kentlerden biri olan Miletos'un sonunu Herodotos şöyle anlatmaktadır:

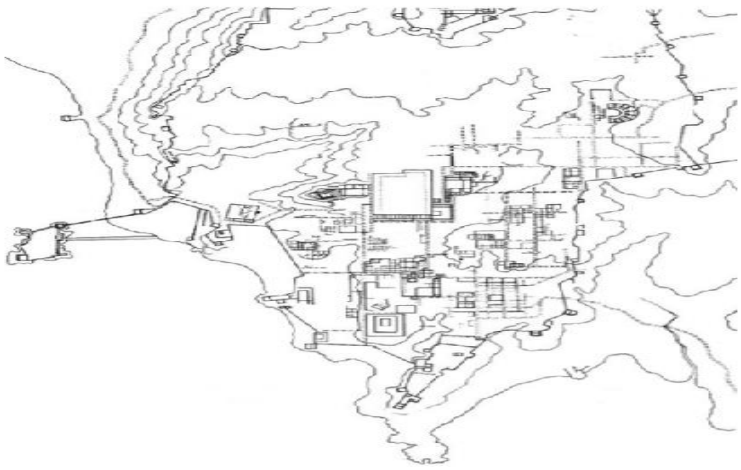
---

[893] David Magie, *Anadolu'da Romalılar: Batı Anadolu Kent Birlikleri*, (Çev: Nezih Başgelen- Ömer Çapar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s. 39-41.
[894] Peter Levi, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, Cilt: III Eski Yunan,* (Çev: Neşe Erdilek), İletişim Yayınları, İstanbul, 1987, s. 142.
[895] Möller, *Naukratis Trade in Archaic Greece*, s. 87-88.
[896] Gür, *İlk İnsandan Selçukluya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehir,* s. 237.
[897] Yaşar Yılmaz, *Ancient Cities of Turkey: A Guide to 118 Ancient Cities: From Anatolia to Thrace,* Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 2014, s. B-11.
[898] Gür, *İlk İnsandan Selçukluya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehir*, s. 236.
[899] Muller, *The Loom of History*, s. 418.

"Denizde İonialıları yenen Persler, Miletos'u denizden ve karadan kuşatmaya almışlardı. Duvarların altındaki toprağı kazmışlar, her çeşitten makineler kullanmışlardı; böylece ayaklanmanın altıncı yılında, kenti alıp dipten doruğa yıkmışlardır. (...) Ahaliyi köleleştirmişler, erkeklerin çoğu uzun saçlı Perslerin elinde can vermişler ve kutsal yapılarda dâhil bütün kent yağmalanıp yakılmıştır." [900]

3.6.2.3. Tepe Eteği Polisi: Latmos Herakleia

Latmos Herakleia, Latmos körfezine 500 m. (0,3 mil) uzaklığında, Latmos (Beşparmak) Dağı'nın eteklerinde yer almaktadır.[901] Latmos Dağı'nın eteklerinde ve engebeli bir arazi üzerine kurulmuş olan Latmos Herakliası 65 kule ile desteklenen 6,5 km. uzunluğunda bir sura sahiptir. Muhtemelen MÖ. IV. yy'da inşa edilmiş bu surların içinde kalan düzgün planlı kentteki önemli yapılardan biri, limanın hemen gerisindeki sarp bir kayalık üzerinde yükselen Athena Tapınağı'dır.[902] Kent adını, Yunan mitolojisinin ünlü kahramanlarından biri olan Herakles'ten almaktadır. Bugün, Beş Parmak dağları olarak adlandırılan kentin kuzeyindeki Latmos Dağları, o dönemde kente ve kıyısında bulunduğu körfeze de adını vermiştir.[903]

Görsel 34: *Latmos Herakleia antik kenti planı.*[904]

[900] Herodotos, *Tarih,* VI: 18-20.
[901] Ryan Boehm, *City and Empire in the Age of the Successors: Urbanization and Social Response in the Making of the Hellenistic Kingdom,* University of California Press, California, 2018, s. 49.
[902] Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası: 1,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s. 143-144.
[903] Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası*, XIV:636:8.
[904] Akurgal, *Ancient Civilisations and Ruins of Turkey*, s. 399.

MÖ. III. yy'da deniz ticareti sayesinde gelişen kent, eski Latmos'un hemen yanında ve biraz batısında olarak yeniden inşa edilmiştir. Yeni kurulan kente, Helenistik dönemin de etkisiyle Herakleia adı verilmiştir. Bu dönemden itibaren kent, "Latmos Eteğindeki Herakleia" olarak anılmaya başlamıştır. MÖ. I. yy'ın sonlarına doğru Büyük Menderes Nehri'nin taşıdığı alüvyonlarla Latmos Körfezi'nin ağzının tıkanmaya başlamasıyla Herakleia'nın denizle olan ilişkisi yavaş yavaş kesilmiştir. Kent, geçimini büyük ihtimalle denizden sağlamıştır. Körfezin ağzında ise Miletos'un yer alması bu alanda da kentin geride kalmasına neden olmuş ve Miletos'luların deniz ticaretine tamamen hâkim olmaları sonucu kent terk edilmeye başlamıştır.[905]

3.6.2.4. Liman Etrafında Yelpaze Gibi Gelişmiş Polisler: Halikarnassos

Bir Dor kolonisi olarak kurulmuş olan Halikarnassos'un işgal edilen ilk yeri, muhtemelen bugünkü Bodrum kalesinin bulunduğu yerdi ve buraya tarihi devirlerde Zephyrion denilmekteydi. Oldukça sıcak bir iklime sahip olan kente bu adın Meltem tanrısı Zephyros'a ithafen verildiği tahmin edilmektedir.[906] Plinius'a göre; *"ilkin bir ada olan Halikarnassos'u, doğa denizden alıp karayla birleştirmiştir."*[907] Kos Körfezi'nin kuzey yanında, sahile uzanan ve ileri çıkan bir burunla iki bölüme ayrılan bir koy üzerinde yer alan kent, ticaretin gelişmesi için oldukça uygun, son derece de güzel bir limana sahiptir. Kent, kara tarafından kolayca savunulabilirdi, çünkü Karia içinden giden ve bölgenin ticaretini kentin doruklarına ulaştıran yol, kente, gerisindeki dağ yamacı içinden geçen dar bir geçitle ulaşmaktaydı.[908]

[905] Bean, *Eskiçağda Ege Bölgesi*, s. 234.
[906] Rüstem Duyuran, *Batı Anadolu'da Eski Şehirler*, İstanbul Matbaacılık, Eminönü ve İzmir Halkevleri Tarih ve Müze Kolları Yayınları, Sayı: 1, 1948, s. 213.
[907] Gaius Plinius Secundus, *Doğa Tarihi*, II: XCİ.
[908] Magie, *Anadolu'da Romalılar,* s. 65.

Görsel 35*: Halikarnassos kent planı.*[909]

Romalı mimar ve mühendis Vitruvius, Halikarnassos'u şöyle tanımlamaktadır:

> *"Halikarnas'ta, o en güçlü kralın Mausolus'un, her tarafı Proconnessos mermeri ile bezeli olmasına rağmen, bugün bile olağanüstü sağlamlıkta ve cam gibi parlayan, çok iyi perdahlanmış bir sıva ile kaplı tuğla duvarları vardır. Kral tuğlayı yoksulluk nedeniyle kullanmış olamaz; çünkü Karia'nın yöneticisi olarak sınırsız bir geliri vardı. Melessa'da doğmuş olmasına rağmen, Halicarnassos'un doğal bir kale olarak önemini kavradığından ve uygun bir ticaret merkezi ile iyi bir liman konumunda olduğunu gördüğünden evini orada kurdu. Burasının bir tiyatronun oturma yerlerini anımsatan bir kavisi vardı. En alt sırada, limanın yanında forum yer alıyordu. Kıvrılan yamacın yarısına doğru, bir tiyatronun kavisli orta koridorunun karşılığı olan noktada, geniş bir yol yapıp ortasına olağanüstü özellikleri nedeniyle Dünyanın Yedi Harikasından biri olarak anılan Mausoleum'u inşa etti. Tepenin üstünde ve ortada ise ünlü Leochares'in yapıtı olan muazzam heykeli barındıran Mars'ın mabedi vardır ki, bazıları heykelin Leochares'e, başkaları ise Timotheus'a ait olduğunu düşünürler. Tepenin en sağında ise Slamakis pınarının yanında Venüs ve Merkür'ün mabedi bulunur. Sağ tarafta bulunan yukarıda anlatılan pınarın ve Venüs'ün mabedinden başka, en solda, Mausolus'un bütünüyle kendine ait bir plana göre yaptırdığı kral sarayı vardır. Sağda forumun, limanın ve surların tümünün görünümüne hâkimdir; hemen altta, duvarların altında, kimsenin içinde ne olup bittiğini göremeyeceği*

[909] http://www.my-favourite-planet.de/english/people/h1/herodotus.html (Erişim Tarihi: 05. 09. 2019).

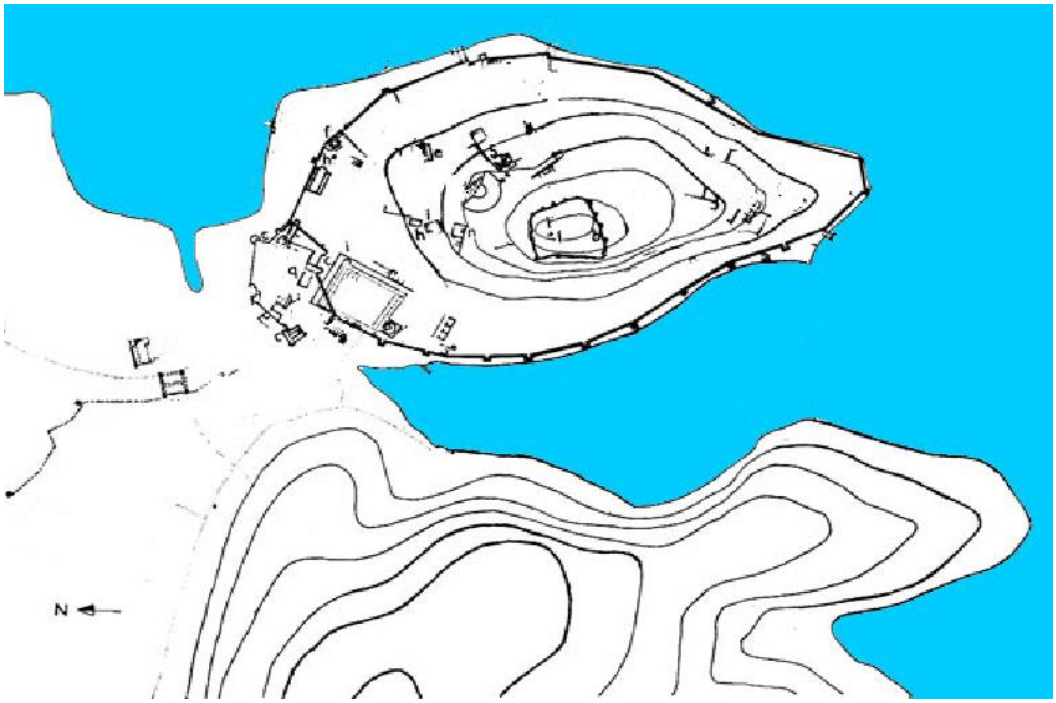
gizli bir liman yer alır. Gerektiğinde, yalnızca kralın kendisi hiç kimsenin haberi olmadan kürekçilere ve askerlere sarayından emirler verebiliyordu."[910]

Bu tanımlamadan anlaşıldığı üzere kentin bulunduğu arazi doğal olarak tiyatroya benzer bir yapıdadır. Liman faaliyetleri ve savunma için uygun bir doğal kıyıya sahiptir. Agora kıyıda limana yakın konumlanmıştır. Kentin ortasından geniş bir cadde geçmektedir. Kent gerçekten de ortogonal planlama anlayışına göre tasarlansa da arazinin eğiminin yarattığı doğal avantajları çok iyi kullanmıştır. Kentin ikinci planında, kentin farklı elemanlarını bir araya getirerek bir bütün yaratılmıştır. Halikarnassos'da kent planı temel görsel bir bütünlüğe sahip olsa da, kentin odak noktası Mausollos'un anıtının bulunduğu Mausoleum'dur. Anıt, kentin tamamına hâkim en yüksek noktada değil, aksine Halikarnassos'un merkez caddesi üzerinde konumlanmıştır ve kentin herhangi bir yerinden kolaylıkla görülebilmektedir. Bu nedenle, kentin en yüksek noktasından limana bakan biri önce anıtı görmektedir. Kent planı, görüşü kentin merkez noktasında toplayacak şekilde araziyi kullanmıştır.[911]

3.6.2.5. Yarımada, Dil ya da Burun Üzerine Kurulmuş Polisler: Iasos

Iasos (Kıyıkışlacık), Latmos Herakleia'sının güneyinde, aynı adlı körfezin (Iasikos kolpos/Mandalya körfezi/Güllük koyu) kuzeydoğu ucunda kurulmuştur. Strabon'un "Karaya yakın bir ada"[912] olarak tanımladığı kent, sonraları dar bir boyunla ana kara ile birleştirilerek günümüzdeki yarımadayı oluşturmuştur.[913] Kentin Argos'tan deniz yoluyla gelenler tarafından kurulduğuna inanılmaktadır. Iasos, en büyüğü doğuda dağlık bir burunla çevrili, diğeri de batıda olmak üzere iki limana sahiptir. Kentin bulunduğu yarımadanın batı yamacı oldukça diktir ve yoğun yerleşimlerin bulunduğu dar ve düz bir alan ile sona ermektedir. [914]

[910] Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap,* VIII: 10-11-12-13.
[911] E. J. Ovens, *The City in the Greek and Roman World,* Roudledge Press, UK, 1992, s. 70-89.
[912] Strabon*, Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası,* XIV: 658,21.
[913] Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası,* s. 144.
[914] Daniela Baldoni (vd.), *Karia'da Bir Liman Kenti: İasos,* (Çev: Gürkan Ergin), Homer Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 32-52.

Görsel 36: *Iasos kent planı.* [915]

Yarımadanın Batı ve güney yamaçları, kayalık olup denize doğru bir dizi doğal ve yapay teraslanmalar şeklinde kıyıya doğru alçalmaktadır.[916] Yerleşime en uygun olan alan burasıdır ve burada, dar sokaklarla ayrılmış küçük bloklar ve büyük evler yer almaktadır. Tepenin zirvesinde İasos'un akropolisi bulunur. Strabon'un anlattığına göre;

> *"Iasos'un bir limanı vardır ve halk geçiminin çoğunu denizden sağlar, çünkü denizde balık boldur, fakat ülkenin toprağı çok yoksuldur. Gerçekten halk bununla ilgili olarak Iasos'a öyküler uydurur. Bir kitara şarkıcısı konser verirken bütün halk bir süre onu dinler, fakat balık satışını duyuran çan çalınca, ağır işiten bir kişi dışında herkes onu bırakarak balık pazarına yönelir. Bunun üzerine kitara ile şarkı söyleyen ona der ki: 'bayım bana verdiğiniz onur ve müzik sevginiz nedeniyle size minnet borçluyum, çünkü tüm ötekiler çanın sesini duyar duymaz gittiler.' Adam der ki: 'ne söylüyorsun çan çalmış mıydı?' ve şarkıcı 'evet' deyince, adam 'uğurlar olsun' der, kalkar ve uzaklaşır.*[917]

Strabon'nun anlattıklarından, Iasos'un bereketsiz olduğunu ve topraktan ürün alamayan Iasosluların yaşamında deniz ürünlerinin ne denli önemli bir rol oynadığı kolaylıkla anlaşılmaktadır. Antik dönemlerde, Iasos Körfezi'nin doğu kısmında,

---

[915] http://yachtworks.info/iassos/ (Erişim Tarihi: 05.09.2019)
[916] Fede Berti, *Iasos Kazısı,* Türkiye Arkeolojisi: Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına, Ankara, 2008, s. 118.
[917] Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası,* XIV:658-21.

günümüzde Sarıçay ovası adını taşıyan, batı tarafı Hocat gölü denen bataklık alanda balık yönünden çok zengin küçük bir koy bulunmaktaydı. Sarıçay'ın taşıdığı alüvyonlarla zamanla bir bataklığa dönüşen bu koya *Küçük Deniz* anlamına gelen *Mikro Thalassa* denmekteydi. MÖ. I. Binyılın başlarında Argos'tan gelen Peloponnesoslular'ın yerleşmelerine sahne olan kentin geçmişi Bronz Çağ'ın erken dönemlerine kadar uzanmaktadır. Attika-Delos Birliği'nin bir üyesi olan kent, Spartalılar tarafından yağmalanmış, sonraları Karia Satraplığı'na bağlanmış ve en sonda da Roma imparatorluğu sınırlarına dâhil edilmiştir.[918]

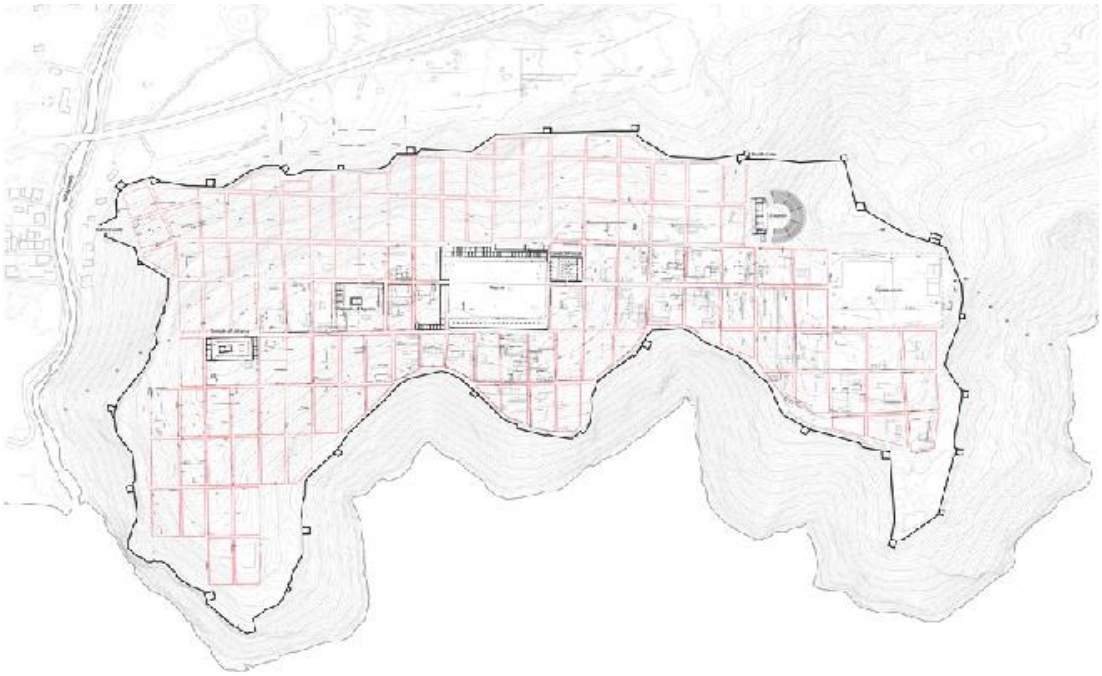
3.6.2.6. Küçük Bir Plato Üzerine Kurulmuş Kıyı Polisleri: Notion

Yunanca *"güneydeki yer"* anlamına gelen Notion, küçük bir tepe üzerine kurulmuştur.[919] Günümüzde Ahmetbeyli olarak adlandırılan Notion; İzmir'den gelen ve Menderes'e uğrayan yolun güney ucunda (yani Kolophon kenti alanının önünden, Klaros tapınağı kalıntılarının batı yakınından geçtikten sonra, tam olarak Ahmetbeyli köyünün ve dolayısıyla Seferihisar, İpsili/Doğanbey üzerinden gelen kıyı yolu ile orada birleşen yolun ucunda) deniz kıyısında ve Ahmetbeyli Kumsalı doğu bitişiğinde olan yüksekliği az bir tepe düzlüğünde yer almaktadır.[920]

Denizin yanı başında yükselen bir tepe üzerindeki konumu, yakınındaki küçük ırmağı ve vadideki mütevazı toprakları ile tipik bir Yunan polisidir. Kentin kurulduğu yükselti 1 km. uzunluğunda olup, iki tepe ile aralarındaki beli içerir. 3.22 km. boyunca uzayıp giden bir savunma duvarı tüm yükseltiyi çevrelemiştir. Batı tepede küçük bir tapınak bulunmaktadır. Tapınağın doğusunda bir sunak, çevresinde ise stoalar vardır. Bele inen yamaç üzerine agora yerleştirilmiştir. Doğu tepesinde ise tam olarak belirlenemeyen fakat ikinci bir agora olduğu tahmin edilen bir yapı ve tiyatro bulunmaktadır. Yerleşmenin kuzeyindeki tepenin batı yamaçlarında büyükçe bir nekropolis vardır. Mezarlar ya düşeylemesine toprağa ya da yataylamasına kayalara açılmış, nadiren toprak üstüne inşa edilmiştir. Yerleşmenin batısında, ırmağın karşı yakasında, kıyıya yakın bir mağara bulunmaktadır.[921]

---

[918] Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 144-145.
[919] Yılmaz, *Ancient Cities of Turkey*, s. B-12.
[920] Bilge Umar, *Ionia*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 141.
[921] Bean, *Eskiçağda Ege Bölgesi*, s. 168-169.

Görsel 37: *Notion kent planı.*[922]

Notion'un bulunduğu tepe, güneye, denize doğru, boynuz şeklinde iki yarımadacık çıkıntısı uzatmaktadır. Bunların ortasında, doğu yanında ve batı yanında bulunan deniz girintilerinin her biri, büyük bir ihtimalle liman olarak kullanılmış; hatta doğu yandaki çıkıntıdan aşağıya doğru bir merdiven de işlenmiştir. Ama muhtemelen ana liman olarak Notion kumsalı kullanılmıştır.[923]

3.7. Batı Anadolu'da Kurulan Polis Birlikleri

Antik Yunanlıların Ege kıyılarına yerleşmesi üç grup halinde gerçekleşmiştir. Bu gruplardan Aiolisler (kuzeyde), İonlar (ortada) ve Dorisler (güneyde) çok sayıda yerleşim yerleri kurmuşlardır. Bu gruplardan İonlar, gerek iktisadi faaliyetleri gerekse kültürel bakımdan en önemlileri olarak bilinmektedir.[924]

3.7.1. Paninonia Birliği

Ionia Batı Anadolu'nun kıyı şeridindeki, İzmir'in güneyinde ve batısında kalan bölgeyi kapsayan ve güneyde, Menderes Irmağı ağzı bitişiğindeki yarımadayı içine alan anakara parçasına denmektedir.[925] Doğuda Lydia, güneyde Karia, kuzeyde Aeolis

[922] http://exhibitions.kelsey.lsa.umich.edu/urban-biographies/notion.php (Erişim Tarihi: 07.09.2019)
[923] Umar, *Ionia*, s. 146.
[924] Reinhard Stewig, *Batı Anadolu Bölgesinde Kültür Gelişmesinin Ana Hatları,* (Çev: Ruhi Turfan-M. Şevki Yazman), İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, 1970, s. 14.
[925] Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, s. 1.

ile komşu olan İonia Bölgesinin batısı Ege Denizi ile çevrelenmektedir. Antik çağlarda bölgenin kuzey sınırını İzmir Körfezi oluşturmaktaydı.[926] Dor istilaları sonucunda Yunanistan'ın üç farklı boyu olan Aiol, İon ve Dorlar Küçük Asya'ya göç etmişlerdir. Batı Anadolu kıyı şeridinde kuzeyden güneye sıralanan bu üç halk arasında kuşkusuz en fazla öne çıkanı İonlar olmuştur.[927]

Heredotos'un verdiği bilgilere göre Panionion'un konumu;

> *"Panionion Mykale burnunda kutsal bir yerdir; kuzeye doğru bakar; tüm İonlar'ın katıldıkları bir antlaşma ile Poseidon Helikonios'a adanmış bir bölgedir. Mykale anakarada bir burundur, Samos yönünde batıya doğru uzanır"*[928] *Panionion'da toplanan Ionlar, kentlerini bizim yeryüzünde bildiğimiz en güzel gökyüzü altında ve en güzel iklimde kurmuşlardır. Ne daha kuzeydeki bölgeler, ne de daha güneyde kalanlar Ionia ile bir tutulamaz, hatta ne doğusu ne de batısı; kimisi soğuk ve ıslak, kimisi sıcak ve kurak olur."*
>
> Herodotos sayıları on iki olan bu Ion kentleri hakkında şunları söylemektedir:
>
> "*… Dile gelince hepsi aynı ağzı kullanmazlar; dört değişik konuşmaları vardır. Güneyden başlayarak ilk kentleri Miletos'tur, hemen sonra Myus ve Priene gelir; Karia'da kurulmuş olan bu kentler aynı bölge dilini konuşurlar. Lydia'da Ephesos, Kolophon, Lebedos, Teos, Klazomenai, Phokaia vardır. Bunların dili daha önce saydığımız kentlerin diline hiç uymaz, hepsi de ortak bir bölge dili konuşurlar. Bunlardan başka üç Ion kenti daha vardır ki, ikisi Samos ve Khios adalarındadır, üçüncüsü Erythrai anakarasındadır. Bunlardan Khios ve Erythrai aynı bölge dilini konuşur, Samosluların ise kendilerine özgü ayrı bir dilleri vardır. Böylece birbirinden ayrı dört bölge dili çıkmış olur ortaya."* [929]

Paninonia, İonia yöresinde ilk Yunanlıların görüldüğü dönemde, Ephesos (Selçuk) güneyine ikamet eden İonlardan Melia halkının kutsal yeriydi. Güçlü İon kent-devletleri bu halka savaş açıp topraklarını elinden alınca, Melialıların kutsal alanı yani Panionion, tüm İon kentlerinin de kutsal alanı olarak kabul edilmişti. Bu olay üzerine, İon birliğini oluşturanlar, on iki polis olarak belirlendi ve İonia toprakları bu polisler tarafından paylaştırıldı.[930] Politik bir birleşme olarak kabul edilebilen[931] Paninonia Birliğini (İonia Birliği) oluşturan on iki polis Miletos (Milet), Myus (Söke-Milas),

---

[926] Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 81-84.
[927] Fatma Sevinç Erbaşı, "Ion Polislerinin Pers İstilasına Kadar Yakındoğu Devletleriyle İlişkileri," *Folklor/Edebiyat Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 68, 2011/4, s. 62.
[928] Herodotos, *Tarih*, I: 148.
[929] Herodotos, *Tarih*, I: 142.
[930] Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, s. 230.
[931] Uhlig, *Avrupa'nın Anası: Anadolu*, s. 206.

Priene (Güllübahçe/Söke), Ephesos (Selçuk), Kolophon (Değirmendere), Lebedos (Seferihisar ve Selçuk arasında), Teos (Sığacık), Klazomenae (Urla), Phokaia (Foça), Samos (Sisam Adası), Khios (Sakız) ve Erythrai (Çeşme/Ildırı) idi.[932] MÖ. yaklaşık 700'lerde kurulduğu tahmin edilen Panionia Birliği'nin dini bir birliktelik olduğu bilinmektedir.[933] Bu polislerin birlik olması, birliğe dâhil olan polisler arasındaki barışın sonsuza kadar süreceğinin bir garantisi değildi ve İonia Birliği'nin dışında tutulmak, İon kültürünün çeşitli gelişme aşamalarında o kültür dışında kalmış olmak anlamına gelmiyordu.[934] Bu birliğe katılan polisler siyasi olarak birbirlerinden tamamen bağımsızdılar. Sonraları Smyrna polisinin de katılması ile birlikteki polis sayısı on üçe çıkmıştır. Bu birlik sayesinde MÖ. V. yüzyıla kadar İon kültürü diğer Yunan kültürlerine karşı üstünlük sağlamıştır. Ancak siyasi bir dayanışmanın olmaması sebebiyle İon toplulukları Lidya ve Pers saldırılarına karşı koyamamışlar ve nitekim bu saldırılar sonucunda bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir.[935]

3.7.2. Dor Heksapolisi

Dor Heksapolis'i (Dor Kentleri Birliği) Anadolu'nun güneybatısında bulunan, Halikarnassos (Bodrum), Knidos (Datça), Rodos, Kos (İstanköy), Lindos ve Ialysos (Rodos Adası üzerinde) adlı altı Dor polisinin bir araya gelerek oluşturdukları bir birliktir.[936] Bunlara komşu olan diğer Dor yerleşmeleri de bulunmaktadır. Fakat bu yerleşmeler asla Dor Heksapolis'ine dâhil edilmemişlerdir. Dor Heksapolis'inin kutsal alanı Knidos polisiydi ve bu kutsal alan Triopion olarak da adlandırılmaktaydı.[937] Heksapolis'in kutsal alanı Knidos'ta tanrı Apollon onuruna Dor şenlikleri (Doricia) düzenli olarak yapılır ve bu şenliklere sadece Heksapolis'in altı polisi katılabilirdi. Halikarnassos'da ilkin Dor Heksapolisi'nin bir üyesiydi; fakat daha sonra bir

[932] Serpil Aytüre, "Hellenistik Dönemde Panionion/Ionia Birliği," *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sayı 27, 2017, s. 338.
[933] Adkins, *Handbook To Life İn Ancient Greece*, s. 155.
[934] Cadoux, *Ancient Symrna*, s. 66-67.
[935] Engin Eroğlu, "Ege Göçleri ve M.Ö I. Binde Anadolu," *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2014, s.4 5.
[936] George Grote, *History of Greece*, Vol: II, John P. Jewett and Company Puplished, Boston, 1852, s. 26.
[937] George Morey Richardson, *A New Classicial Dictionary Of Greek and Roman Biography, Mthology and Geography*, Harper and Brothers Press, Newyork, 1871, s. 270.

vatandaşın kötü davranışı yüzünden birlikten çıkarılmıştır. Herodotos'un anlattığına göre olay şöyle gelişmiştir; [938]

> *"Dor Pentapolisi'ndeki eskiden Heksapolis denilirdi, öyleydi, bunlar da Triopion tapınağına öbür Dor halklarının yaklaşmaması için titiz bir dikkat gösterirlerdi; hatta kendi aralarında tapınağa karşı saygısızlık gösterenler çıkarsa, onları da içeriye almazlardı. Apollon onuruna düzenlenen törenlerde kazananlara eskiden bronz üçayaklar verilirdi ödül olarak; bunu kazanan, alıp tapınaktan dışarıya çıkaramaz, tanrıya adak olarak orada bırakırdı. Halikarnassoslu Agasikles adında birisi, bu âdeti umursamamış, kazandığı üçayağı evine götürmüş, duvara asmıştı. Bunun üzerine öbür beş kent, Lindos, İalysos, Kameiros, Kos ve Knidos, altıncısına, Halikarnassos'a tapınağın kapılarını kapatmışlardı. Onlar da onu işte böyle cezalandırmışlardı*."[939]

Halikarnassos'un birlikten çıkarılmasıyla geriye kalan beş polisin oluşturduğu birliğin adı ise Dor Pentapolis'i olarak değiştirilmiştir. Halikarnassos'un birlikten çıkarılmasının asıl nedeni; Dor kenti niteliğinin çok güçlü olmaması ve gittikçe daha da güçsüzleşmesiydi. Çünkü kent halkının önemli bir bölümü yörenin, Karialı denen yerli halkıydı; üstelik Halikarnassos'un, komşu İonia'daki, o çağın en üstün uygarlığını geliştirmekte olan İon kentleriyle yoğun bir ilişkisi bulunmakta ve İon kültürünün tesiri altına girmekteydi.[940]

3.7.3. Aiolis Birliği

Yerleşim zamanının MÖ. Yaklaşık 1300-1000 olarak tahmin edilen Aiolislerin yerleşme bölgesi tepelerden müteşekkil bir arazi ile bunların arasına ve Bakır Çayının denize döküldüğü yere isabet eden küçük alüvial bir ovadan ibaretti. Aiolis Birliği; Kyme, Larissa, Neon Teikhos, Temnos, Aigai, Myrina, Gyrneion, Pitane (Çandarlı), Symrna (Eski İzmir), Notion, Killa (Edremit yakınlarında ki Zeytinli) ve yeri tam olarak belirlenemeyen Aigiroessa olmak üzere, toplamda 12 polisin dinsel nitelikte bir araya gelmesiyle oluşmuş bir birliktir. [941]

---

[938] George E. Bean, *Eskiçağda Menderes'in Ötesi,* (Çev: Pınar Kurtoğlu), Arion Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 96.
[939] Herodotos, *Tarih*, I:144.
[940] Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, s. 231.
[941] Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, s. 229.

4. BÖLÜM

POLİSİN TARİHİ GELİŞİMİ

4.1.Arkaik Çağ'da Polis

4.1.1. Arkaik Çağ Polisinin Sosyo-ekonomik Yapısı

Mekânsal ve toplumsal olarak örgütlenmeye başlayan polis, Arkaik Çağ'da (MÖ. 750-500) en yaygın ve en etkili siyasal birim haline gelmiş ve bu dönemde tam anlamıyla oluşumunu tamamlamıştır.[942] Bu oluşumun tamamlanmasında, Yunan ekonomisinin bu dönemde canlanması ve bu tarihten itibaren nüfuzun hızlı bir şekilde artmasının olumlu bir katkısı olmuştur.[943] Arkaik Çağ'ın en önemli gelişmelerinden biri, kolonileşme hareketleri neticesinde sikkenin (metal para) Yunan dünyasına girişidir. Dolayısıyla bu dönem polislerinin sikke ile tanışması, ekonomik refah seviyesinin oldukça yükselmesini sağlamıştır. Polisin sosyo-ekonomik değişiminde önemli bir yeri olan Lidya icadı sikkenin, Arkaik Çağ'da Yunan dünyasına girişiyle, neredeyse her polis, kendi parasını basmaya başlamıştı. Bu dönemde ekonomik refah düzeyinin artışına katkı yapan bir diğer gelişmede özellikle kolonileşme faaliyetleriyle paralel bir artış gösteren köle ticaretidir.[944] Arkaik dönem polisi hakkında, günümüze ulaşan bulguların ağırlıklı olarak tipik bir kent-devleti olan Atina'ya ait olması nedeniyle, polisin oluşumunun tamamlanmasına ilişkin anlatılacak konuların çoğu sıklıkla Atina için geçerlidir. Diğer polisler kesinlikle farklı koşullar altında ve farklı nedenlerle ortaya çıkmıştır.[945]

Karanlık Çağ'da ve destanlarda sıklıkla fiziki manada bir kent olarak öne çıkan polis, Arkaik Çağ'da siyasal ve toplumsal karakteriyle öne çıkmaktadır.[946] Öyle ki politika sözcüğü etimolojik olarak polisten gelmektedir. Politika terimi, sıfat olarak kullanıldığında *politikos* yani, "polise ait olmayı" ya da *polites* yani "polisin vatandaşı," isim olarak kullanıldığında ise *ta politika* "polisin işleri" anlamlarını taşımaktadır.[947] Bu bağlamda Platon'un tanımlamalarına göre; aynı yasa altında,

[942] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 103-104.
[943] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 115.
[944] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 232-234.
[945] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 115.
[946] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 143-144
[947] Nicholas F. Jones, *Politics and Society in Ancient Greece*, Praeger Press, USA, 2008, s. 1.

birkaç insanın müşterek kararlarının birliğinde yaşadığı belirli bir yerleşim biriminin bölümüdür. Polis bu tanımlamada kişisel bağlamla topoğrafik anlayıştan ayrılmaktadır. Erken dönem stoik felsefeci Kleanthes'e göre ise polis, insanların adil bir yönetim altında sığındıkları bir ikamet yeridir. Bu yorumlamalara göre polis, yerleşim yeri olarak *(oiketerion),* ikamet edenlerin topluluğu olarak *(systemma anthropon)* ve ilk ve ikinci kavramların kombinasyonu olarak üç farklı anlamı bünyesinde barındırmaktadır. Yani polis, ikamet edenlerin topluluğunun oluşturduğu bir yerleşim yeridir. Bir diğer Stoik felsefeci olan Khrysippos'a göre ise polis, ikamet edenlerin topluluğu ve yerleşim yeridir fakat vatandaşlarla birlikte anılmalıdır. Sadece bir dizi binadan ibaret bir yapı olmayan polis, ordu, aile, yaş grupları ve evlilik gibi alanlarda da bir dizi deneyimi paylaşan yurttaşlardan oluşan bir topluluktur.[948] Kısaca polis, vatandaşlık nosyonu etrafında kurulmuş karmaşık bir hiyerarşik toplumdur.[949]

Bir polisin nüfusunu en genel ifadeyle, vatandaş olanlar (özgür) ve olmayanlar (köle) oluşturmaktadır. Sosyo-ekonomik gelişmelerin bir sonucu olan ve sınıf ayrımına dayanan bu kabul tüm Yunan polislerinde aynıdır.[950] Yurttaşlık ilkesine göre örgütlenen polis, daha özelde, yurttaş erkekleri, yurttaş kadınları, onların çocuklarını, yerleşik yabancıları, bir bütün olarak kent-devletine dâhil etmiş ayrıca, bireylere ait köleleri de nüfusuna eklemiştir. Bu bağlamda polis, çok farklı yasal ve toplumsal konumlardan gelen insanlardan oluşan karmaşık bir topluluktur.[951]

Yurttaş ya da vatandaş terimleri, Antik Yunan'da ortak dini ritüellere ve ortak bir kimliğe sahip olan ayrıca siyasal bir yapı altında birleşen insan grupları şeklinde tanımlanmaktadır.[952] Yurttaşlık: Büyük toprakları ellerinde tutan, kabilesel soy bağlarını polis içinde ayrıcalıklı bir kesim olarak örgütlemeyi başaran aristokrasi ya da *eupatridler;* soylu kökenleri olsa dahi (Solon gibi), sıklıkla ticaret ve zanaatlarla zenginleşen kentli orta sınıflar ya da *demiurgoiler*; topraklarının küçük olması sebebiyle ansızın tamamen mülksüzleşme ihtimali olan yoksul çiftçiler ya da *georgoiler* ve topraklarını kaybetmiş yani mülksüzleşmiş, bu nedenle de sıklıkla Pazar

[948] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 143-144.
[949] İan Morris, "*Kent ve Devlet Olarak Erken Polis,"* John Rich, *Antik Dünyada Kırsal ve Kent*, (Çev: Lale Özgenel), Homer Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 26.
[950] Victor Ehrenberg, *The Greek State,* Barnes&Noble, Inc Press, New York, 1960, s. 31.
[951] Martin, Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar, s. 103.
[952] Florish Van Den Eıjinde, *Cult and Society in Early Athens: Archaeological and Anthropological Approaches to State Formation and Group Participation in Attica 1000-600 BCE,* Geoberen Press, Amsterdam, 1975, s. 28.

yerinde toplanan emekçiler ya da *thetes* olmak üzere dört kategoriden meydana gelmektedir.[953]

Gerek Atina'da, gerekse Sparta'da yurttaşlığın öncelikli temel şartı özgür olabilmektir.[954] *Eleutheria* sözcüğü ile karşılık bulan özgürlük ise; köle olmayan ya da herhangi bir insana hizmet etmeyen şeklinde tanımlanmaktadır.[955] Fakat burada özgürlük, köle olmamak ile eş anlamlı değildir. Çünkü örneğin *meteikoslar* köle olmadıkları halde, bu bağlamda özgür bir sınıf olmalarına karşın, yurttaşlık hakkına sahip değillerdir. Burada kastedilen özgürlük; meteikosları da, kadınları da eksikliğiyle kabul eden bir özgürlüktür. Başka bir dile karşılığı olmayan hem kişiyi hem de polisi niteleyen *eleutheria* sözcüğü, "başına buyruk" bir anlamı da bünyesinde barındırmaktadır. Bireyi niteleyen başına buyrukluk; çalışıp çalışmama özgürlüğünü, özellikle başkası için çalışmak zorunda olmamayı, yani efendisizliği temsil etmektedir. Polis için kullanıldığında ise; herhangi bir polisin başka bir polise haraç ödemek zorunda kalmamasını, onun için çalışmak zorunda olmamasını ve sadece kendi yurttaşları tarafından yönetilen bir polis akla gelmektedir. Bu bağlamda özgürlüğünden ve yurttaşlığından söz edilemeyen en önemli ve en aşağı sınıf kölelerdir. Meteikoslar, çalışan sınıflar olup sıklıkla ticaretle ya da zanaatla uğraşırlardı. Meteikosların kazandıkları ya da biriktirdikleri servetlerine polis tarafından el koyulabilirdi. Kanuni bir hakları olmayan, kendi adlarına yurttaşlarla hukuki ilişkiler kuramayan, bu anlamda adeta reşit kabul edilmeyen, örneğin bir yurttaştan gayrimenkul kiralayabilmek ya da satın almak için başka bir yurttaşın vesayetine muhtaç olan (örneğin: Bir meteikos olan Aristoteles, ders vereceği yeri, bir yurttaşın vesayetiyle edinebilmişti) meteikoslar da bu bağlamda özgür bir sınıf olarak kabul edilmezlerdi. Kadınların özgürlük durumu da bu sınıflardan pek faklı değildir. Köle sayılmayan ve hatta ev kölelerini bir nevi yönetmekle sorumlu olan kadınlar meteikos sınıfına da dâhil değillerdir. Fakat temel görevleri çalışmak, hane içinde kimi işleri yönetmek ve üretmektir. Bütün bunlara rağmen özgür olmayan kadınların yaşam alanı sadece oikos sınırları dâhilindedir.[956] Oikos sınırları içinde üstlendiği görev ve

[953] Janet Coleman, *A History of Political Thought: From Ancient Greece to Early Christianity,* Blackwell Puplishers, USA, 2000, s. 34.
[954] Mehmet Ali Ağaoğulları, *Batı'da Siyasal Düşünceler: Sokrates'ten Jakobenlere,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 43-45.
[955] Coleman, *A History of Political Thought,* s. 34.
[956] Ağaoğulları (vd.), *Batı'da Siyasal Düşünceler: Sokrates'ten Jakobenlere*, s. 43-45.

sorumlulukları bakımından oldukça aktif olan kadın, polisin kamusal alanından dışlanmış ve bu alandaki aktifliği katı bir şeklide reddedilmiştir.[957] Polis yaşamında özgür olan tek kişi yurttaştır. Yurttaşa bu özgürlüğü sağlayan şey ise, polise ilişkin özgürlük eksikliğinin (kölelerin, kadınların ve meteikosların) varlığı ve onların çalışmak zorunda olmasıdır. Bu bağlam içinde, polis yurttaştan, yurttaş polisten farklı bir şey değildir.[958]

Yalnızca özgür erkeklerin vatandaş olarak kabul edildiği polis topluluğunda, yasalara göre; vatandaşlık hakkına sahip olmak için Atinalı olan bir anne-babadan doğmak gerekir ve bu hakka köleler, meteikoslar ve on sekiz yaşın altındaki erkek çocukları sahip olamazdı.[959] Kadınların siyasal bir hakkı yoktu ve vatandaş sayılmazlardı. Yasal olarak eşlerinin koruması altında olan kadınlar, dini törenler dışında politik ve sosyal yaşamda çok etkin değillerdi.[960] Onların yaşam alanı mekânsal olarak sınırlanmış ve evden ibaret olmuştur. Etkin olanlar ise sadece aristokrat kadınlardı ve bunların kısmen de olsa siyasal hakları bulunmaktaydı.[961] Polis yaşamında sosyal ve siyasal bir kimliği olmayan kadınlar yalnızca bazı dini kültlere katılma hakkına sahiptir.[962] Kadınların polise karşı en temel vazifesi polisin varlığının ve sürekliliğinin sağlanması için yasal mirasçılar dünyaya getirmek yani çocuk doğurmaktır. Bu faaliyetin gerçekleşmesi içinde yasal bir kurum olan evlilik, polisin güçlenmesi ve büyümesi için en önemli kurumlardan biri olarak kabul edilmekteydi.[963] Yunan polisi ortak bir atadan geldiğine inanan erkek grupları ve aile üzerine kurulmuş ve bu fikirler onların zihninde, derin bir şekilde kökleşmiş olup tüm yaşamları boyunca devam etmiştir.[964]

Bağımsız olarak varlığını sürdüren her polis kendi sınırlarına, kendi yasalarına, kendi yargı sistemine, kendi vergilerine ve kendi para birimine sahiptir. Bu kurumların

[957] Nancy Demand, *Birth, Death, and Motherhood in Classical Greek*, Johns Hopkins University Press, London, 1994, s. 127.
[958] Ağaoğulları (vd.), *Batı'da Siyasal Düşünceler: Sokrates'ten Jakobenlere*, s. 43-45.
[959] Mary Jean E. McNamara, *A Survey of Athenian Block Grants of Citizenship,* University of New York, Master of Thesis, 2017, s. 3.
[960] Jayoung Che, "Citizenship and the Social Position of Athenian Women in the Classical Age: A Prospect for Overcoming the Antithesis of Male and Female," *Athens Journal of History*, Vol: 3, No: 2, 2017, s. 99.
[961] Adkins, *Handbook To Life İn Ancient Greece,* s. 29.
[962] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 77-78.
[963] Sarah B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves Women in Classical Antiquity*, Pimlico Press, New York, 1994, s. 33-50.
[964] Nilson, *Cults, Myths, Oracles and Politics in Ancient Greece*, s. 65.

birçoğunun temeli Arkaik dönemde atılmıştır.[965] Küçük, kendine yeter ve her biri ayrı bir yılbaşı tarihi seçecek kadar özgürlüklerine düşkün olan polisler, aralarında ancak dışarıdan bir saldırı gelince birleşirlerdi. Bunun dışında polisler arasında her zaman rekabet ve savaşlar söz konusuydu.[966] Polis, bir vatandaşın hem somut olarak yaşam alanı hem de devleti olarak görülmekteydi.[967] Kapalı ve başına buyruk bir polis, vatandaş için her şey demekti. Yunanlılar için polis dışında bir yaşam düşünülemezdi. İnsanlar hücreler, polis ise organizmadır, dolayısıyla insanlar hücrelerden oluşsa bile polis onlardan daha fazlasıdır. Her türlü varoluş salt onunla anlam kazanır, insani değerler onunla tamamlanır. Her kültürün, her etiğin, hatta her dinin taşıyıcısı olarak görülen polis, bütün bunların ötesinde aynı zamanda bir sanat eseridir. Taşınabilir olarak nitelendirilebilen polis, vatandaşlar nereye yerleşirse, orada yeniden oluşabilirdi.[968] Bütün gücünü ve onurunu bir polise dâhil olmaktan alan bir vatandaş için en kötü durum, herhangi bir polise dâhil olmamasıydı. Öyle ki vatandaşlık haklarının kaybı dahi*, "onursuz olmak"* anlamına gelen *"atimia"* ve benzer bir şekilde, *"işe yaramaz"* anlamındaki *"achrestos"* terimleri ile ifade edilmekteydi.[969] Yunanlılarda değişen politik yaşam yani polisin gelişimi, Yunanlıları barbarlardan (Yunan olmayan) ve insanı hayvandan ayıran bir ölçüt olarak görülmekteydi.[970] Her Yunanlı kendini ilk olarak bir yurttaş olarak algıladığından, yaşamı polis gerçeği ile koşullandırmıştır. Polis dışında o hiçbir şeydi, daha doğrusu olsa olsa *"konuşan bir hayvan"* yani bir köle ya da uygar insana özgü haklardan yararlanamayan bir yabancı (metoikos) olabilirdi.[971]

Her polisin üç temel niteliğe sahip olması gerekmekteydi. Bunlardan ilki kendi yurttaşları ve kendi yasaları aracılığıyla kendi kendini idare etme *(autonomia)*; ikincisi idari ve ekonomik açıdan kendi kendine yeterlilik *(autarkheia)* ve üçüncüsü ise bağımsız yani özgür *(eleutharia)* olmasıydı. Başka bir ifade ile polis yasama, yürütme

---

[965] Léopold Migeotte, *The Economy of the Greek Cities: From the Archaic Period to the Early Roman Empire,* (Translated: Janet Lloyd), University of California Press, London, 2009, s. 36.
[966] Kürşat Bumin, *Demokrasi Arayışında Kent,* Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 37
[967] Ehrenberg, *The Greek State*, s. 88.
[968] Egon Friedell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi,* (Çev: Necati Açа), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999, s. 108.
[969] Robin Osborne, *The Short Oxford History of: Classical Greece 500-323 BC,* Oxford University Press, New York, 2000, s. 57.
[970] Pierre Vidal-Naqueti Beasts,*"Humans and Gods: The Greek View"* Johann P. Arnason-Peter Murphy (Ed.), *Agon, Logos, Polis: The Greek Achievement and its Aftermath*, Franz Steiner Verlag Stuttgart Puplished, Germany, 2001, s. 130.
[971] Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi,* V Yayınları, Ankara, 1989, s. 5.

ve yargı erkinin yurttaşlara ait olduğu bir örgütlenme olarak görülebilmekteydi. Fakat bu erki elinde bulunduran yurttaşlarla, sadece yurttaş bir babadan doğan, yetişkin erkekler kastedilmekteydi. Her polis temelde bir yurttaşlar topluluğuydu ve yurttaşlık hakkı genel kural olarak ancak doğum yoluyla kazanılırdı. Yurttaş olmayan erkeklerin kent için yapacakları sıra dışı hayırlar yoluyla yurttaşlık hakkı edinebilmeleri istisnai de olsa mümkün olabilmekteydi. Yargıda ve yönetimde görev alma ve kent teritoryumunda arazi ve konut edinme hakkından sadece yurttaşlar yararlanabilirdi. Vatandaşlık hakkı; savaş alanından firar etme, zimmete para geçirme, rüşvet alma, üç defa yalancı şahitlik yapma veya üç defa haksız suçlamada bulunma, ebeveynlere kötü muamele gibi suç işleyenlerden sadece mahkeme kararı ile geri alınabilirdi. Vatandaşlıktan çıkarılan kişi, Halk Meclisi kararıyla hakları geri verilene kadar yasa teklifinde bulunamaz; davacı, tanık, asker, memur olamaz ve kült topluluklarına katılamazdı.[972]

Polislerin çoğu orta ölçektedir ve ortalama 3.000 ile 4.000 kadar nüfusa sahiptir. Polislerin nüfusu ekilebilir arazinin azlığı ve su miktarının kıtlığı tarafından sınırlanmaktaydı. Fakat dönemin en büyük polisi olan Atina, MÖ. V. yy'da kölelerle birlikte 100.000 kişilik bir nüfusa sahiptir.[973] Fiziksel çevre olarak küçük ebatlara sahip olan polis, sıklıkla 5.000 yetişkin erkek nüfusuna sahiptir. Daha büyük polislerin ise, 35.000 ila 40.000 civarı vatandaşı bulunmaktadır. Nüfusun geri kalanını ise, kadınlar, çocuklar, yabancılar ve köleler oluşturmaktaydı.[974] Yüzölçümleri ve nüfusları açısından aralarında büyük farklılıklar olan polislerin birçoğunun yüzölçümü, 1000 km^2'yi geçmezdi. Messenia'yı topraklarına katıp Peloponnesos'un beşte ikisine sahip olan Sparta, 8400 km^2 lik alanıyla Yunan dünyasının en büyük polisi konumundaydı. Sparta'dan sonra en büyük polis, Syrakusai (4700 km^2), Atina (2650 km^2), Argos (1400 km^2) ve Korinthos (880 km^2) idi. Polislerin nüfusları ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Hippodamos'un bir ideal olarak saptadığı 10.000 yurttaşa sahip olan polis sayısı en fazla yirmi kadardı.[975] Çok fazla nüfusa sahip olmayan polislerin ideal olarak görülen nüfusu 10.000 kadardı. Atina, Perikles'in idaresi altında bulunduğu en parlak devrinde; 20.000 ilâ 30.000 arasında bir nüfusa sahip olmuştur.

[972] Takmer, *Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I,* s. 490-497.
[973] Alparslan Aliağaoğlu- Abdullah Uğur, *Şehir Coğrafyası,* Nobel Yayınları, Ankara, 2010, s. 23.
[974] Perry, *Western Civiliztion: A Brief History,* s. 56.
[975] Aristoteles, *Politika,* II: 8.

Peloponnesos savaşları sırasında ise, bütün polislerin nüfuslarının toplamı (Kadınlar, çocuklar ve köleler dâhil) sadece 200.000 kadardı. Polislerin nüfusuna köleler, misafirler ve yabancılar dâhil edilmez ve bu sayının içine ancak, devletin esas parçası olan vatandaşlar dâhil edilmekteydi.[976] Polislerin nüfusu savaşlar nedeniyle büyük oranda farklılıklar gösterebilirdi. Örneğin; en büyük polis olarak bilinen Atina'nın nüfusunun, Peloponnesos Savaşından önce, 300.000-350.000 civarında, Sparta'nın ise 280.000-300.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.[977]

4.1.1.1 Polisin Gelir Kaynakları

Antik Yunan'da bütün polislerin en önemli geçim kaynağı polisin kontrolündeki tarım topraklarıydı ve kentlerde toprağa dayalı ekonomi oranı yüzde elli ile doksan arasında değişmekteydi. Bu nedenle toprak sahibi olmak, birçok insanın fiziksel, sosyal ve politik yaşamı için hayati bir önem taşımaktaydı.[978] Polislerin düzenli gelirleri oldukça sınırlıydı. Birçok polis arasından yalnızca Atina'da, Bronz Çağı'ndan beri kullanılan Attika'daki Laurion gümüş madenleri düzenli bir gelir getirirdi. Burada yaklaşık 16 kg. maden cevheri işlenerek 4 gr. ağırlığında bir drahmilik[979] sikke elde edilmekteydi. Oldukça büyük olan bu maden ocağında çalışan insan sayısı, tarım alanında çalışan insan sayısından fazlaydı.[980] Maden geliri dışındaki önemli gelirden biri de vergilendirmeydi ve bazı durumlarda kolonilerini kontrol eden metropoller, bu sayede gelir elde etmekteydi.[981] Bütün polisler temel olarak kırsallarına bağımlıydı.[982] Polisler ihtiyacı olan ürünleri kendileri üretmekten ziyade, sıklıkla ekonomik açıdan kendine yeten köylerden ya da dışarıdan temin ederlerdi.[983] Öyle ki diğer bütün polislerden farklı gelirlere ve çok fazla nüfusa sahip olan Atina, Klasik Çağ'a gelindiğinde, çok kalabalık olan nüfusu için oldukça büyük miktarlarda tahıl ihracatı gerçekleştirecektir.[984] Klasik dönem Atina'sı gibi, çoğu polisin elde ettiği ürünler

[976] Özkan Tikveş, "Eski Yunan'da Devlet Anlayışı," *İstanbul Üniversitesi Hukuk Mecmuası,* Cilt: 35, Sayı: 1-4, 1969, 168.
[977] Glotz, *Ancient Greece at Work*, s. 29-34.
[978] Muzaffer Demir, *Antik Yunan Kentlerinin Ekonomisi (MÖ. 600-300),* Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler-1, Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, Yayın No: 2010-67, İstanbul, 2010, s. 468.
[979] Drahmi: AntikYunanlılarda gümüş sikkesine verilen addır. (Bilgi için bkz: Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü*, s. 63).
[980] Demir, *Antik Yunan Kentlerinin Ekonomisi (MÖ. 600-300)*, s. 468-478.
[981] Demir, *Antik Yunan Kentlerinin Ekonomisi (MÖ. 600-300)*, s. 468-478.
[982] Morley, *Ancient History,* s. 4.
[983] Özlem Çevik, *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2005, s. 71.
[984] Michael Whitby, "*The Grain Trade of Athens in the Fourth Century BC."* Helen Parkins-Christopher Smith, *Trade, Traders and the Ancient City*, Routledge Press, New York, 1998, s. 99.

yalnızca kendi halkına yeter, hatta çoğu zaman kendisine dahi yetersiz kaldığı zamanlar olurdu. Bu durum tarımsal üretimin yükselişe geçtiği Klasik dönemde dahi devam etmiş, ürün fazlasının olmayışı da ürünlerin dışarıya satılmasını engellemiştir.[985] Örneğin, Yunan dünyasının en büyük polisi olan Atina, sıklıkla Sicilya, Karadeniz ve Mısır gibi bölgelerden de tahıl tedarik ederdi.[986] Atina gibi özel durumlara sahip olmayan herhangi bir polis ise, sınırlardan, mal giriş ve çıkışlarından, transit gümrüğünden özel durumlarda kent kapısından geçişlerde ve eğer varsa limanın kullanımından bir gelir kazanmaktaydı.[987]

Atina'da düzenli bir gelir yoktu. Bu nedenle büyük festivallerin çoğunun ve çok sayıda trieres'in (üç sıra kürekli savaş gemisi) maliyeti en zengin 1200 kadar yurttaş tarafından karşılanmaktaydı. Belli bir etkinlik için ödeme yapmayı seçen veya ödeme yapmaları için seçilen Atinalılar, belli dramalar veya dini festivaller için ödeme yapar bunun yanı sıra aktörleri ve müzisyenleri de seçip yetiştirirdi. Bu ihtiyaçlara *leitourgia* (kamu hizmetleri) denirdi. Mesela, bir trierarkhos'un[988] kamu hizmeti, bir trieres'i inşa etmek, donatmak, mürettebatı bulmak ve gemiyi yönetmekti. Bu zor bir işti fakat şerefe ve arete'ye (mükemmellik) düşkün olan Atinalılar, özellikle MÖ. V. yüzyıl boyunca bu tür işleri büyük bir istekle ve cömertlikle yapmaktaydılar.[989]

Kafa ya da gelir vergisi ve ürün vergisi ile ilgili kanıtlar oldukça az olup, benzer şekilde konut ve arazi vergisi de istisnai durumlarda alınan vergilerdendir. Polis, bu vergi ve harçların toplanması hakkını açık arttırmayla en çok para teklifinde bulunan mültezime belli bir süreliğine kiralar ve böylece söz konusu gelir, kentin herhangi bir zahmete girmesine gerek kalmadan temin edilmiş olurdu. Sözleşmede taahhüt edilen kira bedelinin üzerinde toplanan her vergi de sözleşme sahibi mültezime kâr olarak kalırdı. Her polisin, bu gelir kalemini bir şekilde garanti altına almak istediğinden mültezimin kira bedeli tutarında kefiller göstermesi ve bunlara kârdan kefalet oranında pay vermesi gerekmekteydi. Polisler asıl gelirlerini kamu arazilerinden, gümrük

[985] C. M. Reed, *Maritime Traders in the Ancient Greek World*, Cambridge University Press, New York, 2003, s. 50.
[986] Errietta M.A. Bissa, *Governmental Intervention in Foreign Trade in Archaic and Classical Greece,* Brill Press, London-Boston, 2009, s. 170.
[987] Emily Mackil, Creating a *Common Polity: Religion, Economy and Politics in the Making of the Greek Koinon,* University of California Press, Los Angeles, 2013, s. 289-291.
[988] Trierarkhos: Antik Yunan'da savaş gemilerinin yani trieres'in en yüksek rütbeli kaptanına verilen addır. (Bilgi için bkz: Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü,* s. 233).
[989] Rodgers, *Antik Yunan,* s. 71.

vergilerinden, mahkeme harçlarından ve para cezalarından elde etmekteydi. Polislerin temel geçim kaynağını hububat, arpa, buğday, meyve, zeytinyağı ve şarap gibi ürünler oluşturmakta olup, bunun dışında hayvan besiciliği de önemli bir gelir sağlamaktaydı. Üreticilerin yetiştirdikleri ürünlerin ticareti, tüccarlar tarafından ticaret merkezlerinde yapılmaktaydı. Bu ürünler daha sonra yerel satıcılar tarafından perakende olarak satılmakta ve ordunun ihtiyaçları da yine tüccarlar tarafından temin edilmekteydi. Deniz ürünleri ve tuz gibi özel mallar için ise agoranın dışında ayrı satış noktaları bulunmaktaydı. [990]

4.1.2. Polisin Tinsel Yapısı

Antik Yunan uygarlığının simgesi olan polisin kutsal bir niteliği bulunmaktaydı. Polis, tanrıların Yunanlılara bağışladığı çok değerli bir armağan olarak kabul edilirdi.[991] Her polis kendine özgü tanrıları, tapımları ve tapınakları olan kutsal bir bütün olup, her biri farklı bir tanrıya sahiptir.[992] Polislerin birçoğu, her zaman yabancılara sıkı sıkıya kapalı olan bireysel klanlarla birlikte yerel tanrılara ve ayrıca iç içe geçmiş kültlere sahiptir. Polisin bu niteliği Yunanlı olmayan herhangi bir yabancıyla Yunanlı bir kimse arasında yakın ilişki kurulmasını engellemekteydi.[993] Din, toplumsal yaşamın hemen hemen her alanında kendini gösteren bir niteliğe sahipti. Öyle ki bir yurttaşı tanımlayan temel niteliklerden birisi, onun polisin dinine sahip olup olmamasıydı. Hatta bir kişi yurttaşlığa kabul edilirken ettiği yeminde, polisin tanrılarının tapımına bağlı kalacağını ve bunlar için savaşacağını önemle belirtirdi. Her yurttaş, yaşamını polisine özgü tanrıların koruması altında sürdürür, yabancı ise bu tanrıların korumasından yoksun olan kişi olarak dışlanırdı.[994]

Din yurttaşlar arasında birleştirici bir bağ konumundaydı. Yunanlılarda, Olympos'un on iki tanrısı başta olmak üzere her tanrı için tapınaklar inşa edilmekte; kimi zamanda tapınaklardan bağımsız olarak tarım amaçlı kullanım için onlara araziler *(temenos)* tahsis edilmekteydi. Sıklıkla adakların ve onurlandırma törenlerinin gerçekleştiği yer olarak kullanılan tapınak alanları, tarım, konut yapımı ve ölü gömme gibi amaçlar için

[990] Takmer, *Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I,* s. 543-551.
[991] Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, s. 5.
[992] Noel Robertson, *Religion and Reconciliation in Greek Cities: The Sacred Laws of Selinus and Cyrene,* Oxford University Press, New York, 2010, s. 10-11.
[993] Michael Bakaoukas, "Tribalism&Racism Among the Ancient Greeks," *Anistoriton Journal,* University of Piraeus, Vol: 9, 2005, s. 8.
[994] Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, s. 5.

kesinlikle kullanılamazdı. Bununla birlikte herhangi bir tanrıya ait arazi, tıpkı diğer kamu arazileri gibi tapınak idaresi tarafından kült amaçlı kiralanabilmekteydi. Polisin resmi kültlerinin yanında özel şahıslar tarafından farklı kültler için oluşturulmuş dernekler de bulunmaktaydı. Tanrılara, işliklerde üretilen ürünlerin yanı sıra başka adaklarda adanmakta ve kurban sunuları yapılmaktaydı. Tanrılar için ayrıca büyük masraflı şenlikler de düzenlenirdi. Polisin dinsel yaşamında tanrıların yanında bir soyun en eski ve çoğu zaman en muktedir üyesi, dolayısıyla atası olarak görülen mitolojik bir kahraman için de kült kurulabilmekteydi.[995]

Temenos sözcüğü Homeros'un tasvir ettiği dünyada, beylere ayrılmış verimli araziler için kullanılırken,[996] tanrıların da kimi zaman içinde sunakta bulunan bir temenosa sahip oldukları görülmektedir.[997] Temenos daha sonraki dönemlerde daha çok dinsel bir içerik kazansa da bereketli arazi anlamını her zaman korumuştur. Başlangıçtaki anlamına uygun olarak temenos; bir tanrıya ait olan ve kiraya verilerek bu gelirle tapınağın hem ihtiyaçlarının hem de kült gereklerinin yerine getirildiği araziyi tanımlamaktadır. Bir temenosun en önemli belirleyicisi sınır taşları veya bu sınırları çevreleyen duvarlardır. Kirlilik getirdiğine inanılan, doğum ve cinsel ilişki gibi olayların yasaklandığı temenos sınırları içinde, kült öncesi arınma için su tankları bulunmaktadır.[998] Polisler, kuruluş biçimlerine, yüzölçümlerine ve nüfuslarına ilişkin farklılıklar göstermekle birlikte, özde aynı niteliklere sahiptirler. Uygarlığın simgesi olarak görülen polis, kutsal bir niteliği sahiptir. Bu bağlamda polis düzenini bozan bir kişi, tanrılara karşı gelmiş sayılmaktadır. [999]

Polisin uzun süre varlığını korumasında sahip olduğu dinsel karakteri önemli bir yere sahiptir. Polislerin varlıklarını uzun bir süre sürdürebilmelerini, yalnızca Yunan yarımadasının coğrafi koşullarına bağlayan yaygın bir kanı doğru bir kanı olsa da bu tek başına yeterli değildir. Çünkü bu kanı, aralarında dağlar ya da herhangi bir coğrafi engel olmayan polislerin tek bir merkezi otorite altında birleşmemesini açıklamada yetersiz kalmaktadır.[1000] Bu bağlamda; Fustel De Coulanges, dinsel inançlara dikkat çekmektedir. Ona göre; polisler arasında aşılması dağlardan daha güç olan bir engel

[995] Takmer, *Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I,* s. 534-535.
[996] Homeros, *Odysseia,* VI: 293.
[997] Homeros, *İlyada,* VI: 194.
[998] Takmer, *Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I,* s. 535-538
[999] Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi,* s. 4-5.
[1000] Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi,* s. 6.

vardı ve bu engel din idi. Her polisin diğerlerini yabancı olarak görmesine neden olan kendine özgü kutsallığı, tanrıları ve tapımlarıydı.[1001] Gerek polisin yetkinliğine ilişkin inanç, gerekse bu dinsel inançlar nedeniyle, polisler zaman zaman ortak bir düşmanı püskürtmek ya da ortak bir çıkar elde etmek amacıyla, kendi aralarında anlaşmalar yaparak geçici bağlaşmalar, gevşek federasyonlar kurmakla birlikte, tam anlamıyla siyasal bir birleşmeyi gerçekleştirememişlerdir.[1002]

Siyasal birleşmenin gerçekleşememesinin bir diğer nedeni de polislerin ilişkilerinin, barıştan ziyade savaş üzerine kurulmasıydı. Bu nedenle askeri bir birim olan polis, yurttaşlarını birer asker olarak yetiştirir, Yunanlıların çok önem verdikleri spor etkinlikleri bile, askeri amaçlara yönelik bir biçimde düzenlenirdi. MÖ. 650 dolaylarında askerlik taktiklerindeki önemli bir değişiklik, yani falanj[1003] düzeninin bulunması, polis içi disiplin ve dayanışma duygusunu güçlendirici bir etki yapmıştır. Bu yoğun duygu, her yurttaşın üyesi olduğu ve hizmet etmekten kişisel bir doyum bulabildiği polisinin ululuğundan ve görkeminden ateşli bir ortak kıvanca kapılmasının temelini oluşturmaktaydı. Böylece Kahramanlık Çağı'na özgü yarışmacı bireysel atılganlığın polisle ilgili ortak ilgi alanlarına aktarılması sonucunda kahraman rolünü birey değil, polis oynamaya başladı. Polisler arası mücadeleler sonucunda merkezi bir devletin ortaya çıkamamasının bir diğer nedeni de, içlerinden hiçbirinin bunu başarabilecek denli güçlü olmaması, buna karşılık hepsinin sivrilen bir polisi (en azından aralarında bağlaşmalar kurarak) engellemeye yetecek kadar bir gücü ellerinde bulundurmalarıydı. [1004]

Antik Yunan polisinin varlıklarını uzun süre sürdürmesinin nedenleri arasında, polisin *"yetkin siyasal toplum"* mitosu ile donatılmış olması ve [1005] coğrafyanın fiziki olarak parçalı bir yapıya sahip olmasıyla ortaya çıkan siyasi parçalanmışlığın merkezi bir imparatorluk kurulmasına imkân tanımaması yer almaktadır.[1006] Zira diğer medeniyetlerde kent devletlerinin kısa ömürlü olmasının en önemli nedeni de güçlü

[1001] Coulanges, *Antik Site*, s. 131-138
[1002] Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, s. 6.
[1003] Falanj: Birleşmiş bir kitle durumunda koşup saldıracak biçimde eğitilen, derinlemesine sekiz sıradan oluşturulan ve omuz omuza savaşan askerlerden kurulu piyade düzenidir. (Bilgi için bkz: Çıvgın-Yardımcı, *İlkçağ Tarihi,* s. 146).
[1004] İzzet Çıvgın-Remzi Yardımcı, *İlkçağ Tarihi,* Maya Akademi Yayınları, Ankara, 2007, s. 145-146.
[1005] Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, s. 1.
[1006] M.M. Austin-P. Vidal Naquet, *Economic and Social History of Ancient Greece: An Introduction,* (Translated: M.M. Austin), Batsford Academic and Educational Ltd Puplished, London, 1977, s. 49.

bir imparatorlukların bulunuşu ve imparatorluklar tarafından bu kent-devletlerinin yutulmasıdır.[1007]

4.1.2.1. Amphiktion

Dini bir birlikteliğe dayanan Amphiktion (Dinsel Birleşme), zorunlu bir birliktelik olmayıp, polisler arasında kurulan politik ittifakın en eski türüdür. *"Aynı alan etrafında yaşayanlar"* anlamına gelen sözcük[1008] etimolojik olarak, *amphi*=etrafında ve *khthonos*=yer/arazi, kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Bu gibi birliklerde, birkaç polis kendi istekleriyle bir kült ya da tanrı tapınağının etrafında bir araya gelir ve önemli dini festivaller birliğe dâhil olan polisler tarafından hep birlikte gerçekleştirilirdi. Bu birlikler arasında zamanla bir yönetici belirlenmiştir. En iyi bilinen amphiktionia örneği; Saronik Körfezi'ndeki Kalauria ve Onkhestos'un Boiotian Amphiktion'udur. İkisi de tanrı Poseidon'a tapınmışlardır. En ünlü amphiktion, Delphoi'de, ünlü orakle ve Panhellenik oyunlarının bulunduğu yerdir. Epigrafik kanıtlardan yapılan çıkarımlara göre; bu amphiktion, her biri Pylaia bölgesinde iki yılda bir yapılan toplantılarda her biri iki oy almış on iki üyeye sahiptir. Söz konusu toplantılar, synhedrion (meclis/kurul) ve ekklesia olmak üzere iki bölümden oluşmaktaydı. Meclis polis üyelerinden ve hieromnemones, pylagori, agoratri (temsilciliklerin her üç ismi) adı verilen resmi temsilcilerinden meydana gelmekteydi. Konsey amphiktion'un önde gelen otoritesi ve yüksek mahkemesiydi. Toplantı, toplantılar için etrafta bulunan vatandaşlardan oluşuyordu. Toplantıların konusunu çoğu durumda tamamen dini konular oluşturmaktaydı. Kültlerin veya festivallerin düzenlenmesi, oyunların organizasyonu veya polis içinde işlenen dini bir suç ya da dini bir ihlal bu toplantılarda görüşülen temel konulardandır. Amphiktion'un üyeleri, diğer üyeler üzerinde siyasi veya yasal bir müdahalede bulunma hakkına sahip değildi ve bu birlikler katı kurallara bağlı olmayıp daha ziyade serbest ittifaklar olarak bilinmekteydi.[1009]

4.2. Arkaik Çağ'da Polisin Politik Karakteri

Polisin siyasal karakterinde en sık rastlanan hükümet şekilleri ataerkil krallık (Basileia) Aristokrasi, Tiranlık ve Demokrasi'dir. Her polis kendi ihtiyacına uygun bir

[1007] Martin, Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar, s. 69-70.
[1008] Hans Beck-Peter Funke, *"An Introduction to Federalism in Greek Antiquity,"* Hans Beck-Peter Funke (Ed.), *Federalism in Greek Antiquity*, Cambridge University Press, USA, 2015, s. 24.
[1009] Budin, *The Ancient Greeks*, s. 202-203.

siyasî rejimi kabul eder ve onu uygulardı. Fakat her poliste hüküm süren siyasî rejim birbirinden önemli farklar göstermekteydi.[1010] Arkaik dönemden önceki toplum, krallar ile yönetilirken bu dönemde, kent-devletleri gücü elinde tutmuştur.[1011] Arkaik Çağ'da meydana gelen sosyal ve ekonomik gelişmeler politik alana da yansımış, ilkin monarşik bir yönetime sahip olan polisin aristokratik oligarşi yönetimine geçmesine neden olmuştur.[1012] Karanlık Çağ boyunca varlığını devam ettiren soylu doğumlu kalıtsal oligarşi, bu dönemin sonlarına doğru gücünü yitirmeye başlamış ve muhtemelen MÖ. VIII. yy'ın sonlarına doğru ortadan kalkmıştır. Bu değişim sürecinin nasıl işlediği tam olarak bilinmemekle birlikte, bu dönemde canlanmaya başlayan ticaretin bu değişimde etkili bir rol oynadığı tahmin edilmektedir.[1013]

Yunanistan'da ve Yunanistan dışında kurulan kolonilerde dâhil, bütün polislerin: Özgür erkek vatandaşların (başta oligarşik ögeler olsa da) demokrasi adına yönetim hakkı, tüm vatandaşların yasa karşısında eşitliği *(isonomia),* yasalar ve politik kurumları ile iç özgürlüğün sağlanması *(autonomia),* savaşabilirlik ve zorunlu askeri görev ve kendi donanımı ile dışa karşı bağımsızlığı sağlama *(eleutheria),* vatandaşların en yüksek bütçeye sahip olması *(autarkia),* kamu yapıları ve açık toplanma alanının varlığı, takvim, bayramlar ve kutsal alanlar, sikke, ordu ve donanma, politik karar alma aşamasında sadece özgür erkeklerin etkin olması gibi ortak özellikleri bulunmaktaydı.[1014]

Kolonileşme hareketleri neticesinde hızla gelişen ve değişen sosyal yaşamda, tüccar ve zanaatçılar içinde bulundukları toplumun zengin kesimini oluşturmaya başlamış ve bu durum onların sosyal statüsünün yükselmesini sağlamıştı. Tüccar ve zanaatçılar kesiminin üyeleri, özellikle zeytinyağı ve şarap üretimine yatırım yaparak zenginliklerini daha da arttırmışlardı. Onların sahip olduğu bu zenginlik, hem polisin en önemli birinci sınıfı olan toprak sahibi doğuştan soyluları hem de küçük toprak sahiplerini olumsuz yönde etkilemiştir.[1015] Çünkü tarım ve ticaret aracılığıyla azımsanmayacak miktarda mal mülk edinmeyi başaran erkekler, zenginliklerine,

[1010] Tikveş, *Eski Yunan'da Devlet Anlayışı*, s. 169.
[1011] Mike Paine, *Ancient Greece,* Pocket Esssentials Press, London, 2007, s. 46-48.
[1012] Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi*, s. 233-234.
[1013] Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi*, s. 236.
[1014] Jan Paul Crielaard, *"Cities",* Kurt A. Raaflaub-Hans Van Wees (Ed), *A Companion to Archaic Greece,* Wiley-Blackwell Puplishing, USA, 2009, s. 342-372.
[1015] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 233-234.

saygınlıklarına ve özellikle de bu iki ayırt edici nitelik tam olmadığında soylarının şanına dayanarak üstünlük iddiasında bulunan toplumsal aristokratlardan, siyasi etkinliklerde söz hakkı talep etmişlerdir.[1016] Sonradan zengin olan ve soylular gibi hareket etmeye başlayan bu gruplar hakkında olumsuz bir tutum bulunmaktaydı. Örneğin; MÖ. VIII. yy'da yaşadığı düşünülen Hesiodos'un İşler ve Günler adlı eserinden anlaşıldığı kadarıyla, Hesiodos'un yaşadığı Boiotia kenti Askra'da iktidarı elinde bulunduranlar rüşvete düşkündüler. Bu düşkünlüğün nedeni, saygınlık ölçütünün soyluluktan ziyade zenginlik olmasıyla ilgilidir. Bu konuda daha aydınlatıcı bilgiler veren Megaralı şair Theognis,[1017] *"günümüzde insanlar mülke değer veriyor ve asil erkekler kötü (resmi olarak seçkin olmayan) ailelerle ve kötü erkekler asillerle evlilik yapıyor. Zenginlik soy silsilesini altüst etti… ve yurttaşların iyi soyu giderek kayboluyor."*[1018] Dizeleriyle soyluluğu över ve soyluların soylu olmayan zengin ailelerle yaptığı evliliği kınar. Bu evlilikler yoluyla kurulan akrabalık ilişkileri sonucu, zamanla soylu kökenli olmayan zenginler, soyluların tekelindeki oligarşik yönetimde söz sahibi olmalarını sağlayacak koşulları oluşmuş ve nihayetinde MÖ. VIII. yy'da aristokratik oligarşi denilen yeni bir siyasi rejim ortaya çıkmıştır.[1019]

4.2.1. Aristokratik Oligarşi

MÖ. VIII. yy'da başlayıp aynı yüzyılın sonlarında son bulan ve kalıtsal olarak krallık yönetimini ortadan kaldıran Aristokratik oligarşi, polislerin birçoğunda kralların danışma meclisini oluşturan aristokratların yönetimde etkili bir şekilde söz sahibi olmaya başlamalarıyla kurulmuştur. Aristokratik oligarşi, kent halkının küçük bir kesimini oluşturan ve siyasi iktidarı elinde bulunduran bir azınlığın yönetimi anlamına gelmektedir. İktidarı elinde bulunduran bu seçkin zümre (*eupadritler)* mensubu oldukları toplumun en zengin ve en nüfuzlu grubudur. Aristokratik oligarşide gücün tek ölçütü zenginliktir ve dolayısıyla doğuştan soylu olmaya gerek yoktur. Bu yönetimde, hükümeti halk tarafından bir yıl görev yapmak üzere seçilen *arkhonlar* (yüksek devlet görevlisi) oluşturmaktadır. Atina polisinde Aristokratik oligarşinin toplam dokuz arkhonu bulunmaktaydı:[1020] birinci *arkhon eponimus* yani baş arkhon, en yüksek devlet ve yargı görevlisi olarak mülki; ikinci arkhon olan *arkhon*

[1016] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 115.
[1017] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 236.
[1018] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 116.
[1019] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 237.
[1020] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 237-238.

polemarkhos askeri; krallık geleneğini sürdüren üçüncü *arkhon basileus* ise dinsel otoriteydi. Bunların yanı sıra çeşitli hukuk sorunlarına bakan *thesmothetai (töre koyucular)* unvanlı altı arkhon daha bulunmaktaydı.[1021]

Atina'da olduğu gibi diğer birçok poliste de *oligoi (küçük bir sayı)* yönetimi ele geçirip, kendi iktidarını güçlendirmeye yönelik kurumlar oluşturmuştur. Bu nedenle Yunanlılar, sıklıkla bu tür rejimleri *"en iyilerin yönetimi"* anlamına gelen aristokrasi olarak değil, fakat *"azınlığın ya da küçük sayının yönetimi"* anlamına gelen oligarkhia (oligarşi) olarak adlandırmışlardır. Oligarşinin hâkim sınıfları polisten polise değişmekteydi. Örneğin; Thesselia ve Elis gibi ticari gelişmeden pay almayan ve kendi içlerine kapanıp kırsal düzeni sürdüren polislerde, büyük toprak sahipleri egemenliklerini sürdürmeyi başarmışlar, fakat ekonomik açıdan hızlı bir biçimde gelişen ve toplumsal yapıları karmaşıklaşan Megara, Lesbos, Miletos ve Atina gibi polislerde servetin yalnızca topraktan değil, taşınabilir mallardan da elde edilmeye başlaması üzerine oligarşilere, *plutokrasilere (zenginliğin ya da zenginlerin yönetimi)* dönüşmeye başlamışlardır. Bu yönetim tarzı, polislerde sınıf mücadelesine neden olmuştur. Soyluların, topraklarını genişletip servetini arttırması, yoksul kitlelerin daha da yoksullaşmasına neden olmuş ve soylular ile yoksullar arasında çatışmalar baş göstermiştir. Bu düzenden memnun olmayan bir başka sınıf ise, siyasal mekanizmanın dışından tutulan *demiurgoiler* idi. Servet ayrımlarının derinleşmesi ve sınıflar arasındaki uçurumun büyümesiyle birlikte toplumsal ve siyasi çatışmalar keskin bir şekilde artmış ve polis düzeni bozulmaya başlamıştır. Öyle ki gittikçe artan bu çatışmalar iktidarı devirmeye kadar varmış ve MÖ. 632'de Kylon'un yoksul halkın desteğini alarak darbe girişiminde bulunmasına neden olmuştur. Bu darbe girişimini güçlükle bastıran ve kendilerini güvenceye almak isteyen eupatridler çeşitli yasal önlemler almak zorunda kalmışlardır.[1022]

Arkaik dönemde kral tarafından yönetilen çoğu poliste kralın yetkileri, bir yıllığına görev yapan ve aynı göreve yeniden seçilmesi mümkün olmayan bir dizi memura (*episkopoi*) devredilmiştir. Genel olarak polisin tamamından sorumlu olan bu memuriyetlerin yanında, örneğin kamu kasasının, resmi işlerin ve agoradaki faaliyetlerin denetimi gibi spesifik memuriyetler de bulunmaktaydı.[1023] Bunların

[1021] Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü*, s. 23.
[1022] Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, s. 13-14.
[1023] Takmer, *Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine* I, s. 520.

içinde en önemlileri Atina'daki *agoranomia* yani market denetleyicileridir. Aristoteles'e göre;

> "*Zorunlu olarak yapılan bu görevlerin başta gelenleri arasında, Pazar yerlerinin denetlenmesi vardır; alışverişin dürüst yapılmasını ve iyi bir düzenin hüküm sürmesini sağlamak ödevinin verileceği bir yetke (agoronomia) olmak gerekir. Çünku diyebiliriz ki, bir devletin temel etkinliklerinden biri çeşitli gereksinmelerine göre mal almak ve mal satmaktır; bu, her halde insanları bir toplum biçimi içinde bir araya getiren amaca, yani ekonomik bağımsızlığa erişmenin en kestirme yoludur. Bununla yakından ilişkili olarak, şehirdeki kamusal ve özel yapılara ait işler vardır, amaç düzenin sağlanmasıdır: Yolların ve yapıların kurulması, bakımlarının yapılması, gerekiyorsa yeni baştan inşası, arsa sınırlarının herhangi bir anlaşmazlığa yer bırakmayacak biçimde saptanması ve şehir-yönetimi (astynomia) denilen şeye ilişkin öteki işlere bakılması. Bunun birçok dalları vardır. Kalabalık şehirlerde bu dallar ayrı ayrı yönetilir-surlar, liman, su işleri ve benzerleri. Bunlar hep şehirle ilgilidir. Şehir dışında da bu gibi işlere bakan bazılarının Tarımcılar (agronomoi), bazılarınınsa Ormancılar (hyloroi) dediği bir başka görevliler takımı vardır. Böylelikle, şimdiye kadar saydıklarımız üç görev türü ediyor: Agoronomia, astynomia ve agronomia. Bundan sonra, devletin (vergi vb.) gelirlerini toplayan, onları saklayan ve yönetimin çeşitli dallarına dağıtan görev vardır; bu işi yapanlara Toplayıcılar ya da Saymanlar gibi adlar verilir. Beşinci olarak, yasal belgelerin, özel kişiler arasında yapılan sözleşmelerin ve mahkeme kararlarının kayıtlarını tutan görev gelmektedir; yargı organlarında yapılan bütün suçlamaların ve devam eden duruşmaların kütüğü de burası olmak gerekir. Bazen bu görev de bölümlere ayrılır, bazen tek bir makam hepsini kapsar. Bu işlere bakanlara Kutsal Siciller Görevlisi (hieromnemon), Yazman (epistates), Kayıtcı (mnemon) ve daha bunun gibi başka adlar verilir. Daha sonra, yine yasayla ilgili olarak, yürütme (icra) görevlileri vardır. Bunların işi hem zorunlu hem de zordur. Mahkeme kararlarını yerine getirirler, devlete ödenmesi gerektiği resmen ilan edilen paraları toplarlar ve mahpusları gözetim altında tutarlar."*[1024]

Bunun dışında diğer memurlar gibi atanan dini görevlilerde arkhon olarak görülmekteydi. Küçük bir polis için az sayıda memur yeterli olurken, Atina gibi büyük polisler çok daha fazla memura gereksinim duymakta, hatta çoğu zaman bir memuriyet için tek bir memur yerine, bir heyet atamaktaydılar. Aristoteles, 700 memurun Atina'nın içinde bir o kadarının da kent dışında görev yaptığını aktarmaktadır. Oligarşilerde memurlar demokrasilere göre daha geniş otorite ve yetkilere sahiptiler ve oldukça küçük bir zümre arasından seçilmekteydiler. Sivil memuriyetlerde atama, sıklıkla özel bir uzmanlık ve beceri gerektirmeyen memuriyetler olduklarından, seçim yerine kura yoluyla yapılması demokrasiyle ilişkilendirilse de, kura yoluyla seçim ve

[1024] Aristoteles, *Politika*, IV: 8

aynı memuriyete tekrar atanmanın yasaklanması oligarşilerde de söz konusu olabiliyordu. Oligarşinin en belirgin özelliği bir memuriyeti üstlenmenin servet ölçütüne bağlanması olarak değerlendirilmekle birlikte, benzer bir durum, her ne kadar bu şarta yapılan vurgu zayıflamış gözükse de Atina demokrasisinde de görülebilmekteydi. Atina ve demokrasiyle idare edilen diğer polisler memurlarına son derece düşük bir ücret ödemekteydiler. Bazı memuriyetler devlet idaresi açısından daha önemli görülseler de genel olarak memuriyetler arasında ne bir hiyerarşi ne de kariyer basamağı *(cursus honorum*) söz konusuydu. Yurttaşlar memurlarının göreve başlamalarından önce liyakatlerini, görev sürelerinin sonunda da icraatlarını yargı yoluyla denetlemekteydiler.[1025]

Aristokratik oligarşi rejimi, polislerde sınıf mücadelesine neden olmuş, mücadelenin gittikçe ciddi boyutlara ulaşması, asiller sınıfı ile diğerlerinin uzlaşması sonucunu doğurmuştur. Bundan dolayı bu gibi mücadelelere son vermek amacıyla her iki sınıf bir hakem tayin ederek anlaşmazlıkların bu hakem tarafından çözümünü sağlamışlardır. Hatta zamanla bu hakeme çeşitli sınıfların hak ve menfaatlerini telif edecek bir esas teşkilât, bir anayasa meydana getirilmesi hususunda tam yetki verildiği de bilinmektedir. Hakeme müracaatın bir fayda vermediği durumlarda ise, devam eden anlaşmazlık ve mücadeleler, polislerin iç düzeninin bozulmasına neden olmuştur.[1026]

4.2.2. Tiranlık

Tiranlık, yasa dışı yollarla iktidarı ele geçirmek, gücün bireysel ya da tek bir aile tarafından kullanılması şeklinde tanımlanan bir yönetim biçimidir.[1027] Tiran ise, özellikle hoplit adı verilen askerler ve halk tarafından desteklenerek iktidara gelen kişilere denmektedir.[1028] Lidya kökenli olduğu bilinen ve "efendi" ya da "despot" anlamına gelen Tiran (Tyrannos) sözcüğü, ilk kez MÖ. VII. yy'ın ikinci yarısında yaşadığı tahmin edilen şair Arkhelos tarafından kullanılmıştır. Aristokratik oligarşi, her ne kadar iktidar olmanın koşulunu soylu doğumlu olmaktan çıkarmış olsa da, Arkaik Çağ'da iktidardan pay alabilmenin ve adaletin mağduru olmamanın şartı hala zenginlikti. Çok varlıklı olmayı gerektiren bu yönetim biçimi, vatandaşların gittikçe

[1025] Takmer, *Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I,* s. 520-521.
[1026] Tikveş, *Eski Yunan'da Devlet Anlayışı*, s. 170.
[1027] Kathryn A. Morgan, *Popular Tyranny: Sovereignty and Its Discontents in Ancient Greece,* University of Texas Press, USA, 2003, s. 1.
[1028] Jean Kinney Williams, *Great Empires of the Past: Empire of Ancient Greece*, Fact On File Inc. Press, New York, 2005, s. 23.

yoksullaşmasına, dahası zenginlerden aldıkları borçlarına karşılık kendilerini ipotek etmelerinden dolayı köle statüsüne düşmesine neden olmaktaydı. Yazılı olmayan geleneğe dayalı yasaların mağduru olan orta sınıf zenginlerin en büyük şikâyeti ise adaletsizlikti.[1029] MÖ. VII. yüzyıl başlarında nüfusun giderek çoğalmasıyla birlikte yaşamsal gereksinimlerin artmış olması; buna karşılık zenginliğin en büyük kaynağı olan arazilerin adaletsizce aristokrat sınıfın elinde oluşu, aristokratların ise bu ihtiyaçlara cevap vermek yerine sadece kendilerini düşünmüş olmaları toplumda büyük bir gerilim ve huzursuzluk kaynağı yaratmıştır.[1030]

Thukydides'e göre tiranlık; Yunanistan'ın zenginleşmeye başlamasıyla ortaya çıkmıştır.[1031] Gerçekten de ekonomik gelişme içindeki polislerde, büyük servetler bir azınlığın elinde toplanmakta, buna karşılık geniş halk kitleleri bu gelişmenin dışında tutulmaktaydı. Bu durum, toplumdaki gelir yelpazesinin daha da açılmasına, dolayısıyla kendilerini ezik hisseden yığınların düzene karşı daha büyük tepki göstermesine neden olmuştur. Sınıf çatışmalarının keskin boyutlara ulaştığı böyle bir ortam, zenginlere ve soylulara karşı halkın savunucusu rolünü üstlenen ihtiraslı kimselerin kişisel iktidarlarını kurmaları için önemli bir dayanak sağlamaktaydı.[1032] Bu fırsatı değerlendirerek kendilerini âdeta bir halk kahramanı olarak gösteren ve onların büyük desteğini alan bazı aristokratlar ön plana çıkarak kendilerini tiran ilan etmişler ve diğer aristokratları sürgüne göndermek veya öldürtmek suretiyle kendi iktidarlarını pekiştirmişlerdir.[1033]

Aristoteles'e göre tiranlık, krallığın, Aristokratik oligarşinin, bozulmuş ve amacından sapmış biçimleridir.[1034] Her ikisi (krallık ve tiranlık) de mutlak ve tek kişi hâkimiyetine dayalı rejimler olmasına karşın kral, halkının iyiliğini her zaman kendininkinden üstün tutar; oysa tiran sadece kendi çıkarını düşünmektedir. Ona göre krallar tiranlardan farklı olarak yasalara göre hüküm sürmektedir. Bu bakımdan ünlü filozof, yukarıda anılan sapmalardan en kötüsünün krallığın tiranlığa dönüşmesi olduğunu iddia etmektedir. Aristoteles'e göre tiranların en önemli özelliği yasaları hiçe sayan bir

[1029] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 240.
[1030] Hüseyin Uzunoğlu, *"Arkaik Çağ'da Tiranlık", Eskiçağ Yazıları 1,* N. Eda Akyürek Şahin-Burak Takmer-Fatih Onur (Ed), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2012, s. 183.
[1031] Thukydides, *Peloponessos Savaşları,* I: 13.
[1032] Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, s. 20.
[1033] Uzunoğlu, *Arkaik Çağ'da Tiranlık,* s. 183.
[1034] Aristoteles, *Politika,* III: 8.

yönetim anlayışını benimsemiş ve var olan düzeni darbe yoluyla değiştirmiş olmalarıdır.[1035]

Platon'un en bozuk yönetim şekli olarak gösterdiği tiranlıkta; yönetimi ele geçiren tiran ilk başta yerini sağlamlaştırmanın ve varlığını devam ettirmenin yollarını arar. Bunun en iyi yolu ise, halkın dostu gibi görünmektir. Halkın dostu gibi görünen tiran bu sayede çoğunluğun desteğini almış olur. İlk günler zorba (tiran) dört bir yana selamlar, gülümsemeler dağıtır, zorbanın (tiranın) tam tersi gibi gösterir kendisini; yakınlarına ve halka bol bol umutlar verir, borçluları avutur, herkese hele kendi adamlarına topraklar dağıtır, dünyanın en cömert, en tatlı adamı gibi görünür. İktidarı ele geçiren tiran ilkin, dış düşmanlarıyla uğraşır, kimiyle anlaşır, kimini yener, ama onlardan korkusu kalmayınca, halkı buyruğu altında sürekli tutmak için, yeni savaşlar çıkarır. Üstelik halkın kendisine karşı ayaklanmaması için de vergileri arttırarak yurttaşların fakirleşmesine ve böylece halkı işten başka bir şey düşünemeyecek noktaya getirerek olası bir başkaldırıyı önlemeye çalışır. Tiran, kendisine boyun eğmeyen insanlara karşı daima acımasızdır. Tiranın bu davranışları, onu halkın gözünde düşürmeye yeterlidir.[1036]

Fakat bu görüşlerinden farklı bir izlenim sunan ilk tiranlar, polisleri için önemli işler başarmışlardı. Bu Tiranlar, MÖ. VII. yy'ın ortalarından itibaren en hareketli kent-devletlerinde ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında Isthmos'daki konumu sayesinde büyük bir ticaret merkezi olan Korinthos bulunmaktaydı. MÖ. 657'de yönetici Bakkhiades ailesini iktidardan indiren Kypselos bilinen ilk tirandır.[1037] En önemli tiranlardan olan Kypselos 32 yıllık tiranlığı döneminde Korinthos'un ekonomik refah düzeyini arttırmış, fakir köylülere toprak tahsisi yapmış, aristokrat mağduru alt sınıf için kimi iyileştirmeler geliştirmiş, Yunanistan'ın batı kıyılarında yeni koloniler kurmuş ve polisini gerek sosyal, gerek, siyasal, gerekse mimari anlamda geliştirerek, refah düzeyini yükseltmiştir.[1038] MÖ. 625'te iktidardayken ölen Kypselos'un yerine geçen oğlu Periandros, babasının izinden gitmiş ve Korinthos'u çağının en önemli ticaret merkezi haline getirmiştir. Babasından farklı olarak, kenti için tapınak ve çeşme gibi yapılar inşa ettiren Peiandros, Korinthos Körfezi'ndeki bir geminin kestirmeden Saroz

[1035] Aristoteles, *Politika,* III:14.
[1036] Platon, *Devlet,* VIII: 567.
[1037] Rodgers, *Antik Yunan,* s. 33.
[1038] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 242.

Körfezi'ne geçebilmesi için bir yol inşa ettirmiş hatta iki körfezi açılacak bir kanalla birleştirmeyi dahi düşünmüştür. Felsefe, sanat ve edebiyata da ilgili olan Periandros döneminin en önemli tiranlarındandır.[1039]

Kısa zamanda yayılan tiranlık yönetimini çoğu polis benimsemiş ve Argos'ta kral Pheidon MÖ. 675 dolaylarında halkın desteğini alarak bir tirana dönüşmüştür. Tiranlık Yunan dünyasında, Sicilya'dan İonia'ya kadar yayılmıştır. Mytilene'de (Lesbos) hüküm süren ve daha önce görülmedik derece de hayırsever bir tiran olan Pittakos, hükümdarlığını kendi isteğiyle onuncu yılında sonlandırmasıyla bir ilki gerçekleştirmiştir. Doğu Yunanistan'da ise son bağımsız tiran Samos tiranı Polykrates'tir. Persler tarafından öldürülen bu tiran, başarılarıyla *thalassokrates (denizlerin hâkimi)* unvanına sahip olmuş ve[1040] polisini bir deniz imparatorluğu *(thalassokratia)* haline getirmiştir.[1041] Ünlü tiranlardan bir diğeri de MÖ. 600-570 yılları arasında hüküm süren ve kentine daha önce hiç görmediği bir zenginlik yaşatan Sikyon tiranı Kleisthenes'tir.[1042] Tiran hanedanlarının çok azı uzun süre hayatta kalmıştır. Örneğin Korinthos'ta tiranlık Periandros'un ölümünden kısa bir süre sonra çökmüştür. Bu nedenle tiranlık çoğu polis için bir geçiş aşaması olarak kabul edilmektedir. Tiranlığı hiçbir zaman tecrübe etmeyen kent ise Sparta polisidir.[1043]

Bu gelişmelerden anlaşıldığı kadarıyla; kentlerine en parlak dönemlerini yaşatan tiranlar, hangi amaçla yapmış olursa olsun, inşa ettirdikleri maddi yapılar, polisin fiziki gelişimine katkı sağlamış ve polis özellikle kültürel anlamda yeni yapılara (tapınak gibi) kavuşmuştur. Ayrıca tiranlar, polislerine Yunanistan'daki en iyi sanatçı, mimar, şair ve düşünürü çekebilmek için bütün güçleriyle çalışmışlardır.[1044]

4.2.3. Polis ve Nomoi

Arkaik ve Klasik dönemlerde yasalarla ilgili bilgilerin çoğu Atina ve Girit Adası üzerindeki Gortyn polislerinden gelmekte ve polisler tarafından çıkarılan yasalar dağınık bir şekilde bulunan kalıntılardan öğrenilmektedir.[1045] Yunanlılar için yasa

[1039] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 243.
[1040] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 33.
[1041] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 245.
[1042] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 243.
[1043] Rodgers, *Antik Yunan,* s. 33.
[1044] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 95.
[1045] Edward M. Harris, "*Solon and The Spirit of the Laws in Archaic and Classical Greece*," Josine H. Blok-André P.M.H. Lardinois (Ed.), *Solon of Athens: New Historical and Philological Approaches,* Brill Press, Boston, 2006, s. 290.

(nomoi) polis düzenini diğer toplumların örgütleniş biçimlerinden ayıran en önemli öge olarak görülmekteydi. Polis ile özdeşleşmiş, kaynaşmış olan yasa, Yunanlıyı diğer topluluklardan ayırmakta ve onun özgürlüğüne vurgu yapmaktaydı. Yönetim biçimi ne olursa olsun, polis dâhilindeki bütün vatandaşların ilişkileri yasalarla belirlenirdi. Polisin düzenini belirleyen yasalar, ilk zamanlarda aristokratik içerikli sözlü yasalardır. Kökenleri bilinmeyen bu yasalara *thesmoi* denmekte ve Yunanlılar bu yasaları tanrıların koyduğu kutsal kurallar olarak kabul etmekteydiler. Bu nedenle, kuşaktan kuşağa sözlü gelenekler şeklinde aktarılan, *thesmoi'*un değiştirilmesi söz konusu olamazdı. Fakat değişen gereksinimler karşısında yeni sözlü yasalar hâsıl olmuş ve bu durum, polislerin hukuksal yapılarının çelişkili kurallar içeren karmaşık bir biçim almasına ve bu tanrısal yasaların soylular tarafından yorumlanıp, keyfince uygulanması halkın hoşnutsuzluğuna neden olmuştu. Bunun üzerine, yargı kararlarında tutarlılığı sağlamak amacıyla yasalar, *thesmothet*'lerce düzenlenip yazılı hale getirilmiş ve bu işlem ilk olarak MÖ. VII. yüzyılın ikinci yarısında, Sicilya'nın ve Güney İtalya'nın koloni polislerinde sonrasında ise Yunanistan yarımadasında gerçekleşmiştir. Yasaların yazılı hale gelmesiyle *eupatrid*'ler *thesmoi'*yu, keyiflerince yorumlayıp uygulama haklarını da yitirmiştir. Fakat gerek zenginlerle yoksullar arasındaki, gerekse soylularla soylu olmayan gruplar arasındaki çatışmaların hala devam etmesi, artık yeni yasaların, başka bir ifadeyle insan yapısı yasaların *(nomoi)* ortaya çıkışını sağlamıştır.[1046]

Polis dünyasına hâkim olan bu yasa anlayışının önemi, Atinalı devlet adamı Demosthenes'in söylediği düşünülen şu sözlerle açıkça dile getirilmiştir: "Büyük ya da küçük bir poliste oturan insanların yaşamı doğa ile yasalar tarafından düzenlenir. Doğanın kuralsız olmasına ve kişiden kişiye değişmesine karşılık, yasalar ortaktır, düzenlidir ve herkes için birdir. Yasalar güzeli, doğruyu, yararlıyı amaç edinirler. Aradıkları budur; işte yasa olarak adlandırılan budur. Bu nedenden dolayı herkes ona uymalıdır. Üstelik her yasa, tanrıların bir buluşu ve armağanı olmasının dışında, aynı zamanda bilge insanların koydukları bir kuraldır ve herkesin yaşamını ona göre uyarlaması gereken polisin ortak sözleşmesidir."[1047]

[1046] Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, s. 14-15.
[1047] Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi,* . 14-16.

4.2.4. Nomethetai

Nomethetai yasa koyucu anlamına gelmektedir. Tiranları iktidara getiren siyasal, sosyal ve ekonomik sorunlar, yasa koyucuların ortaya çıkmasının en önemli nedenidir. Yasa koyucuların orta çıkması polis için oldukça önemli bir gelişmedir. Çünkü yasa koyucularla birlikte, ileride ortaya çıkacak demokratik rejimin temellerini atan yazılı kanunlar oluşmaya başlamıştır. Bu kanunlar ya da yasaların çıkarılması konusunda başvurulan yöntem polisten polise farklılık gösterse de, yasaları çıkaran kişi çoğu poliste özel olarak seçilmiş kişilere düşmekteydi ve bu kişiler sıklıkla yaşadıkları kentin entelektüelleriydi. Bu önde gelen kişiler, ilkin *diallaktes* (uzlaştırıcı), *aisymnnates* (hakem) ve *nomethetai* gibi farklı unvanlar ile anılır ve bu unvanlar her poliste farklı olmaktaydı. Fakat zamanla yasa yapmakla görevlendirilmiş kişilerin tümü nomethetai olarak adlandırılmıştır.[1048]

MÖ. 632 yılında Atina'da tiranlık girişiminde bulunan Kylon'un darbe girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış ve Atinalılar bu olay üzerine MÖ. 620'de Drakon'u yasa koyucu olarak seçmişlerdir.[1049] Atina'nın ilk yasa koyucusu olan Drakon'un yasaları oxones (tekili: oxon) adı verilen tahta levhalar üzerine yazılmış olup bu yasaların en önemli özelliği çok sert olması ve neredeyse her suçun ölümle cezalandırılmasıydı.[1050] MÖ. 621'de Atina soylularının isteği üzerine hazırlanan Drakon yasaları ile *thesmoi'*un yerini *nomoi* almıştır. Bir devrim niteliğinde görülen Drakon yasaları; geleneksel iktidarı sınırlandırmış fakat siyasal yapılarda bir değişiklik meydana getirmemiş; yönetim yine soyluların tekelinde kalmış ve hukuksal kararlar yine aynı mahkemeler tarafından verilmeye devam etmiştir.[1051] Ceza yasası niteliğindeki bu yasalar ile aristokratların keyfi davranışları sınırlandırılmış, şiddetli cezalar getirilmiş fakat aristokratlar ile köylüler arasındaki ekonomik dalgalanmalara bir çözüm getirilememiştir.[1052] Drakon yasaları, özellikle adaleti uygulayacak nitelikte kararlar almış, otorite olarak aile ve akraba yerine devleti esas almış fakat tüm bunlara rağmen, Atina'da yaşanan ekonomik ve politik sorunlara kalıcı bir çözüm getirememiştir. [1053]

[1048] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 247-248.
[1049] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 135.
[1050] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 247.
[1051] Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, s. 14-15.
[1052] Marvin Perry, *Western Civiliztion: A Brief History,* Vol: I, Wadsworth Cengage Press, USA, 2008, s. 42.
[1053] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 136.

Drakon yasalarının yetersiz kalması üzerine MÖ. 594'te Solon yasaları ortaya çıkmıştır.[1054] Atina'da doğuştan soylu (eupatrides) bir ailenin üyesi olan Solon MÖ. 594'te uzlaştırıcı ve yasa koyucu unvanlarına ve olağanüstü yetkilere sahip bir arkhon olarak göreve getirilmiştir.[1055] Bu yetkiler ona, devletin anayasal kurumlarını yani arkhonları, meclisleri, kurulları, mahkemeleri, bunların sayılarını, toplanma zamanlarını ve mülkiyet koşullarını istediği şekilde düzenleme hakkını vermiştir.[1056] Gezgin, şair ve aynı zamanda filozof olan Solon, en ünlü yasa koyuculardandır. Yasa koyucu ve sosyal reformcu Solon, Atina demokrasisinin zeminini hazırlayan kişidir. Solon öncelikle aristokratlar ve diğer orta ve alt sınıflar arasındaki gerginliği azaltmaya çalışmış, borç köleliğini kaldırmış ve borçluların tüm borçlarını silerek *(seisakhtheia: yükten külfetten kurtulmak)* insanlara yeni ve eşit bir yaşam sağlamaya çalışmıştır.[1057] Reformlarına devam eden Solon, *"kara toprağın özgür bırakılması"* adını verdiği düzenlemesiyle, aristokratların topraklarının sınırlarını çizen taşları kaldırtmış,[1058] Atina'nın tarıma dayalı kırılgan ekonomisini gelişen ticarete yönlendirerek güçlendirmeye çalışmış, Atina'da bolca üretilen ve iç piyasada tutulması gereksiz görülen zeytinyağı dışında diğer tarım ürünlerinin ihracatını yasaklamış, Attika ağırlık ve ölçü sisteminin yerine, daha kullanışlı Euboia ağırlık sistemini getirmiştir.[1059]

Yaptığı reformlarla Atina'nın sınıf ve siyasal düzenini değiştiren Solon, yeni düzenlemelerle yurttaşları soyluluklarına göre değil, gelir düzeylerine göre bir sınıflandırmaya tabii tutmuştur.[1060] Bu sınıflandırmada, toplum dört sınıfa ayrılarak bireyler tahmini gelirleri üzerinden vergilendirilmiştir.[1061] Solon, yaptığı reformlarla, toplumsal sınıflar arasındaki adaleti sağlamayı, alt ve üst sınıf arasındaki kutuplaşmayı önlemeyi amaçladığı için toplumu servetlerine göre; *Pentakosiomedimnoi* (yıllık geliri 500 kile ve üstünde olanlar), *Hippeis/atlılar* (yıllık geliri 300-500 kile olanlar), Zeugşitai/küçük çiftçiler (yıllık geliri 200-300 kile olanlar) ve

[1054] Nardo, *Ancient Greece*, s. 310.
[1055] John Hazel, *Who's Who in the Greek World*, Routledge Taylor & Francis Puplished, London, 2002, s. 223-224
[1056] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 247.
[1057] Nardo, *Ancient Greece*, s. 310.
[1058] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 38.
[1059] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 81-82.
[1060] Hasan Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya, 2014. s. 317.
[1061] André Neurisse, Akdeniz'de Gelir Vergisi'nin Arkeolojisi, *Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* Vol: 2, Issue: 2, 1998, s. 4.

thetes/köleler/yoksullar/işçiler (yıllık geliri 200 kile altında olanlar) olmak üzere dört gruba ayırmıştır.[1062] Siyasal alanda da düzenlemeler yapan Solon, Yunan politik yaşamına, Halk Meclisi *(ekklesia),* Soylular-Aristokratlar Meclisi (*Areopagos),* Dörtyüzler Meclisi *(Boule)* ve Halk Mahkemesi *(Heliaia)* gibi yeni kurumlar kazandırmıştır. Bu kurumlar arasından, 400 üyeden oluşan boulenin kurulması reform niteliği taşıyan bir yeniliktir.[1063] Hedefi "iyi düzen" *(eumoni)* kurmak olan Solon'un yasaları bu nedenle gerek devletin gerek toplumun gerekse doğrudan bireylerin yaşamını ilgilendiren yenilikleri kapsamaktaydı.[1064]

Hukuksal alanı ve siyasal yapıyı yeniden düzenleyen Solon ile birlikte *nomoi, thesmoi'*a karşı mutlak bir üstünlük kazanmıştır. Toplumun farklı alanlarını düzenleyen yasaların, bir insan eli tarafından hazırlanması, yasanın kutsal, mutlak, değişmez ve sonsuz olma niteliğine son vermiştir. Tanrıların istencinden kaynaklandırılmayan yazılı yasa, temelinde bir toplumsal uzlaşma, sözleşme ürünüydü ve bu nedenle gerekli görülen her durumda değişime açık bir özelliğe sahip bulunmaktaydı. Fakat bu gelişmelerden *nomos'*un tümüyle kutsallıktan soyutlanmış olduğunu düşünmek doğru değildir. Çünkü Yunanlıların gözünde yasa koyucu bilgeler, tanrısal bir kişiliğe sahiptir ve bunlar, bir nevi, Zeus'un işlevini insanlar arasında gerçekleştiren kişiler olarak kabul edilmektedir. Belli bir kutsallığı olan ya da daha doğrusu belli ölçüde laikleştirilen fakat yine de kutsallık içeren yazılı yasalar, polisin can damarları olarak kabul edilmekte ve[1065] bu nedenle her vatandaş polisinin *nomoi'*sini bilmeli ve onları çocukluğundan itibaren öğrenmeye başlamalıydı.[1066]

4.2.5. Atina'da Tiranlık Girişimleri

Solon'un reformlarının ardından, Atina hızlı bir şekilde gelişmeye başladı. Artan nüfus ile birlikte kentin imkânları da artmış ve vatandaş olmayanlara da çeşitli haklar verilmiştir. Giderek ticarette de güçlü bir rol oynamaya başlayan Atina gerek sanat gerekse kültür alanında en önemli merkezlerden biri haline gelmiştir. MÖ. 561'e kadar Solon'un kanunları ile yönetilen Atina, Peisistratos'un gücü ele geçirmesiyle tiranlık

[1062] John Thorley, *Athenian Democracy*, Routledge Taylor&Francis Group Press, London, 2004, s. 14.
[1063] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 82.
[1064] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 278.
[1065] Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, s. 14-15.
[1066] Aristoteles, *Politika,* VII:12.

yönetimi altına girmiştir. [1067] MÖ. VI. yüzyıl boyunca süren, ekonomik sınıf çatışmaları döneminin ardından, siyasal, ekonomik ve toplumsal düzeni yeniden sağlayan[1068] Peisistratos'un tiran olmayı planladığı dönemde Atina'ya egemen olan iki parti bulunmaktaydı. Bunlardan ilki deniz kıyısında yaşayanlar *(paraloi)*, diğeri ise iç kesimlerde oturan toprak sahibi soylular (*pedieis)* idi. Bu kesimin köylülerini (diakrioi/hyperakrio) örgütleyen ve üçüncü bir lider olarak ortaya çıkan Peisistratos,[1069] Herodotos'un aktardıklarına göre;

> *"Deniz kıyısında yaşayan Atinalılarla içerideki köylerde yaşayan Atinalılar arasında bir iç savaş patlak vermişti,-birincilerin başında Alkmaion oğlu Megakles, köylülerin başında Aristolaides oğlu Lykurgos vardı-Peisistratos bu arada iktidarı ele geçirmek istedi ve üçüncü bir parti kurdu; başına adam topladı, dağ adamlarının koruyucusu olarak ortaya çıktı ve şöyle bir şey yaptı: kendisinde bir yara açtı, katırlarını da yaraladı; sonra katırları agoraya sürdü, sanki yurduna dönerken düşmanlarıyla karşılaşmış, onu öldürmek istemişler gibi. Halktan kendisine koruyucular verilmesini istiyordu. Megara'ya karşı yapılan savaşta gösterdiği yararlılıkları sayıp döküyor, Nisaia'yı alışını ileri sürüyor, bunu hak etmiş olduğunu söylüyordu. Atina halkı ona kandı ve kent halkı arasından bir birlik topladı, bunlara mızraklı diyemem, daha çok topuzlu demeli, çünkü Peisisratos'un peşinden ellerinde ağaç topuzlarla yürüyorlardı. Bunlar, ona uyarak ayaklandılar, akropolü ele geçirdiler. Peisistratos böylece Atina'ya hâkim oldu.*[1070]

Atina'da çıkan iç karışıklıklardan faydalanarak yönetimi ele geçiren tiran Peisistratos, Herodotos'un anlattıklarına göre; halkı bilgece ve titizlikle yönetmiş, devlet yönetimine çok fazla müdahale etmemiş, yasaları değiştirmemiş ve kenti var olan yasalara göre idare etmiştir.[1071] İktidarda kaldığı süre boyunca, Atina'nın siyasal, ekonomik ve kültürel gelişmelerini yakından takip eden Peisistratos,[1072] devleti aristokratik sınıfa karşı korumuş, küçük çiftçileri desteklemiş, Attika zeytinyağının ihraç edilmesi için MÖ. 520'den itibaren yeni bir tip olan siyah zemin üzerine muhteşem figürlü kırmızı vazolar yaptırmış, Homeros'un şiir ve tören metinlerinin ilk

[1067] D. Brendan Nagle, *The Ancient World: A Social and Cultural History*, Pearson Press, USA, 2014, s. 74-75.
[1068] Necdet Ekinci, "Antik Yunan'dan Roma'ya Retorikten Propagandaya," *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt: 5 Sayı: 4, 2016, s. 153.
[1069] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 282-283.
[1070] Herodotos, *Tarih,* I:59.
[1071] Herodotos, *Tarih,* I:59.
[1072] Mehmet Yetiş, "Antik Atina'da Demokrasinin Gelişimi: Soloncu Pasif Devrimden Peisisratos'un Tiranlığına," *AÜSBF Dergisi,* Cilt: 54, Sayı: 2, 1999, s. 28.

kez eksiksiz olarak derlenmesini sağlamış, büyük Dionysia[1073] Festivali'ni hayata geçirmiş ve tanrı Zeus için devasa bir tapınak yaptırmıştır.[1074]

Fakat bir süre sonra Megakles ve Lykurgos'un yandaşları bir ittifak kurup Peisistratos'u düşürmüş ve onun Atina'ya tiranlığı tamamen yerleştirmesine müsaade etmemişlerdir.[1075] Peisistratos düşürüldükten sonra sürgüne gönderilmiş ve beş yıl sürgünde kalmıştır.[1076] Bu süre zarfında yani Peisistaros'un düşürülmesinden sonra Megakles ve rakibi arasında yeniden üstünlük mücadelesi başlamıştır. Megakles'in yenik düşeceğini anlaması üzerine, kızını Peisistratos ile evlendirip çeyiz olarak da tiranlığı sunmasıyla Peisistratos ikinci kez tiran olmuştur.[1077] Tiran olarak iki yıl hüküm süren Peisistratos MÖ. 548 yılında yeniden sürgün edilmiş ve bu sürgün yaşamını Eretria kentinde geçirmiştir. Bu esnada Ege'deki nüfuzunu güçlendiren ve aynı zamanda ekonomik olarak da güçlenen Peisistratos rakiplerini yenerek yeniden tiranlığını ilan etmiş ve ölene kadar (MÖ. 527) Atina'da tiran olarak hüküm sürmüştür.[1078]

Peisistratos'un ölümünden sonra halefi olan oğlu Hippias tiranlık yönetimini devam ettirmiş ve kardeşi Hipparkhos'uda iktidar ortağı yapmıştır. Böylece kalıtsal bir monarşiye dönüşen tiranlığa karşı, Peisistratos'un oğullarına bıraktığı muazzam servet, askeri güç ve taraftarlar nedeniyle uzun bir süre muhalif bir direniş gerçekleşmemiştir. Fakat bu kalıtsal monarşi Atina'da kabul gören bir durum değildir. Tiranlık görevi halk tarafında ve polis yönetimi tarafından verilmediği sürece onay görmezdi. Bu nedenle ve ayrıca mağrur karakteriyle halk tarafından sevilmeyen Hipparkhos MÖ. 514'te bir suikast sonucu öldürülmüştür. Bu olay öncesinde ılımlı bir politika izleyen Hippias, kardeşinin ölümünden sonra oldukça sert bir politika izlemeye başlamış, (yönetimde keyfiyet sıradan bir hale gelmiş, ölüm cezaları artmış, halk silahsızlandırılmış) ve nihayetinde Perslerle ilişki kurması sonucu halkın desteğini kaybetmiştir. Bu uygun koşulları lehine değerlendiren, Peisistratos ailesinin ezeli düşmanı Alkmaionlardan Megakles'in oğlu Kleisthenes Hippias'ı devirmeye

[1073] Dionysia: Lidya, Frigya, Trakya, Delphoi ve Makedonya'da şarap tanrısı Dionysos onuruna üç yılda bir düzenlenen şenliklerdir. (Bilgi için bkz: Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü,* s. 58.)
[1074] Rodgers, *Antik Yunan,* s. 39.
[1075] Herodotos, *Tarih*, I:60.
[1076] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 283.
[1077] Herodotos, *Tarih*, I:60.
[1078] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 284.

yönelik girişimlere başlamıştır. Sparta kralı Kleomenes'i müttefik olmaya ikna eden Hippias'ın ilk girişimi (MÖ. 511) başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Fakat bir yıl sonra (MÖ. 510) amacına ulaşan Kleisthenes ve müttefiki, Hippias'ı sürgüne göndermiş ve ailesini de lanetlemiştir. Hippias'ın Atina kolonisi Sigeion'da sürgün yaşamını sürdürdüğü tarihlerde kent Perslerin eline geçmiştir. Burada Perslerle ilişkisini ilerleten Hippias, Atina'ya tekrar tiran olarak dönme umuduyla MÖ. 490 yılında Atina'yı ele geçirmek isteyen Pers ordusuna yardım edecektir.[1079]

4.2.6. Kleisthenes Reformları ve Demokrasi

Arkaik Çağ'ın sonlarına gelindiğinde özellikle de, Peisistratos ve oğullarının tiranlıktan düşürülmesinden sonra gelen yıllarda Atina'da ilk kez demokrasinin izleri görülmeye başlanmıştır.[1080] Kleisthenes'in arkhon seçilmesinden önce Atina, Spartalıların desteğiyle iktidara geçmiş bulunan Isagoras ve taraftarlarının denetiminde bulunmaktaydı. Fakat bu durum yani Spartalıların Atina'nın iç işlerine karışması Atina halkının hoşuna gitmemiştir. Neticede Kleisthenes liderliğinde ayaklanan Atinalılar Isagoras'ı devirmiş ve demokrasinin savunucusu olarak ortaya çıkan Kleisthenes'i, MÖ. 508'de arkhon seçmiştir.[1081] Halktan büyük destek gören Kleisthenes'in demokratik bir rejim kurmasının önünü açan etkenlerden, Solon'un yasaları ve gerçekleştirdiği politik değişiklikler önemli bir yere sahiptir.[1082]

Atina'nın siyasal kaderini değiştiren, aristokratik rejimi devirip Atina'ya demokrasi ve kabile sistemini getiren kişi Kleisthenes'tir.[1083] Demokratik rejimin kurulması için Atina halkının mevcut siyasal örgütlenmesinin değişmesi gerektiğine inanan Kleisthenes'in[1084] asıl amacı aristokratların ya da soyluların devlet yönetimindeki gücünü ortadan kaldırmaktır.[1085] Kleisthenes'e kadar Atina'da siyasal yaşama hala genos, fratri ve phyle grupları egemendi.[1086] Kleisthenes MÖ. 510 civarında var olan bu eski kabile yapısını daha kapsamlı bir devlete dönüştürmüş ve böylece eski yerel

---

[1079] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 284-285.
[1080] Rodney S. Young Gallert, *The Ancient Greek World*, University of Pennsylvania Museum: of Archaeology and Anthropology, Puplished, USA, 1995, s. 5.
[1081] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 287.
[1082] Christopher Lyle Johnstone, *Listening to the Logos: Speech and the Coming of Wisdom in Ancient Greece*, The University of South Carolina Press, ABD, 2009, s. 90
[1083] Paul Cartledge, *Greek Political Thought İn Practice*, Cambridge University Press, New York, 2009, s. 57-60.
[1084] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I*, s. 287.
[1085] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 84.
[1086] Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi*, s. 287.

kabileler yerini yeni yapay kabilelere bırakmıştır. Birkaç yıl sonra ordu sisteminde de değişiklik yapan Kleisthenes, eski aristokratik savaş liderleri olan polemarkhoslara ilave olarak yeni ordu komutanlıkları kurmuştur.[1087]

Yeni anayasasında, genoslar ve kabileler üzerine kurulu eski aşireti dikkate almayan Kleisthenes, bu örgütlenme yerine, yalnızca yurttaşların, daha önce *naukraria*'larda[1088] denenmiş, oturdukları yere göre bölünmesi üzerine kurulu yepyeni bir örgütlenmeye geçmiştir. Artık önemli olan kandaş gruplara ilişkin değil, yalnızca oturulan yerdi; halk değil, toprak bölündü; siyasal bakımdan toprak üzerinde oturanlar, toprağın basit tamamlayıcıları durumuna geldiler. Bütün Attika her biri kendi kendini yöneten yüz demos, ya da komün (bucak) bölgesi halinde bölündü. Her demos'ta oturan yurttaşlar (demothai'ler), küçük anlaşmazlıklar üzerinde yargılama yetkisine sahip otuz yargıçla birlikte, şefleri (demarkhos) ve hazinecilerini seçebilmekteydi. Bunun yanı sıra, kendi öz topraklarıyla koruyucu tanrıları ya da kahramanları bulunmakta ve bunun rahiplerini de kendileri seçmekteydi. Bu birimlerden ya da demos'lardan on tanesi, bir aşiret oluşturmakta; ama eski soydaş aşiretten farklı olarak, buna yerel aşiret adı verilmiştir. Yerel aşiret, yalnızca kendi kendini yöneten siyasal bir topluluk değildi, aynı zamanda bir askeri topluluktu da; süvariye komut veren phylarkhos ya da aşiret şefini, piyadeye komut veren taksiorkhos'u ve aşiret toprakları üzerinde silahaltına alınan herkesi emri altında bulunduran strategos'u, yerel aşiret seçer, bu aşiret aynı zamanda tayfaları ve komutanlarıyla birlikte beş savaş gemisi verir ve adını taşıdığı bir Attika kahramanını kutsal koruyucu olarak kabul ederdi.[1089]

Kleisthenes'in getirdiği yenilikler ile vatandaşlık hakları iyileştirilmiş, Atina, kent *(asty),* merkez bölge *(mesogeios)* ve kıyı olmak üzere üç coğrafi bölüme ayrılmıştır.[1090] Kleisthenes'in yeni kabilesi üçte bir (tryttis) denen ve Attika'nın üç bölgesinden esinlenilerek oluşturulan bölümlerin[1091] her birinde farklı kesimler yaşamakta olup; Atina kentinde tüccar ve sanayiciler, kıyı kesimde balıkçılık ve gemicilikle uğraşanlar,

---

[1087] Burkhard Meißner, "Strategy, Strategic Leadership and Strategic Control in Ancient Greece," *Journal of Military and Strategic Studies*, Vol: 12, Issue: 3, 2010, s. 5.
[1088] Naukraria: Attika'da her aşireti on iki bölgeye ayıran idari bölümlere verilen addır. (Hans Van Wees, *"Citizens and Soldier in Archaic Athens,"* Alain Duplouy-Roger Brock (Ed.), *Defining Citizenship in Archaic Greece,* Oxford University Press, USA, 2018, s. 118.)
[1089] Friedrich Engels, *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, (Çev: Kenan Somer), Sol Yayınları, Ankara, 1990, s. 121-122.
[1090] George Tridimas, "Cleisthenes' Choice: The Emergence of Direct Democracy in Ancient Athens," *Journal of Economic Asymmetries,* University of Ulster, Vol: 8, No: 1, 2011, s. 43.
[1091] Parker, A History of Greece: 1300 to 30 BC., s. 133.

merkez/iç bölgede ise tarım ve hayvancılıkla geçinenler bulunmaktaydı.[1092] Kleisthenes, bu üç ana bölümün her birini on bölüme ayırmış, bu bölümlere tryttis adını vermiş ve böylece toplamda otuz yeni bölge elde edilmiştir.[1093] Bu otuz bölgenin her bölmesinden birer bölge (mesela: kıyı bölgesindeki on bölgeden bir, iç kesimdeki on bölgeden bir ve yine kent bölgesindeki on bölgeden bir) olmak üzere ad çekmek *(kleros)* usulüyle birleştirilmiştir. Böylece ekonomik yaşam koşulları ve meslekleri farklı her kesim birer phyle içinde bir araya getirilmiş ayrıca eski phyle örgütlenmesinin karakteristiği olan fratri yani kardeş birlikleri kaldırılmıştır.[1094]

Solon'un getirdiği yeniliklerde çok fazla değişikliğe gitmeyen Kleisthenes[1095] yalnızca Dörtyüzler Meclisi'ni (boule), soylu ailelerin çıkarlarına hizmet etmesi nedeniyle kaldırmış ve yerine mali işler ve dış politika sorunlarıyla ilgilenen Beşyüzler Meclisi'ni kurmuştur.[1096] Kleisthenes'in getirdiği en önemli yenilik, Peisistratos'un oğulları ve taraftarlarına karşı kurulduğu düşünülen, Kleisthenes zamanında hiç kullanılmamış olan ve ilk kez MÖ. 487 yılında kullanılan *Ostrakismos (Çanak Çömlek)* Mahkemesidir.[1097] Bu mahkemenin amacı herhangi bir bireyin çok fazla güçlenmesini yani bir nevi tiran tehdidini önlemektir.[1098] Ostrakismos mahkemesiyle, Atina'da devlet düzeni için tehdit oluşturan seçkin bir yurttaşın, herhangi bir suç yüklenmeden sürgüne gönderilmesi sağlanmıştır.[1099] Bu süreçte sürgüne gönderilecek kişi oylama ile belirlenmekte ve bu oylama *ostraka* adı verilen çanak çömlek parçaları üzerine ad yazmak suretiyle gerçekleşmekteydi. Her yıl yapılan bu oylamada, eğer 6.000 yurttaş, ostrokismos için oy kullanırsa, adı yazılan kişi yani oyların en çoğunu alan kişi on yıllığına sürgün edilecek, fakat yurttaşlığını ve servetini kaybetmeyecektir.[1100]

[1092] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 288
[1093] Gerald V. Lalonde, "Igı³ 1055 B and the Boundary of Melite and Kollytos," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens,* Vol: 75, No: 1, 2006, s. 93.
[1094] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 287-288.
[1095] Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I,* s. 289.
[1096] Nahit Bilgin, *Felsefeden Ekonomiye, Antik Yunan Dünyası,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2004, s. 11.
[1097] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 215.
[1098] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 41.
[1099] Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü*, s. 159.
[1100] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 41.

Böylece Demos (halk) ve Kratia *(*egemen olmak/yönetim) sözcüklerinin birleşmesiyle oluşan ve ilkin *"demokratia"* şeklinde kullanılan[1101] dünyadaki ilk gerçek demokrasi rejimi de ortaya çıkmıştır.[1102] Kleisthenes'in reformlarıyla arkhon'luk ve boule kurumları önemini yitirmiş; Halk Meclisi (Ekklesia) devlet gücünün gerçek sahibi olmuştur. Artık Atina devlet yönetiminde aristokratik ayrıcalıklar ve timokratik sınırlamalar son bulmuş, gerçek anlamda demokrasiye geçilmiştir.[1103] Atina demokrasisinin önemli bir farkı bulunmaktadır. Bu fark bu yönetim şeklinde kadınların, kölelerin ve meteikosların politik haklardan dışlanmasıdır.[1104] MÖ. VI. yy'ın sonlarından itibaren demokrasiyle tanışmaya başlayan kentlerde bireysellik ortadan yavaş yavaş kalkmış ve kentler bir amaç uğruna kolektif hareket etmeyi öğrenmeye başlamıştır. Bu durum ise kentlerde bir kişinin bütün gücü elinde bulundurmasından ziyade, çok sayıda kişinin verilecek kararlarda söz sahibi olmasını sağlamıştır.[1105]

4.2.7. Polis ve Ethnos

Arkaik dönemin sonlarına kadar görülen ve polis öncesi bir nevi küçük bir devlet şeklinde tanımlanan *ethnos;* özellikle Yunanistan'ın batı ve kuzey bölgelerinde ele geçen kanıtlara göre; "kent merkezi olmayan herhangi bir bölgede dağınık bir biçimde yerleşmiş" topluluklar olarak tanımlanmaktadır. Yaşanılan çevre ise "ethnos bölgesi" olarak adlandırılmaktadır. Ethnos'ların, özellikle kuzey ve orta Peloponnesos'ta, Yunan anakarasında ise orta ve kuzey bölgelerdeki geniş alanlarda varlık gösterdikleri arkeolojik bulgularla kanıtlanmıştır. Belli bir merkezde bir arada olmayan bu toplulukları birleştiren şey ise politikaları, gelenek ve görenekleri en önemlisi de dinsel inançlarıdır. Bu topluluklar, ortak bir dini merkeze sahip olup, klan içi kutsallığı olan bir tanrıya tapmakta ve yine aynı tek bir merkezde belirli aralıklarla yapılan toplantılar aracılığıyla idare edilmekteydiler.[1106] Ethnos territoryumundaki tüm bu dağınık yerleşimlerde yaşayan nüfusların kamusal ortak bir hayatının olmayışı yetişkin

---

[1101] Manfred G. Schmidt, *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, (Çev: M. Emin Köktaş), Vadi Yayınları, Ankara, 2001, s. 13.
[1102] Rodgers, *Antik Yunan,* s. 41.
[1103] İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları,* s. 33.
[1104] Sara L. Forsdyke, *"The Impact of Democracy on Communal Life,"* Edited: Johann P. Arnason (Vd.), *The Greek Polis and the Invention of Democracy A Politico-cultural Transformation and Its Interpretations,* Wiley-Blackwell Puplished, USA, 2013, s. 228.
[1105] Uzunoğlu, *Arkaik Çağ'da Tiranlık,* s. 182.
[1106] Jonathan M. Hall, *A History of the Archaic Greek World 1200–479 BCE,* Wiley Blackwell Press, UAS, 2014, s. 90-91.

erkeklerin, uzun aralıklarla yaptıkları askeri toplantılar dışında bir araya gelmelerine olanak sağlamamıştır.[1107] Bu toplulukların dini ya da herhangi bir politik durum dışında bir araya gelmelerini sağlayan en önemli nedenlerden biri de dışarıdan bir düşman saldırısına karşı birleşilmesiydi.[1108]

Kültürel bir birlik şeklinde kabul edilebilen bu topluluklar bölgesel birlikler olarak kabul edilmekte ve farklı nitelikte ethnos'lardan dolayı Yunanlıların MÖ. V. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar ortak bir kimlik oluşturamadıkları tahmin edilmektedir.[1109] Ethnos, Polisin alternatif bir şekli olarak kabul edilmektedir. Aslında polis ve ethnos ifadeleri farklı sosyal organizasyonlar değildir. Fakat onlar tamamen farklı kategorilere aittir. Arkaik kaynaklarda ethnos terimi; kuş sürüleri, arı ve sinek sürüleri ve hatta ceset yığınları için dahi kullanılmaktadır. Bununla birlikte terimin en yaygın kullanımı insan grupları yani bir nüfus anlamına gelecek şekildeki kullanımıdır. Bir arada yaşamanın akrabalık bağına dayandırıldığı bu ortak kimlik kurgusal olsa da ethnos üyeleri tarafından benimsenmiş ve bu birliktelik, aynı ritüel ve geleneklerin paylaşılmasıyla desteklenmiştir. Öte yandan, polis kavramının merkezi ise mekân anlayışıdır ve bu anlayış en başından beri polis kavramının doğasında bulunmaktadır. Polisin üyeleri ister fiziksel olarak o poliste ikamet etsin ya da etmesin kimliklerini kentsel merkezden almakta ve bu kent merkezinin politik fonksiyonudur.[1110]

4.3. Klasik Çağ'da Polis

4.3.1. Pers Savaşları ve Atina Polisi'nin Yükselişi

Klasik Çağ'ın başlangıcını belirleyen ve Atina'nın küçük bir konumdan uluslararası bir güce dönüşmesini sağlayan süreçteki en önemli olaylar meydana gelen savaşlar olup, bu savaşların ilki Perslerle yaşanmıştır.[1111] Orta Doğu'da, İran bölgesinde kurulan Pers imparatorluğu MÖ. VI. yy'da hızlı bir şekilde yükselerek dünyanın en önemli gücü haline gelmiştir. Anadolu'da Lidya ve Yunan kentlerini ele geçiren Persler, kral Kyros döneminde sınırlarını Anadolu, Suriye-Filistin ve Babil'e kadar

[1107] M. B. Sakellariou*, Meaethēmata: The Polis-State Definition and Origin: Research Centre For Greek And Roman Antiquity National Hellenic Research Foundatıon*, Diffusion De Boccard Press, Athens, 1989, s. 135.
[1108] Sarah B. Pomeroy-Stanley M. Burstein-Walter Donlan-Jennifer Tolbert Roberts, *A Brief History of Ancient Greece: Politics, Society and Culture*, Oxford University Press, New York, 2004, s. 86
[1109] Michael Gagarin, *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greek and Rome*, Vol: 1, Oxford Univ. Press, Oxford, 2010, s. 114.
[1110] Hall, *A History of the Archaic Greek World 1200–479 BCE.*, s. 91-94.
[1111] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 175.

genişletmeyi başarmıştır. Kyros'tan sonra yerine geçen oğlu Kambises imparatorluğa Mısır'ı dâhil etmiş, I. Darius ise bu sınırları, Karadeniz'in batısına kadar genişleterek Trakya, Makedonya ve Yunanistan'a kadar genişletmiştir.[1112] Perslerin boğazlara ve Karadeniz'e hâkim olması; Mısır'daki Yunan kolonisi Naukratis'i yakıp yıkması, Yunan ve İon kentlerini buhranın içine düşürmüş ve bunun üzerine başta Miletos olmak üzere İon kentleri ayaklanmaya başlamıştır.[1113]

MÖ. 499 yılında Anadolu'da özellikle de İonia kentleri ve komşu kentler arasında, Pers baskısına karşı büyük bir isyan patlak vermiştir. Doğu Akdeniz, Boğazlar ve Karadeniz bölgelerindeki Pers hâkimiyetinden ekonomik bakımdan olumsuz etkilenen Ion kentlerindeki bu isyanın kıvılcımlarını atan olay; Aristagoras ve Histiaeus adındaki iki tiranın Perslerin desteği ile Miletos kentinin yönetimini ele alması olmuştur.[1114] Pers yandaşlarının yönetimi ele geçirmesi, Perslerin İonia kentlerinin ticari ilişkilerini sekteye uğratmaları, Ionialılara karşı Fenikelilerin desteklenmesi ve bu gelişmelerin doğal bir sonucu olarak Ionia kentlerinin ekonomilerinin bozulması Perslere karşı tepkilerin giderek artmasına neden olmuş ve nihayetinde bu olumsuzluklardan en çok zarar gören Miletos'un Ionia kentlerini kışkırtması ile İonia İsyanı patlak vermiştir. Persler ile bir süre mücadele eden ve Perslere karşı koyamayacaklarını anlayan İonialılar, Yunan kentlerinden yardım istemişler fakat denizaşırı ülkelerle savaş yapacak gücü kendinde görmeyen bu kentler İonlara destek çıkmaya olumlu bakmamışlardır. Yalnızca Atina ve Eretria küçük bir donanma ile yardım etmiştir. Bu yardım sayesinde ilkin Aristagoras başarılı olmuş fakat yenileceğini anlaması üzerine kaçmıştır.[1115] Herodotos'un anlattıklarına göre; Pers kralı Darius'un ayaklanmaya destek veren Atina'ya öylesine öfkelenmişti ki, "adamlarından kendisine her yemek getirdiklerinde üç sefer "Ey Kral, Atinalıları unutma!" diye hatırlatılsın istemişti.[1116] Sonuç olarak, Miletos Persler tarafından kuşatılmış, MÖ. 494'te Lade açıklarında bulunan İon donanması bozguna uğratılmış, bir süre sonra Miletos ele geçirilmiş ve ayaklanma bastırılmıştır. Miletos halkının bir kısmı öldürülmüş ve bir kısmı da sürgün

[1112] Cavendish, *Ancient Greece*, s. 96.
[1113] Reyhan-Cengiz, *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 199.
[1114] Reyhan-Cengiz, *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 200.
[1115] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 101.
[1116] Herodotos, *Tarih*, V:105.

edilmiştir. İsyana katılan diğer polisler vergi ödemek koşuluyla cezalandırılmamışlardır.[1117]

MÖ. 499 başlayıp MÖ. 448'e kadar süren Yunan-Pers Savaşları farklı Antik Yunan polisleri ile Pers İmparatorluğu arasında gerçekleşen bir dizi savaştır.[1118] Ionia isyanına destek veren Atina ve Eretria kentlerinden intikam almak isteyen Persler MÖ. 490 yılında bu iki kent üzerine saldırmaya başlamış ve Eritrea kentini yakıp yıkmıştır. Bunun üzerine Sparta ve diğer kentlerden yardım istemek zorunda kalan Atina'ya; Sparta ve Platia kentleri yaklaşık 1000 civarında hoplit göndermiştir. Marathon ovasında Atinalı komutan Miltiades önderliğinde yapılan savaşta Persler ağır bir yenilgiye uğratılmıştır.[1119] Herodotos Atinalıların zaferini şöyle anlatır:

> *Marathon Ovası'nda çarpışma uzun sürdü; safların merkezindeki üstünlük barbarlardaydı; orayı Perslerin kendileri ve Sakalar tutuyorlardı; bu noktada zafer barbarlardaydı, düşmanı geri atmışlardı ve içeriye doğru kovalamaya başlamışlardı. Ama iki kanatta zafer Atinalılarla Plataialılardaydı. Düşmanı yenmişlerdi ve onu bozgun halinde kaçmaya bırakmışlar, iki kanat birleşerek merkezi çökertmiş olan düşmana karşı savaşa girmişlerdi ve zafer Atinalılara kaldı. Persler kaçıyor, onlar da elde kılıç kovalıyorlardı; deniz kıyısına varınca, "Ateş!" diye bağırmaya başladılar, bir yandan da gemileri ele geçirmeye uğraşıyorlardı.*[1120]

Marathon zaferinin yankıları Yunanistan'da çok geniş olmuştur. Atinalılar kendi topraklarından başka tüm Yunanistan'ı korkunç bir istila tehlikesinden kurtardıklarından dolayı büyük bir ün kazanmış ve şairler tarafından *"Hellen'lerin Öncüleri"* olarak selamlanmıştır. Olympos tanrılarının yardımı ile savaşı kazandıklarına inanan Yunanlılar, elde edilen ganimetlerin onda birini tanrılara sunmuşlar ve komutanlar için zafer anıtları yaptırmışlardır.[1121]

Marathon zaferinden sonra politik nedenlerle iktidardan indirilen Miltiades'in yerine geçen Themistokles güçlü bir donanma kurmuş ve Perslere karşı Sparta ile müttefik olmayı başarmıştır.[1122] Ortak düşman karşısında bir araya gelen Sparta, Peloponnesos Birliği ve Atina'nın birleşmesiyle Hellen Birliği (MÖ. 481) kurulmuştur.[1123] Bu esnada

---

[1117] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 101.
[1118] Jean Pierre Vernant, *Eski Yunan'da Söylen ve Toplum,* (Çev. Mehmet Emin Özcan), İmge Kitabevi, Ankara, 1996, s. 27.
[1119] Nagle, *The Ancient World,* s. 90.
[1120] Herodotos, *Tarih,* VI: 113.
[1121] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 287.
[1122] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş,* s. 102.
[1123] Bilgin, *Felsefeden Ekonomiye, Antik Yunan Dünyası*, s. 12.

ilk yenilgiyi hazmedemeyen Pers kralı Darius, ikinci bir saldırı planlamış fakat MÖ. 486 yılında ölmesi üzerine yerine oğlu Kserkses geçmiş ve babasının intikamını almak için savaş hazırlıklarına başlamıştır. Büyük bir ordu kuran ve savaşa 75.000 ila 100.000 askerle katılan Persler, karşılarında Hellen Birliğini bulmuşlardır.[1124] Büyük bir ordu hazırlayan Kserkses, Çanakkale boğazında inşa ettirdiği köprülerden geçerek, Trakia ile Makedonya üzerinden Selanik dolaylarındaki Terma'ya geçmiş ve buradan Teselya'ya girmiştir. Yunanistan ise, Teselya ile Orta Yunanistan arasındaki tek askeri yol olan, Orta Yunanistan'ın kapısı durumundaki Thermopylai geçidini tutmaya karar vermiştir. Geçidin batı kısmı Leonidas komutasındaki 300 Spartalı ve çeşitli Yunan askerlerinden ibaret zayıf bir ordu tarafından tutulmaktaydı. Müttefik donanması ise Thermopylai hizasında, Euboia adasının kuzeybatısındaki, Artemission açıklarında demirlenmişti. Pers ordusuyla ilkin burada karşılaşan Yunanlar, başarılı bir şekilde karşı koymuş, fakat her iki taraf da ağır kayıplar vermesine rağmen kesin bir netice alamamıştır.[1125]

Thermophlai zaferinden sonra Yunanistan ve dolayısıyla Atina'nın kapıları Perslere açılmış ve Yunanlılar Isthmos körfezi ve Salamis adalarına sığınmışlardır. Kserkses komutasındaki Pers donanması Yunan donanmasını izleyerek Salamis'e girerken, Pers ordusu da Atina'ya girerek akropolisi yerle bir etmiştir. Yapılan Salamis deniz savaşında Yunanlılar Perslere karşı kesin bir zafer kazanmış ve Kserkses ise Anadolu'ya kaçmıştır.[1126] Salamis savaşına katılmış olan Aiskhylos, Persler adlı tragedyasında savaş ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

> *"Her şey birbirine karıştı sonra. İlk hamleyi bizim donanma yaptı; dar boğaza sıkışmış olan sayısı çok gemilerimiz, birbirine yardım edemiyordu; parçalandı çoğunun kürek takımları; manevra yapabilen Grek gemileri dört bir yandan saldırıp batırıyordu gemilerimizi; tekne parçalarından, cesetlerden deniz görünmüyordu; kıyı ve kayalıklar cesetlerle kaplandı. Kargaşa içinde Barbar donanması çala kürek kaçmaya başladı."*[1127]

Salamis Adası'ndaki yenilgiden sonra Pers kralı Kserkses, Persia'ya (İran) dönmüş, Yunanlılarla mücadele için komutanı Mardonios'u bölgede bırakmış ve Mardonias MÖ. 479'da Boiotia ve Attika'da Yunanlılara ağır kayıplar verdirmiştir. Fakat Spartalı

[1124] Williams, *Ege Medeniyetleri Tarihi,* s. 30.
[1125] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 291-294.
[1126] Pomeroy-Burstein-Donlan-Roberts, *A Brief History of Ancient Greece,* s. 134.
[1127] Aiskhylos, *Persler,* Dize: 410-420.

komutan Pausanias komutasındaki ordu[1128] Persleri Platai ovasında ağır bir yenilgiye uğratmış, Platai savaşında yenik düşen Persler çekilmek zorunda kalmış ve Yunanistan'ı boşaltmışlardır. Aynı gün Sparta kralı Leotykhides emrindeki Yunan donanması Efes'in hemen güneyindeki Mykale (Samsun) burnu üzerinde karaya çıkarak orada mevzilenmiş olan Persleri püskürtmüş ve böylece Platai ve Mykale savaşlarıyla Batı Anadolu Pers işgalinden kurtarılmıştır. Buradaki kentlerde İonia ayaklanmasında olduğu gibi tekrar ayaklanmış ve Pers egemenliğinden kurtulup, bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır.[1129]

4.3.2. Birinci Attik Delos Deniz Birliği ve Polisler Arası Dayanışma

Perslerin Yunanistan'ı istila etmesini önleme çabaları sonucunda Hellen kimliği duygusu gelişmiş, olası bir istilayı önleme düşüncesi, Yunan polislerinin bir araya gelmesini sağlamış ve bu birleşme deniz gücü kuvvetli olan Atina önderliğinde bir birliğin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.[1130] Attika-Delos Deniz Birliği, MÖ. 478/477 yılında Perslerin adalar ve Anadolu'daki varlıklarına son vermek ve sebep oldukları tahribatların intikamını almak için kutsal ada Delos'ta Atina'nın önderliğinde kurulan bir birlikteliktir.[1131] Birliğin merkezi, Apollon'a adanmış küçük Delos adasıdır. Apollon'a adanmış bir tapınağın da yer aldığı ada, İon kent-devletleri için tinsel bir öneme sahiptir.[1132]

Yunanlıların tek vücut olmalarını sağlayan bu birlik (*symmakhia),* Atina'nın deniz imparatorluğu kurma düşüncesinin temelini oluşturması açısından önemli bir yere sahiptir.[1133] Birliğin kuruluş aşamasında, devletlerin küçük veya büyük (Atina gibi) olmasına bakılmaksızın bir oy hakkına sahip olan bütün üyeler, "demir suda yüzene kadar" (sonsuza dek) ve "aynı dostlara ve düşmanlara" sahip olacaklarına dair yemin etmişlerdir.[1134] Birlik, Atinalı devlet adamı Aristeides tarafından kurulmuştur. Atina ile ittifak yapan ve birliğe katılan birleşmiş kentler *(simmahoslar)* bağımsızlıklarını ve otonomilerini korumakta, yalnızca Perslerin saldırı ihtimallerine karşılık Atina'ya, mücadele için gereken yerlerde gerekli deniz ve kara kuvvetleri bulundurma gibi kimi

[1128] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 102.
[1129] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 103.
[1130] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 171.
[1131] Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, s. 325.
[1132] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 233.
[1133] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 104.
[1134] Rodgers, *Antik Yunan,* s. 62.

öncelikler tanımaktaydı. Birliğe katılan her polis para vergisi *(phoros),* gemi ve deniz erleri gibi birliğin ihtiyaçlarını temin etmekle sorumluydu.[1135] Mesela, Lesbos, Samos, Naksos ve Thasos gibi büyük polisler yıllık vergilerini gemi temin etmek suretiyle öderken, diğer birçok üye polis bu sorumluluğunu nakit para olarak yerine getirmekteydi.[1136]

Anadolu'daki Ionia, Ailolia ve Euboia kentleri de bu birliğe para veya mal (gemi) yardımında bulunmuştur. Delos'ta muhafaza edilen birlik hazinesi, *hellenotamies (hazinedar)* adı verilen on Atinalı memur tarafından idare edilir ve müttefiklerde hesapları kontrol edebilirlerdi. Balkan yarımadası, Ege adaları ve Karia'nın (Muğla) kuzeyinden başlamak suretiyle Anadolu'nun batı kıyılarında sayıları neredeyse 300'ü bulan kent-devletinden oluşan bu birlik Yunanlıların siyasal alanda oluşturdukları en büyük birliktir.[1137] Her üyenin kendi menfaatlerini gözettiği bu birliktelik Atina'ya büyük olanaklar sağlamaktaydı. Karadeniz Bölgesi'nden bir yüzyıldan fazla tahıl ithal eden ve bu ticarete bağımlı olan Atina için, Trakya'daki gümüş madenleri ayrıca kerestecilik ağaçlarıyla zengin Ege'nin kuzeybatı sahilleri oldukça cazip yörelerdi. Bu nedenle birliğin devamı için çok çabalayan Atina aynı zamanda birliğin egemen üyesi olmayı da devam ettirmeye çalışmaktaydı.[1138]

Birliğin ilk yılları oldukça ihtişamlıydı. Marathon Ovası'nda zafer kazanan Kimon, Atina'nın strategosu ve aynı zamanda birlik donanmasının komutanıydı. Birlik adına oldukça başarılı zaferler kazanan Kimon: Byzantion'u bu birliğe dâhil etmiş, MÖ. 476'da Strymon (Struma) Nehri üzerindeki Eion kalesini zapt etmiş, Pers hâkimiyetinde olan Doriskos'u ele geçirememiş olsa da MÖ. 474'te Euboia'nın doğusunda korsanların mesken tuttuğu dağlık bir ada olan Skyros'u ele geçirmiştir.[1139] Bu bölgede, korsanları ve ailelerini köleleştiren Atinalılar, yeni koloniler kurmuşlar ve[1140] Skyros ilk Atina kolonisi olmuştur. MÖ. 467 yılında doğuya yönelen Kimon, 200 kadırgadan oluşan yeni bir Pers donanmasını ve ona eşlik eden orduyu Anadolu'da Eurymedon'da (Köprüçay) ağır bir yenilgiye uğratmış, böylece Perslerin intikam alma umudunu yok etmiş ve ardından Pamphylia (Antalya) ve Likya kentleri birliğe

[1135] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 311-312.
[1136] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 173.
[1137] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 311-312.
[1138] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 233.
[1139] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 63.
[1140] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 173.

katılmıştır.[1141] Daha genel bir şekilde ifade etmek gerekirse, bu birlik sayesinde Perslerle daha etkili savaşan polisler, özellikle de Atina, büyük başarılar kazanmış ve MÖ. 470'de Atina generali olan Kimon, Persleri Trakya kıyılarından kesin olarak çıkarmıştır. Bu zaferden sonra daha önce Perslerin işgaline uğrayan Anadolu'daki polisler Kimon'un yanında yer alarak Persleri Anadolu'nun güney kıyılarında ağır bir yenilgiye uğratmışlar ve neticede adalar ile Ege Denizi kıyılarının bütün ticaret yolları Yunanlılara açılmıştır.[1142]

Atinalılar bu kazanılan zaferleri kendi çıkarlarına kullanmış, örneğin ele geçirilen Eion çevresindeki geniş kerestelik ormanlar için mücadele etmiş ve Skyros adasının güzel limanlarına yerleşmişlerdir.[1143] Atinalıların müttefiklerinin kazandığı zaferlerden elde edilen ganimetlerin bir kısmını, Atina akropolisinin inşasında kullanması ise, müttefiklerle arasını açan ilk gerginliktir. Çekişme konusu olan bu durum Trakya'daki Attik Thasos Adası'nın ayaklanmasına yol açmış ve ayaklanma iki yıl süren çetin bir savaştan sonra bastırılabilmiştir.[1144]

Delos Deniz Birliği'ne katılan her üyenin bağımsız olmasına rağmen zamanla Atina siyasi, ekonomik, hukuki, dini ve askeri üstünlüğü elde etmeye başlamış ve birlik amacından uzaklaşarak Atina'nın çıkarlarına hizmet etmeye başlayan bir birlik haline gelmiştir.[1145] Bu bağlamda birlik kurallarının ilk kez ihlal edilmesi doğal olarak Atina tarafından gerçekleşmiş ve Atina, MÖ. 470'lerde birlikten ayrılmayı düşünen Naksos kenti, Atina hâkimiyetindeki birlik donanması tarafından engellenmişti. Bununla yetinmeyen Atina, birkaç yıl sonra Thasos adasının sahip olduğu altın madenlerine el koymuş ve adayı kuşatmıştır. Böylece Naksos ve Thasos üzerinde otorite kurmayı başaran Atina birliği kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya başlamıştır.[1146] Savaşlar nedeniyle bozulan maliyesini sıklıkla üyelerden aldığı vergileri arttırarak düzelten Atina, birlikten ayrılmak isteyen üyelere karşı oldukça acımasız davranmaktaydı. Örneğin, Mityline bu yüzden yerle bir edilmiş, halkı kılıçtan geçirilmiş ve toprakları üç bin parçaya bölünüp, kurayla Atinalı hissedarlara

[1141] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 63.
[1142] Diakov-Kovalev, *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu- Uzakdoğu-Eski Yunan*, s. 310.
[1143] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 234.
[1144] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 63.
[1145] Nagle, *The Ancient World,* s. 96.
[1146] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 234.

dağıtılmıştır. Aynı şekilde hareket eden Sparta'da Plateia'yı kuşatmış ve bütün halkı öldürmüş ve kadınları köle etmiştir.[1147]

Birlik üyelerinin iç işlerine de müdahale etmeye başlayan Atina, birlik üyeleri arasında demokrasinin hüküm sürmesini istemiş, zamanla üyeler arasındaki yasal sorunlara müdahale etmeye başlamış ve bu sorunları kendi mahkemelerine taşımıştır.[1148] Nihayetinde Atina imparatorluğuna dönüşen bu birlik içinde zamanla yalnızca Atina para ve ağırlık sisteminin kullanılmaya başlanması, üstelik müttefiklerin sikke üretiminin yasaklanması ile Atina ve Sparta ilişkileri bozulmuştur. Atina'nın hegemonya arzusu birliğin MÖ. 431'de dağılmasına neden olmuş ve Perslere karşı omuz omuza savaşan bu iki önemli güç, bundan sonra karşı kutuplarda yer almış ve yıllarca birbirleriyle savaşmıştır.[1149]

4.3.3. Pers Savaşları Sonrasında Atina

Pers Savaşları sonundaki başarı ve Attika Delos Deniz Birliği üzerindeki egemenlik, Atina'ya örneği olmayan bir gelişme dönemi getirmiştir.[1150] Bu esnada siyaset sahnesinde yükselmeye başlayan ve Kleisthenes'in yeğeni olan Atinalı devlet adamı Perikles, dönemin en önemli simalarındandır.[1151] Perikles ve öncesinde Ephialtes, Kleisthenes tarafından yaklaşık elli yıl önce başlatılan anayasal reformların tamamlayıcısı olarak görülmektedirler. MÖ. 462'de en eski meclis olan areopagos'ta iktidarı ele alan ve demokrasinin nihai biçimine kavuşmasını sağlayan ve bir suikast sonucu öldürülen radikal demokrat Ephialtes hakkında çok az şey bilinmektedir.[1152]

MÖ. 461'den itibaren Atina'da demokratik partinin lideri olan Perikles Atina'nın ve demokrasinin gelişmesinde etkin bir rol oynamıştır.[1153] MÖ. 450'lerin başlarında Atina'da önemli değişiklikler yapan Perikles ile birlikte, radikal demokrasi kurulmuş, Atina parası tüm müttefiklerde geçerli kılınmış, önemli imar faaliyetleri yapılmış ve Atina en görkemli dönemini yaşamıştır.[1154] Atina tam vatandaşlarının, kölelere egemenlik altına alınmış kişilere, hatta müttefiklere karşı, kendi içinde eşit haklara

[1147] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 476.
[1148] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 62-63.
[1149] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 82.
[1150] İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları,* s. 38.
[1151] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş,* s 105.
[1152] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 64.
[1153] İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, s. 39.
[1154] Bilgin, *Felsefeden Ekonomiye, Antik Yunan Dünyası,* s. 13.

sahip bir üst tabaka oluşturmasını ve her bakımdan mükemmel yetiştirilmiş bu vatandaşların yetenek ve olanaklarını karşılık beklemeksizin devletin hizmetine sunmasını amaçlayan Perikles, MÖ. 443'ten itibaren Atina'da birinci strategos, haznedar ve dış politikanın yönlendiricisi olmuştur. Perikles döneminde, demokrasi tam anlamıyla yerleşmiş ve Atina en parlak devrini yaşamıştır. Bu dönemde, ekklesia (Halk Meclisi) devletin en yüksek organı olarak önemini korumaya devam etmiş, aristokrasinin bir dayanağı konumunda olan areopagos (Aristokratlar Meclisi) halk ve danışma meclisleri üzerindeki denetim haklarını tamamıyla yitirmiş, yalnızca en yüksek mahkeme olma özelliğini ve dinsel konuları denetleme görevi devam etmiştir. Ayrıca sosyal bir karakter takınmaya başlayan Atina devleti, yoksul vatandaşlara tahıl ve para yardımı yapmış, yaşlıların, çocukların, yetim ve güçsüzlerin bakım ve yardım işlerini de üstlenmiştir.[1155] Kültürel alanda da birçok yenilik yapan Perikles sanat, eğitim ve dramada Atina'yı zirveye taşımış ayrıca kenti mimari alanda da geliştirerek çok sayıda heykel ve tapınak inşa ettirmiştir.[1156]

Pers savaşları sonucunda, Atina başta olmak üzere birçok poliste, kültürel anlamda gelişmeler yaşanmış ve Atina büyük bir kültür merkezi haline gelmiştir.[1157] Diğer bütün polisler içinde Atina'nın göreli bir üstünlük elde etmesinde, Pers saldırılarına karşı oluşturulmuş olan Attika Delos Deniz Birliği ve bu birliğin merkezi ve kasasının Atina olmasının etkisi oldukça büyüktür. İktisadi olarak hızla büyüyen Atina, aynı zamanda dönemin en önemli kültür ve sanat merkezi olma niteliğini taşımaktaydı.[1158]

Atina, MÖ. 479 yılında zaferle çıktığı Pers Savaşları ve MÖ. 471'de meydana gelecek olan Peloponessos Savaşı arasındaki dönemde yarım yüzyıl süren altın bir çağ yaşamıştır. Bu dönem siyasi ve askeri felaketlerle sonlanmış olsa da, bu felaketler Atina'da başta klasik kültür ve demokrasinin tam anlamıyla olgunlaşmasının önüne geçememiştir. Atina'nın bu zenginliği özellikle diğer polisler üzerinde bir otorite kurmasından ve bu polislerden aldığı vergilerden kaynaklanmaktaydı. Bu dönemde düşmanlarına karşı oldukça acımasız ve kibirli davranan Atina, çok sayıda düşman

[1155] İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları,* s. 39.
[1156] Rodgers, *Antik Yunan,* s. 70.
[1157] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 172.
[1158] Şahin, *Kentleşme Politikası,* s. 48.

kazanmış ve böylece diğer polislerin kendilerine karşı birleşmesine neden olmuştur.[1159]

4.3.3.1. Atina'nın Koloni Kurma Girişimleri

Kleroukhia Atinalı vatandaşlar tarafından Pers savaşları esnasında yabancı topraklarda kurulan özel bir koloni türüdür.[1160] Atina polisinin bu kolonileri, müttefik yerleşim yerlerinde yaşayan Atinalıların o bölgede horlandığı zamanlarda özellikle de Atina polisinin en güçlü olduğu (MÖ. 450-446) dönemlerde kurulmuştur. Perikles tarafından da uygulanan bu politika ya da bir çeşit koloni hareketi, özellikle adalarda yaşayanlar başta olmak üzere çoğu müttefikinin hoşuna gitmemiştir. Çünkü bu koloniler kurulurken, bölgenin yerli halkı tahliye edilmekte ve kleroukhialar sıklıkla bir müttefikin isyanından sonra yani fethedilebilen yerlerde kurulmaktaydı. Bu kolonilerin kurucuları Atina'dan gelen ve "*klerouk"* adı verilen en fakir vatandaşlardan oluşmaktaydı. Her klerouka bir bölüm kleros verilirdi. Bunlar hoplit statüsüne yükselebilir ve askeri hizmetler için seçilebilirlerdi. Yeniden inşa şeklinde değilde var olan yerleşim yeri üzerine kurulan bu yerleşim yerleri politik olarak bağımsız değillerdi ve klerouklar bu yerlerin gerçek vatandaşı kabul edilirdi. Kleroukhia şeklinde kurulan kolonilerin en önemlileri; Halkis, Hersonisos (Taurica), Naxos, Lemnos, Lesbos ve Andros idi.[1161] Bu koloniler kendi kendini idare eden (autonomia) ve kurucu kentten tamamen bağımsız birçok koloninin aksine, Atina toprağı olarak kabul edilmekte ve kleroukhia adı verilen koloni sakinleri de Atina vatandaşlığını sürdürmekteydi.[1162]

4.4. Polisler Arası Mücadeleler

4.4.1. Peloponnesos Savaşları ve Polisin Gerilemesi

Atina ve Sparta arasında MÖ. 431-404 yılları arasında vuku bulan ve yirmi yedi yıl süren üstünlük mücadelesi Peloponnesos Savaşları olarak bilinmektedir.[1163] Peloponnesos savaşlarının asıl nedeni, kentler arası rekabet, özellikle de Ege bölgesi ve Adriyatik'te denetimi ve ticareti ele geçiren Atina'nın gücünden Sparta ve

[1159] Rodgers, *Antik Yunan,* s. 59.
[1160] Anton Powell**,** *Athens and Sparta Constructing Greek Political and Social History from 478 BC,* Routledge Puplished, Canada, 1988, s. 68.
[1161] Adkins, *Handbook To Life İn Ancient Greece,* s. 141.
[1162] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 173.
[1163] Thukydides, *Peloponnesos Savaşları,* VI: XXVI.

Peloponnesos Birliklerinin çekinmeleri, çıkarlarının tehlikeye girmesi ve[1164] Sparta'nın Yunan dünyasının önderliğinin Atina'da olmasından rahatsızlık duymasıdır.[1165]

Aslında Atina ile Sparta arasındaki gerginlik bu savaştan önce, Atina'nın Delos Birliği'nin en güçlü üyesi olarak tüm avantajları kendi lehine kullanması ile başlamıştır.[1166] Atina'nın birliği kendi yararına kullanması Aigina, Korinthos ve Megara gibi önemli ticaret kentlerinin çıkarlarını tehdit etmekteydi.[1167] Savaş fiilen Korinthos ve kolonisi Korkyra (Korfu) arasındaki çatışmalara Atina'nın müdahale etmesiyle başlamıştır.[1168] Başlangıçta bir Korinthos kolonisi olan Korkyra'dan bu nedenle ana kentine sadakat göstermesi beklenmekteydi. Zengin bir tüccar kenti olan Korkyra, Sicilya'ya giden önemli bir güzergâh üzerindeydi. MÖ. 433'te Korinthos ile ortak kolonileri olan Epidamnos (Dıraç, Arnavutluk) ile ilgili bir anlaşmazlık yaşamış ve bunun üzerine Atina'dan yardım istemiştir. Bu isteği kabul eden Atina Korkyra'ya yardım etmek için gemiler göndermiş, bu gemilere gerekmediği sürece çatışmaya girmemeleri emredilmiş olsa da, donanma kendisinden daha büyük bir Korinthos donanmasını yok etmiştir.[1169]

Korkyra'da yaşanan iç savaş polisler arasındaki çatışmaların en tipik örneğidir.[1170] Atina daha sonra, yine bir Korinthos kolonisi ve aynı zamanda Delos Birliği'nin üyesi olan Potidaia'dan surlarını yıkmasını ve Korinthoslu magistraları (yüksek memurlar) kentten uzaklaştırmalarını istemiş fakat bu istek Korinthosluların yardımı ile engellenince, Atina Potidaia'yı kuşatmıştır. Bunun üzerine Delos Birliği'nden Korinthosun yardımıyla çıkan Potidaia'nın bu hareketi üzerine Atina, Peloponnesos Birliği üyelerinden Megara'ya ticari ambargo koymuş ve[1171] Megara'yı ekonomik çöküşle tehdit ederek kenti kendisiyle ittifak olmaya zorlamıştır. Atina'nın bu tutumu karşısında çaresiz kalan Megara ve Korinthos, birliğin önderi olarak Sparta'dan görevini yapmasını istemiş, bununla birlikte Atina'nın gücünden çekinen Sparta

[1164] Cüneyt Akalın, *Taş Devri'nden Ortaçağ'a Uygarlık Tarihi,* Derin Yayınları, İstanbul, 2010, s. 91.
[1165] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 108.
[1166] Paine, *Ancient Greece,* s. 96-97.
[1167] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 108.
[1168] Paine, *Ancient Greece,* s. 96-97.
[1169] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 74.
[1170] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 476.
[1171] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 109.

savaşa ikna olmuştur.[1172] Sparta Atina'nın attığı her adımda, onun karşısında olmak durumundaydı, çünkü Atina'nın bu saldırgan tutumuna maruz kalan kentler, Sparta'nın önderlik ettiği Peloponnesos Birliği'nin üyeleriydi. Bu nedenle de Sparta MÖ. 431'de savaşa fiilen katılmıştı.[1173]

Sparta ve Atina arasında uzun süre devam eden mücadelenin ilk aşaması MÖ. 431-421 yılları arasında gerçekleşen Arkhidamos savaşı olarak bilinmektedir ve savaş Sparta kralı Arkhidamos'un Atina'ya saldırması ile fiilen başlamıştır.[1174] Sparta kralı II. Arkhidamos MÖ. 413'de Attika'ya girerek, bir ay boyunca Atina'yı yağmalamış fakat Perikles'in Atina'yı boşaltması nedeniyle Atinalılar çok fazla zarar görmese de daha sonraları Atina'da baş gösteren veba gibi salgın hastalıklar ve bu hastalıklardan dolayı halkın üçte birinin ve Perikles'in ölümü gibi olumsuz şartlardan dolayı büyük zararlar görmüştür.[1175] Atina'yı kasıp kavuran salgın hastalıkla ilgili detaylı bilgiler veren Thukydides;

> *"Artık insanlar tanrılardan korkmaz olmuşlardı. Çünkü dindar olanlarda olmayanlar da salgından nasibini almışlardı. Suç işleyenlerin yaptıklarının hesabını verecekleri kadar uzun bir süre hayatta kalamayacaklarına inanılıyordu. İnsanlar yargı kararlarını önemsemeksizin sadece içinde bulundukları anın tadını çıkarmaya çalışıyordu. Atinalılar böyle bir felaketle karşılaşmışlardı. Kent, içinde salgın, dışında ise topraklarının yakılıp yıkılması söz konusuydu."*[1176]

Perikles'ten sonra başa geçen Demosthenes'in başarılı zaferler kazanması üzerine barış istemek zorunda kalan Sparta'nın bu isteği yerine getirilmedi. Arkhidamos'un ölümünden sonra Spartalı komutan Brasidas, MÖ. 424 yılında Megara'yı ele geçirerek, Thesselia bölgesine girdi ve Makedonya kralının da desteğiyle Amphipolis'i ele geçirdi. Bu esnada Boiotia'yı ele geçirmek için mücadeleye girişen Atina ağır bir yenilgiye uğratıldı. Bir yıllık ateşkesin ardından MÖ. 422'de Amphipolis'te devam eden savaşta hem Atina hem de Sparta komutanlarının ölmesi üzerine her iki tarafta ağır kayıplar vermiş ve kesin bir sonuç alamayan Atina ve Sparta arasında 50 yıl devam edecek olan Nikias Barışı (MÖ. 421) imzalanmıştır.[1177] Bu barış antlaşmasıyla

---

[1172] Rodgers, *Antik Yunan,* s. 74.
[1173] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş,* s. 109.
[1174] P. J. Rhodes, *A History of the Classical Greek World 478-323 BC*, Blackwell Puplishing, Oxford, 2006, s. 100.
[1175] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 109.
[1176] Thukydides, *Peloponnesos Svaşları,* II: LIII-II: LIV.
[1177] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 109.

Arkhidamos Savaşı son bulmuş, her iki tarafta ele geçirdikleri yerleri karşılıklı olarak geri vermiştir. Bu barış anlaşması Atina için aslında bir başarı sayılmaktadır. Çünkü barışın Atina açısından Sparta tarafından tanınmak gibi olumlu neticeleri olmuştur.[1178]

Kısa süren bu barışın Atina'nın başına geçen Alkibiades tarafından bozulması ile Nikias ve Lamakhos, Peloponnesos'un batı yolunu kapatmak amacıyla Sicilya'ya karşı bir sefer düzenlemiştir. Fakat Sicilya'da Alkibiades'e karşı oluşan karşıt gruplar, Alkibiades'i Atina'daki Hermes ve Eleusis kültlerine hakaret ettiği gerekçesiyle şikâyet etmiş ve mahkemeye çağrılan Alkibiades kaçıp Sparta'ya sığınarak Sicilya seferinin planını onlara açıklamıştır. Bunun üzerine Gylippos komutasındaki Sparta ordusu Sicilya'ya girmiş, Atina tüm çabalarına rağmen yenilgiden kurtulamamış ve Attika bölgesindeki Dekeleia, Spartalılar tarafından ele geçirilmiştir.[1179]

Sicilya seferinde büyük bir yenilgiye uğrayan Atina'nın ekonomisi ağır bir şekilde zarar görmüş, en az 3.000 hoplit, 9.000 thet ve binlerce meteikos hayatını kaybetmiş dolayısıyla Atina nüfusu ciddi bir şekilde azalmıştır.[1180] Atina'nın bu zor durumunu fırsat bilen Sparta tekrar saldırıya geçmiş ve Perslerinde desteğini alan Sparta iyi bir donanma kurmak için Alkibiades'in önerisi ile yeni müttefikler kurmuştur. Bunun üzerine 40 gemilik bir güçle Ionia'ya geçen Alkibiades, buradaki Khios (Sakız), Lesbos Adası (Midilli) ve Miletos (Milet) kentlerinin Delos Birliğinden çıkarılmalarını sağlamıştır. Böylece Perslerin Ionia'ya girişi kolaylaşmış, Sparta'nın bu olayı tanıması üzerine birlik tamamen dağılmıştır. Birliğin dağılmasıyla daha da zor durumda kalan Atina, Persler Spartalılar ve eski birlik devletlerinden oluşan bir üçlü müttefik ile karşı karşıya kalmıştır. Bu esnada Spartalılar ile sorunlar yaşayan Alkibiades Atina ve Persler arasında arabulucu bir tavır gösterse de başarılı olamamış ve Sisam'da, anavatana bağlılık ya da ihtilal arasında bocalayan ordu Alkibiades'i komutan seçmiştir. Atina donanması Alkibiades'in desteğiyle Çanakkale Boğazı ve Abydos'da iki büyük zafer kazanmış, Marmara Denizi'ndeki Kyzikos'da (Erdek) Peloponnesos donanmasını yenilgiye uğratmış ve Byzantion (İstanbul) ve Khalkedon'u (Kadıköy)

[1178] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 338-339.
[1179] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 111.
[1180] Donald Kagan, *The Fall of the Athenian Empire, Cornell University Press,* Ithaca and London, 1987, s. 2-3.

ele geçirerek boğazların kontrolünün tekrar Atina'ya geçmesini sağlayarak Atina'ya dönüşünde vatandaşlık haklarını tekrar kazanmıştır.[1181]

Peloponnesos Savaşlarında Atina deniz gücünde, Sparta ise kara gücünde üstün gelmiştir. Yunanistan'ın tek bir polis egemenliği altında birleşip güçlenmesinden korkan ve bu parçalı durumun devam etmesini isteyen Persler, bu nedenle Sparta'yı desteklemiş ve ona maddi (altın) yardımlarda bulunmuştur.[1182] MÖ. 405'lere gelindiğinde Perslerin maddi yardımı ile tekrar bir donanma kurmayı başaran Sparta Lysandros önderliğinde, Lampsakos'u (Lapseki) işgal etmiş, bunun üzerine Hellaspontos'a gönderilen Atina donanması Aigospotamoi'de (Gelibolu Yarımadası'nın doğu kıyıları) yenilgiye uğramış ve Byzantion ile Khalkedon Spata'nın eline geçmiştir.[1183] Sparta'nın Aigospotamoi'da kazandığı zafer Atina'nın tahıl ihtiyacını karşıladığı Karadeniz'le bağlantısını tamamen kesmiştir. Üstelik Lysandros'un Atina'ya tahıl tedarik etmesine yardım edeceklerin ölüm cezasına çarptırılacağını ilan etmesiyle, Atina büsbütün yok olmaya mahkûm edilmiştir.[1184] Bunun üzerine çok ciddi bir kıtlık sorunu yaşayan Atina, hem karadan hem de denizden kuşatılması sonucu yenilgiyi kabul etmiş buna rağmen barış müzakereleri için hala bir adım atmaya yanaşmamıştır. Fakat kıtlığın son noktaya ulaşması Atina'yı barışa ikna etmiş ve çok ağır şartları olan bir antlaşma imzalamak zorunda kalmıştır.[1185]

Bu barış antlaşmasına göre; uzun surlarla Pire surları yıktırılacak, on iki gemi dışında bütün gemiler teslim edilecek, Atina Sparta'nın düşmanına düşman, dostuna ise dost olacak, Atina, karada ve denizde Sparta'nın emri ile hareket edecektir.[1186] Böylece savaş Sparta'nın zaferi ile sonuçlanmış ve Yunan dünyasının önderliği Sparta'ya geçmiştir.[1187] Yirmi yıldan fazla süren bu savaşta, on binlerce kişi ölmüş, Atina'nın erkek nüfusu yarıya düşmüş ve çok büyük yıkımlar olmuştur.[1188] Fakat Sparta'nın bu üstünlüğü uzun ömürlü olmamış, Peloponnesos Savaşı sırasında birlikte hareket ettiği

[1181] Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, s. 329-330.
[1182] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 477.
[1183] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 113
[1184] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 258.
[1185] Ksenophon, *Yunan Tarihi*, II. II: 10-12.
[1186] Ksenophon, *Yunan Tarihi*, II. II: 20.
[1187] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş,* s. 113.
[1188] Robin Lane Fox, *The Classical World an Epic History of Greece and Rome*, Penguins Books, London, 2006, s. 159.

Perslerle araları bozulmuş ve bu durum ikili arasında bir savaş çıkmasına neden olmuştur.[1189]

4.4.2. Peloponnesos Savaşları Sonrasında Atina ve Sparta

Yirmi yedi yıl süren Peloponnesos Savaşı, Atina'nın egemenliği altında, Yunan birliğinin başarısızlığıyla sonuçlanmıştır.[1190] Savaşın yenilgiyle sonuçlanmasının sıkıntılarını en fazla yaşayan Atina MÖ. 404'te, imparatorluğunu, donanmasını, surlarını ve demokrasisini kaybetmiştir. Fakat süregelen mali sorunlara rağmen on yıl içinde toparlanan ve son kez büyük bir deniz gücü olmayı başaran Atina, Makedonya hâkimiyeti altına girene dek demokrasisini ve gücünü korumayı başarmıştır.[1191]

Peloponnesos Savaşları sonunda tek bir devletin tüm Yunan polisleri üzerinde hegemonya kurma umudu ortadan kalkmış, fakat üstünlüğünü kaybeden Atina olmuştur. Perslerden aldığı maddi destekle üstünlüğü ele geçiren Sparta, Atina'nın iç işlerine karışmaya başlamış ve öyle ki Sparta komutanı Lysandos Atina'da Otuzlar Hükümetini kurmuştur.[1192] Adından da anlaşılacağı üzere otuz kişiden oluşan bu kurulun üyeleri, Atina vatandaşı olup, Sparta'ya boyun eğen ve demokratik ilkelerden feragat etmeye razı olan kişilerden oluşmaktaydı. Bu oligarşik hükümetin önde gelen tiranları Kritias ve Theramenes idi. Acımasız bir polis kuvveti olan "On Birler Kurulu" nu kuran bu iki tiran, yalnızca 3000 yurttaşa sivil haklar tanımış, diğerlerini ise bu haklardan mahrum bırakmıştır. Ayrıca önde gelen demokratlar öldürülmüş, Atinalılara kendi vatandaşlarını tutuklamaları emredilmiş ve böylece Atinalılarda bu rejim suçlarına ortak olmuşlardır.[1193] Vatandaşlara zarar vermeyen bu tiranlar, yalnızca kendilerine tehlike yaratabilecek kişileri bertaraf etmeye çalışmış ve aynı zamanda bunların mallarına el koymak için serveti, doğuştan seçkinliği veya sonradan kazandığı saygıyla öne çıkan kimseleri idam etmişlerdir. Bu amaçla 1500 kişinin ölmesine neden olan bu tiranlar konumlarını 700 Sparta askeri ve Spartalı bir garnizon komutanıyla güçlendirmişlerdir.[1194] Sparta, Ege'de bulunan polisleri, Atina egemenliğinden kurtarmak için buralarda da garnizonlar kurmuştur. Aşırılıkları ile kendi sonlarını

[1189] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 113.
[1190] Andre Bonnard, *Antik Yunan Uygarlığı: Euripides'ten İskenderiye'ye*, Cilt: III, (Çev: Kerem Kurtgözü), Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2004, s. 66.
[1191] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 116.
[1192] Bilgin, *Felsefeden Ekonomiye, Antik Yunan Dünyası*, s. 17.
[1193] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 116.
[1194] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 263.

getiren ve pek çok kişinin Sparta'dan uzaklaşmasına neden olan bu tiranların faaliyetleri sonucu, Atina pek çok yandaş bulmuş, kentte demokrasinin yeniden tesisi için mücadeleler başlamıştır. Bu mücadelede Kritias hayatını kaybetmiş, Lysandros ve yandaşlarının tehlikeli boyutlara varan kibirli hareketleri, Agis ve Pausanias gibi kralları kızdırmıştır. Bu yüzden Attika'ya bir sefer düzenleyen Pausanias, kısa süreliğine de olsa Lysandros'un gücünü kırmış, çeşitli Atina grupları arasında uzlaşmayı sağlayan kesimin başına geçmiştir. Pausanias'ın himayesindeki Atinalıların tarihte kaydedilen ilk Genel Affı ilan ettiği bilinmektedir. Bu Genel Affa göre; yalnızca otuz tiran ve üst düzey yöneticiler yargılanmış, bunların dışında kalan kimselerin karıştıkları suçlar ise affedilmiştir.[1195] Neticede Pausanias'ın yardımıyla Atina'da uzlaşma sağlanmış, MÖ. 403 sonunda demokrasi yeniden kurulmuş ve Atina özgürlüğüne kavuşmuştur.[1196]

Peloponnesos Savaşı'nın getirdiği ağır yükün ve yenilginin altından kalkmaya çalışan Atina zamanla müttefikler kurmaya başlamış, Boiotia'nın desteğini kazanmış,[1197] ayrıca Peloponnesos Savaşı'ndan hiçbir kazanç elde edemeyen Sparta müttefiklerinden Thebai ve Korinthos kentlerini de Sparta'ya karşı ayaklanmak üzere kışkırtmıştır. Kurulan bu ittifaklar ve kışkırtmalar Peloponnesos Savaşlarının bir devamı niteliğinde olan Korinthos Savaşı'nın (MÖ. 395-386) başlamasına neden olmuştu.[1198] Savaşın ilk aşaması olan ve MÖ. 395'te yapılan Haliartos çarpışmasında mağlup olan Spartalılar Peloponnesos Savaşı'nın muzaffer komutanı Lysandros'u kaybetmişlerdi. Bu zaferin ardından Atina, Boiotia, Korinthos ve Argos dörtlü bir ittifak kurarak Sparta'daki tiranlık iktidarına karşı birleşmiştir. Lysandros'un yerine geçen Sparta komutanı Agesilaos komutasındaki Sparta ordusu, MÖ. 394'te Koroneia'da yapılan savaşta bu ittifakı yenilgiye uğratmıştır. Bu zaferden bir süre öncede, Pers donanmasını komuta eden Atinalı Konon, Sparta donanmasını Knidos (Datça) açıklarında yenilgiye uğratmış ve Spartalılar, Koroneia zaferinin tadını çıkaramadan, Knidos yenilgisinin haberini almışlardır. Atina'ya dönen Konon ise Atina ile Peiraieus (Pire) limanı arasındaki uzun sur duvarlarının inşasını tamamlatmıştır.[1199]

[1195] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 264.
[1196] Rodgers, *Antik Yunan,* s. 116.
[1197] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 92.
[1198] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 288-289.
[1199] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş,* s. 116.

Atinalıların Perslerle arasının bozulduğu sırada, Sparta ordusunun komutanı olarak başa geçen Antialkidas, Perslerle tekrar işbirliği yaparak Atina'yı barışa ikna etmeye çalışmış nitekim Hellaspontos'u kapatarak Atina ve müttefiklerine barıştan başka bir seçenek bırakmamıştı. Kendi isminden dolayı Antialkidas ya da Pers kralından dolayı Kral Barışı (MÖ. 386) olarak bilinen bu antlaşmaya göre; [1200] Anadolu'daki tüm Yunan kentleri Klazomenai (Urla) ve Kıbrıs adaları da dâhil olmak üzere Perslere bırakılmış, buna karşılık diğer bütün Yunan kentleri bağımsız ve otonom olarak kalmıştır. Bu antlaşmayla Persler, Yunan polislerini kesin olarak egemenlikleri altına almış, Yunanistan'da siyasal birlikleri yasaklayarak Yunanistan'ın parçalanmış durumda kalmasını sağlamaya çalışmışlardır. Bu esnada hala en güçlü askeri devlet olma özelliğini koruyan ve bu barış koşullarının yerine getirilmesi görevini üstlenmiş olan Sparta, sürekli hale gelen savaşlardan dolayı oldukça yıpranmıştı. Savaşlar nedeniyle nüfusu hayli azalan Sparta, kendi ülkelerini savunacak, çeşitli yerlerde dağınık bir biçimde bulunan üsleri için asker temin edecek ve dış düşmanlara karşı savaşacak güçten yoksun kalmıştı. Ayrıca Yunan kentleri üzerinde kurduğu hegemonyasıyla tüm Yunan kentlerinin nefretini üzerine çeken Sparta, düşmanlarının kendisine karşı ittifak kurması için gereken koşulları böylece oluşturmuş olmaktaydı.[1201]

4.4.2.1. İkinci Deniz Birliği

MÖ. 378 yılına gelindiğinde Atina önderliğinde ikinci bir Deniz Birliği kurulmuştur. Yüzyıl önce Perslere karşı kurulan Deniz Birliği bu kez Sparta'ya karşı oluşturulmuştu. Thebai ile gerçekleştirilen ittifak sonucunda kurulan birlik hakkında halk meclisi kararlarını kapsayan bir yazıttan elde edilen bilgilere göre; birlik, müttefiklerini Sparta'nın saldırılarından korumak üzere, Atina'nın siyasal ve askeri komutası altında kurulmuş ve Atina kurulan bu ikinci birlikte, ilk birlikte yaptığı hatalardan kaçınmıştır. Bu bağlamda, Atina her şeyden önce müttefikler üzerinde bir hegemonya kurmaktan kesin olarak vazgeçmekte, bu birliğe katılan polisler özgürlük ve otonomilerini korumakta ve birlik meclisinde yalnızca bir oya sahip olmaktaydılar. Atina birlik meclisinde *(synhedrion)* temsil edilmemekte, fakat meclisin aldığı kararlar Atina halk meclisine bildirilmekteydi. Ayrıca her polisin vermesi gereken vergi miktarı birlik meclisi tarafından belirlenmekte,[1202] vergi koşulu getirilmemesine rağmen, birlik

[1200] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş,* s. 117.
[1201] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 404.
[1202] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 404.

operasyonlarına mali destek sağlanması amacıyla *syntakseis* adı verilen bir bağış sistemi kurulmuştu.[1203] Önceki birlikten farklı olarak savaş ve barış durumlarına tüm müttefikler birlikte karar vermekte ve[1204] Atina'nın kleroukhia'lar (yerleşimler) kurarak toprak edinmesi yasaklanmıştı.[1205] İlk olarak Khios'un katıldığı birliğe, taşıdığı elverişli koşullardan dolayı, kısa sürede çok sayıda ada ve kıyı polisleri katılmıştır.[1206]

Bu süre içinde Atina'da servet vergisine sağlam bir temel hazırlamak için genel bir servet tahriri yapılmış ve vergi toplanmasını kolaylaştırmak üzere Attika birtakım vergi bölgelerine ayrılmıştır. Böylece mali durumunu düzelten Atina, kısa sürede Habrias ve Timoteos gibi başarılı generallerinin de yetenekleri sayesinde Peloponnesosluları Naksos'ta yendikten sonra (MÖ. 376) nüfuzunu gerek Ege gerekse İonia'da genişletmeyi başarmıştır.[1207]

4.4.2.2. Atina ve Sparta'nın Thebai hegemonyasına Direnişi

Atina'nın emperyalist politikalarını sürdürdüğü dönemin eş zamanlı en önemli olaylarından biri de Thebai kentinin güçlenmiş ve kalkınmış bir şekilde ortaya çıkmasıdır. Beklenmedik bir anda ortaya çıkan Thebai, Boiotia kentlerini birleştirmiş ve bunları kendi otoritesi altında toplayarak daha da yükselmişti.[1208] Boiotia'nın en güçlü kenti olan Thebai MÖ. 386 yılında kral barış antlaşmasından sonra Sparta tarafından işgal edilmiş ve Spartalılar Boiotia'nın diğer kentlerini Thebai'den ayırarak kentin kalesinde bir garnizon kurmuşlardır. Thebai bunun üzerine MÖ. 378'de kaleyi tekrar ele geçirmiş ve MÖ. 371'de Thebai ile Sparta arasında Leuktra Savaşı vuku bulmuştur. Thebai, Leuktra Savaşı'nda topraklarını istila eden Sparta'ya karşı büyük bir zafer kazanmış ve ağır bir yenilgiye uğratılan Sparta bu savaşla Orta Yunanistan'dan çıkarılmıştır.[1209] Sparta'nın Thebai gibi daha önce adı duyulmamış bir kente yenilmesi, uzun süredir Sparta'nın baskısı altında bulunan küçük devletlerin ayaklanmasına neden olmuş ve Sparta'nın nefret edilen kharmostes adı verilen valileri görevlerinden zorla alınmıştır.[1210] Leuktra zaferinden sonra rahat bir şekilde faaliyet

[1203] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 269.
[1204] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 404.
[1205] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 117.
[1206] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 404.
[1207] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 404-405.
[1208] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 405.
[1209] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş,* s. 118.
[1210] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 118-119.

alanı bulan Thebai, Orta Yunanistan polislerinin birçoğunu içine alan bir birlik kurmuş ve federal bir birlik kurmak isteyen Arkadia'ya yardım etmiştir. Bu yardım için Peloponnesos'a Epameinondas komutasında bir ordu gönderen Thebai, Lakonia'yı yakıp yıkmıştır.[1211]Arkadia Birliğini kurmak amacıyla ilk ayaklanan, Sparta'nın uzun süredir polis statüsünü tanımaya yanaşmadığı, Arkadia'daki Mantinea'ydı.[1212] Mantinea, merkezi synoikismos sonunda meydana gelen Megalapolis olmak üzere birliğin kurulmasına büyük destek vermiştir. Güçlenmeye devam eden Thebai MÖ. 370'e gelindiğinde, Peloponnesos'u işgal etmiş ve düşmek üzere olan Sparta, kış yağışları sonucu Eurotas Nehri'nin taşmasıyla bu işgalden kısa süreli de olsa kurtulmayı başarmıştır. Ordusunu Messenia'ya çeken Epameinondas, İthome Dağı'nda MÖ. 369'da, muazzam surları olan yeni bir bağımsız kent kurmuştur. Peloponnesos'u işgale devam eden Epameinondas, MÖ. 367'de Akha polislerinin Thebai ile birleşmesini sağlamış, bunun üzerine ülke tam bir kargaşa ve anarşi sürecine girmiş böylece Sparta zayıflamaya ve çökmeye başlamıştır.[1213]

Yalnızca Peloponnesos'u değil Yunanistan'ın kuzey ülkelerini de kontrolü altına almak isteyen Thebai, bu amaçla Thesselia'yı da işgal etmişti. Epameinondas'ın düzenlediği bu seferler tüm Yunan polisini Thebai hegemonyası altında birleştirmek istemesinin bir kanıtıydı. Fakat güçlü donanması sayesinde denizlerde hala gücünü koruyan Atina bu isteğin önünde bir engel teşkil etmekteydi. Bu engeli ortadan kaldırmak için Perslerden dahi yardım isteyen Thebai'ın bu hareketi, bağımsız polisleri kendi egemenliği altında birleştirmek isteğini kesin olarak ortaya çıkarmıştı. Fakat Thebai'ın ne Atina gibi parlak bir geçmişi ve yüksek bir kültürü, ne de Sparta gibi askeri bir yeteneği vardı. Bu nedenle başarısız olan ve Perslerden beklediği desteği de göremeyen Thebai'ın gücü azalmaya başlamıştı.[1214] Thebai kentini bu denli yükselten Epameinondas'ın MÖ. 362'de Peloponnesos da çıkan karışıklıkları bastırmak için çıktığı seferde Mantinea'da zafer kazanmış fakat bunun bedelini canıyla ödemiştir. Epameinondas'ın ölümüyle güçlü önderlerini kaybeden Thebai'ın hegemonya umutları sona ermiş, Thebai üstünlüğünü kaybetmiş fakat onların başarıları yüzyıllar süren Sparta üstünlüğünü de nihayete erdirmişti.[1215] Thebai hegemonyası

[1211] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 406.
[1212] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 119.
[1213] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 406.
[1214] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 406-407.
[1215] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 119.

Yunanistan'da yıkıcı bir rol oynamıştır. Sparta'nın askeri gücünü derinden sarsan ve Atina'nın zayıflamasına yol açan bu üstünlük kurma mücadelesi, Yunanistan'ın bütünüyle parçalanmasına neden olmuş ve polislerin yeniden birleşme imkânını ortadan kaldırmıştır.[1216] Atina ile Sparta'nın ekonomik ve askeri gücünü kaybetmesi üzerine, polisler arasında yeni birlikler kurulmaya başlamıştı. Bunlardan ilki Peloponnesos Birliği'nden ayrılan polisler tarafından MÖ. 369'da kurulan Arkadia Birliği, diğeri ise Akha polisleri birliği idi. Bu birlikler demokratik ve oligarşik karma ilkelerle kurulmuş bir örgütlenişe sahipti. Kurulan bu birlikler askeri işler hariç, dış ve iç işlerinde ortak bir politika izleyen polisi aşkın siyasal birlikler haline gelememiş ya da güçlü bir polisin egemenliği altında birleşememişler ve bu nedenle gevşek ve geçici birlikler olmuşlardır.[1217]

4.5. Polisi Çöküşe Götüren Etkenler

Perikles yönetimi altında uluslararası alanda emperyalist bir politika izleyerek en parlak günlerini yaşayan ve bu üstünlüğünü devam ettiren Atina, Peloponnesos Savaşları sonucunda eski ihtişamını kaybetmiştir. Bu savaş, polisler arasında demokratik yönetimli polislerle oligarşik yönetimli polislerin birbirine girdikleri, tam anlamıyla bir iç savaştı. Yalnız Atina polisinin değil tüm Yunan polislerinin, daha genel bir ifadeyle Yunan toplumunun çöküşü aslında bu savaşla başlamıştır.[1218] Peloponnesos Savaşlarının ekonomik sonuçları oldukça ağır olmuş, kara ve deniz ticareti sekteye uğramış, Korinthos gibi ticari kentler büyük zararlar görmüştü. Yunanistan'ın büyük bir kısmında tarımsal faaliyetler durma noktasına gelmiş, toprakların büyük bir kısmı yağmalanmış, hayvanlar telef olmuş, tarımsal aletler, üzüm bağları ve zeytin ağaçları da ciddi oranda zarar görmüştür.[1219]

Atina ile birlikte savaşa katılan hatta katılmayan bütün polislerin savaş sonucu daralan ticaret hacminden dolayı ekonomileri bozulmuştu. Fakat savaşın mali kriz yaratması, işsizlik gibi sosyal sorunlara neden olmamış aksine iş olanağı sunmuştu. Bu imkân ücretli askerlikti.[1220] Yunanlılar bu askerlere *ksenoi (yabancılar)* ya da *epikuroi (yardımcılar)* derdi.[1221] Savaşlar nedeniyle yaşanan asker sıkıntısı, özellikle yoksul

[1216] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi,* s. 407.
[1217] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 480-481.
[1218] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 473-475.
[1219] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 262.
[1220] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne,* s. 483.
[1221] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 127.

vatandaşların ordulara alınmasına neden olmakta, hatta kimi zaman bir grup köle özgür bırakılarak orduya alınabilmekteydi. Bu durum ücretli askerlik olgusunun polis dünyasına girmesine neden olmuş ve artık vatandaşlardan kurulu geleneksel küçük polis ordularının yerini, ücretli askerlerden oluşan kalabalık ordular almaya başlamıştır. Ücretli askerliğin başlaması kimi polislerde, işsizlik sorununu bir süreliğine geri atıp, sınıf çatışmalarının ertelenmesine yol açarken, kimi polislerde, savaş ve siyasal kargaşalardan dolayı, sınıf çatışmalarının erken patlak vermesine neden olmuştur.[1222] Savaşın uzun süren olumsuz etkileri sosyal alanda da kendini göstermiş, özgür vatandaşların askere alınmasıyla, yerleri devamlı çalışabilen kölelerce doldurulmuştu. Terhis edilen askerler, daralan iş hacmi ve köle rekabeti zamanla büyük bir işsizler grubunu ortaya çıkarmıştı. Özellikle alt kesimlerin ekonomik bakımdan oldukça güç bir duruma düşmesi, zengin kesim ile aralarında sorunlar çıkmasına neden olmuş ve böylece tüm polislerde iç savaşlar başlamıştır.[1223]

MÖ. V. yüzyılda, Ege ve anakara Yunanistan'ında Atina ve Sparta'nın kurdukları hegemonya ile istikrarlı bir dönem yaşanmıştır. Fakat bu istikrarlı dönem çağın sonlarına doğru sona ermiş, Sparta eski gücünü kaybetmiş, Thebai'ın üstünlüğü kısa ömürlü olmuş ve Atina imparatorluğa özgü rolünü koruyamamıştır.[1224] Bütün bu olaylardan sonra Atina, kurduğu ikinci deniz birliğini ve egemenliğini Sparta'nın gölgesi altında uzun süre devam ettirememiş,[1225] fakat zamanla Atina'nın toparlanması ve güçlenmeye başlaması müttefik kentleri de tedirgin etmiş ve bu nedenle Kos, Khios ve Rhodos gibi kentler birlikten çıkmıştır (MÖ. 357). Ayrıca bu kentlerin başını çektiği isyan hareketlerine katılan kimi kentlerde birlikten ayrılmak istemişlerdir. Bunun üzerine, Byzantion ve Karia Satrabı Mausolos'tan da destek gören kentler ile onları birlik içinde tutmaya çalışan Atina arasında Müttefikler Savaşı (MÖ. 357-355) denilen ve birlik içinde olduğundan İç Savaş olarak da bilinen mücadeleler başlamıştır.[1226]

Atina bu mücadelelerle, eski müttefiklerini tekrar birliğe almaya çalışmış fakat başarılı olamamıştır. Başarılı olamayan Atina, birliğin dağılmasının önüne geçememiş ve Yunanistan bütünüyle tam bir anarşi dönemine girmiştir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak Yunanlılar üzerindeki Pers baskısı yeniden artmış ve Persleri büyük bir devlet

[1222] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 483.
[1223] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 484-485.
[1224] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 291.
[1225] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 407.
[1226] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 118.

haline getiren II. Artakserkses, Yunanistan'da etkin bir rol oynamaya başlamıştır. İkinci Deniz Birliği'nin dağılmasıyla birlikte deniz gücünü de kaybeden Atina ise, artık hegemonya hayallerinden vazgeçmiş ve barış istemeye başlamıştır.[1227] Atina ve Sparta hegemonyasının sona ermesi, yerini dağılmış bir şekilde varlığını sürdürmeye çalışan küçük Yunan polislerine bırakmıştı.[1228] Savaşların getirdiği ekonomik sorunlar, sınıf çatışmaları ve ayrıca Perslerin bu zayıf ortama müdahil olmak için hiçbir fırsatı kaçırmaması zaten kargaşa içinde olan polislerin daha da zayıflamasına neden olmuş, bu esnada kuzeyde olağanüstü bir şahsiyetin, Makedonyalı II. Philippos'un yükselmeye başlaması ve polislerin ortak düşmanlara karşı artık bir araya gelememesi, kendi kendine yöneten polisin Yunan dünyasının önde gelen siyasi kurumu olmaktan çıkmasına neden olmuştur.[1229]

4.5.1. Polisin Makedonya hegemonyasına Girişi

Makedonya'nın Yunanistan ile ve dolayısıyla polisle olan bağıntısını daha iyi anlamak için kısaca ülkenin coğrafyasına ve Makedon kralı Philippos'un faaliyetlerine değinmek yerinde olacaktır. Balkan Yarımadası'nın güney ve orta kesiminde yer alan ve Ege dünyasının bir parçası olan Makedonya, hem kıta Avrupası hem de güney Balkan Akdeniz bölgesi arasında bir köprü görevi görmekte, ayrıca Adriyatik, Ege ve Karadeniz arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır.[1230] Geniş ve dağlık bir ülke olan Makedonya, güney ve güneybatıda, Epeiros, Thessalia ve Khalkidikia Yarımadaları ile komşudur.[1231] Kuzeyde Pelagonia ve güneyde Pelazgia arasında sıkışmış görünümünden dolayı sandviç şeklinde tasvir edilen bölge, Yunanistan yarımadası ile kesişmekte ve Yunanistan'ın en yüksek dağı olan Olmypos, bu iki ülke arasında sınır kabul edilmektedir. Büyük bir Paleo-Balkan Neolitik ailesi olarak görülen Makedonya,[1232] Thessalia'nın kuzeyinde Strimon ve Haliakmon (Bistriça) Nehirleriyle çevrilmiş dağlık bir coğrafyadır. Güneyinde Therme körfezi, batısında Haliakmon Nehri ve kuzeyinde ise en büyük nehri olan Axios (Vardar) bulunmaktadır.[1233]

[1227] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 407-408.
[1228] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma,* s. 292.
[1229] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 267-268.
[1230] Carol J. King, *Ancient Macedonia,* Routledge Taylor&Francis Group Press, London and New York, 2018, s. 1.
[1231] Diakov-Kovalev, *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu- Uzakdoğu-Eski Yunan*, s. 371.
[1232] Antonije Škokljev (vd.), *Macedonia in Ancient Times,* (Translation: Chris Stefou-Sanja Ristič), Makedonska Iskra-Skopje Puplisher, Macedonia, 2010, s. 46.
[1233] King, *Ancient Macedonia*, s. 3-6.

Makedonya'nın gelişiminde ülkenin sahip olduğu coğrafi özellikleri önemli bir rol oynamıştır. Makedonya, denize kadar uzanan vadiler, Haliakmon, Vardar ve Strimon gibi nehirler sayesinde birbiriyle ilişkili bulunmakta, bu nedenle ülke coğrafya ve ekonomi bakımından bir bütün meydana getirmektedir. Ayrıca deniz kıyısında Khalkidikia yarımadasında Strimon ve Terma (Tessalonike/Selanik) olmak üzere iki büyük körfez ve her iki körfezde de çok sayıda iyi korunmuş limanlar bulunmaktadır. Kıyılarında ise birçok Yunan kolonileri vardır.[1234]

Makedonya'nın tarihi gelişiminde, bölgenin verimli vadilere, büyük ormanlara, altın ve gümüş madenlerine, geniş akarsulara ve limanlara kısaca elverişli bir coğrafyaya sahip olması büyük bir rol oynamıştır.[1235] Yunanistan'ın hemen kuzeyinde yer alan Makedonya, iklimin oldukça soğuk olduğu, dağların ve alçak vadilerin sert ülkesidir. Bu nedenle yaşam burada, Yunanistan'a kıyasla daha zor ve kuzey komşularının sürekli istilaları nedeniyle de daha tehlikeliydi. Ülke doğal kaynak (ağaç ve kıymetli metaller başta olmak üzere) bakımından Yunanistan'a kıyasla daha zengindir. Fakat buna rağmen küçük bir krallık olan Makedonya, MÖ. IV. yy'ın sonlarında Yunanistan'da hâkim güç haline gelerek ve ardından Pers İmparatorluğu'nu fethederek beklenmedik bir şekilde yükselmiştir. Makedonya krallığının gücünü arttırmaya başlaması, Yunan polislerinin MÖ. IV. yy'ın başında kendi aralarında girdikleri sonuçsuz savaşların yarattığı iktidar boşluğunu doldurmasına olanak sağlamıştır .[1236] Bu yükselişi gerçekleştiren kral ise II. Philippos'dur. II. Philippos (MÖ. 359-336), Makedon tahtına geçer geçmez önce ülkeyi siyasi, askeri ve ekonomik açıdan güçlü bir duruma getirmiş sonra da fetihlerine başlamıştı.[1237] II. Philippos'un en önemli askeri reformu, Makedon piyadesini yeniden örgütlendirmesidir. Makedonya'nın geleneksel coğrafi bölgelerinden toplanarak bir araya getirilen farklı olarak ise yeni bir teçhizat ile savaştaki görevleri yeniden düzenlenen phalanklar,[1238] *sarissa* denilen uzun kargılarla savaşırlardı. Bu silah onların uzun mesafeden dövüşmelerine olanak sağlamakta ve aynı zamanda hoplitlerin buna karşı koymalarını imkânsız kılmaktaydı. Çünkü sarissa, piyadeleri yaralanmaktan daha fazla korumakta, ağır ve pahalı zırhlara sahip olan hoplitler için caydırıcı bir rol oynamaktaydı. Ayrıca

[1234] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 412.
[1235] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 412.
[1236] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 319-320.
[1237] Oğuz Tekin, *Eski Yunan Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 96.
[1238] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 311.

daha hızlı yürüyebilen bu piyadeler kolaylıkla manevra yapabilirlerdi.[1239] Alaylara ayrılmış olan bu ağır silahlı piyadenin yanında hafif silahlı *hipaspist'*ler, müttefik ya da ücretli yabancı askerlerde bulunmaktaydı. Gençliğinde Thebai'da rehin olarak bulunmuş ve Epameinondas'ın çarpık muharebe düzenini öğrenmiş olan II. Philippos, bu taktiği taarruz kanadına piyade yerine süvariyi koymak suretiyle geliştirmiş, savunma kanadına ise sarissaları yerleştirmiştir. Yeni stratejiler de geliştiren II. Philippos, ilk kez imha muharebesini başarılı bir şekilde uygulamış ve düşmanı savaş meydanında yenmekle yetinmeyip, onu süvarisiyle yok edinceye kadar izlemiştir. Ayrıca tahkimli kentleri ve kaleleri ele geçirmek amacıyla taş gülle atan mancınıklar geliştirmiştir. II. Philippos'un savaş alanında yaptığı bu yenilikler karşısında başta Atina olmak üzere birçok Yunan kenti, temelleri taştan, fakat üst kısımları kerpiç tuğlalardan olan surlarını tamamen taştan yapmaya başlamışlardır. II. Philippos, bu askeri ve siyasi teşkilatı kurmak için Pangaion dağındaki altın madenlerine el koymuş, bu madenleri sistemli bir şekilde işleterek çok sayıda sikke basmış ve adına bastırdığı 20 gümüş Attika drahmisi değerindeki altın stater'ler dönemin en önemli akçesi olmuştur. Bu akçeler aynı zamanda Yunan kent-devletlerini birbirinden ayırmak için de kullanılmıştır.[1240]

II. Philippos, kurduğu güçlü ve tam donanımlı ordusuyla ilkin, Ege kıyılarındaki Yunan kolonileri çemberini delmiş,[1241] Atina'nın kurduğu fakat Peloponnesos savaşında kaybettiği Strymon Nehri'ni denetleyen en önemli kentlerden biri olan Amphipolis'i ele geçirmiş ve burayı Atina adına aldığını bildirmiştir. Yayılmacı bir politika izleyen II. Philippos;[1242] MÖ. 357 ve MÖ. 354 yıllarında Thermai Körfezi'ndeki iki Atina kentini (Pydna ve Methone) ele geçirmiş ve burada yüzüne isabet eden ok yüzünden bir gözünü kaybetmiştir.[1243] Bu iki kenti ele geçiren II. Philippos bu sayede, Makedonya'nın sınırlarını denize kadar genişletmiş, ülkesini deniz ticaretinde etkin bir hale getirerek ekonomik alanda kalkınmasını sağlamıştır. Philippos'un bu fetihleri ve Amphipolis'i geri verme vaadini yerine getirmemesi üzerine, Atina Makedonya'ya savaş ilan etmiş fakat bu esnada müttefikler savaşıyla

[1239] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 297.
[1240] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 414-415.
[1241] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 414.
[1242] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 128-129.
[1243] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 296.

meşgul olması nedeniyle harekete geçememiştir.[1244] Bu fırsattan faydalanan II. Philippos, Khalkidikia yarımadasının iki sahilini de kontrolü altına almış ve MÖ. 348'de yarımadanın içlerine doğru ilerleyerek Yunanlıların kuzeydeki en önemli ve en görkemli kenti olan Olynthos'u yağmalamıştır. Atina'nın yardım sözü verdiği fakat yalnızca küçük bir kuvvetin ulaşabildiği kent, bir daha yerleşim görülmeyecek şekilde tahrip edilmiştir.[1245] Olynthos'un alınması üzerine diğer Khalkidikia kentleri de Makedonya hegemonyasını tanımak zorunda kalmış ve böylece Khalkidikia yarımadası tümüyle ele geçirilmiştir.[1246] Bu başarıların ardından doğuya yönelen II. Philippos, Trakya'daki Hebros (Meriç) Nehri çevresini hâkimiyeti altına alarak daha da güçlenmeye başlamıştır.[1247]

Bütün bu fetihlerden sonra güneye yönelen II. Philippos, Yunan kent-devletlerini egemenliği altına almak için, kentler arasındaki mücadelelerde sık sık taraf tutmuş, birleşik bir Thessalia'nın kendisi için tehdit oluşturduğunu düşünerek, bu tehdidi önlemek amacıyla Thessalia'nın iç işlerine müdahale etmeye başlamıştı. II. Philippos, MÖ. 350'de Orta ve Kuzey Yunanistan'da güçlü bir şekilde ortaya çıkan ve kendisi için tehdit oluşturan Pherai ile Phokis ittifakını ortadan kaldırmaya çalışmış, fakat MÖ. 353'te Phokis ile yapılan mücadelede ağır bir yenilgiye uğramıştır. Bu başarısız girişimi Philippos'un hükümdarlığı boyunca aldığı en ciddi yenilgi olmuştur. Fakat ertesi yıl düşmanlarını Krokos Ovası'nda yapılan savaşta bozguna uğratan II. Philippos'un, bu zaferle Yunanistan'daki konumu değişmiş; Pherai'ı ele geçirip buradaki tiranı sürgüne göndermesiyle Thesselia Birliği tarafından *arkhonluğa* getirilmiş ve[1248] bu esnada Pagasai limanı kontrol altına alınmıştır.[1249] Thesselia ile Makedonya'nın birleşmesi II. Philippos'a askeri alanda daha da üstünlük sağlamış, ordusu iki katına çıkmış ve II. Philippos'un nüfuzunun Orta Yunanistan'ın içlerine kadar yayılmasını sağlamıştır.[1250] II. Philippos'un Thesselia ile meşgul olduğu esnada, Orta Yunanistan'da Kutsal Savaş yaşanmaktaydı. Apollon'a adanmış Delphoi, Yunan dünyasındaki en kutsal yerdi. Yüzyıllar boyunca tüm polisler ve hatta Lidya gibi krallıklar, bu kutsal yeri tapınaklar ve heykellerle donatmışlardı. Dağlar arasında ufak

[1244] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 416.
[1245] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma,* s. 298.
[1246] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 417.
[1247] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 129.
[1248] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 312-313.
[1249] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 129.
[1250] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 313.

bir düzlükte yer alan Delphoi küçük ve önemsiz bir polisti. Tanrı adına servet toplayan kentin zenginliği, Yunanlıların desteklediği Amphiktyonia (komşular) Meclisinden kaynaklanmaktaydı. MÖ. 357'de Thebai'ın güdümündeki Amphiktyonia Meclisinin, küçük Phokis devletini, *"kutsal toprakları tarıma açtıkları"* gerekçesiyle ağır bir şekilde cezalandırması Thebai ve Phokis arasında Kutsal Savaş adı verilen mücadelelerin başlamasına neden olmuştur. Thebai'ın saldırıya geçmesi için bir bahane olan bu gelişme ve Phokis'in yüksek miktardaki cezayı ödeyemeyeceğini uman Thebai'ın beklentileri boşa çıkmış, Philomelos önderliğindeki Phokis, MÖ. 356 yılında Delphoi'yi ele geçirmiş, 5000 kişilik bir ordu kurmak amacıyla[1251] Delphoi'de ki Apollon'a adanmış hazineyi paralı asker temin etmek üzere kullanmıştır. Savaşta, Atina ve Sparta Phokis'i, Tesalya ve Lokris ise Thebai'ı desteklemiş ve Tesalyalılar ağır bir yenilgiye uğratılmıştır.[1252]

MÖ. 354'deki çarpışma da Philomelos'un ölmesi üzerine yerine geçen Onomarkhos, savaşa müdahil olan II. Philippos'u iki kez bozguna uğratmış (MÖ. 353), fakat II. Philippos, bir yıl sonra Onomarkhos'u Tesalya'da yenmiştir. Bu esnada Orta Yunanistan'ın hala büyük bir bölümünü elinde bulunduran Phokis, II. Philippos tarafından Thesselia'dan çıkarılmış, fakat II. Philippos Atina'nın Thermopylai'ı korumak için gönderdiği kuvvet karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır. Phokis'in gücü tamamen Delphoi'un parasına bağlıydı ve paralı askerlerin ücretleri bu parayla ödenebilmekteydi. Fakat Phokis paranın bitmesiyle eski ihtişamını ve gücünü kaybetmiş, kentte iç karışıklıklar baş göstermiştir. Thebai'ın II. Philippos'tan yardım istediği bu sıralarda ise hem Atina hem de Sparta başka sorunlarla uğraşmaktaydı. Bu durumu bir fırsat olarak gören II. Philippos, hızla güneye ilerleyerek Thermopylai'ı ele geçirmiş ve Phokis ile gizli bir antlaşma yapmıştır.[1253] Phokisliler II. Philippos'un önerdiği ve kutsala saygısızlık için öngörülen cezaya, yani reşit yaştaki tüm erkeklerin idam edilmesine göre daha ılımlı olan şartları kabul ederek MÖ. 346 yılında teslim olmuş, Phokis'in kentleri siyasi bağları parçalanarak köylere ayrılmış, Phokisliler Delphoi'a yıllık 60 talanton ödemeye razı olmuş ve ayrıca II. Philippos, Delphoi Amphiktyoniasında Phokis'in oyunu da ele geçirerek amphiktyonia konseyinde çoğunluk oyunu elde etmiş böylece II. Philippos'un nüfuzu tüm Yunanistan'a

[1251] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 128.
[1252] Tekin, *Eski Yunan Tarihi*, s. 97-98.
[1253] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 126-127.

yayılmaya başlamıştır.[1254] Neticede, Thebai ve Phokis'in parçalanmasına neden olan Kutsal Savaş'ın galibi, Yunanistan'ın yeni hegemonu olma yolunda ilerleyen Makedonya olmuştur.[1255] Böylece Yunan polislerini ele geçirmeye başlayan II. Philippos Yunanistan'ı Makedonya'nın siyasal ve askeri hegemonyası altında bir konfederasyon haline getirmiş ve bu konfederasyonu Yunan dünyası için sürekli bir tehlike teşkil eden Perslere karşı kullanmaya çalışmıştır. Makedonya'nın gücünün günden güne arttığının farkında olan Persler ise Yunanistan'a mali yardımlar sağlayarak kimi polisleri Makedonya'ya karşı kışkırtmışlardır. Makedonya'nın güçlenmeye başladığı bu dönemlerde Yunanistan'da polisin akıbeti üzerine çeşitli siyasal akımlar belirmeye başlamıştı. Panhellenizm'e göre düşünen ve II. Philippos'un hayret verici başarılarının etkisi altında kalan kimi aydın kişiler, örneğin İsokrates, Makedonya'yı bir Yunan devleti saymakta, kent-devletlerinin birleştiricisi ve Perslere karşı yapılacak öç seferinin önderi olarak II. Philippos'u selamlamaktaydı. Hatip Demosthenes'in başını çektiği bir grup aydın ise, İsokrates'in aksine II. Philippos'u Yunanistan'ın en büyük düşmanı olarak görmekte, onun asıl amacının Yunanistan'ı egemenliği altına almaktan ziyade Yunan dünyasının en büyük kültür merkezi olan Atina'yı Olynthos gibi yerle bir etmek istediği görüşünü savunmaktaydılar. Fakat bu grupta, Yunanistan'ın siyasal bağımsızlığını kaybetmemesi şartıyla ulusal bir birlik kurması taraftarıydılar.[1256] MÖ. 350'lerde yeni bir siyasi kimlik inşa etmeye çalışan Demosthenes söylevlerinde Atinalıları güçlü bir donanma kurup savaşa çağırmaktaydı.[1257] Yüzyıllarca özgür yaşamış ve Yunanistan'ın siyasal ve kültürel önderliğini yapmış olan Atina Makedonya'ya kolayca boyun eğmemiş, yıllarca süren savaşlarda Atina ile birlikte çok sayıda kent-devleti de özgürlükleri uğruna mücadele etmişlerdir.[1258]

Makedonya ile Atina arasındaki ilişkiye gelince; Atina ve II. Philippos arasındaki gergin ilişki, II. Philippos'un Amphipolis'i Atina'ya teslim edeceğine söz verdiği halde bu sözünü tutmayıp kenti zaptetmesi ve ayrıca Pydna, Methone ve Potidaia'yı ele geçirerek Atina'nın kuzey Ege'deki en önemli müttefiklerini devre dışı

[1254] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 313.
[1255] Rodgers, *Antik Yunan,* s. 127.
[1256] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 419.
[1257] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 315.
[1258] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 419.

bırakmasıyla başlamıştır.[1259] Bu başarılarından sonra fetihlerinin Atina tarafından resmen tanınması için faaliyete geçen II. Philippos, 350 gemilik donanmasıyla denizdeki üstünlüğünü hala sürdüren Atina'yı kendi tarafına çekmek için mümkün olduğunca ılımlı bir ilişki geliştirmeye çalışmıştır. Peloponnesos savaşlarından dolayı mali bakımdan oldukça zor bir durumda olan ve savaşabilecek güçte olmayan Atina bu nedenle Makedonya ile anlaşma yoluna gitmiş ve ikili arasında Atinalı devlet adamı Philokrates tarafından kaleme alınmış olan Philokrates antlaşması (MÖ. 346) imzalanmıştır.[1260]

Antlaşmanın ayrıntıları kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu antlaşmayla Atina'nın Amphipolis'ten kesin olarak vazgeçtiği ve Makedon egemenliğine boyun eğdiği bilinmektedir. Philokrates Barışıyla, II. Philippos'un kuzey ve orta Yunanistan'daki üstünlüğü resmi olarak kabul edilmiş, fakat bu diplomatik zafer kısa süreli olmuştur. Atina'nın Amphipolis'i yeniden almak istemesi ve barış taraftarlarının zayıflatılarak sürgüne gönderilmesi Atina ile Makedonya ilişkilerinin tekrar bozulmasına neden olmuştur. Bu esnada tekrar Trakya'ya yönelmiş olan ve savaş esnasında Yunanistan ile sorun yaşamak istemeyen II. Philippos'un tüm çabalarına rağmen Yunanistan ile barış ortamı sağlanamamıştır.[1261] II. Philippos'un Atina ile olası bir barışın mümkün olacağına dair umudunu kaybetmesi, ayrıca Atina gibi gururlu bir kentin II. Philippos'a teslim olması durumunda yaşayacağı utanç, ikili arasındaki ilişkilerin bir daha düzelmeyecek şekilde bozulmasına neden olmuştur. Bunun üzerine II. Philippos'un MÖ. 340'da Hellaspontos'un en önemli liman kenti olan Byzantion'u tehdit etmesi, Demosthenes'in Atinalıları aynı yıl savaşa ikna etmesine yetmiş, ardından II. Philippos'un bir Atina tahıl filosuna el koyması ve Yunanistan üzerine yürümesi, Yunan dünyasının ve dolayısıyla polisin sonunu getiren Khaironeia Savaşı'nın başlamasına neden olmuştur.[1262] II. Philippos'un muazzam bir şekilde güçlendiği bu dönemlerde, polisler arasında, her zaman olduğu gibi yine bir birliktelik kurulamamakta, Atina müttefiklerine gereken saygıyı göstermemekte ve polisler arası kavgalar bitmek bilmez bir şekilde devam etmekteydi. Yunan polislerinin birleştikleri tek bir konu; II. Philippos ya da başka bir kralın egemenliği altına girmemek ve tek bir

[1259] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 313.
[1260] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 417.
[1261] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 315.
[1262] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 299.

otorite altında birleşmek istememeleriydi. Fakat bağımsızlıkları için de yıllarca süren savaşların olumsuz etkilerinden dolayı çok fazla bir çaba gösterememekteydiler. Bu bağlamda en büyük mücadele Demosthenes'in önderliğinde Atina tarafından verilmekteydi. Çok büyük bir hatip ve gerçek bir vatansever olan Demosthenes, II. Philippos'un ne yapmak istediğinin farkındaydı ve bu nedenle bütün gücüyle zorda olsa Atinalıları karşı koymaya ikna etmeye çalışmaktaydı. Zaman zaman bunu başarsa da Atina'nın artık bozulmuş olan askeri ve mali gücü başarılı olmasının önünde ciddi bir engel teşkil etmekteydi. Üstelik Demosthenes'in savaş bilgisine sahip olmaması, II. Philippos'un gücünün farkına varamamasına neden olmaktaydı. Eski gücünü kaybetmiş olan Atina'nın sahip olduğu güç, artık yalnızca Yunanistan'daki diğer kentlere karşı koymasına yetmekte, II. Phillippos gibi bir komutanın önderlik ettiği güçlü Makedonya ordusuna karşı koymasını ise imkânsız kılmaktaydı.[1263]

4.5.2. Klasik Polis'in Çöküşü

MÖ. 342'de bütün Trakya'yı hâkimiyeti altına alan II. Philippos, MÖ. 340'da Karadeniz kıyılarını işgal ederek Karadeniz'in tüm tahıl stokunu ele geçirmiş ve Atina'nın Karadeniz'deki tahıl ikmalini tehdit etmeye başlamıştı.[1264] II. Philippos bu başarılarından sonra Atina için hayati öneme sahip olan boğazlara hâkim olmaya çalışmış, onun bu hareketine karşılık Demosthenes ise, Euboia, Megara ve Korint gibi polislerden bir ittifak kurmayı başarmıştır. II. Philippos'un, Perinthos (Marmara Ereğlisi) ve Byzantion'u kuşatması üzerine harekete geçen müttefik polisler, bu kentleri Makedonya işgalinden kurtarmayı başarmış (MÖ. 340) hatta Byzantion'da bulunan Makedonya donanmasını ağır bir yenilgiye uğratarak Karadeniz'e sürmüşlerdir. Fakat MÖ. 339 yılında Orta Yunanistan'da Delphoi için yeni bir kutsal savaşın başlaması ve amphiktionların Delphoi'ya saldıran Lokrislileri cezalandırma görevini Amphiktionların hegemonu olarak II. Philippos'a bırakması, Byzantion yenilgisiyle geri çekilmek zorunda kalan II. Philippos'un Yunanistan'ın işlerine tekrar karışması için bir fırsat yaratmıştır. Bunun üzerine büyük bir hızla Termopylai'dan geçerek Orta Yunanistan'a giren II. Philippos, Phokis Bölgesindeki Elateia kentini fethetmiştir (MÖ. 339). Bu gelişme üzerine sarsılan Atina, Demosthenes'in öncülüğüyle güçlükle de olsa eski düşmanı olan Thebai ile ittifak kurmuş, polislerinde

[1263] A.W.F. Blunt, *Batı Uygarlığının Temelleri,* (Çev: Müzehher Erim), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984, s. 39-40.
[1264] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 129.

yardımıyla 35.000 kişilik bir ordu kurmayı başarmış ve kısa süreliğine de olsa II. Philippos'un ilerlemesini engellemiştir. Fakat II. Philippos, MÖ. 338 yazında Amphisa kentini ele geçirmiş ve aynı yılın ağustos ayında Boiotia'daki Khaironeia ovasında Yunanistan ile karşı karşıya gelmiştir. Sayıca eşit fakat Yunan ordusuna kıyasla daha iyi silahlandırılmış ve daha iyi sevk ve idare edildiği bilinen Makedonya ordusu Yunan birleşik ordusunu büyük bir bozguna uğratmıştır. II. Philippos'un çarpık muharebe düzeninin başarıyla uyguladığı savaşta; soldaki taarruz kanadını yöneten II. Philippos'un on sekiz yaşındaki oğlu III. Alexandros yani İskender'in karşısındaki Boiotia'yı yenmesi üzerine sağ kanadın başında bulunan kralın ilk zamanlar geri çekilir gibi manevra yapması, fakat bir süre sonra saldırıya geçerek Yunan ordusunu sarsması ve Atinalıların bulunduğu sol kanadı kuşatması savaşın kaderini belirleyen bir plandı.[1265] Savaşın belirleyicisi İskender komutasındaki muhafız süvari birliğinin kazandığı başarıydı. Yunanlıların ağır zayiat verdiği ve özellikle Thebai'ın kanının son damlasına kadar mücadele ettiği Khaironeia Savaşı[1266] Yunan tarihindeki dönüm noktalarından biridir. Bu savaşla; II. Philippos'un zaferi tamamlanmış, Yunanistan'ın II. Philippos'un otoritesine karşı herhangi bir direniş umudu kalmamış, bütün Yunanistan II. Philippos'un eline geçmiş,[1267] Yunanistan'ın özgürlüğüne ölümcül bir darbe vurulmuş ve[1268] böylece MÖ. 338 yılında Yunan polislerinin egemenlikleri de sona ermiştir.[1269]

Khaironeia zaferinden sonra, geçmişte Perslerle birçok kez iş birliği yapmış ve ayrıca Makedonya'nın Yunanistan hâkimiyeti konusunda baş rakibi olmuş olan Thebai ağır bir şekilde cezalandırılmış; Thebai ve diğer Boiotialı savaş esirleri çok büyük fidyeler karşılığında serbest bırakılmış, Thebai'ın siyasi liderleri idam edilmiş ve kentin akropolisi olan Kadmea'ya bir Makedon garnizonu yerleştirilmiştir. Atina'ya karşı farklı bir tavır sergileyen II. Philippos, muhtemelen Atina'nın sahip olduğu donanma ve bu donanmanın planlamayı düşündüğü Pers seferini tehlikeye atma olasılığından dolayı oldukça ılımlı davranmış; Atinalı esirler fidye istenmeksizin serbest bırakılırken, Atinalıların naaşları kente İskender ve en güvendiği generali

[1265] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 420.
[1266] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 317.
[1267] Gustave Glotz, *The Greek City and Its Institutions*, (Translated: N. Mallinson), Kegan Paul, Trench, Trubner&Co Ltd Puplished, New York, 1929, s. 382.
[1268] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 129.
[1269] Antony Black, *A World History of Ancient Political Thought*, Oxford University Press, USA, 2016, s. 128.

Antipartos'un komutasındaki bir muhafız alayı eşliğinde getirilmiştir.[1270] Kharioneia yenilgisinden sonra muhtemelen Atina'nın askeri gücünün kırılması amaçlanarak Atina ordusundaki gönüllü askerler köleleştirilmiştir.[1271] Makedonya'nın bu tavrına karşılık Atina, deniz birliğini dağıtacak, Khersonnesos Yarımadası'ndaki topraklarından Oropos'a karşılık vazgeçecek, (böylece Makedonya Atina'nın tahıl ikmalini istediği gibi kullanabilecekti) Makedonya ile bir dostluk ve ittifak paktı imzalayacaktı. Özgürlüğünü ve otonomisini korumaya devam eden Atina, II. Philippos'un bu ılımlı hareketine karşı agoraya onun ve İskender'in heykellerini dikmiş, İsokrates'in II. Philippos'a yazdığı bir mektuptaki *"eğer Persleri yenecek olursan senin için tanrı olmaktan başka bir iş kalmayacak"* sözleri II. Philippos'un gücünün yüceliğinin artık tamamen kabullenildiğini göstermektedir.[1272]

Kharioneia zaferinden sonra Peloponnesos'u istila eden II. Philippos, hiçbir direnişle karşılaşmadan Sparta'yı yakıp yıkmış,[1273] Yunanistan'da nihai anlamda erkin, kralın üstünlüğüne dayandığı, askerlerin ve soyluların krala kişisel bağlılıklarını sunduğu yeni bir siyasal sistem olan monarşiyi kurmuştur.[1274] Bu yenilgiden sonra içeride özgürlüklerini korumaya devam eden polisler, bir daha asla dışarıdan devletlere danışmadan ve onların isteklerini izlemeden dış politikalarını oluşturamayacaklardı. Bu değişim polislerin uluslararası siyasette bağımsız aktörler olarak yer alma devirlerinin sona erdiğinin açık bir kanıtı olmasına rağmen, polisler Yunan dünyasının temel ekonomik ve toplumsal birimleri olarak önemlerini muhafaza etmeye devam etmişlerdir.[1275]

Nihayetinde tüm polisleri ele geçirmiş olan II. Philippos, bu polisleri tek bir merkezi otorite altında birleştirmek amacıyla bunları Korinthos'ta toplanacak olan ve Perslere karşı kurulan büyük bir birliğe katılmaya ikna etmiş[1276]ve bu birliğe Sparta haricinde bütün polisler katılmıştır.[1277] Birliğe katılan polisler aralarında herhangi bir sorun yaşamamak amacıyla ittifaklar kurarak "Hellen Birliğini" meydana getirmişler ve olası

[1270] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 317.
[1271] Pierre Vidal-Naquet, *The Black Hunter Forms of Thought and Forms of Society in the Greek World,* (Translated: Andrew Szegedy-Maszak), The Johns Hopkins University Press, London, 1986, s. 94.
[1272] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 421.
[1273] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 130.
[1274] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 301.
[1275] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 324-325.
[1276] Earl Mcqueen*, "Why Philip Won,"* Anton Powell (Ed.), *The Greek World*, Routledge Press, London, 2003, s. 324.
[1277] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 422.

anlaşmazlıkları önlemek üzere genel bir barış ilan ederek yemin etmişlerdir.[1278] Atinalıların Korinthos Birliğinin (MÖ. 338-337) kuruluşunu onayladıkları sırada ettikleri yemini kaydeden bir yazıttan öğrenilen yemin şu şekildedir:

> *"Zeus, Yeryüzü, Güneş, Poseidon, Athena, Ares ve diğer tüm tanrı ve tanrıçalar adına, barışa riayet edeceğime, Makedonyalı Philippos'la yapılan anlaşmaya aykırı hareket etmeyeceğime ve bu yemini edenlere karşı karadan veya denizden hiçbir hasmani harekete girişmeyeceğime dair yemin ederim. Barış yemini edenlere ait hiçbir kenti, kaleyi veya limanı herhangi bir taktik veya hileyle ele geçirmeyeceğim. Philippos ve Philipposoğullarının krallığını veya barış yemini edenlerin iş başındaki yönetimlerini ortadan kaldırmaya girişmeyeceğim, barış yemini edilmesinin ardından anlaşmaya ters düşen herhangi bir eyleme girişmeyecek, herhangi bir başkasının bu şekilde hareket etmesine izin vermeyeceğim. Şayet herhangi biri anlaşmayı ihlal ederse, hakları ihlal edilen tarafa talepleri doğrultusunda yardım edeceğim. Barışı bozan taraflarla ortak konsey ve liderin kararlaştıracağı şekilde mücadele edeceğim."*[1279]

Korinthos Birliği sözde bağımsız Yunan polislerinin birliği idi.[1280] Birliğe giren polisler bağımsızlık, otonomi, anayasa ve mülki bütünlüklerini sözde korumaktaydı.[1281] Birliğin işlerini, üye polislerin askeri güçleri doğrultusunda temsil edildikleri synhedrion adını taşıyan bir meclis yönetmekteydi.[1282] Birlik tüzüğünün uygulanmasını kontrol etmekle görevlendirilmiş olan bu mecliste her polis önemi ve gücüne göre, belirli bir miktar delege tarafından temsil edilmekteydi. Yüksek mahkeme niteliği de taşıyan synhedrion, sıradan toplantılarını Korinthos'da ya da başka bir poliste, olağanüstü toplantılarını ise yalnızca Korinthos'da yapabilecekti. Birlik synhedrion'un kararı dışında savaş ilan edemeyecek ve birlik kararlarına uymayan polisler, birliğin ordusu tarafından ağır bir şekilde cezalandırılacaktı. Makedonya birliğin üyesi değil fakat ebedi müttefikiydi. Birliği kendisine bağlayan II. Philippos, birlik ordusunun başkomutanı olarak birliğin icra gücünü elinde tutmaktaydı. Böylece Hellen Birliği ile Makedonya arasındaki bağı kralın kişiliği sağlamış oluyor ve Yunanistan siyasal bir kimliğe kavuşmuş bulunuyordu. Fakat bunun karşılığında özgürlüğünü kaybetmiş ve yabancı bir devletin hegemonyası altına girmek zorunda kalmıştı.[1283]

[1278] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 422.
[1279] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 318.
[1280] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 482.
[1281] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 422.
[1282] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 482.
[1283] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 422.

MÖ. 337'de birlik meclisinin yaptığı ilk toplantıda II. Philippos tüm Yunanlıları Perslere karşı bir panhellen savaşına davet etmişti.[1284] II. Philippos'un bir öç seferi süsünü vermek istediği bu seferle; Batı Anadolu'daki polisler Pers boyunduruğundan kurtarılacak ve Kserkses'in bir zamanlar Yunanistan'da yapmış olduğu tahriplerin intikamı alınacaktı. Böylece çok sayıda polisin sempatisini kazanmayı başaran II. Philippos, bunlar üzerinde kurduğu hegemonyaya manevi bir destek sağlamış oluyordu. II. Philippos'un bu teklifleri mecliste alkışlarla kabul edilmiş ve II. Philippos yapılacak olan öç seferinin başkomutanlığına getirilmiştir.[1285] Bunun üzerine Makedonya'ya dönen II. Philippos Makedonya ve Yunanlılardan oluşan büyük bir ordu ile sefer hazırlıklarına başlamış; hatta Batı Anadolu'ya bir öncü kuvvet gönderilmiş, fakat II. Philippos'un MÖ. 336'da, kızı Kleopatra'nın evlilik kutlamaları sırasında suikast sonucu öldürülmesi sonucu sefer tamamlanamamıştır.[1286]

4.6. Helenistik Çağ'da Polis

4.6.1. Polisin Son Direnişleri

Helenistik Çağ, İskender'in hükümdarlığı (MÖ. 336-323) ile Roma İmparatorluğunun ilk hükümdarı Augustus (MÖ. 31) dönemi arasındaki 300 yıllık bir süreyi kapsayan dönemdir.[1287] Bağımsızlığına düşkün Yunan polisleri Makedonya egemenliğini kolay kolay benimsememişler ve fırsat buldukça direnmişlerdir.[1288] II. Philippos'un ölümü bu direnişler için uygun bir ortam sunmuş; Yunanistan'da bağımsızlık hayalleri yeniden alevlenmiş, Atina'da Demosthenes yeniden özgürlük hayalleri peşinde koşmaya başlamış ve[1289] Yunanistan anakarasında İllyrialılar (Dalmaçyalılar) ve Traklar bağımsızlık iddiasında bulunmuşlardır. Bu esnada II. Philippos'un varisi olarak Makedonya tahtına geçen İskender (MÖ. 336) ayaklanmaları bastırmak amacıyla hızla Yunanistan'a girmiş, Yunanistan'ın lider kentlerinden Atina ve Thebai'ı sindirmek için ordusuyla güneye yürümüş ve onları babasının yerine Korinthos Birliği'nin lideri olduğunu kabul etmeye zorlamıştır.[1290] Ardından Thesselia

[1284] Reyhan Körpe, "Büyük İskender'in Troas'ta İzlediği Rota ve Granikos Savaşı," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı,* Cilt: 10, Sayı: 11, 2011, s. 96.
[1285] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 423.
[1286] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 124.
[1287] John Boardman-Jasper Griffen- Oswn Murray, *The Oxford History of Greece and the Hellenistic World,* Oxford University Press, New York, 1991, s. 364.
[1288] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 482.
[1289] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 452.
[1290] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 302.

tarafından önder olarak kabul edilen İskender, Korinthos Birliği tarafından da başkomutan olarak seçilmiş ve güneyin kontrol altına alınmasıyla kuzeye yönelmiştir. Kuzeye doğru ilerleyen İskender Trakya'ya girmiş ve batıya dönmeden önce İllyrialıları bertaraf etmek üzere Tuna Nehri'ni geçmiş ve nihayetinde Trakları ve İllyrialıları parlak bir seferin sonunda mağlup etmiştir.[1291] Sefer sonrasında İskender'in İllyria dağlarında öldüğü söylentisi üzerine Thebai ve Atina'da ayaklanmalar başlamış, bu esnada Pers tahtına geçen III. Dareios'un (MÖ. 336) Atina'ya destek için altınlar akıtması ve Demosthenes'in bu paraları Thebai'ı Makedonya aleyhine kışkırtmak amacıyla kullanması sonucu isyan çıkmıştır.[1292] Thebai'ın ayaklandığını, bazı Makedon subayları katlettiğini ve geri kalanları kaledeki garnizonda kuşattığını öğrenen İskender, büyük bir hızla güneye dönmüş ve direnmeye çalışan Thebai MÖ. 335 Eylül'ünde yerle bir edilmiştir.[1293] İhanet konusunda oldukça acımasız olan İskender, ayaklanmanın bedelini ağır ödetmiş, altı bin Thebailı öldürülmüş, otuz bini ise köleleştirilmiştir. Öyle ki Thebai'ın varlığı geçici bir süreliğine de olsa sona ermiş, bütün bu seferler bir haftadan kısa bir süre içinde olup bitmiş ve Yunanlıları hayrete düşürmüştür.[1294] Atina'ya karşı daha ılımlı bir tutum sergileyen İskender yalnızca Makedonya aleyhtarı on hatip ve komutanların teslimini istemiş fakat bu isteğinden kısa sürede vazgeçmiştir. Atina'ya karşı daha yumuşak davranan İskender'in bu tavrında, Atina kültürüne olan sevgisi ve Atina'nın sahip olduğu donanmanın etken olduğu tahmin edilmektedir.[1295] İskender'in Thebai'a uyguladığı ibret verici dehşet eyleminden sonra Yunanistan'da Makedon hâkimiyetine karşı direniş kırılmış, fakat MÖ. 331'de hırslı Sparta kralı III. Agis Perslerin mali desteğiyle Makedonya'ya karşı ayaklanmıştır. Kısa sürede bastırılan isyanda Agis'in ordusu Megalopolis'te Antipatros tarafından bozguna uğratılmış, Agis öldürülmüş ve Yunanistan'da bağımsızlık direnişleri kısa süreliğine sona ermiştir.[1296]

Yunanistan'da sükûneti sağladıktan sonra doğuya yönelen ve Granikos (Biga Çayı) yakınlarında Perslerle mücadele eden İskender burada yapılan Granikos savaşında Persleri (MÖ. 334) ağır bir yenilgiye uğratmış ve böylece Anadolu'yu bir uçtan öbür

[1291] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 130.
[1292] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 453.
[1293] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 130.
[1294] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 302.
[1295] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 453.
[1296] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 131.

uca geçip Yunan kentlerini Pers boyunduruğundan kurtarmıştır.[1297] Anadolu'nun batı kıyılarındaki başlıca limanları ve önemli kentlerini ele geçiren İskender'e, yalnızca Miletos ve Halikarnasos kentleri direnmiş fakat bu direnişleri kısa süreli olmuştur. MÖ. 333 yılında Gordion'a hareket eden İskender, Ankyra (Ankara) üzerinden güneye inerek Toroslar'ı aşıp Kizzuwatna'ya (Çukurova) girmiş ve İskenderun yakınlarında yer alan Issos yöresinde Pinaros Çayı (Deliçay) kenarında III. Dareios yönetimindeki Pers ordusunu ikinci kez yenmiş, ardından Pers emrindeki Fenike kentlerine saldırarak Tyros'u ele geçirmiştir. (MÖ. 332) Aynı yıl Mısır'ı ele geçiren ve burada İskenderiye kentini kuran İskender, MÖ. 331'de Akdeniz kıyılarını fethetmiş ve bu yıldan itibaren Pers imparatorluğunu tümüyle ele geçirilmesi için mücadele etmiştir. MÖ. 331'de Perslere karşı Gaugamela (Asur Bölgesi'nde) Savaşı'nı kazanan ve ordusu tarafından "Asya Kralı" ilan edilen İskender, tüm Mezopotamya'yı ele geçirmiş, Babil'e girerek ülkenin meşru hükümdarı olarak selamlanmış ve nihayetinde Susa ile Persepolis'i de alarak babasının başlattığı Panhellen Öç Seferi'ni tamamlamıştır. İskân edilmiş dünyanın sonunu bulmayı amaçlayan ve bu amaçla MÖ. 327-325 yılları arasında Hindistan'a bir sefer düzenleyen İskender, İndus Vadisi'ne kadar girmiş fakat yeterince yıpranmış ve yorulmuş olan askerlerin başkaldırması üzerine geri dönmek zorunda kalmıştır.[1298]

Kazandığı zaferler neticesinde Yunan polisleri üzerinde tam bir egemenlik kuran İskender, daha önce polislerin iç özgürlüklerine karşı saygı göstereceğine dair söz vermiş fakat[1299] MÖ. 324'te çıkardığı Sürgünler Kararnamesiyle polislerin iç işlerine müdahale etmeyeceği sözünün sözde olduğu tüm polisler tarafından anlaşılmıştır.[1300] Savaşla geçen daha önceki yıllar Yunanistan'da talihsiz göçmenler yaratmış, devletsiz ve kimliksiz kalmış olan bu kişilerin statüsü rahatsızlık vermeye başlamıştı. Bu kararnameyle, bütün polislerin sürgün ettiği ve Yunan dünyasında göçebe bir şekilde dolaşan evsiz sürgünlerin tekrar vatandaşlığa alınmasını isteyen İskender böylece polislerin özerkliklerine müdahale etmiş oluyordu.[1301] Bu durumdan rahatsız olan Atina ve diğer polislerde sorunlar yaşanmıştır. Samos'u kolonileştirmiş olan Atina, Samoslu sürgünlerin topraklarını geri almaları durumunda, Samos'a yerleşen binlerce

[1297] Blunt, *Batı Uygarlığının Temelleri,* s. 43.
[1298] İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, s. 43-44.
[1299] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 331.
[1300] Rodgers, *Antik Yunan,* s. 131.
[1301] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 331.

kleroukhos'un geri dönmesi tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.[1302] Bunun üzerine Atina İskender'e bir heyet göndermiş, İskender ise[1303] polislerle olan ilişkilerinde bir tanrının hak ettiği saygıyı görmek istemesi yani kendisine tanrı olarak tapılmasını içeren talebi polisler tarafından şaşkınlıkla karşılanmasına rağmen kabul edilmişti. Spartalı Damis, İskender'in kendisini tanrılaştırması karşısında benimsedikleri sağduyulu tavrı kısa ve öz bir biçimde ifade ederek; *"İskender tanrı olmak istiyorsa, biz de ona tanrı demeyi kabul ediyoruz."* Sözleriyle İskender'in arzusunu kabul ettiklerini bildirmiştir. İskender'in Yunan polislerine, kendisini tanrı olarak kabullendirmeye çalışmasının nedenine ilişkin bilimsel bir kesinlik bulunmamaktadır. Fakat İskender'in bu talebi siyasi nedenlerden ziyade kişisel nedenlere dayandırılmakta; İskender'in Zeus'un oğlu olduğuna inanmaya başlaması ve fetihleriyle ölümsüz olduğunu düşünmesiyle açıklanmaktadır. İskender'in başarıları insan olanaklarının sınırlarının ötesine geçtiğinden bunların insanüstü olmaları gerektiğine rahatlıkla inanılabilirdi. Başka bir deyişle İskender'in başarıları onun yalnızca tanrıların sahip olduğu bir güce sahip olduğunu ve dolayısıyla bir tanrı olması gerektiğini ispatlamıştı. İskender'in tanrılığı gücünün doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.[1304]

İskender ile birlikte siyasal bağımsızlıklarını artık ebediyen kaybeden Yunan polislerinin herhangi bir isyan teşebbüsüne, Agis olayında olduğu gibi Makedonya kuvvetleri tarafından anında müdahale edilmekte ve isyanlar ağır bir şekilde bastırılmaktaydı. Böylece Yunan polisleri bağımsız devletler olmaktan çıkmış, İskender'in dünya monarşisi içinde yalnızca "kent" olarak kalmışlardı. İskender ile birlikte, polislerin uzun yıllar sahip olduğu siyasal rolü sona ermiş ve Makedonya monarşisi tarih sahnesine tamamıyla egemen olmuştur. Bu durum İskender'in MÖ. 324 yılında Yunanistan'a gönderdiği iki buyrultudan kolayca anlaşılmaktadır: İlkinde; Korinthos Birliği'ne girmiş olan tüm Yunan polislerinin kendisini tanrı olarak tanımalarını isteyen İskender'in bu isteği antropomorfik[1305] bir tanrı inancına sahip

[1302] Rodgers, *Antik Yunan,* s. 198.
[1303] Rodgers, *Antik Yunan,* s. 131.
[1304] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar,* s. 331-332.
[1305] Antropomorfik: Antik Yunanlıların tanrılarını insan şeklinde tasvir etmelerine verilen isimdir. Bu inanç sisteminde tanrılar, insanların sahip olduğu bütün insani duygulara sahiptirler. Örneğin insanlar gibi âşık olabilir, cinsel ilişkiye girebilirdi. (Bernard C. Dietrich, *Divine Personality and Personification*, Publisher, Kernos Centre international d'étude de la religion grecque antique, England, 1988, s. 28).

olan Yunanlıları çok fazla endişelendirmemiş ve birtakım tartışmalardan sonra kabul edilmiştir. Siyasal nitelikli olan ikinci buyruğu ise sürgünlerin geri dönmesiyle ilgili kararıydı. Böyle bir kararın birlik synhedrion'un onayının alınmaksızın verilmiş olması synhedrion'un otoritesini zayıflatmakta, bu meclisi sadece Makedonya kralının isteklerini yerine getirmekle görevli bir makam haline getirmekteydi. İskender'in bu isteğine de çok sayıda polis boyun eğmek zorunda kalmış fakat ikinci buyrultuya itaat etmeyen Atina ve Aitolia, bu itaatsizliğiyle İskender'in ölümünden sonra da sürecek olan bir takım anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur.[1306]

Hindistan seferini tamamlayamayan ve geri dönmek zorunda kalan İskender, dönüş yolunda ateşli bir hastalığa yakalanmış ve MÖ. 323'te henüz 33 yaşındayken Babil'de hayatını kaybetmiştir.[1307] Arrianos tarafından anlatılanlara göre İskender'in son günleri şöyledir; *"…Artık hali çok fena idi. kendisini parktan kral sarayına taşıttırdı. Kumandanları yanına girince onları tanımasına tanıdı ama ağzından hiçbir ses çıkmadı. Artık konuşacak halde değildi. Geceleyin ateşi çok fena idi. Ertesi gün de, onun gecesi de, ertesi gün de böyle oldu."*[1308]

Bağımsızlığına düşkün Yunan polisleri, İskender'in ölümünden sonra yeniden ayaklanmaya başlamış ve polislerin birçoğu Atina'nın başlattığı isyanlara katılmıştır.[1309] İskender'in ölümünden sonra Yunanistan'da özellikle sürgünlerin kabulüyle ilgili gerginlikler yaşanmış, İskender'in bu kararını bir türlü kabullenemeyen Atina, Korinthos Birliği'ni dağıtmış ve onun yerine kendi idaresi altında adalar dışta kalmak üzere, çok sayıda polisin dâhil olduğu "Hellen Birliği'ni" kurmuştur. Bu birliği Makedonya'ya karşı savaşmaya ikna eden Atina,[1310] Lamia Savaşı olarak bilinen bu mücadelede Thermopylai'ı ele geçirmiş, MÖ. 323-322 kışında Antipatros'u ordusuyla birlikte Lamia kentinde kuşatmış ancak başlangıçtaki başarılarının devamı gelmemiştir. Ayrıca Yunan müttefiklerinin birbiriyle anlaşamaması ve en iyi generallerinden biri olan Leosthenes'in kuşatma sırasında öldürülmesi Atina'yı daha da zayıf düşürmüştür. Neticede Antipatros'a Asya'dan gelen takviye kuvvetler sayesinde, kuşatma bertaraf edilmiş ve Atina MÖ. 322'de Krannon Savaşı'nda birleşik Makedon kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılmıştır.

[1306] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 470-471.
[1307] Tekin, *Eski Yunan Tarihi*, s. 104.
[1308] Arrianos, *İskender'in Anabasisi*, VII: 25: 6.
[1309] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 131.
[1310] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 477-478.

Bu yenilgi sonucunda;[1311] Antipatros Hellen Birliği'ni dağıtmış, isyana katılan polislerle ayrı ayrı barış yapmış, teslim olan Atina Sisam'dan vazgeçmiş ve[1312] Peiraios'a bir Makedon garnizonu yerleştirilmesini kabul etmiştir. Ayrıca Atina'da oligarşik bir hükümet kurulmuş ve Atina demokrasisi oligarşiye dönüşmüştür. Bu değişiklik sonucu demokrat önderler sürgüne gönderilmiş, Demosthenes ise esir düşmek yerine zehir içerek intihar etmiştir.[1313]

İskender'in ani ölümünün ardından yaşanan taht kavgaları ve varis bırakmamasıyla yaşanan belirsizlik sonucunda imparatorluk, "Diadokhlar" adı verilen ve İskender'in halefleri ya da ardılları yani ona yakın olan komutanlar tarafından ayrı krallıklar altında yönetilmeye başlamıştı. Kültürel ve siyasal bakımdan Hellen (Yunan) olan fakat Makedonyalı hükümdarlar tarafından idare olunan bu krallıklar Helenistik olarak adlandırılmışlardır.[1314] Yeni Makedon krallıklarının ortaya çıkışı Yunanlıların alıştıkları dünyanın niteliğini ve şeklini değiştirmesine rağmen, Yunan yaşamının bir yönü büyük oranda değişmeden kalmış; polis çoğu Yunan için yaşamın temel çerçevesini oluşturmaya devam etmiştir. Atina, Syrakussai ve Ephesos gibi eski polisler kültürel anlamda gelişmiş ve refahlarını yükseltmişlerdir. Polisler arasındaki savaşlar bir yandan devam ededururken, kentler yaşadıkları anlaşmazlıkları hakemlik müessesesi gibi barışçıl yöntemlerle çözmeye başlamışlar ve diğer kentlerde, krallıklara kendi statülerini *asylos (şiddetten arındırılmış)* yer olarak kabul ettirerek olası saldırılara karşı kendilerini korumaya almışlardır.[1315]

Makedonya kralları MÖ. 322'den sonra Yunanistan'a hâkim olmuşlar ve önemli noktalara garnizonlar yerleştirmişlerdir. Fakat buna rağmen Yunanlılar siyasi, ekonomik ve kültürel yaşamını devam ettirmeyi başarmıştır.[1316] Helenistik dönemde, Atina uzun bir süre bağımsızlığını korumuş, Atina başta olmak üzere, anakara Yunanistan'ındaki çok sayıda eski kent-devleti kültürel merkezler olarak önemini ve yaşamını sürdürmeye devam etmiş, fakat siyasal güç daima, İskender'in fetihlerinden kendi krallıklarını inşa etmiş olan güçlü kralların elinde olmuştur.[1317] Bu dönemde

[1311] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 131.
[1312] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 478.
[1313] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 131.
[1314] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 219.
[1315] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 356.
[1316] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 230.
[1317] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 319.

küçük ölçekli polislerin birçoğu, özerkliklerinin tadını çıkarırken, hayatta kalabilmek amacıyla birlikler oluşturmaları gerektiğinin farkına varmışlar ve varlıklarını Roma fetihlerine kadar bu şekilde idame ettirmişlerdir.[1318] Bu bağlamda Orta Yunanistan'da zaten var olan Aitolia Birliği güçlenmeye başlamış, Peloponnesos'da ise Akhaia Birliği kurulmuştur.[1319] Bu birlikler, kentlerin temsilci konseyleri, birlik vatandaşlarından oluşan meclisleri ve seçilmiş birlik yetkilileri tarafından yönetilen ittifaklardır.[1320]

Aitolia Birliği'nde; birlik meclisi sefer mevsiminden önce ve sonra olmak üzere, yılda iki kez düzenli olarak Thermon'daki bir tepenin zirvesinde, Apollon Tapınağı'nda toplanırdı.[1321] Birlikte tüm erişkin erkekler oy hakkına sahipti ve birliğin 1000 delegeden oluşan bir federal Boule Meclisi bulunmaktaydı.[1322] Birlikte, her kent, nüfusuna göre temsil edilmekte ve iç özerkliklerini muhafaza etmekteydi. Birliğin zamanla genişlemesiyle demokratik yapısı bozulmuş, fakat birlik MÖ. 322'den sonra güçlenmeye başlamıştır. Aiotolia Birliği yalnızca 12.000 askerden oluşan ordusuyla Korinthos Körfezi'ndeki Naupaktos'u ele geçirmiş ve Diadokhoi'nin (halefler) saldırılarını püskürtmeyi başarmıştır. MÖ. 300 dolaylarında birliğin bir parçası olmayan Delphoi'un denetimini sağlayan birlik, MÖ. 279'da Gallia'lıları yenerek dinsel öneme sahip Delphoi'de hâkimiyetlerini meşrulaştırmıştır. MÖ. 245'te Boiotia'yı yenen ve Orta Yunanistan'da gücünü pekiştiren birlik, Makedonya'ya karşı durarak Yunan özgürlüğünün koruyucusu rolünü üstlenmiştir.[1323] Aitolia Birliği, bölgelerini istilalara karşı başarıyla savunmuş gerçek bir federasyon niteliğindeydi. Zamanla güçlenen bu birlik, MÖ. III. yy'ın sonlarına gelindiğinde, Romalılar tarafından Makedonyalı V. Philippos'a karşı kullanılacak denli büyümüştü.[1324]

Bir diğer önemli oluşum olan Akhaia Birliği ise, MÖ. 280 dolaylarında Peloponnesos'un kuzey kıyılarında ortaya çıkmıştı. Başlangıçta on kıyı kentinden meydana gelen birliğe MÖ. 245'e gelindiğinde Akhai'da bulunmayan Korinthos yakınlarındaki Sikyon'da katılmıştı. Birliğin anayasası Aitolia Birliği anayasasının bir

[1318] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 230.
[1319] İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, s. 47.
[1320] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 357.
[1321] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 230.
[1322] J.A.O. Larsen, *Greek Federal States: Their Institutions and History*, Clarendon Press, Oxford, 1968, s. 79-80.
[1323] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 230.
[1324] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 325.

taklidi olmakla birlikte bazı farklılıklara sahiptir. Halk meclisinden daha muhafazakâr bir yapıya sahip olan danışma meclisinde (synodos), yalnızca 30 yaş üstü erkekler oy hakkına sahiptir. Her iki mecliste yılda dört kez Körfez'deki Aigion'da toplanır, hipparkhes (süvari komutanları) gibi birlik görevlileri burada seçilir ve her kent (her delege değil) bir oy kullanırdı. Akhaia Birliği'nde özerkliğini muhafaza eden her kent, birliğin dış siyasetini benimsemekteydi. Makedonya'ya karşı etkili bir şekilde mücadele eden birlik, Argos, Megalopolis ve Sparta haricindeki bütün Peloponnesos'u hâkimiyeti altına almayı başarmıştı.[1325] Helenistik dönemde, her iki birlik de Orta Yunanistan ve alışıldık yurtların dışında kalan kentleri de mensubiyetlerine alarak genişletmeyi başarmıştır. Akhaia Birliği Sparta haricinde Peloponnesos'un büyük bir kısmını bünyesinde barındırırken, Aiotolia Birliği ve müttefiklerinin toprakları da Attika sınırlarına kadar dayanmaktaydı. Bu nedenle bu iki birlik MÖ. III. yy'ın büyük bir kısmında Makedon krallıklarıyla ilişkilerini eşit bir biçimde götürebilmişlerdir.[1326]

Yunan polisleri Helenistik dönemde, klasik anlamda olmasa da Makedon egemenliği altında birlikler ya da ayrı siyasal birimler halinde olmaya devam ederken, ortaya çıkan ve hızla gelişen Roma, Makedonya'yı egemenliği altına almaya başlamıştı. Bu egemenlik mücadelesi için yapılan Roma-Makedonya savaşlarında, Yunan birlikleri kendilerine özgürlük vaat eden Roma tarafını tutmuştu.[1327] Fakat Roma'nın Yunanistan'da giderek büyüyen nüfuzu, Yunan federalizminin sonunu getirmiştir. Başlangıçta Makedonya'ya karşı ortak düşmanlıkları her iki birliği de Roma müttefiki olmaya ittiyse de, Roma'nın "Yunan özgürlüğü" kisvesi altında polislerin özerkliğini destekleyişi, birliklerle Roma arasında anlaşmazlıklara neden olmuştur. MÖ. 189'a gelindiğinde Aitolia Birliği'ni kesin bir yenilgiye uğratan Roma, MÖ. 146'da Akhaia Birliği tarafından başlatılan isyanı bastırarak bu birliğide aynı şekilde ortadan kaldırmıştır.[1328]Aynı yıl Makedonya'yı da ele geçirmiş olan Roma, Makedonya'yı eyaleti haline getirmiş, özgürlük vaadiyle kandırılan[1329] Yunanistan ise MÖ. 147'da Roma İmparatorluğu tarafından kesin bir şekilde yenilgiye uğratılmış, böylece tarihi

[1325] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 231.
[1326] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 357.
[1327] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 482-483.
[1328] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 357.
[1329] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 482-483.

boyunca tek bir merkezi yönetim altında birleşmeyen Yunan polislerinin siyasal tarihi bir daha açılmamak üzere kapanmıştır.[1330]

[1330] H. J. Blij- Peter O. Muller, *Geography, Realms, Regions, and Concepts*, John Wiley & Sons, Inc. Published, USA, 2010, s. 45.

5. BÖLÜM

POLİSİN YAPISAL OLUŞUM SÜREÇLERİ

5.1. Arkaik Çağ'da Polisin Fiziki Oluşumu

Bronz Çağı kaleleri çevresinde zamanla gelişen polis, Minos ve Myken kentlerinin bir devamı sayılmaktadır.[1331] Aralarındaki farklılıklara rağmen Minos ve Myken kentlerinin birçok yönden Yunan polisine örnek teşkil ettiği bilinmektedir. Geleneksel olarak benzer yönleri bulunsa da polisler temelde birçok öncelinden farklı ve yepyeni bir olguydu. Öyle ki kurucuları bir kenti tasarlarken neredeyse sıfırdan başlamak zorundaydılar. Minos kentleri, sıklıkla bir sarayla şenliklerin ve olasılıkla siyasal toplantıların yapıldığı açık bir alan olan bir çeşit agoradan oluşan bir merkezin çevresinde, Myken kentleri ise, kuvvetlendirilmiş bir kale içinde kurulmaktaydı. Minos ve Myken kentlerinin bir devamı sayılan fakat daha gelişmiş bir yapıya sahip olan polis, içinde özümlediği birçok öncelinden daha genişti ve daha zengin bir yaşam biçimi sunmaktaydı.[1332] Minos kentleri yapısal anlamda, mezarlara, tapınaklara ya da kalelere değil, saraylara önem vermekteydi. Bu saraylar Knossos örneğindeki gibi ihtişamlı olmaktan ziyade zevkli ve göz alıcıydı. Minos yapılarından oldukça farklı olan Myken kentleri ise, muhtemelen istilaların bir sonucu olarak tahkimli kale saraylara (Mykenai, Tyrins, Pylos vb.) önem vermişlerdi.[1333] Myken kentlerinin birçoğu megaron merkezli geniş bir saray kompleksinin etrafında kurulmuştur. Megaronlar, veranda, hol ve antre olmak üzere üç kısımdan meydana gelmekte ve bu planın Arkaik Çağ'dan itibaren görülen tapınakların öncülü olduğu bilinmektedir.[1334] Myken sonrası yani Karanlık Çağ yerleşimleri mimari yönden oldukça basit yapılar olup, bu dönem detaylı bir şekilde bilinmeyen bir ara dönemdir.[1335]

Lewis Mumford'a göre; Yunan kentlerinin gelişimi, kentin Mezopotamya'daki ve Mısır İmparatorluğu'ndaki özgün modelinden farklılaşan ve gelecek vaat eden bir

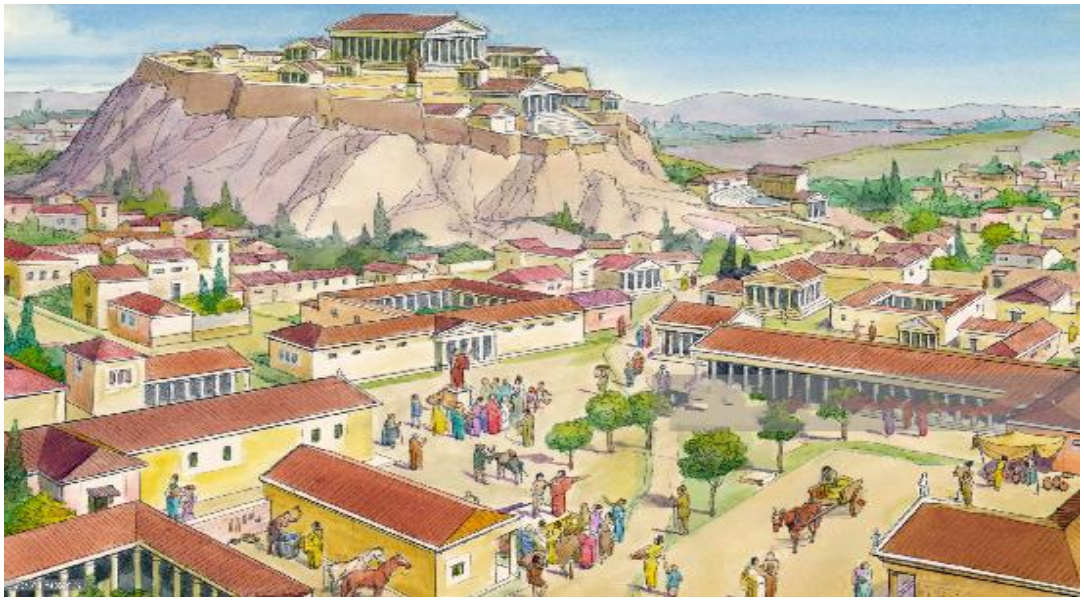
[1331] Roth, *Mimarlığın Öyküsü*, s. 267.
[1332] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 20-21.
[1333] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 268-273.
[1334] Nicola Bridge, *Mimarlık: Mimari Üsluplar, Önemli Yapılar ve Ünlü Mimarlar Hakkında Bilmeniz Greken Her şey,* (Çev: Funda Sezer), Say Yayınları, İstanbul, 2019, s. 35.
[1335] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 20-21.

kurumsal yeniliğin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yunanlıların kentleri insani ölçülere daha uygundu; militarizmin ve bürokrasinin bütün o zorlayıcı ve hizaya sokuculuğunu gerektiren yarı tanrısal kralların paranoyak isteklerinden azadeydi. Yunanlılarda kraliyet yönetimin ve kent inşasının kökenindeki unsurları Mezopotamya'da bulunanlara çok benzemesine rağmen farklı bir nokta bulunmaktadır. Yunanistan'da doğal savunma yerlerinin çokluğu mühendislik bilgisine çok fazla bağımlı olunmamasına yol açmıştır; bir grup cesur erkek bir dağ geçidini sayıca kendilerinden çok üstün olan düşmana karşı koruyabilirdi, doğal kalelerinin kayalık yamaçlarında da aynı avantaja sahiptiler. Ayrıca, dağınık yerleşime sahip bir nüfus, hükümdarından onca uzak mesafelerde bulunurken kitleler halinde hizaya sokulamaz ve bir düzen altında tutulamazdı. Bu durumda doğal olarak kentin bağımsızlığı ve kendine yeten yapısıyla sonuçlanacaktır. Polisi ya da polis öncesi Ege kentlerini Yakındoğu kentlerinden ayıran özelliklerden biri de surdur. Atina'da sur inşa etmek çok sonraları düşünülmüş, Sparta ise savaşçı karakterinden dolayı surların inşasına son ana kadar karşı çıkmıştır.[1336]

MÖ. VIII. yüzyılda gerçekleşen hızlı nüfus artışı ve devamında gerçekleşen koloni hareketleri polisin fiziksel yapısının belirmeye başladığı süreçtir.[1337] Koloni adı verilen yeni yerleşimler sıklıkla uzun dikdörtgen bloklar halinde intizamlı bir şekilde oluşturulmaktaydı. Her bloğun ortasında, dinlenme ve eğlenceye yönelik kamusal alanlarla birlikte pazaryeri bulunmakta, tüm koloninin etrafını tahkimli duvarlar çevrelemekte ve bu kentlerin merkezinde önemli yapılarla birlikte tanrılara adanmış tapınaklar yer almaktaydı.[1338] Her polis, ana yaşam merkezi yani kent merkezi olarak adlandırılan *(asty)* ve temelde kendi kendine yeterli olmaya istekli polisin kimi ihtiyaçlarını sağlayan kırsal bölge *(chora)* olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Kent merkezi olan asty bu niteliğine rağmen sıklıkla küçük bir kasaba veya köyden daha büyük değildir.[1339] Asty, yapısal olarak dinsel, politik ve yönetim birimlerinin yer aldığı bir merkezi kısım (asıl kent alanı) olup bunun çevresindeki, chora ise ekonomi alanı durumunda bulunan, diğer bir ifadeyle tarımsal üretimin sağlandığı kırsal kesimdir. Burada polisin merkezi ile kırsal kesimi arasında ortaklaşa bir yaşam

[1336] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 163-166.
[1337] Wychlerley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 26.
[1338] Bridge, *Mimarlık: Mimari Üsluplar*, s. 38.
[1339] Migeotte, *The Economy of the Greek Cities*, s. 37.

(symbiosis) söz konusuydu.[1340] Kentlerin nerede kurulacağı ve basit yerleşmelerden hangisinin daha yüksek siyasal ve mimari gelişime ulaşacağını stratejik ve ekonomik etkenler belirlemekteydi.[1341] Erken dönem polislerinin, zenginliği, nüfusu, gücü ve önemi polisin, verimli bir ovada kurulmasına ve büyüklüğüne bağlıydı. Büyük polisler, büyük ovalara, küçük polisler ise küçük ovalara ya da birkaç polisin ortak kullandığı alanlara sahipti.[1342] Polisler fiziki ölçüde küçük kaldıkları sürece kırsal alanda yürüyerek ulaşılabilecek mesafedeydi ve polis ile taşra iki zıt hayat tarzı değil bir bütündü.[1343] Polisler sıklıkla güvenliklerini sağlamak amacıyla savunmaya daha elverişli olan tepelerde kurulur ve aşağılara doğru bir genişleme gösterirdi. Polis sözcüğü ilk dönemlerde, yalnızca "yüksek kent" ya da "tepedeki kent" için kullanılırken zamanla bu ayrım ortadan kalkmış ve polis, tüm kenti kapsayan bir nitelik kazanmıştır.[1344] Kuruluş evresinde her polis, yukarı kent *akropol* ve aşağı kent, *asty* olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Özellikle erken dönemlerde, akropol savunma amaçlı kullanılırken, asty ise sıklıkla tarım amaçlı kullanılırdı.[1345]

Görsel 38: *Tipik bir polis, sıklıkla yukarı kent (akropolis) ve aşağı kent (asty) olmak üzere iki ana bölümden oluşmakta ve bunun en iyi örneğini Klasik dönem Atina polisi sunmaktadır.*[1346]

[1340] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş,* s. 63-64.
[1341] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 20-21.
[1342] Andrew Robert Burn, *The Lyric Age of Greece*, ST Martin's Press, New York, 1960, s. 15.
[1343] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 168.
[1344] Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, s. 2-3.
[1345] Mutlu, *Mimarlık Tarihi "Ders Notları 1*, s. 51.
[1346] https://www.gettyimages.com/detail/illustration/reconstruction-of-the-city-of-athens-ancient-greece-stock-graphic/737150943 (Erişim Tarihi: 08. 09. 2019).

Homerik dönemlerde, polis ya da asty sözcükleri tüm ülke için kullanılmakta, hatta bazen vatandaşlarda, *"astoi"* ya da *"politai"* olarak adlandırılmaktaydı.[1347] Çoğu polisin tarihsel çekirdeğini, geçmişi çok eskilere dayanan ve akropol adı verilen, çok yüksekte ya da erişilmez olmakla birlikte, rahatlıkla savunulabilen tepe oluşturmaktaydı. Bu tepe yani akropol; kente yüksekten bakan bir kale, ekilebilir toprağıyla değerli bir arazi parçası ve bir sığınaktı.[1348] Kuruluş evresinde her polisin merkezini, yönetimdeki kralın oturduğu saray, toplulukta yer alan kabilelerin tanrı veya tanrılarına adanan tapınak veya kutsal alanların ve az sayıda da olsa konutların yer aldığı, çevresi güçlü surlarla çevrili akropolis oluşturmaktaydı.[1349] Akropolisin eteklerinde yer alan düz arazilerde ise yerleşim yerleri bulunmaktaydı.[1350]

Gelişim evresinde akropolis'in eteklerindeki düzlükte kabileleri temsil etmek üzere seçimle iş başına gelen üyelerin ve masrafları polis yönetimi tarafından karşılanan diğer görevlilerin yemek yedikleri, iş gördükleri ve geceyi geçirdikleri resmi bir yapı olan *pyrtaneion,* meclis binası olarak kullanılan *bouleuterion* ve pazar yeri işlevi de gören bir meydan olan agora bulunmaktaydı. Bu kamusal alanların çevresinde zamanla, kırsal alanlarda yaşayanlar tarafından inşa edilen konutlar görülmeye başlamış, sayıları giderek artan bu konutların çevresi bir surla çevrilmiş ve bu alana da *asty (aşağı kent)* adı verilmiştir. Böylece polis olarak belirlenen sınırlı mekânda özel mülkiyetteki *tarım alanı (chora)* ile *asty* arasına bir sınır çekilmiş ve kentin oluşum süreci tamamlanmıştır.[1351]

5.1.1. Akropolis

Akropolis, etimolojik olarak yüksek anlamına gelen *"akro"* ile kent anlamına gelen *"polis"*sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur.[1352] Her polisin sahip olduğu akropolis, sıklıkla kentin en eski ve en kutsal parçasıdır.[1353] Bütün polisler için hayati bir önem taşıyan ve herhangi bir saldırı anında sığınılacak bir kale ve dini törenlerin yapıldığı

[1347] Glotz, *The Greek City and Its Institutions*, s. 33.
[1348] Wychlerley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 24.
[1349] Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, s. 2-3.
[1350] William Reginald Halliday, *The Growth of the City-State: Lectures on Greek and Roman History,* The University Press of Liverpool, England, 1923, s. 76-77.
[1351] Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, s. 204.
[1352] Paul Cartledge, *The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece,* Cambridge University Press, New York, 2007, s. 269.
[1353] Anna Claybourne, *Ancient Greek*, Raintree Puplished, Chicago, 2007, s. 24.

kutsal bir alan olan akropolis,[1354] sıklıkla doğal bir plato üzerinde, su tedarikinin kolay olduğu alanlara yerleştirilirdi.[1355] Bir yönetim merkezi olan akropolis, hem istila halinde köylülerin sığındıkları kale, hem de barış zamanında bir pazar yeri olarak kullanılmakta, fakat Pazar yeri işlevini polisler arasında sürekli olan çatışmalardan dolayı çok fazla yerine getirememekteydi.[1356] Akropolis bir istihkâm kayası, gerçek bir kaledir, ama aynı zamanda bir "*temenos"* yani tanrılara ayrılmış kutsal bir bölgedir.[1357] Temenos terimi de zaten *"ayırmak"* anlamına gelen *"temno"* sözcüğünden türetilmiştir. Temenos her ne kadar, tapınakların ve kült heykellerinin evi olarak kullanılsa da, stoa, hazine ve yemek odası gibi bölmeler temenosun tamamlayıcı ögeleridir. Temenos, en temel haliyle, basitçe ayrılmış bir kutsal alandan ve sunaktan ibarettir.[1358]

Polisin çekirdeği, en değerli faaliyetlerinin merkezi, bütün varoluşun özü akropolisti; zira akropolis her şeyden önce kent tanrılarının eviydi; doğadan ve tarihten türetilen bütün kutsal görevler orada yerine getirilirdi.[1359] Minos ve Myken gibi erken medeniyetlerden itibaren görülen, alçak alanlardan ziyade, savunmaya elverişli ve yüksek tepelere yerleşme Yunan polislerinin en tipik özelliğidir.[1360] Mykenler döneminde duvarlarla çevrili olan ve ortasında megaronlar inşa edilen akropol, MÖ. IX. yy'da yıkılan saray kalıntılarından ibarettir.[1361]

Bronz Çağ'ın sonlarında akropolisler, büyük duvarlar ve düzensiz kayalar ile tahkimli bir alan haline getirilmiştir. Yine bu dönemde akropoliste, özellikle yağmur sularından su tedariki amacıyla, tepe eteklerinden yaklaşık 25 m. aşağıda bulunan kayaların arasında gizli su kanalları inşa edilmiştir. Çok amaçlı kullanılan ve tapınma eylemlerinin gerçekleştiği alan olan akropolis, dinsel aktivitelerin en önemli merkezi işlevinin yanı sıra askeri bir kale işlevini asla kaybetmemiştir.[1362] Yerleşim yeri olarak

[1354] Sacks, *Encyclopedia of the Ancient Greek World,* s. 4.
[1355] Cartledge, *The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece,* s. 269.
[1356] Andre Bonnard, *Antik Yunan Uygarlığı: İlyada'dan Parthenon'a*, Cilt: I, (Çev: Kerem Kurtgözü), Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2004, s. 29.
[1357] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 133.
[1358] Laura Gawlinski, *"Securing the Sacred: The Accessibility and Control of Attic Sanctuaries,"* Kevin F. Daly-Lee Ann Riccardi (Ed.), *Cities Called Athens,* Bucknell University Press, London, 2015, s. 62.
[1359] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 204.
[1360] Sacks, *Encyclopedia of the Ancient Greek World,* s. 4.
[1361] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 270.
[1362] Jonh Pedley, *Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World,* Cambridge University Press, New York, 2005, s. 186-187.

da kullanılabilen akropolisler, sıklıkla tapınakların ve diğer kamu yapılarının ikamet yeri olarak kullanılmıştır. [1363]

Polislerin çoğu sıklıkla liman kentleridir ve ticaret ve harp limanı olmak üzere iki limana sahiptirler.[1364] Bir kent olarak Atina, üyelerinin düzenli ve ortak yaşadıkları vatandaşlarının eşit olduğu ve yönetime katıldığı bir toplum olarak dönemin en büyük kentidir. Sosyo-politik bağlamda öncül bir rol oynayan Atina[1365] polisin fiziksel alanının gelişimini en iyi yansıtan kentlerden olup, bu konuyla ilgili olarak elde edilen bilgilerin çoğu yine Atina'ya aittir. Bütün ovaya hâkim olan ama aynı zamanda denizden güvenli bir uzaklıkta kalan akropolisiyle Atina, Yunan kentlerinin arketipidir. Atina için geçerli olan yargılar, gelişimlerinin benzer anlarında diğer birçok Yunan polisi için de kısmen geçerlidir. Aralarında farklılıklar varsada bunlar sıklıkla nicelikseldir.[1366] Özellikle MÖ. V. yy'dan itibaren yapısal bir gelişim göstermiş olan polisin bu bağlamda en iyi örneğini Atina oluşturmaktadır. Atina akropolisi, polisin ruhani merkeziydi. Yüksekliği ve dik etekleri nedeniyle doğal korunaklara sahip bu bölge, erken dönemlerden itibaren Atinalıların baş tanrılarının ve efsanevi kahramanlarının evi olmuştu.[1367]

MÖ. VI. yy'da gücü elinde bulunduran ve polisin fiziki gelişiminde önemli bir yere sahip olan tiranlar[1368] servetlerinin büyük bir kısmını kamusal yapılarına ve anıtlara adamışlardır.[1369] Bu bağlamda özellikle akropolisin gelişiminde önemli katkıları olan tiran Peisistratos, akropoliste büyük bir inşa faaliyetlerine girişmiş ve[1370] Atina'nın kültürel bir merkez olarak öne çıkmasını sağlamıştır. Sanata ve dine önem veren Peisistratos, akropolisteki eski sarayların kalıntıları üzerine, akropoliste yapılan ilk tapınak olduğu düşünülen Athena Polias Tapınağı'nı inşa ettirmiştir. Tapınağın alınlığına mermerden oyulan heykeller bir ilktir.[1371] Peisistratos'un daha sonra akropolisin doğusunda Zeus Olympios ve Artemis onuruna tapınaklar yaptırdığı, ayrıca bir propylon (giriş kapısı) da inşa ettirdiği bilinmektedir. Aşağı kentin yapısal

[1363] Mogens Herman Hansen, *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State,* Oxford University Press, New York, 2006, s. 102.
[1364] Aliağaoğlu-Uğur, *Şehir Coğrafyası*, s. 24.
[1365] Ahmet Mutlu (vd.), *Kentleşme,* Palme Yayıncılık, Ankara, 2016, s. 24.
[1366] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 132-164.
[1367] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 202-203.
[1368] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 203.
[1369] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 26.
[1370] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 203.
[1371] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 278.

gelişimiyle de ilgilenen Peisistratos, burada da bir takım binalar, tapınaklar (Zeus Olympios ve Dionysos tapınakları) ve bir agora yaptırmıştır.[1372]

Kamusal yapılarla da ilgilenen Peisistratos, yol yapımını teşvik etmiş ve aristokratların kontrolündeki hususi su kaynaklarını kamusal su depolarına dönüştürmüştür.[1373] Büyük bir suyolu ve onun sonundaki dokuz musluklu bir çeşme *(Enneakrounos)* yaptırarak polisin yapısal gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.[1374] Polisin fiziki gelişimine katkısı olan bir diğer tiran Periandros'un sanatta ve mimaride önemli yapılar inşa ettirdiği bilinmekte ve özellikle inşa ettirdiği Apollon Tapınağı dönemin en görkemli yapıları arasındaydı. Sicilya'daki polislerde de çok güzel tapınaklar ve kamu binaları inşa ettiren tiranlar, bu yapıları aslında iktidarda kalmak ve halkın desteğini kazanmak amacıyla yaptırmışlardır.[1375] Fakat amaç ne olursa olsun, tiranlar polisin yapısal oluşum sürecinin tamamlanmasında önemli bir rol oynamışlardır.

Akropolün Arkaik Çağ'ı yaklaşık MÖ. 500'e kadar olan süreci kapsamaktadır. Tiranların yaşadığı saray yapılarının akropolde yer aldığı bu dönemde akropolde sivil bir yaşamdan bahsedilebilmektedir. Arkaik dönemde akropolde sivil yapıların haricinde bulunan tek kutsal yapı Athena Tapınağıdır. Pers istilaları sonucu yıkılan bu yapının yerini Klasik dönemde inşa edilecek olan Erechtheion Tapınağı almaktadır. Tipik bir Dor tapınağı olan Athena Tapınağı basit bir şekilde inşa edilmiş olup, tanrı tapınımına işaret eden pronaoslu (sütunlu giriş kısmı) çoklu odalara sahiptir ve bu açıdan tek örnek olarak nitelendirilmektedir.[1376] Arkaik Çağ akropolisi, Athena Tapınağı haricinde, giriş amaçlı kullanılan ve anıtsal bir kapı olan küçük bir *propylon'a* sahiptir.[1377] Akropolislerin en iyi örneği, MÖ. V. yy'ın ikinci yarısında, kentten yaklaşık 90 m. yüksekliğinde bir tepede, kireç taşı ve kil taşından inşa edilen, devasa tapınaklara ve anıt heykellere sahip olan Atina akropolisidir. Coğrafi açıdan en yüksek ve en etkileyici akropolis ise Korint akropolisidir.[1378]

[1372] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 205.
[1373] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 142.
[1374] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 205.
[1375] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 145-147.
[1376] http://arkeopolis.com/atina-akropolisi/
[1377] Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü,* s. 182.
[1378] Sacks, *Encyclopedia of the Ancient Greek World,* s. 4.

5.1.2. Agora

Birçok poliste var olan mevcut alanlar sıklıkla özelden çok genel kullanımlar için ayrılmış, demokrasinin gelişiyle de kent yapısı içinde önemli yerler olan kent meydanları oluşmuştur.[1379] Bu meydanlardan en önemlisi olan ve sözcük anlamı "toplanma yeri" anlamına gelen agora, sıklıkla Pazar yeri olarak bilinmektedir.[1380] İlk olarak Homeros destanlarında geçen agora, dikdörtgen şeklinde düzensiz ve biçimsiz bir alandır. Polise giden anayolların çoğu agoraya çıkmaktadır. Agorada dükkânların yanı sıra çeşmeler, idari yapılar, yazıtlar, tanrı ya da kahramanlara adanmış sunaklar, tapınaklar, tanrı veya kahramanların veya polise hizmet etmiş, yararlı olmuş kişilerin *(eurgetes)* heykelleri ve nadiren de olsa polisin efsanevi kurucusunun mezarı bulunurdu. Hububat, seramik, sebze, meyve, köle vs. gibi büyük miktarda mal alım satımı agorada yapılırdı. Agoradaki hayat meteikoslar ve kölelerde dâhil, yoksul, zengin bütün yurttaşlara açıktır. Agoraya giden bir yurttaş, buradaki gruplar arasında dolaşarak kentte neler olup bittiğini, son gelişmeleri, tartışma ve kavga konularını, bunların taraftarlarını, muhaliflerini, vs. öğrenmeye çalışırdı. Agora, sözün *(isegoria),* yasanın *(isonomia)* ve gücün *(isokratia)* serbestçe dolaşıma çıktığı, değiş tokuş edildiği, kendini büyük bir çeşitlilik ve aynı zamanda bu çeşitlilik içinde büyük eşitsizliklerin yan yana gelişiyle gösteren bir alandı.[1381]

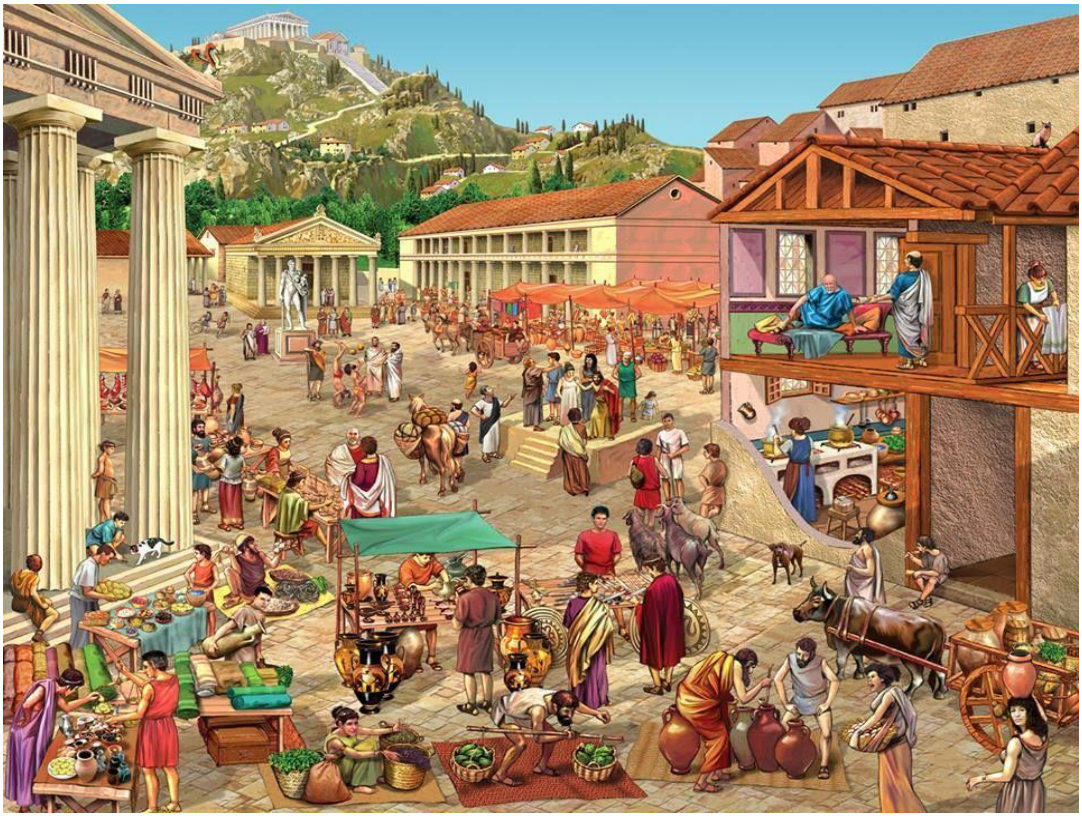
Kamu kullanımına ayrılmış alanların yani agoraların varlığı ve önemi MÖ. VIII. yy sonlarının aşırı kalabalık koşullarında dahi kuzey kapısındaki açık alanın korunduğu eski Symrna'da görülmektedir. Tüm polisler için hayati öneme sahip olan agora, koloni kentlerinin de en temel mekânları arasındaydı. Örneğin, Megara Hyblaea'ya gelen ilk kolonistlerin giriştikleri ilk eylemlerden biri kentin agorası olacak bir alan berlirlemek ve ayırmak olmuştur.[1382] Polisin en önemli yapılarından biri olan ve her poliste var olan agoranın,[1383] polisin kuruluş aşamasında, güvenlik nedeniyle akropolün yakınında inşa edilmesine ve kentin ana girişinden çok uzak kalmamasına özen gösterilmekteydi.[1384] İklim gereği Yunanlıların hayatı açık havada geçtiğinden

[1379] Yiğit-Türel, *İlkçağlardan Günümüze Anadolu'da Açık Mekânın Evrimi*, s. 190.
[1380] Hasan Taşçı, *Bir Hayat Tarzı Olarak Şehir, Mekân, Meydan*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2014, s. 113.
[1381] Mehmet Ali Ağaogulları-Duygu Türk-Ayhan Yalçınkaya-Zafer Yılmaz-Filiz Zabcı, *Batı'da Siyasal Düşünceler: Sokrates'ten Jakobenlere,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 46.
[1382] Owens, *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, s. 18.
[1383] Hansen, *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State,* s. 104.
[1384] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 24.

polisin yapısal alanları oldukça önemliydi ve polisin en önemli anıtsal yapısı, siyasi toplantılarının yapıldığı, pazarın kurulduğu, bir gezinti, toplantı ve pazar işlevi gören agoraydı.[1385] Polise karakterini veren ve sahip olduğu bütün ögelerin en önemlisi olan agora bir yaşam merkeziydi ve toplumun ortak aktivitelerinin meydana geldiği bir yerdi.[1386] Bir Pazar yerinden çok daha fazlası olan agora, kamusal yaşamın ve politik yaşamın *(bios politikos)* bir arada olduğu en önemli mekândır.[1387] Muhtemelen agora sözcüğünden türetilen *"agorazein"* ara sıra agorada gezinmek anlamına gelmekle birlikte, pazara gitmek ve satın almak anlamına da gelmekteydi. Atina agorasında belirli eşyaların satışı (bazen de yapımı), için belirli bölmeler bulunmaktaydı ve bu bölmeler gördükleri işlevlere göre (balık, sebze, soğan, sarımsak, tunç, köle vb.) adlandırılırdı. Çoğu poliste, agorada denetimi ve dürüst alış veriş yapılmasını sağlayan, "*agoranomos"* adı verilen resmi görevliler bulunur, bu görevliler agorayla sokakların temiz ve düzenli tutulmasıyla da ilgilenirlerdi.[1388]

Agorada kamusal alanlar ile kutsal alanlar bir arada bulunmaktaydı. Tüccarların koruyucusu olan ve agoranın tanrısı olarak da nitelendirilen tanrı Hermes'in agora için önemli bir yeri vardı.[1389] İnsanların dünyevi hayatla ilgili işlerini yürüttükleri merkezler olan agorada dünyevi işlerden hiçbir zaman ayrı düşünülüp dışlanmayan tanrıların bu alanda da kendilerine ait yerleri vardı. Bir nevi pazar yeri işlevini gören agora, malların alım satımının yapıldığı, haberlerin ağızdan ağıza aktarıldığı bir buluşma yeriydi. Bu bakımdan toplumsal, siyasi ve hukuki etkinliklerin odak noktasıydı.[1390]

[1385] Mutlu, *Mimarlık Tarihi "Ders Notları 1*, s. 49.
[1386] Kurt A. Raaflaub*, "Foundations and Early Stages: The Eighth and Early Seventh Centuries,"* Dean Hammer (Ed.), A Companion to Greek Democracy and the Roman Republic, Wiley Blackwell Published, USA, 2015, s. 25.
[1387] Don Slater, *"Public Private,"* Chris Jenks (Ed.), *Core Sociolological Dichotomies*, Sage Puplished, London, 1998, s. 149.
[1388] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 90-94.
[1389] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 90-91.
[1390] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 208.

Görsel 39: *Akropolisin aşağısında yer alan Agora, her türlü faaliyetin görüldüğü bir alandır.*[1391]

Arkaik Çağ agorasındaki anıtların birçoğu MÖ. VI. yy'a aittir. Bu dönemde meclisin kuzeyinde Apollon için küçük bir tapınak inşa edilmiş ve tapınağın arkasında tanrı Zeus'un yalın kutsal alanı bulunmakta, meclisin güneyinde ise sütunlu bir avluyu çeviren ve zamanla aynı yerde ortaya çıkacak olan tholosun öncüsü olduğu düşünülen düzensiz planlı tuhaf bir yapı yer almaktaydı. Polisin mimari gelişimine önemli katkıları olan tiranlardan Peisistratos ve oğullarının yaptırdığı, Atina'nın en ünlü çeşmelerinden olan Enneakrounos'un kesin olmamakla birlikte agoranın güneyinde bulunduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca agoranın batı yakasındaki sokağın altında güneyden kuzeye uzanan ve büyük bir kanal olan yapı da, bu tiranlar tarafından inşa edilmiştir. Agoranın almakta olduğu kesin biçim, üzerinde *"ben agoranın sınırıyım"* türünden yazıtlar olan ve MÖ. VI. yy'da görülmeye başlanan çok sayıda sınır taşıyla belirlenmiştir.[1392] Pers istilaları sonucunda tapınak ve kamusal yapıları birer yıkıntıya

[1391] https://tr.pinterest.com/pin/573927546244597596/ (Erişim Tarihi: 10. 09. 2019).
[1392] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 78-79.

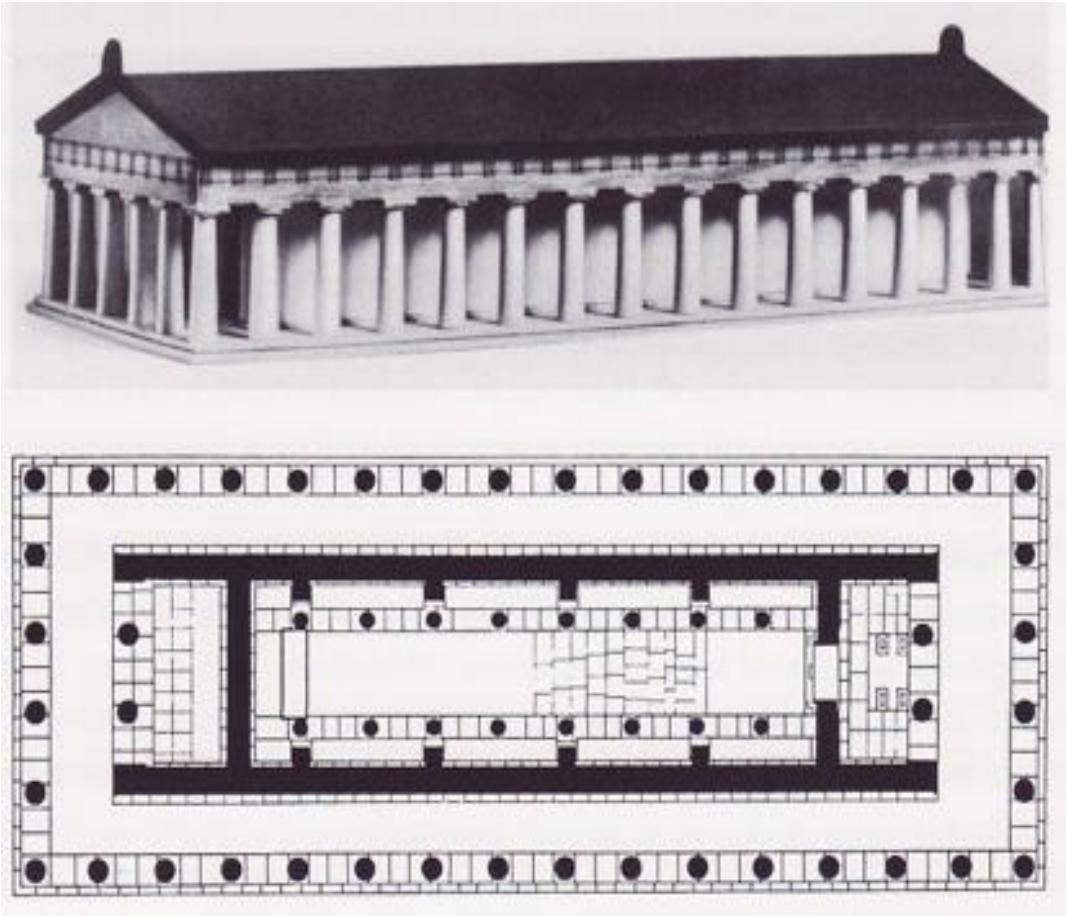
dönüşmüş olan agoranın onarım süreci yavaş ve kademeli bir şekilde gerçekleşmiş olup, gelişim sürecini Klasik Çağ'da tamamlamıştır.[1393]

5.1.3. Tapınaklar ve Sunak

Polisin yapısal gelişiminde önemli bir yere sahip olan tapınaklar MÖ. VIII. yy'da ortaya çıkmıştır. Tapınakların gelişimi ve bu mimarideki yenilikler (taş gibi) sıklıkla MÖ. VI. yy'ın sonlarına tarihlendirilmektedir.[1394] Girit ve Myken kültüründe bulunmayan tapınak, saray bünyesindeki şapelden geliştirilmiş ve zamanla tanrılar içinde evler yapılmaya başlanmıştır. Başlangıçta sütunlu bir avlusu bulunan, ahşap, taş ya da tuğladan inşa edilmiş dört köşeli bir megarona sahip olan tapınakların, insanların yaşadığı evlerden çok farklı olmadığı tahmin edilmektedir.[1395]

Erken dönemlerde açık bir alana yerleştirilen bir kurban sunağı, tapınma için yeterli görülmekte; fakat zamanla tanrının betiminin bir yapı içinde korunmasının uygun olacağı düşüncesi yerleşince, bu tanrı simgesi için elverişli bir konutun yapılması istenmiştir.[1396] Bu amaçla inşa edilen ilk tapınaklar, üzerindeki ahşap sütunların yine ahşaptan bir saçaklığı taşıyan iki basamaklı bir kaideye sahiptir. Ancak, buna ilişkin tüm izler yok olmuştur. İlk tapınaklarda çatı, pişmiş topraktan olup kiremitlerle kaplanmaktaydı. İki ucunda istisnasız biçimde üçgen alınlıklar bulunan sonraki tapınaklardan farklı olarak bu çatıların, yapıyı çevreleyen sütunlardan kenarda olanları kadar, ön ve arkadakilere doğru da eğimli oldukları bilinmektedir. Ahşap ve kerpiç tuğladan, taş kullanımına doğru bir dönüşümün yaşandığı Arkaik Çağ'da, tapınağın kutsal odası, geleneksel malzemelere nazaran taşla inşa etmenin en kolay yolu olan, duvarları kareye yakın kesme taş bloklardan yapılmıştır. Taş bloklar bariz şekilde içi kerpiç tuğla ile doldurulmuş yekpare ahşap çerçeveden kopya edilerek, bir araya getirilmiş ve bir dizi panelle süslenmişti.[1397]

[1393] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 80.
[1394] Robin Osborne, "*Archaic Greece*," Walter Scheidel-Ian Morris-Richard Saller (Ed.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge University Press, New York, 2007, s. 288.
[1395] Friedell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi,* s. 111.
[1396] Gisela Richter, *Yunan Sanatı,* (Çev: Beral Madra), Cem Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 13.
[1397] R.A. Tomlinson, *Yunan Mimarlığı,* (Çev: Rıfat Akbulut), Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 23.

Görsel 40: *Bilinen en eski tapınak olan Hera Tapınağı'nın rekontrüksiyonu.*[1398]

Bilinen en eski Yunan tapınağı olan Olympia'daki Heraion (Hera) Tapınağı, ahşap kasnak ve kerpiç tuğlalardan ibaret olan basit bir yapıydı.[1399] Yaklaşık MÖ. 590'a tarihlendirilen ve duvarlarının yükseltilmiş taş tabanlar üzerine inşa edildiği Hera Tapınağı, taşın tapınak yapımında kullanılmasının en erken örneğidir.[1400]

MÖ. VII. yy ortalarında inşa edilen ilk Hera Tapınağı, ince uzun dörtgen biçiminde, ortasında bir sütun sırası bulunan bir salonla, tahminen küçük bir arka odadan oluşan megaron biçimindeydi. Fakat yapı etrafında sütunlar yoktu. İlk kalıntıların üzerine yapılmış olan ikinci yapı da aynı düzende olup, ek olarak etrafında, kısa taraflarda altı, uzun taraflarda on altı tahta sütun bulunmaktaydı. Tapınağın ön, arka ve yan cepheleri

[1398] https://auzefalmsstorage.blob.core.windows.net/auzefcontent/ders/yunan_roma_mimarisi_ve_sanati/3/index.html (Erişim Tarihi: 12. 09. 2019).
[1399] Friedell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, s. 111.
[1400] Tomlinson, *Yunan Mimarlığı,* s. 23

terasın son kademesine oturan bir portikle (direk) çevriliydi. Ön ve arka cepheler üçgen alınlıklı olup yapı bir beşik çatıyla örtülmekteydi.[1401]

Tapınaklar, tapınanları içine alması gerekmediğinden ilkin çok büyük inşa edilmezlerdi. Yapının çekirdeğini Yunan evinin ana mekânına tekabül eden naos (Latince: cella)[1402] oluşturmaktaydı.[1403] Tanrının evi olarak algılanan ve kült heykeli ile kutsal objeleri (hiera) içeren tapınak; tarihsel çağlarda Yunan kutsal alan tipolojisini oluşturan diğer unsurlar gibi önemli bir yapı olarak görülmektedir. Tapınak, sunak ve temenostan oluşan kutsal alanın ortaya çıkışı ve tapınak yapısının formüle edilişi, polisin kentsel bir gerçeklik olarak, ama ondan da öte kentlilerin toplumu olarak giderek ortaya çıktığı MÖ. VIII. yüzyıla dayandırılabilecek olgulardır. Tapınağın ortaya çıkışı öncelikle, siyasi bir eylem olarak tanımlanabilmekte ve biçiminin geçirdiği evrim de polisin doğuşunun ve kendini kabul ettirişinin bir kanıtı olarak görülmektedir.[1404] Arkaik Çağ polisinin en görkemli mimari yapısı bu dönemden itibaren dayanıklı, güzel ve değerli malzemelerin kullanılmaya başlandığı tapınaklar olmuştur.[1405]

Tapınak ve sunak gibi dini yapılar, sıklıkla akropolis üzerinde ya da agoranın yakınlarında, daha büyük tapınaklar ise polisin uzağında kırsal bir alanda inşa edilmekteydi.[1406] Herhangi bir tapınağın kentte ya da kırsal alanda bulunması Yunanlılar için çokta önemli değildi. Nerde inşa edilirse edilsin onlar için zaten çok önemli bir yere sahipti. [1407] Politeist bir dine sahip olan Yunanlılar için oldukça önemli bir yere sahip olan tapınaklar, her poliste doğal olarak inşa edilmekteydi. Başlangıçta sıklıkla çamur, ahşap ve saman gibi dayanıksız malzemelerden yapılan tapınakların birçoğu doğal olarak hayatta kalmamıştır.[1408] Fakat çanak çömleklerden, erken

[1401] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 248.
[1402] Naos: Grekçe naiein (barınmak) fiilinden türetilen naos sözcüğü, tapınakların kült objelerine ve tanrı heykeline tahsis edilmiş en kutsal bölüm olup, yalnızca rahipler tarafından görülebilen bir mekândır. (Bilgi için bkz: Sözen-Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, s. 171).
[1403] Friedell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi,* s. 11.
[1404] Claudia Guerrini, "*Kutsal Alan ve Yunan Tapınaklarının Doğuşu",* Umberto Eco, *Antik Yunan,* (Çev: Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Tarih Basımevi, İstanbul, 2012, s. 735.
[1405] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 27.
[1406] Adkins, *Handbook To Life İn Ancient Greece*, s. 233.
[1407] Gates, *Antik Kentler*, s. 290.
[1408] Nardo, *Ancient Greece*, s. 319.

tapınakların; iki ya da dört ahşap sütun tarafından desteklenen üçgen şeklinde bir alınlığa sahip olduğu ve ön avlusunun bulunduğu bilinmektedir.[1409]

Polisin yapısal oluşum sürecinde, mimari yapılarında kullanılan ilk üslup Dor düzenidir.[1410] MÖ. VI. yy'da olgunlaşan ve Arkaik Çağ'da Yunan tapınak yapımında kullanılmaya başlanan Dor üslubunda tapınaklar; tepelerinde renkli halkalı, ince hatlı bir sütun başlığı çanağı *(ekhinos)* ile dört köşeli düz bir başlık tablasının *(abakos)* taçlandırdığı oluklu kaidesiz sütunlar arşitravı *(epistylion)* taşırlar; bunun üzerinde oka benzeyen üçüzyiv *(triglyph=metopların arasında yer alan taş blok)* ya da rölyeflerle süslü metopların sıralandığı friz yükselir. Yapının üst kısmını uzunca bir çıkıntı teşkil eden saçak kornişi *(geison),* büyük plastik kompozisyonların bulunduğu alınlık tablası *(tympanon)* ve başlı başına sanat eseri olan zengin desenli yağmur oluğu *(sima)* ve üçgen çatı oluşturur. Bu yapıyı üçüzyivlerin altındaki guttae (küçük kare biçimli ögeler), geison'un alt kısmındaki friz ve akroterler tamamlamaktadır.[1411]

Yunan mimarisine özellikle Arkaik Çağ'ın başlarında giren sütunlar ise bu dönemde tapınak inşasında da fazlaca kullanılmaya başlanmıştır. MÖ. VIII. yy'da Samos'ta tanrıça Hera onuruna yapılan tapınak çok sütunlu yapının en güzel örneklerinden biridir. Zamanla planlı bir şekilde inşa edilmeye başlanan tapınaklar; her biri dikdörtgen bir iç bölme, ön ve arka porselenleri destekleyen bir sıra sütun ve her bir uçta üçgen bir alınlık oluşturan alçak tırtıklı bir çatıya sahiptir. Bir süre için sütun ahşaptan yapılmıştır. Ancak ağır çatı kiremitleri kullanılmaya başladığında, eklenen ağırlığı daha iyi taşıyabilecek taş sütunlar kullanıma girmiştir.[1412] Tapınakların yapımında zamanla dayanıklı, güzel ve değerli malzemeler kullanılmaya başlanmıştır. Değişen yapı malzemelerinde, ilkin kullanılan kerpiç ve tahtanın yerini taş almış, uzun bir süre sonra da mermer kullanılmaya başlanmıştır.[1413] Tek olarak ya da küme halinde inşa edilebilen tapınaklar sıklıkla etrafı duvarla çevrili bir avlu içinde yer almaktaydı. Tapınak ve avlusu tanrıya ayrılmış alan anlamına gelen temenosu meydana

[1409] Nardo, *Ancient Greece*, s. 319.
[1410] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 250.
[1411] Friedell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, s. 119.
[1412] Nardo, *Ancient Greece*, s. 319.
[1413] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 27.

getirmekteydi. Duvarla çevrili olmayan tapınaklar sınır hudut taşlarıyla çevrilir ve buranın temenos olduğuna işaret edilirdi.[1414]

Tapınağın önünde bulunan ve ritüellerin odak noktası olan en önemli yapı sunak (altar) olarak bilinmektedir.[1415] Sunak ya da altar, dışarıda tapınağın önünde yer almaktadır.[1416] Sunaklar, ritülllere katılan vatandaşların toplandığı, tanrılar onuruna hayvanların kurban edildiği ve yine tanrılar onuruna şarabın toprağa dökülerek çeşitli aktivitelerin yapıldığı alanlardı.[1417] Tapınma tapınak içinde değil, tapınak önünde gerçekleşmekteydi. Bu tapınaklar kilise ya da diğer yapılar gibi, içinde halkın toplandığı bir yapı değildi. Tanrının evi olan tapınağın içinde tanrı heykelleri bulunur ve[1418] içine yalnızca rahipler ve seçilmiş kişiler girebilirdi.[1419] Sıklıkla dikdörtgen şeklinde inşa edilen sunaklar, tapınakların karşısında bulunmaktadır. Merdiven vasıtasıyla girilen ve taştan yapılan sunaklar, bazen bir kaya yığını, küçük bir ocak, ya da daha basit bir şekilde kül ve kömürleşmiş kemiklerin oluşturduğu bir höyükten ibarettir.[1420] Sunağın en yalın biçimi topraktan ya da kurban küllerinden oluşmuş küçük bir tepedir.[1421] Kül sunaklarının en önemlisi ise, Olympia'daki Zeus Sunağıdır.[1422]

5.2. Arkaik Çağ Polisinin Siyasal Yapıları

Arkaik dönemlerde, politik yapılar, basit materyallerden yapılmış, mütevazı ve oldukça basit yapılardır. Polis dâhilindeki caddeler, kuleler, limanlar, surlar, tapınaklar, idari binalar ve spor merkezleri gibi bütün yapılar ortak kullanım alanları olup kamu malı olarak kabul edilmektedir.[1423] Polislerin politik anlamda yapısal sürecine bakıldığında polisler için en önemli siyasal kurum ekklesia ve boule'dir.[1424]

[1414] Aşkıdil Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I: Şehir ve Savunma*, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s. 27.
[1415] Pedley, *Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World,* s. 60-61
[1416] Friedell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, s. 111.
[1417] Pedley, *Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World,* s. 60-61.
[1418] Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I,* s. 27.
[1419] Murat Aykaç Erginöz, *İlk Çağdan Günümüze Mimarlık ve Şehircilik Tarihi*, Arion Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 33.
[1420] Pedley, *Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World,* s. 60-61.
[1421] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 118.
[1422] Pedley, *Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World,* s. 60-61.
[1423] Hansen, *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State*, s. 102-103.
[1424] Jan Paul Crielaard, *"Cities,"* Kurt A. Raaflaub-Hans Van Wees (Ed), *A Companion to Archaic Greece*, Wiley-Blackwell Puplishing, USA, 2009, s. 342-372.

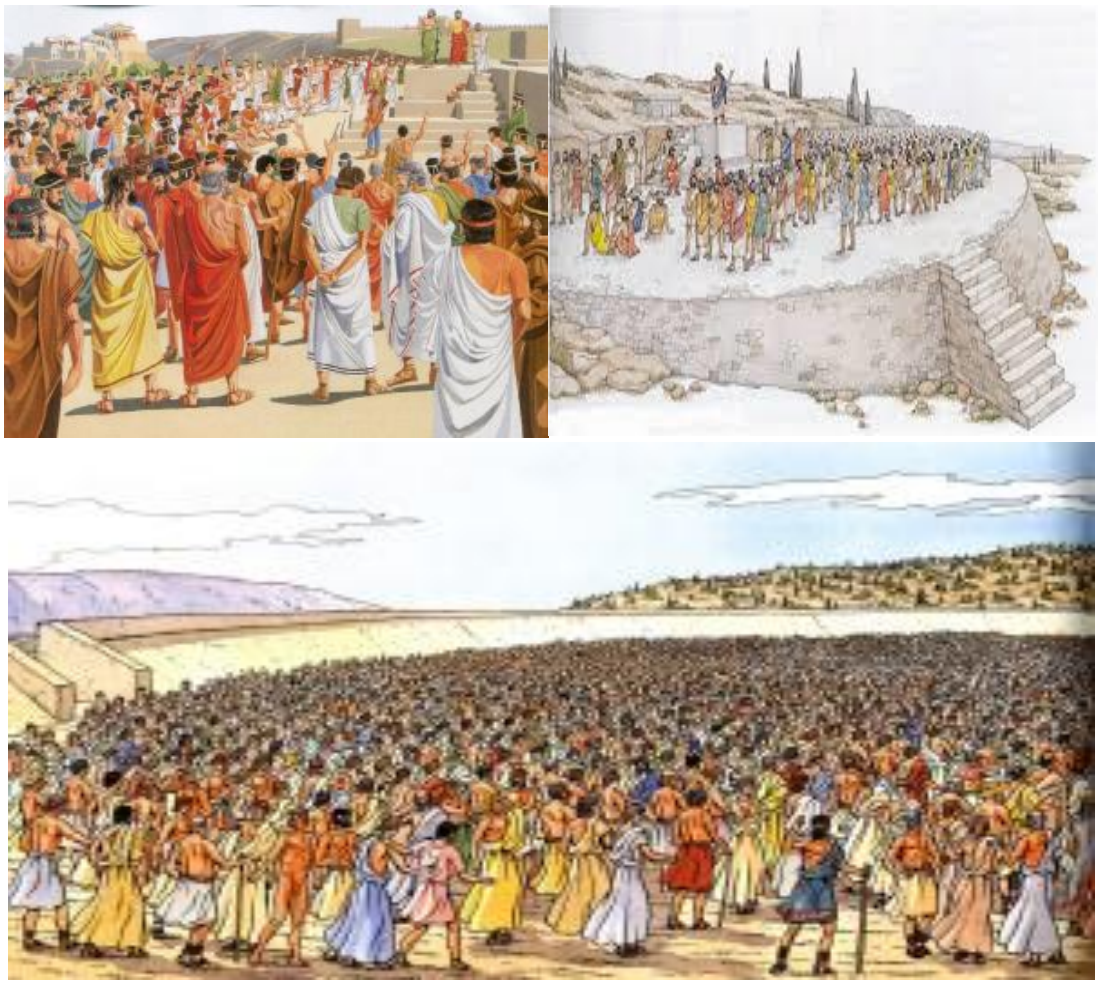
5.2.1. Ekklesia/Apella

Arkaik Çağ polisinin siyasal gelişiminin en önemli yapılarından olan ekklesia'dan yani Halk Meclisi'nden önce Atina'da Ares Tepesi'nde toplanan ve bu nedenle Areopag adını alan bir aristokratlar meclisi bulunmaktaydı. Aristokratların kalesi olan, tecrübeli ve seçkin kişilerden meydana gelen meclis siyasi, dini ve hukuki sorunlarda, hükümet için bir çeşit danışma kurulu görevi görmekteydi. Fakat asıl yetki ve güç, ekklesia adını taşıyan Halk Meclisi'nin elinde bulunmaktaydı.[1425]

Ekklesia; Demokrasi yönetiminin ana mekânı, tüm yetişkin erkek yurttaşların katıldığı ve Klasik Çağda akropolisin birkaç adım ötesindeki Pnyks tepesinde, yılda yaklaşık 40 defa toplanan bir Halk Meclisi olarak bilinmektedir.[1426] Seçilmiş temsilcilerin bulunduğu bir organ olmayan ve hükümet vazifesi gören ekklesia,[1427] yasama ve yargı gücünü elinde tutan bir siyasal organ olup iç ve dış politika meselelerinin görüşüldüğü yerdi; savaş ve barış ilanına karar verme, kanun yapma, magistraların seçimi, yargılama ve sürgüne gönderme kararları ekklesia'nın yetki ve sorumluluğundaydı. Ekklesia'da tartışılacak ve oylanacak meseleler önce boule'de görüşülürdü. MÖ. V. yy'da pyrtaneis'in başkanı *(epistates)* aynı zamanda ekklesia'nında başkanıydı. Ekklesia toplandığında görevli memur ilkin gündemi okur ve katılanlar maddelerin tartışmaya açılıp açılmamasını oylardı. Eğer tartışılması istenen bir konu varsa, görevli memur, "kim konuşmak ister" diye sorar ve konuşmak isteyen kişi kürsüye *(bema)* çıkarak fikirlerini anlatırdı. Konuşmak isteyenler arasında sıradan vatandaşlar[1428] olabileceği gibi, bu işi profesyonelce yapanlar da *(rhetores)* bulunur,[1429] konuşmacılara yaşlılardan başlayarak söz verilirdi. Binlerce kişinin önünde, güçlü bir hitabetle ve doğaçlama konuşmak, kendine güven ve beceri gerektiren bir eylemdi. Konuşmak bir *tekhne*, yani bir sanattır, dolayısıyla doğaçlama konuşabilenlerin sayısı çok fazla değildi. Katılımcıların büyük çoğunluğu sessizce konuşmacıyı dinler,[1430] konuşmacının sözleri beğenilmezse ıslıklarla yuhalanır, beğenilirse de alkışlanırdı.[1431]

[1425] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 194.
[1426] Umberto Eco, *Antik Yunan*, Marco Bettalli, *"İstisnai Bir Model: Atina ve Demokratik Polis",* (Çev: Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Tarih Basımevi, İstanbul, 2012, s. 118-119.
[1427] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 68
[1428] Bu durum halk önünde konuşmanın önemini arttırmış ve MÖ. V. yüzyıldan itibaren zengin yurttaşların kalabalıkları etkileyebilmek için hitabet sanatının ortaya çıkmasını ve gelişmesini sağlamıştır. (Bilgi için bkz: Rodgers, *Antik Yunan*, s. 68).
[1429] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 67.
[1430] Takmer, *Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I*, s. 512-516.
[1431] Bilgin, *Felsefeden Ekonomiye, Antik Yunan Dünyası,* s. 23.

Konuşmadan sonra el kaldırarak, ya da çakıl taşı ve fasulye taneleriyle oylama yapılırdı. Toplantı, gök gürlediğinde, deprem olduğunda, güneş tutulduğunda hatta yağmur yağdığında derhal ertelenirdi, çünkü bunların "Zeus'un işaretleri" olduğuna inanılırdı.[1432] Teorik olarak tüm yurttaşlar ekklesia'ya katılabilir ve konuşabilirdi. Fakat bu pratikte mümkün değildi; çünkü ekklesia'ya katılmak için yurttaşların işlerini bırakıp bütün zamanını orada harcaması gerekirdi ki, bu da zaman, iş gücü ve mali kayıp anlamına geldiği için pek mümkün olmazdı.[1433]

Görsel 41: *Konuşmaların ve oylamaların yapıldığı Pnyks tepesinde toplanan Ekklesia'nın yeniden canlandırılması.*[1434]

Atina'da ekklesia'nın toplanma yeri, akropolisin güneybatısında yükselen ve MÖ. V. ve IV. yüzyıllarda üç yapım evresi saptanabilen Pnyks tepesidir.[1435] Fakat ekklesia'nın

[1432] Friedell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi,* s. 181.
[1433] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 67.
[1434] http://courshgdarnet.free.fr/6e/athenes/Lacit%E9desAth%E9niens_web_gen_web/co/La_journee_de_Nikos_2.html (Erişim Tarihi: 12. 09. 2019).
[1435] Takmer, *Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I,* s. 512-513.

toplandığı tek yer Pnyks değildi ve başka toplandığı yerlerde bulunmaktaydı. Örneğin oy vererek sürgüne gönderme işlemi için agorada, periskhoinisma'da (iple çevrilerek sınırlandırılmış alan) toplanılmaktaydı.[1436]

Ortalama dokuz günde bir toplanan meclis, acil durumların söz konusu olduğu zamanlarda strategos'un isteğiyle hemen toplanırdı.[1437] Toplantılar; bir domuzu kurban etme töreniyle başlar, tahminen, şafaktan öğleye kadar, yani bütün sabah sürer ve Beş Yüzler Meclisi tarafından kararlaştırılan gündem doğrultusunda gelişirdi. Çeşitli konuların ele alındığı toplantılarda; ittifaklar ve savaş ilanları, uluslararası ilişkiler, kente destekte bulunanlara onursal payelerin verilmesi gibi dış politika meseleleri kararlaştırılır, ayrıca strategosların ve diğer idarecilerin seçiminden, yasaların sunumuna kadar kentsel hayatla bağlantılı konular görüşülürdü. Halk Meclisi'nin bir oturumu da, bazı Atinalıların toplumdan uzaklaştırılması gerekip gerekmediği konusuna ayrılırdı.[1438] Çoğunluğun oyuyla ekklesia'dan geçen kanunlar, Atina'nın merkezindeki agora'da beyaz levhalar üzerinde sergilenir ve isteyen herkesin kanunları okuması sağlanırdı.[1439]

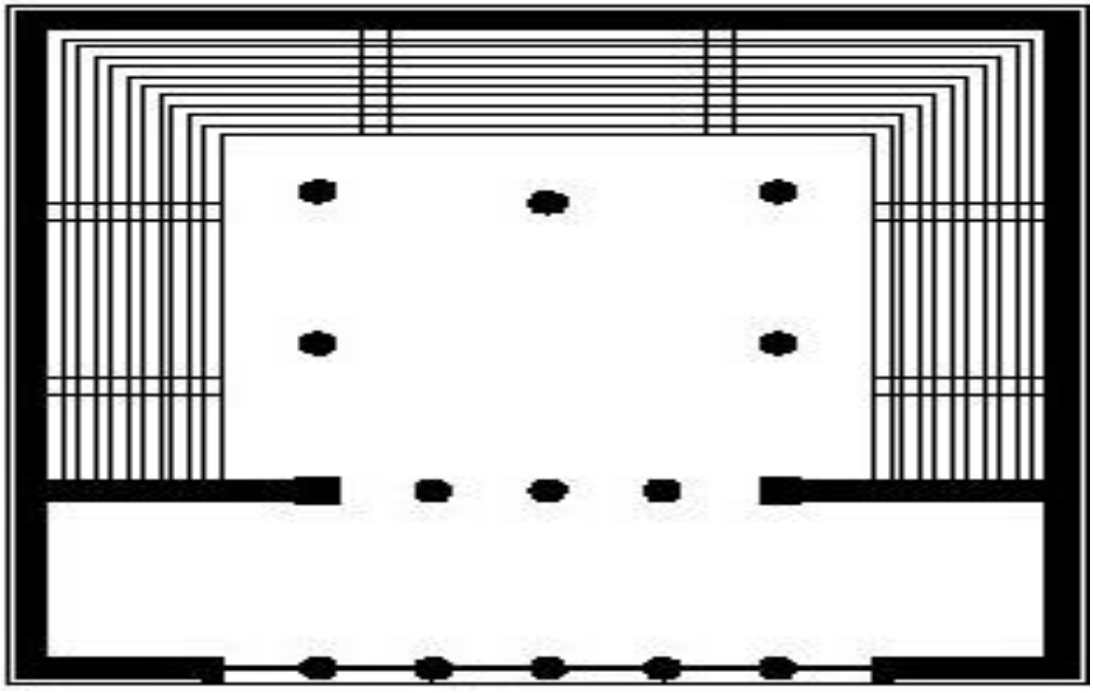
Mecliste 6000 yurttaşın katılımıyla sağlanan yeterli çoğunluk, oldukça kalabalık bir nüfusa sahip olan Atina'nın yalnızca onda birini oluşturmaktaydı.[1440] Attika'nın uzak kesimlerinde ikamet eden yurttaşların çoğu, mekânsal engellemelerden dolayı kentte bulunan Halk Meclisi toplantılarına sıkça katılamaz ve adalardaki *kleroukhos'lar (yerleşimciler)* nadiren oy verirlerdi.[1441] Atina'da, bu durumun düzeltilmesi yani, mecliste bulunmayan yurttaşların temsil edilmesi için herhangi bir düzenleme yapılmamıştı. Halk Meclisi'nde meteikoslar (Atina'daki kayıtlı yabancı yerleşikler), kadınlar, köleler ve çocuklar oy kullanamazlardı.[1442] Polisin siyasal yaşamının en önemli kurumlarından olan Halk Meclisi'ne bütün özgür erkek yurttaşların katıldığından, meclis toplantıları için çok büyük alanlara ihtiyaç duyulurdu. Bu

[1436] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 151.
[1437] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 68.
[1438] Takmer, *Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I,* s. 512-516.
[1439] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 68.
[1440] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 69.
[1441] Craige B. Champion, *"Imperial Ideologies, Citizenship Myths, and Legal Disputes in Classical Athens and Republican Rome,"* Ryan K. Balot (Ed.), *Companion to Greek and Roman Political Thought*, Blackwell Publishing, USA, 2009, s. 94.
[1442] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 69.

nedenle bir poliste Halk Meclisi Binası *(Ekklesiaterion)* nadiren bulunur ve yurttaşlar bu toplantılar için sıklıkla agora ya da tiyatro gibi açık alanlarda toplanırlardı.[1443]

5.2.2. Bouleuterion

Halk Meclisi'nin toplantı salonu olarak bilinen bouleuterion, meclis kararlarının tartışıldığı, tek bir odaya sahip olan, dikdörtgen şeklindeki yapılardır. Salonun üç tarafı muhtemelen koltuklarla çevrili olup, çatıyı destekleyen iç sütunları bulunmaktadır. Erken dönemlerde basit bir yapı olarak görülen ve mimari düzenden yoksun olan bouleuterion, MÖ. V. yüzyıl sonlarına doğru daha gelişmiş bir görünüme sahiptir ve salonlar bu dönemde 500 kişilik inşa edilmiştir.[1444] En erken örneğinden itibaren kapalı bir yapı olan bouleuterion, Arkaik Çağ'da ulusal büyük tapım yerlerinden biri olan Olympia'da bulunmaktaydı. Burada, aralarında kare bir oda ya da yanları çevrili bir alan bulunan firteke biçimli, birbirine koşut iki yapı vardı. Yapının kuzey kanadının MÖ. VI. yy'da, güney kanadının ise MÖ. V. yy'da yapıldığı tahmin edilmektedir.[1445]

Görsel 42: *Arkaik Çağ Bouleuterion'un planı.*[1446]

[1443] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 76.
[1444] Adkins, *Handbook To Life İn Ancient Greece*, s. 231.
[1445] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 155.
[1446] http://www.perseus.tufts.edu/hopper/image?img=Perseus:image:1990.33.0085a (Erişim Tarihi: 12. 09. 2019).

İdari yapılara göre farklı işlev gösteren bu meclis, Homerik dönemde kralın görüş almak için topladığı soylulardan oluşmaktaydı. Seçilebilme ölçütlerindeki kısıtlamalar ve uzun süreli üyelik sayesinde oligarşilerde yetkileri sınırlandırılmış ekklesia'ya göre politik olarak oldukça etkin bir organdır. Atina'da en eski boule yani Danışma Meclisi, görev süresini tamamlamış arkhonlardan oluşan *Areios Pagos* idi.[1447] Solon MÖ. 594'te Areios Pagos'un yanında, her biri bir phyle'den yüzer tane olmak üzere toplam 400 üyeden oluşan ve temel işlevi Halk Meclisi'ne sunma üzere önerge hazırlamak olan yeni bir meclis kurmuştur. Khios'ta ele geçen bir yazıtta yazan; "Demos'a ait Danışma Meclisi" ibaresinden, aristokratik bir yapıya sahip görünen bir meclisin yanında daha demokratik yapıda başka bir meclisin varlığı anlaşılmaktadır.[1448]

Boule, yurttaşların oluşturduğu kabilelerden (phyle) belli sayıda kişinin katıldığı bir meclistir. Üyelerinin kur'a ile belirlendiği boule'ye katılan yurttaşlar *(bouleutes)* otuz yaşın üstünde olmak zorundadır. Bu kişiler genelde bir ya da nadiren iki yıl görev yapmaktaydılar. Ekklesia'nın gündemini hazırlayan ve burada alınan kararların yürütülmesini sağlayan boule, devlet işlerinin aksamadan sürdürülmesi gerektiğinden her gün toplanırdı.[1449] Teoride ekklesia'nın küçük bir versiyonu olan boule'nin, başlangıçta 400 kişiden oluşan üye sayısı, Kleisthenes'in MÖ. 507'deki reformlarıyla 500'e çıkarılmıştır. Ekklesia hâkimiyeti elinde tutmuş olsa da boule, tartışılması gereken konuları sıklıkla önceden ele alır ve üyeleri otuz yaşın üzerindeki yurttaşlar arasından kurayla seçilirdi. Hiçbir üye boule'ye iki defadan fazla ve üst üste seçilemezdi. Yurttaşların çoğu en az bir kere boule'de görev yapar, Perikles'in dediği gibi hiç kimse, yoksul olduğu için siyasetten dışlanmazdı.[1450]

5.2.3. Prytaneion

Her poliste bulunan prytaneion, en önemli ve en eski siyasal kurumlardan biridir. Prytaneion etimolojik olarak, bey anlamına gelen *"prytaneis"* sözcüğünden gelmektedir.[1451] Prytaneion, polis yöneticilerinin katıldığı yemekli toplantıların yapıldığı ve polis yönetimi için önemli kararların alındığı yer olup, bu konumuyla

[1447] Takmer, *Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I*, s. 519.
[1448] Takmer, *Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I*, s. 519.
[1449] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 68.
[1450] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 69.
[1451] Geoffrey C. R. Schmalz, "The Athenian Prytaneion Discovered?," *Hesperia 75 Journal,,* The American School of Classical Studies at Athens, University of Michigan, 2006, s. 33-34.

resmi binaların en önemlisi ve polisin kalbi niteliğini taşırdı.[1452] Pyrtaneion aslında bir meclis binasıydı ve bu binanın en önemli özelliği halkın ortak malı olan bir ocağa sahip olmasıydı.[1453] Bu ocakta polisin toplumsal yaşamının simgesi olan ve Ocak Tanrıçası Hestia'nın kültüne bağlı ateşin sürekli yanması sağlanırdı. Pyrtaneion, resmi görevlilere, yabancı devletlerin elçilerine, seçkin konuklara, örneğin başarılı bir elçi ya da Olympiyat yarışlarını kazananlar gibi polisini onurlandırmış yurttaşlara yemek ikram edilen bir yemek odasını da içermekteydi. Pyrtaneion, işlevi açısından, kralın evinin bir ardılı olarak görülmekteydi.[1454]

Görsel 43*: Olympia pyrtaneionun rekonstrüksiyonu.*[1455]

Pyrtaneionun en ilginç örneğine Olympia'da rastlanmaktadır. Olympia pyrtaneionu bölgenin en eski yapılarından biridir ve bir kaç kez yeniden inşa edilmiştir. Yapının Klasik Çağ'daki biçiminde; güneydeki girişten, muhtemelen içinde bir ocak bulunan kare bir odaya girilmekte ve her iki yanında küçük bir avlu bulunmaktadır. Dış taraflarında birer sütun dizisi uzanan avluların, batıdaki sütunlu yeri olasılıkla yemek salonuydu ve kuzey uçtaki odalar ise mutfağa benzemekteydi. Kare biçimli yapının, dar bir odacığı kare odadan arkadaki geniş avluya çıkardı.[1456]

[1452] Schmalz, *The Athenian Prytaneion Discovered?*, s. 33-34.
[1453] Noel Robertson, *Festivals and Legends: The Formation of Greek Cities in the Light of Public Ritual*, University of Toronto Press, Canada, 1992, s. 83.
[1454] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 163.
[1455] http://griechenland.alices-world.de/olympia/prytaneion.html (Erişim Tarihi: 15. 09. 2019).
[1456] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu,* s. 164.

Tam olarak bilinemeyen Atina pyrtaneionunun yuvarlak yapıda (tholos) olduğu düşünülmektedir. Akropolün kuzeyiyle agoranın güneydoğusunda bulunduğu bilinen pyrtaneionun yeri kesin olarak belli değildi ve farklı yerlerde de bulunabilirdi. Atina'da pyrtaneion ile aynı işlevi gören bu yapı *"skias"* olarak da adlandırılmakta ve tholos şeklinde inşa edilmekteydi. Tholos ya da skias da pyrtaneisler (boule üyeleri ve başkanları) yemek yer ve adak adar, ayrıca resmi ağırlık ve uzunluk ölçüleri de burada saklanırdı. Yeri tam olarak belli olmayan pyrtaneionun aksine tholos, bouleuterion ile yan yana ve uyum içinde bulunmaktaydı.[1457] Genelde boule'nin alt komisyonu olarak görev yapan pyrtaneis, devletin tüm acil işlerinin görüldüğü yerdi. Boule'yi ve gerektiğinde ekklesia'yı toplantıya çağırmak pyrtaneis'in göreviydi. Pyrtaneis'in üyeleri 24 saat görev yapar ve tüm masrafları devlet tarafından karşılanırdı.[1458]

Atina'da bouleuterion üyelerini seçen kurul olan pyrtaneis polisin değişen idari sistemiyle birlikte zamanla değişmiş ve gelişmiştir.[1459] Klasik dönemde bu yapı, Atina'da Kleisthenes'in oluşturduğu on phyle'nin 500 üyeli Danışma Meclisi'ndeki 50'şer temsilcisi icra yetkisini yılın, her biri 37 veya 36 günü kapsayan on dönemi boyunca ve kura yoluyla belirlenen bir sırayı takip ederek elinde bulundurmakta ve on phyle'nin sırayla yürüttüğü her bir icra dönemi prytaneia olarak adlandırılmaktaydı. Buna göre icra yetkisini ilk dört prytaneia 37, geri kalan altı prytaneia ise 36 gün süreyle yürütüyordu. Prytaneia muhtemelen Kleisthenes tarafından oluşturulmuştur. Her daim ulaşılabilir olan prytaneia üyeleri her gün kendi aralarından bir başkan seçmekle sorumluydular ve bu üyelerin ayrıca prytanis olarak icra dönemi boyunca görev yerleri olan prytaneion'da yemek yeme hakkı bulunmaktaydı.[1460] Beş Yüzler Meclisi'nin çeşitli işlevleri vardır; bunların başında toplantı günü gündemi hazırlamak, dolayısıyla her konunun tartışılma süresini ve şeklini belirlemek gelmektedir. Ayrıca günbegün toplum hayatını ilgilendiren neredeyse tüm idari konularda da yetki sahibi bir meclistir.[1461]

[1457] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu,* s. 164-166.
[1458] Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 68.
[1459] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 163.
[1460] Takmer, *Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I,* s. 516-517.
[1461] Marco Bettalli, *"İstisnai Bir Model: Atina ve Demokratik Polis",* Umberto Eco, *Antik Yunan*, (Çev: Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Tarih Basımevi, İstanbul, 2012, s. 119.

5.2.4. Heliaia

301 ya da 501 gibi kalabalık yargıçlar jürileri halinde toplanan Heliaia, hukuk davalarına bakan bir mahkemedir. Solon tarafından kurulan Heliai'ya, sınıfına bakılmaksızın otuz yaşına gelmiş her Atina yurttaşı seçilebilmekteydi. Kararlarında asillere karşı halkın tarafını tutan bu meclis Atina siyasal hayatında önemli bir rol oynamıştır.[1462] Aristotales, halk taraftarı mahkemenin bu özelliğini; "*mahkemede oyu elinde tutan halk, devleti de elinde tutuyordu."*[1463] Şeklinde açıklamıştır. Mahkeme Jürisi anlamına gelen Heliaia, oldukça büyük mahkemeler olup, en az 201, kimi zamanda 2001 üye sayısına ulaşan mahkemedir. Heliaia'nın üyeleri yolsuzluk ve sindirilmeye karşı bir önlem olarak kurayla seçilirdi. Profesyonel avukatlar ya da yargıçlar olmadığı için davacılar ve davalılar davalarını şahsen idare ederlerdi. Hükmü, oylayan ve çoğunluğun oyuna göre kabul eden jüri üyeleri, ceza verme yetkisine sahipti ve ayrıca davalı da kendisi için bir ceza önerebilirdi.[1464]

5.3. Planlı Kentlerin Ortaya Çıkışı ve Hippodamos

Hippodamos (MÖ. 498-408) hakkında bilinen bilgilerin çoğu Aristotales'ten öğrenilmektedir. Bu bağlamda Aristotales'ten öğrenildiğine göre;

> *"Euryphon'un oğlu Hippodamos, Miletos'luydu. Şehirleri semtlere ayırmayı o bulmuş ve Peiraieus'un (Pire) sokaklarının planını o yapmıştır. Başka insanlardan farklı olma tutkusu, onun çeşitli bakımlardan garip bir yaşam sürmesine yol açmıştır. Birçokları Hippodamos'un uzun saçları ve pahalı takılarıyla, fakat aynı zamanda ucuz ama sıcak tutan, yaz-kış giyilen elbiseleriyle tuhaflıklarını fazla ileri götürdüğünü düşünmüşlerdir. Bundan başka, doğa bilimi uzmanı sayılmaktan hoşlanırdı. Hippodamos, on bin nüfuslu bir şehir tasarlamıştı; halkı üçe bölüyordu: Usta işçiler (zanaatçılar), tarım cılar, silâh taşıyıp ülkeyi savunacak kişiler. Toprak da üç bölüme ayrılacaktı: Biri kutsal, biri kamusal, biri özel; tanrılara tapmanın giderleri kutsal toprakların ürünüyle karşılanacak, savunucular ortak, tarımcılar özel topraklardan beslenecekti…"*[1465]

Hippodamos, edimsel olarak bir anayasa düzeni kurmaya çalışanlar bir yana bırakılırsa, en iyi devlet üstüne ilk konuşan odur.[1466] Kentleri semtlere ayırmayı o bulmuş ve Peiraieus'un (Pire) sokak planını yapmıştır.[1467] Başka insanlardan farklı

[1462] Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne,* s. 118.
[1463] Aristotales, *Atinalıların Devleti*, Dize: 9.
[1464] Rodgers, *Antik Yunan,* s. 69.
[1465] Aristoteles, *Politika,* II: 8.
[1466] Aristotales, *Politika,* II: 8.
[1467] Matthew Bridges, *Ancient History,* D&J. Sadlier& Co Puplished, Boston, 1856, s. 93.

olma tutkusu, onun çeşitli bakımlardan garip bir yaşam sürmesine yol açmıştır. Birçokları, Hippodamos'un uzun saçları ve pahalı takılarıyla, fakat aynı zamanda ucuz, ama sıcak tutan, yaz-kış giyilen elbiseleriyle tuhaflıklarını fazla ileri götürdüğünü düşünmüşlerdir. Hippodamos, on bin nüfuslu bir kent tasarlamış, bu tasarıda; halkı usta işçiler (zanaatçılar), tarımcılar, silah taşıyıp ülkeyi savunacak kişiler olmak üzere üçe bölmüş, ayrıca toprağı da: Biri kutsal, biri kamusal, biri özel; (tanrılara tapmanın giderleri kutsal toprakların ürünüyle karşılanacak, savunucular ortak, tarımcılar özel topraklardan beslenecekti) olmak üzere üç bölüme ayırmıştır.[1468]

Perikles'in çağdaşı olan Miletoslu Hippodamos, ideal bir kent-devleti haritasını çizmiştir. Hippodamos'un kenti, Yunan demografik idealini yansıtmaktadır: Toplumda üstlendikleri rollere göre sınıflandırılmış sınırlı sayıda vatandaş. Kadınların yönetim gücü olmadığı için ataerkil; devlet işlerinin kamusal olarak tartışılması açısından demokratik; ideal devlet tanımı itibarıyla sınırlı bir alana tekabül ettiğinden askeri ama yayılma değil; bütün insanlığın değil de, kaderleri bu topraklarda doğmalarına sebebiyet vermiş ve bu nedenle emirlerinde köleler çalıştırmaları meşru olan seçilmiş vatandaşların mutluluğu için tasarlanmış bu kent, bu metropoliten ideallere uygun olarak, merkezi agoranın etrafında düzenlenmiş bir dizi farklı bölgeye tüccarlar, hâkimler vb. ayrılmıştır. Her bölge, bugünkü kentlerin modeli olan kare ızgaralar ya da bina blokları halinde düzenlenmiştir.[1469]

Yunan dünyasında ızgara planı ilk defa MÖ. VI. ve VII. yüzyıllarda görülmektedir. Eski Doğu medeniyetlerinde var olan bu planı Yunanlılar MÖ. VIII. yy'da bu memleketleri tanımaya başladıktan sonra öğrenmişlerdir. Bu dönemde Akdeniz'de koloniler kuran Yunanlıların karşılaştıkları sorunların en başında yerleşim yerlerinin nasıl tanzim edileceği gelmekteydi.[1470] Koloni kentleri ya da diğer ilk kentler belirli bir plana göre düzenlenmemişlerdi. Bu yerleşimlerin kurulması ya da planlanması oldukça basit bir şekilde gerçekleşmekte, plan dâhilinde yapılan ilk iş ise sınırları belirlemek, araziyi ölçmek ve bölmekten ibaretti.[1471] Karada sağlam bir yer elde

[1468] Aristotales, *Politika*, II: 8.
[1469] Alberto Manguel, *Kelimeler Şehri*, (Çev: Esen Ezgi Taşçıoğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 23.
[1470] Mine Tanaç, *Batı Anadolu Antik Yerleşimlerinde Kentsel Mekân Kurgusu Araştırması*, Dokuz Eylül Üniversitesi, FBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2000, s. 50.
[1471] Thomas D. Boyd-Michael H. Jameson, "Urban and Rural Land Division in Ancient Greece," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens,* Vol: 50, No: 4, Greek Towns and Cities: A Symposium, 1981, s. 333.

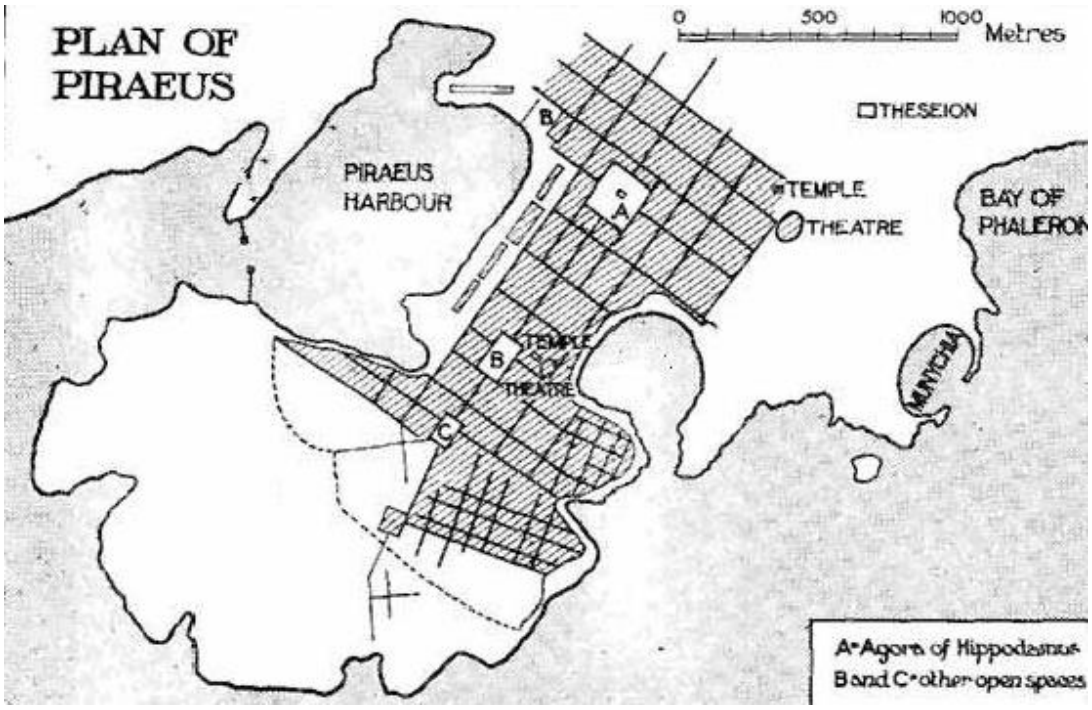
ettiğinden emin olan koloni kurucularının yaptıkları bu basit plan zamanla yerleşmeye, düzen verme fikrinin ortaya çıkmasını sağlamış ve bu bağlamda arsaların hızlı bir şekilde eşit bir biçimde parsellenmesi düzenli kent düşüncesini doğurmuştur.[1472]

Yunan kent planlamasının en ünlü kişisi Hippodamos'dur. Hippodamos'un planı için aldığı model de kozmosdur. Kozmos da gözlenen uyum, düzenlilik, geometrik düzen kente de uygulanabilirdi. Dama şeklini andıran ve ızgara plan olarak adlandırılan bu anlayışa göre, insanların oturdukları mekânın bütünüyle saydam olması gerekmektedir. Bu aklın egemen olduğu ideal bir kentte düzenin düzensizliği karşı kazandığı bir zaferi simgelemektedir.[1473] Hippodamos'tan önce, Yunan kentlerinin çoğu düzensizdi ve özellikle Arkaik dönemde kentlerin çoğunda bu düzensizlik hüküm sürmüş; Atina, Thebai ve Argos gibi büyük ve ünlü kentler başta olmak üzere birçok kent planlanmadan ortaya çıkmıştı. Izgara kent planı, sokakları dik açılı, düzenli kentler, işçi mahalleleri ve mimari komposizyonlar Eski Doğu medeniyetlerinde de bulunmaktaydı. Konuyla bağlantılı olarak örnek vermek gerekirse, Anadolu'da yer alan Yunan polislerinde, ilk ızgara planı örneğini, İonia kentlerinden olan Symrna oluşturmaktadır.[1474] MÖ. VIII. yüzyılın sonunda Smyrna kenti bir depremle yıkıma uğramış ve kentin yeniden planlanması gündeme gelmiştir. Kentin üzerinde yer aldığı yarımada bir paralel sokaklar sistemi ile bir dizi yapı şeridine bölünmüştür. Kent daha sonra MÖ. VII. yüzyılın ikinci yarısında cadde ve sokakları kuzeyden güneye ve doğudan batıya uzanacak şekilde, ızgara planlı olarak yeniden inşa edilmiştir.[1475] MÖ. V. yüzyılda 'Hippodamos Tipi' adını alacak olan bu kent planının, Ege dünyasında ilk örneği, Arkaik Dönem'de aynı istikamete yönelmiş evler şeklindedir ve bunun örnekleri İonia'da ve Rodos'ta görülmektedir.[1476]

Hippodamos'un planını kesin olarak çizdiği bilinen tek kentin Pire olduğu, doğduğu yer olan Miletos'un ise sonraki planını yaptığı tahmin edilmektedir.[1477] Hippodamos'un ortaya attığı ve ilk olarak Miletos ve Piraeus kentlerinde uygulanan kent planının ana temasını *"isonomia"* ilkesi oluşturmaktadır. Hippodamos tarzındaki

[1472] Tanaç, *Batı Anadolu Antik Yerleşimlerinde Kentsel Mekân Kurgusu Araştırması,* s. 50.
[1473] Mazı, *Antik Çağda Düşüncenin Kentsel Mekâna Yansıması,* s. 39-40.
[1474] Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I,* s. 29-31.
[1475] Nisa Yılmaz*, Izgara Tasarlı Kent Gelişimi ve Anadolu Örnekleri*, Atatürk Ünv.,SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2006, s. 39-40.
[1476] Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I,* s. 31.
[1477] Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I,* s. 29.

kent planı Yunanistan'da, İtalya'da ve Anadolu'da Klasik dönem boyunca kullanılmış, Helenistik ve Roma dönemlerinde de uygulanmaya devam etmiştir. Bu planın Batı Anadolu'daki en erken örneklerden bir diğeri de Klazomenai'daki yerleşimdir. Karantina Adası'ndan MÖ. V. yy'ın sonunda, anakaraya geçen bir grup Klazomenaili, eski kentlerinin bulunduğu alanda eşitliği ön planda tutan yeni bir yerleşim kurmuştur. Hippodamos plan tarzının kökeni Güney İtalya ve Sicilya'da MÖ. VIII-VII. yüzyılda kurulan ızgara planlı Yunan kolonilerine dayanmaktadır.[1478]

Görsel 44: *Hippodamos'un çizdiği bilinen Piraeus (Pire) kenti ızgara planı.*[1479]

Eski Çağ'da, yeni kent planının uygulanabilmesi için, ya eski kentin deprem, yangın, savaş gibi sebeplerle tamamen tahrip olması gerekmekte ya da geniş boş arazilere gerek duyulmaktaydı. MÖ. VIII. yüzyılın sonundaki büyük deprem sonrası, Smyrna kentinin tamamen yıkılmış olması kentin yeniden planlanabilmesinin önünü açmıştır. Buna karşın, Roma ve Atina gibi kesintiye uğramadan devamlı yerleşim gören kentler hiçbir zaman düzenli bir kent planına sahip olamamışlardır.[1480]

[1478] Fikret Özbay, "Hippodamos Tarzındaki Kent Planı ve Klazomenai MÖ. 4. Yüzyıl Yerleşiminin Bu Kent Planı İçindeki Yeri Hakkındaki Düşünceler" *Seleucia ad Calycadnum Dergisi*, Cilt: 0, Sayı: 5, 2015, s. 12-13.
[1479] http://fichas.free.fr/Doc.Articles/PlansVillesAnciennes.htm (Erişim Tarihi: 20. 09. 2019).
[1480] Özbay, Hippodamos Tarzındaki Kent Planı ve Klazomenai MÖ. 4. Yüzyıl Yerleşiminin Bu Kent Planı İçindeki Yeri Hakkındaki Düşünceler, s. 15.

5.4. Polisin Yapısal Oluşumuna İlişkin Erken Edebi Kaynaklar

5.4.1. Homeros ve Hesiodos'un Polis İmgesi

MÖ. IX. yy'da ortaya çıktığı tahmin edilen polis sözcüğü ilk defa MÖ. 700 yılında Homeros'un eserlerinde görülmektedir.[1481] Polis sözcüğünün Myken terimlerinden olan "ptolis"ten türetildiği tahmin edilmekte ve polis, erken edebi kaynaklarda sıklıkla savaş ve barış yapıldığında, ittifaklara girildiğinde, yasalar kabul edildiğinde, bir koloni kurulduğunda, kent surları tamir edildiğinde ve bir sunağın yeri kararlaştırılacağı durumlarda kullanılmaktaydı.[1482]

Erken edebi kaynaklarda kasaba ya da kent anlamına gelen, asty ve özellikle de polis ya da ptolis sözcükleri kullanılmaktadır. Linear B tabletlerinde "kent" ve "kent sakinleri" için "*wa-tu"* ve "*wastu"* kavramlarının kullanılmasına rağmen asty ve polis sözcüklerinin kökeninin Myken Yunanlılarından geldiği tahmin edilmektedir. Homeros ve Hesiodos'un eserlerinde polisin sıklıkla fiziksel görünümü üzerinde durulmaktadır. Bu eserlerde polis sözcüğü ile kentin bütünü ve özellikle de surları vurgulanmaktadır. Eserlerde sıklıkla topografik bir terim olarak kullanılan polisin, politik anlamına az da olsa değinilmektedir. Homeros ve Hesiodos'ta devlet kavramı ne kadar az gelişirse gelişsin, polis, hem kenti hem de kırsalını gösterir şekilde ve aynı zamanda bir politik birlik ve devlet ifadesiyle kullanılmaktaydı. Politai kelimesi ise kadınlar ve çocuklar da dâhil olmak üzere tüm vatandaşları kapsayan bir terim olarak bilinmekteydi. Homeros'un, sınırları çizilmiş bir alanı ve içinde yaşayan tüm özgür insanları kasteden demosu, Hesiodos'un eserinde "kome" olarak geçmektedir. Kome bir köy ya da daha küçük bir yapıyı ifade etmektedir. Homeros'un eserlerinde köyü tanımlayan özel bir terim yoktur. Bu birbiri üstüne gelen kavramların kent, bölge ve yerleşimcilerin ayrılmaz bir bütününün parçalarını ifade ettiği düşünülmektedir. Homeros'un eserlerinde kent, kutsal bir değer taşımaktadır.[1483] Homeros'a göre kent yaşamı, medeni toplumun standardını oluşturmaktadır. Bu bağlamda Odysseia'da geçen:

[1481] Lukas Thommen, *An Environmental History of Ancient Greece and Rome*, (Translated: Philip Hill), Cambridge University Press, New York, 2009, s. 22.
[1482] Justin Villet, *The Early Development of the Polis: Boundaries, Balance, and Unification,* Brandeis University, Department of Classical Studies, Master's Thesis, 2011, s. 6.
[1483] Crielaard, *Cities,* s. 350-351.

"(...)yoktur onların dernekleri, yasaları falan.
Otururlar yüksek dağ tepelerinde, oyuk mağaralarda,
Herkes kendi evini yönetir, kendi karısını, çocuğunu,
Umurlarında değildir hiç kimse, başkalarına aldırmazlar(...)"[1484]

Yukarıdaki dizelerde, mağara sakinleri bu insanların *"Ne ekin ekerler elleriyle ne de çift sürerler,"* fakat avcı- toplayıcı olan bu insanlar pastoral bir şekilde yaşarlar ve onlar kentlere gitmek için gemilere ya da gemi yapımından anlayacak bir kişiye sahip değillerdir. Kykloplar "yasasız"[1485] olarak bilinmektedir. Bu anlatımlarda evlere karşı mağaralar, kıyı yerleşimlerine karşı dağlar, toplum düzenine karşı izole yaşayan aile birimleri, tarıma karşı doğadan beslenme ve politik kurumlara karşı yasasızlık öne çıkmaktadır. Bu karşıt tanımlar uygarlık değerleri ve etkinliklerinin olumlu niteliklerini barındırmaktadır. Medeniyet ve medeni hayat ise özellikle kentsel toplum ve alt yapı (agora merkezli, savunma duvarı ile çevrelenmiş yerleşim ve liman) ile bağıntılıdır. Bu bağlamda Homeros'a göre, medeniyet ve medeni yaşam özellikle kent toplumu ve kentin mimari yapıları (agora ve sur) ile ilişkilendirilmektedir. Bu yapılar, Troia'nın kuruluş öyküsünde net bir şekilde görülebilmektedir. İlkin İda Dağı'nın eteklerinde barbar kyklopların yaşadığı gibi, ıssız yerlerde dağınık bir biçimde yaşayan Troia sakinleri, ovaya yerleşip burada kenti kurmuşlardır. Bu örnekten anlaşıldığı üzere, Homeros, bir kentin yani polisin kurulmasını, yabani doğa kültüründen kent hayatına ve kültürüne bir geçiş olarak tasvir etmektedir. Bu geçiş, bir toplumun ve polisin mimari elementlerinin inşası ile gerçekleşmektedir. Homeros'a göre bu elementlerin en önemlisi ise polisi saran duvar ya da surlardır. Sadece savunma amacına hizmet eden yapılar olarak görülmemesi gereken duvarların, aynı zamanda önemli sembolik bir anlamı da bulunmaktadır. Bu duvarlar polis ile doğanın sunduğu başıboş bir hayat arasına çekilmiş bir sınır olup, özellikle insan için bir düzen yaratmakta ve onun yaşam alanını tanımlamaktadır. Polisi bir bütün olarak genişletmek için, duvarların çoğu sembolik bir özellik taşımaktadır. Çoğu pasajda örneği görülebilen bu duvarlar üzerinden polisin; *"euktimenos,"* iyi inşa edilmiş, *"eudmetos"* iyi kurulmuş, *"euteikheos"* iyi duvarlı, *"euruaguia"* geniş caddeli, *"hupsipulos"* sarp geçitli ve *"eunaiomenos"* iyi meskûn gibi ifadelerle fiziksel

[1484] Homeros, *Odysseia,* IX: 110-115.
[1485] Homeros, *Odysseia,* IX: 106.

niteliğine vurgu yapılmaktadır. Bu sıfatlar kentsel peyzajın önemli karakteristikleri olarak kentin teknik ve teknolojik görünümlerini vurgulamaktadır.[1486] Bir kentin sur ya da duvarlarının bu kadar önemli olması; kentin surlarının polisi *"arraktos"* yani yıkılmaz yapması ile ilgilidir. Diğer bir deyişle, sur duvarları yaratılan düzene kalıcılık kazandırır ve insan kültürüne uzun vadeli koruma sağlar. Bu işlevsel ve sembolik özellikler, Troia gibi kentlerin, *euteicheos* (iyi duvarlı) ve *hieros theios theodmetos* (kutsal duvarlı*)* kent olarak yüceltilmesinin nedenidir. Polise kutsal bir anlamı da atfeden Homeros'a göre, polisin duvarları, tapınakları, mabetleri ve agorası da kutsal olarak kabul edilmektedir. Çünkü polis, sadece insanların değil tanrı ve tanrıçaların da ikamet ettiği yerdir. Polis, kutsaldır çünkü sakinleri dindar insanlardır. Tanrılar için fedakârlık yapar ve karşılığında ilahi koruma ve diğer iyilikleri alırlar. Bununla birlikte, bir polis öncelikle kutsaldır çünkü herhangi bir polisin kuruluşu ve inşası, kutsal güçlerden esinlenerek veya kutsal güçler tarafından yönlendirilerek başlanan kutsal bir eylem olarak kabul edilmekte, tanrılar da bir polisin kurulmasında rol oynayabilmekteydi.[1487]

Homeros Çağı dini düşünüşün etkili olduğu bir dönemdir. İnsanlar olup biteni bir yazgı olarak görmektedirler. Yazgı, tanrı böyle buyurduğu için de karşı konulmazdır. Bireyler için bu şekilde olan bu durum kentler için de geçerlidir. Bu dönemde bireyin yazgısı ile kentin yazgısının bir olduğuna inanılmaktadır. Bütün olup bitenlere boyun eğmek kaçınılmazdır. Eğer insan kendi sınırlarını aşarak tanrı ile boy ölçüşmeye kalkışırsa *(hybris),* bu tam anlamıyla bir yıkım olacaktır. Örneğin, bu dönemi en iyi yansıtan İlyada'da tam bir kahramanlık ruhu öne çıkarken, Odysseia'da akıl, kurnazlık ve gerçeklik duygusu gibi yeni ögeler yer almaktadır. Bu aslında bir kopuşu ifade etmektedir. Bu kopuş, dini düşünüşten, laik düşünüşe, bunun bir uzantısı olarak da, yeni düşünce biçimin şekillendireceği polise geçiş anlamına gelmektedir.[1488]

Polisin kutsallığı, tanrı Apollon'dan izin alınarak kurulan kolonilerin mitolojik öykülerinden de anlaşılmaktadır. Kuruluş öykülerinin çoğunda, Apollon yol gösterici, medenileştirici ve kutsal bir figür olarak anlatılmaktadır. Polis, insanları, kadın ve çocukları koruduğu, insan yaşamına barınak olduğu, düzen kurması ve düzeni koruması gibi tanrılar âlemine dair işlevleri yerine getirdiği için de kutsal kabul

[1486] Crielaard, *Cities*, s. 354.
[1487] Crielaard, *Cities*, s. 355
[1488] Şahin, *Türkiye Fiziki Coğrafyası*, s. 48.

edilmektedir.[1489] Tanrı Zeus, bir kentin yaratıcı ve koruyucusu olabilir fakat aynı zamanda, onu yok edebilirdide. Yunan kahramanlarının Troia savaşında, bu kentin tahrip edilmesi için önce Zeus'a yalvarmalarının nedeni de buydu. Eğer "kutsal" ve "yıkılmaz" terimlerinin kentin düzen, istikrar ve sürekliliği garanti ettiği düşünülürse, doğal olarak, bir kentin yıkımı da, doğal düzenin bozulması anlamına gelmektedir. Hesiodos bu konuda oldukça açık olup ona göre; kentlerin yağmalanması anarşi zamanları ve mevcut düzenin tersi ile ilişkilendirilmektedir. Kutsal kabul edilen bir kent ise geçerli bir sebebi olmaksızın tahrip edilemezdi. Bir kentin yıkılması için o kentin Troia'da olduğu gibi mutlaka bir suç işlemesi gerekmektedir. Bir kentin yıkımına sebep olarak çoğu kez kibirin (*hybris*) cezalandırılması gösterilmiştir. Örneğin; Troia, kutsal bir kurum olarak görülen misafirperverlik (*kseinia*) kurumuna dair yasaları ihlal ettiği için cezalandırılmıştır. Magnesia, Smyrna, ve Kolophon gibi Batı Anadolu kentleri ise şiddet göstermeleri, aşırı lükse düşkünlükleri ve var olan düzeni bozan, sürekli bir iç savaş (*stasis*) halinde olmaları nedeniyle cezalandırılmıştır. Bu anlatıların arka planındaki düşünce, *"tanrı tarafından bahşedilmiş"* düzenin bozulması durumunda, kentin fiziksel olarak yıkılacağının da kaçınılmaz olacağıdır. Tanrıların bahşettiği düzeni bozan kentin var olmaya da hakkı yoktur. Homeros ve arkaik dönem yazarlarının çoğu, bir bölge ve bazen de bu bölgede yaşayan insanlar anlamında kullanılan demos teriminde olduğu gibi, polis terimini de kent, kent sakinleri ve kent bölgesi olarak kullanmaktadırlar. Bununla ilişkili olarak insanları ve surları birlikte ele alan ve çağdaş araştırmalarda sıklıkla dile getirilen "Polisi erkekler oluşturur" görüşü, yerleşim ve sakinleri arasındaki kurguyu ve polis olgusunun kavramsallığını belirlemektedir. Arkaik kaynakların çoğunda polise "erkek" merkezli bir anlam yüklenmiştir. Polisi oluşturan erkekler, özellikle kendilerini ve toplumlarını savunmaya istekli ve güçlü erkeklerdir.[1490] Bu bağlamda Mytileneli Alkaios'un günümüze ulaşmış bir fragmanında *"erkekler savaşta polisin kulesi ya da kuleleridir."* ifadesi geçmektedir. Alkaios'un dizelerini yorumlayan Hatip Aelius Aristides ve Pergamonlu Nikolaus tarafından verilen bilgiler ise sırasıyla şöyledir; Aelius Aristides'göre; *"Polis, ne ince çatılı evler ya da sağlam örülmüş taş duvarlar ne de dar caddeli ve tersaneler değildir. Fakat erkek, her fırsatı ele geçirebilir*." Pergamonlu Nikolaus'a göre ise; *"polis, sadece taşlar, keresteler ya da yapıcıların bir zanaat*

[1489] Crielaard, *Cities*, s. 355.
[1490] Crielaard, *Cities*, s. 355-356.

ürünü değil, fakat kendisini savunmayı bilen erkeklerin olduğu yerdir ve orada surlar ve polis vardır." Alkaios'u başka sözlerle yorumlayan diğer bir görüşte de; "*Polis, ahşap ve taştan değil, erkeklerden oluşur."*[1491]

Homeros'ta, Mykenler ve Troialılar toplu ya da bireysel olarak bir "kule"(purgos) ya da bir "sipere" benzetilmektedir. Efesli Kallinus'ta ise ülkesini, çocuklarını ve karısını savunurken ölen bir erkek "cesur yürekli" ve onurlu bir insandır; sağ kalan ise tanrısal bir kahramana denktir, çünkü insanların gözünde o, güçlü bir kuledir. Onun tek çabası halkına layık olmaktır. Bu pasajlara göre; polis, sakinleri tarafından müşterek olarak görülmektedir. Pasajlarda özellikle vurgulanan ise, eğer toplum polisi oluşturuyorsa polisin temelini de, herhangi bir tehlikede polisi savunmak için en ön saflarda mücadele eden, kentin elitleri belirler.[1492]

İlk olarak Homeros'un eserlerinde ortaya çıkan polis, Homeros'a göre; etrafı duvarlarla çevrili, geniş caddelere ve güzel kulelere sahip olan bir yerleşim yeridir. Polisin içinde tapınaklar ve kutsal alanlar bulunmaktadır. Evler hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte Homerik dönem polislerinde çok sayıda konak vardır. Argos, Mikenai, Sparta ve birçok yerleşme Homeros tarafından polis olarak adlandırılmakta ve Homeros bu polisleri, geniş caddelere sahip olmalarıyla övmektedir. Homeros'un eserlerinde, bir polisin, kent mi, kasaba mı ya da bir köy mü olduğuna dair bilgiler de bulunmaktadır. Fakat eserlerinde ağırlıklı olarak polisin kent karakteri ön plana çıkmaktadır.[1493] Örneğin, Odysseus'un Troia'ya girişini; *"düşman kentinin geniş sokaklarına işte böyle girdi."*[1494] Troia ile ilgili bir başka örnekte ise; *"Zeus tarafından sevilen haberciler, tüm kente ergenlerin ve ak saçlı ihtiyarların surların etrafında, tanrılar tarafından inşa edilmiş kulelerin üzerinde toplanmalarını duyursunlar."*[1495]

Homeros'un eserlerinde, yukarıda adı geçen kentlerde, asty terimi polis ile eş anlamlı kullanılmıştır. Fakat arkaik kaynaklardaki pasajlarda asty terimi toplum anlamında da kullanılmaktadır. Asty'nin bu anlamı klasik dönemde görülmemektedir. Ama asty sözcüğünden türetilmiş olan astos, vatandaş anlamını sürdürmüştür. Örneğin; Perikles,

[1491] Sakellariou, *Meaethēmata: The Polis-State Definition and Origin*, s. 109.
[1492] Crielaard, *Cities*, s. 356.
[1493] Mogens Herman Hansen, *The Ancient Greek City-State*, Symposium on the Occasion of the 250 th Anniversary of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, Copenhagen, 1993, s. 11-12.
[1494] Homeros, *Odysseia*, VI: 245.
[1495] Homeros, *İlyada*, VIII: 515.

vatandaşlık yasalarında, Atina'da vatandaşlık haklarını astos sözcüğü ile tanımlamaktadır. Asty ve polisin arkaik kaynaklarda, astos ile polites'in ise klasik kaynaklarda benzer bir şekilde kullanılması polisin kent-devleti anlamının bir kanıtı olarak görülmektedir.[1496]

Polisin siyasal yönetimi ile ilgili erken dönemlerde, bir kral tarafından yönetildiğine dair, oldukça fazla kanıt bulunmaktadır. Bu bağlamda İlyada'da *"(...)O zaman kumsal Pylos'un kralı Nestor kalktı ayağa (...),*[1497] *Mikenai kralı Agememnon*[1498] *Troia kentinin kralı Priamos*[1499] gibi dizelerden, polisin bir kral tarafından yönetildiği oldukça açık bir şekilde görülmektedir.

Polis hakkında Homeros'un verdiği en önemli bilgi; Troia, Scheria ve Akhilleus'un kalkanı üzerinde betimlenen iki kentten öğrenilmektedir.[1500] Homeros'un polisinin en önemli ögelerinden biri olan agora ve polis yaşamı ile ilgili örnekler sunan, üzerinde birçok betimlemeler bulunan bu kalkanın konu ile ilgili pasajı ise şöyledir;

> *"(...) Bununla da kalmayıp yine kalkanın üzerine*
> *İnsanların iki güzel kentini yaptı.*
> *Bir yanda düğünler ve şölenler oluyordu;*
> *Gelinleri odalarından çıkarıp yanan meşalelerin yaydığı*
> *Işık altında, kentin içinde gezdiriyorlardı; bir sürü düğün*
> *Şarkısı yankılanıyor, genç dansçılar dans ederken dönüp*
> *Duruyorlardı, ortalarında da kavallar ve flavtalar çalıyordu;*
> *Bakıyorlardı! Halk da pazar yerinde bir araya gelmişti;*
> *Orada iki er bir cinayetin para cezası hakkında ağız dalaşı*
> *yapıyordu. Biri kalabalığa, her şeyin bedelini ödediğini,*
> *diğeri de hiçbir şey almadığını söylüyordu. İkisi de bu*
> *konunun bir tanık tarafından sonlandırılmasını istiyordu.*
> *Halkın bir kısmı bağrış çağrış içinde birinden, bir kısmı*
> *diğerinden yana oluyordu; bu arada haberciler ortalığı*
> *sakinleştirme çabasındaydılar. Yaşlılar da kutsal bir*
> *çember içinde mermer tahtlara oturmuş vaziyette,*
> *ellerinde gür sesli tellalların asasını tutarak,*
> *sırayla kalkıp yargılıyorlardı.*
> *Tam ortaya da haklı olana ve en doğruyu söyleyecek*
> *Olana verilmek üzere bir külçe altın konmuştu."*[1501]

[1496] Hansen, *The Ancient Greek City-State,* s. 13.
[1497] Homeros, *İlyada*, II: 75.
[1498] Homeros, *İlyada*, VII: 175-180.
[1499] Homeros, *İlyada,* III: 160-165.
[1500] Hansen, *The Ancient Greek City-State*, s. 11-12.
[1501] Homeros, *İlyada,* XVIII: 490-495-500-505.

Görsel 45: *Hephaistos'un Akhilleus için yaptığı kalkan.*[1502]

Hephaistos'un Akhilleus için yaptırdığı kalkan üzerinde, barış ve savaş içinde bir polis tasviri, kırsal bir manzara ve barışçıl bir polise ait –düğün ve duruşma- sadece iki sahne yer almaktadır.[1503] İlyada'da polisin diğer birçok tezahürü gibi agoradan da söz edilmekte; Agora, Homeros'un dikkatini Hephaistos'un Akhilleus'a hediye ettiği ve üzerinde yukarıda bahsi geçen konuların altın ve gümüş imgeler üzerinde yoğunlaştırarak anlattığı Yunan toplumunun gündelik hayatıyla ilgili ilk ayrıntılı betimlemesinde geçmektedir. Burada agora, "polis halkı"nın bir katilin yeterli miktarda bir kan bedelini, öldürdüğü kişinin akrabasına ödeyip ödemediği konusunda karar almak üzere toplandığı bir toplanma yeridir.[1504] Yalnızca politik bir alandan ibaret olmayan Homeros'un agorası, insanların sosyal görüşmeleri için günlük bir araya geldikleri bir mekândı; Homerik İthake'de, erkekler her sabah agorada toplanıp sohbet ve dedikodu eder, bu kişilerden yanlarında silah taşıyan ve köpekleri olanlar ise seçkin kişiler olarak nitelendirilmekteydi.[1505] Diğer agoralar hakkında bu kadar detaylı bilgi olmasa da agoradan ve agorada görülen işler ile ilgili diğer bir örnekte; Phaiakların kenti olan Scheria'dan ve agorasından şöyle bahsedilmektedir;

[1502] http://bigakukenkyujo.jp/blog-entry-8.html (Erişim Tarihi: 26. 09. 2019).
[1503] Michael Gagarin,*"Early Greek Law,"* Michael Gagarin- David Cohen (Ed.), *Ancient Greek Law*, Cambridge University Press, USA, 2005, s. 83.
[1504] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 191.
[1505] Crielaard, *Cities*, s.357.

" (...) Ben göstereceğim sana kente giden yolu,
yüksek bir duvar sarar onu çepeçevre,
güzel iki liman görünür kentin iki yanında,
boğazları açılır daracık daracık,
iki ucu kıvrık tekneler dizilidir yol boyunca,
kayıkhaneye girmiştir bir tekne,
bir meydan vardır işte orada,
ortasında bir Poseidon anıtı vardır,
döşemesi dağdan getirilmiş düzgün taşlardandır,
orada kara tekneleri donatmakla uğraşılır,
halatlar, yelkenler yapılır, kürekler parlatılır (...)[1506]

Agora ile ilgili, Hesiodos'un kardeşi Perses'e;*"Agora'daki kavgalara bulaşma"*[1507] şeklinde verdiği öğütten agora'da sık sık kavgaların olduğu da anlaşılmaktadır. Eserlerinde polis ve asty terimlerine rastlanılmayan Hesiodos,[1508] Homeros'un aksine savaşçılar, kahramanlar ve üst kesimden ziyade, hayatta kalmak için çok zor şartlarda çalışan küçük çiftçiler, kardeşi Perses tarafından uğradığı haksızlıklar, adalet ve dürüstlük *(dike)* gibi kavramlar üzerinde yoğunlaşmaktadır.[1509]

5.5. Klasik Çağ'da Polisin Yapısal Gelişimi

5.5.1. Akropolisin Gelişimi ve Fiziki Yapıları

Klasik Çağ'da polis, her şeyin ötesinde belli bir düzeyde iyi bir yaşam sürmenin merkezi olarak görülmüş ve bu düşünce polisin yapısal olarak gelişmesini hızlandırmıştır. Bu bağlamda gerek siyasal kurumlarda, gerek mimari yapılarda gerekse sanat ve eğlence gibi kamu yapılarında bir yapılaşma sürecine girilmiştir.[1510] Bu dönemde polis, gerek fiziki boyutu ve nüfus yoğunluğu gerekse dini, sivil, politik ve mimari alanlarda daha genel bir tanımla her anlamda gelişimini tamamlamıştır.[1511] Pers istilalarından sonra tahrip olan Atina'nın yeniden onarımı Klasik Çağ'da büyük oranda tamamlanmıştır. Bu dönemde ilkin, kentin güvenliğinin her şeyden önemli

[1506] Homeros, *Odysseia*, VI: 260-265-270.
[1507] Hesiodos, *İşler ve Günler,* Dize: 28.
[1508] Hansen, *The Ancient Greek City-State*, s. 61.
[1509] Kurt A.Raaflaub, *Intellectual Achievements,* Kurt A. Raaflaub-Hans Van Wees (Ed.), *A Companion to Archaic Greece,* Wiley-Blackwell Puplishing, USA, 2009, s. 269.
[1510] Wolfgang Liebeschuetz, *"Antik Kentin sonu,"* (Der: John Rich), *Geç Antik Çağda Kent*, (Çev: Suna Güven- Ertuğrul Güven), Homer Yayınları, İstanbul, 1999, s. 2.
[1511] Donald C. Haggis, *"The Problem with the Archaeology of Archaic Urbanization,"* Donald C. Haggis-Carla M. Antonaccio (Ed.), *Classical Archaeology in Context***:** *Theory and Practice in Excavation in the Greek World,* De Gruyter Press, Germany, 2015, s. 220.

olduğunu düşünen Themistokles tarafından kentin etrafına öncekilerden daha geniş olan surlar inşa edilmiş ve akropolisin kuzey ve batı surları onarılmıştır. Akropolisin, yüksekliği 18. m.'yi bulan güney surlarını inşa ettiren Kimon böylece akropolisin alanını genişletmiştir.[1512] Özellikle MÖ. V. yüzyılda yeniden planlanan akropolise, MÖ. 467-462'de yeni savunma duvarları inşa edilmiş, diğer yapılar (tapınak vb.) için geniş düz alanlar temin edilmiştir.[1513] Akropolisin asıl gelişimi MÖ. V. yy'ın ikinci yarısında başlamış ve bu gelişim büyük oranda Perikles'in önderliğinde gerçekleşmiştir.[1514] Tüm polislerin ortak özelliği olan akropol, en önemli binaların bulunduğu ve kamu gücünün en görünür simgesi olan yerdir. Görsel propaganda olarak mimari gücün farkına varmış olan Perikles, bu nedenle Yunan utkusunu Perslere duyurmak ve Yunan dünyasında önemli bir yer edinmiş olan Atina'nın üstünlüğünü kanıtlamak için akropolün yapılandırılmasına önem vermiştir.[1515] Perikles, önemini yitirmeye başlayan akropolisi Atina'nın siyasal ve artistik gücünün bir sembolü haline getirmiştir. MÖ. 480 yılındaki Pers istilaları Peisistratos tarafından inşa edilen anıt ve heykelleri yerle bir ederken polisin yapısal gelişimi Perikles döneminde yeniden gelişmeye başlamış ve Perikles, Delos Birliği'nden gelen kaynaklarla akropolisi yeniden yapılandırmıştır.[1516] Klasik Dönemle birlikte önemli değişikliklerin görüldüğü akropolis, yaklaşık MÖ. 470 civarında yani Perslerden sonra hızlı bir yapılaşma sürecine girmiştir. Asıl yapılaşmanın ise MÖ. 450 civarlarında başladığı bilinmektedir. MÖ. 450 yıllarından sonra akropolisteki sivil yaşama son verilmiş, alan yalnızca kutsal alan olarak kullanılmaya başlanmıştır.[1517]

Atina akropolisi, kentten 90 m. kadar yükselen, tepesi geniş ve 3 hektarlık bir alanı kapsayan doğal bir yükseltidir. Uzakta kentin yer aldığı ova, coğrafyanın kutsal ögeleri olan dağlarla çevrilidir.[1518] Parthenon'un girişine ulaşan kutsal yol, önceden araziye uygun olarak kıvrıla kıvrıla yukarıya doğru çıkmakta, kutsal yolun her iki tarafında heykeller, sütunlar ve steller (küçük dikilitaş) sıralanmaktaydı. Akropolde büyük anıt kapılar (propylon), tanrılar için tapınaklar, halk için portikler (üstü örtülü, önü sütunlu,

[1512] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 372.
[1513] John Ellis Jones, *Ancient Greek*, Warwick Press, New York, 1983, s. 15.
[1514] Susan Deacy, *''Myth in the City: Gods, Heroes, and the ''Children of Athena''* Daniel Ogden (Ed.), *A Companion to Greek Religion*, Blackwell Publishing, USA, 2007, s. 228-229.
[1515] Mary Hollingsworth, *Dünya Sanat Tarihi,* (Çev: Rengin Küçükerdoğan-Banu Engüder), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 60.
[1516] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 203.
[1517] http://arkeopolis.com/atina-akropolisi/ (Erişim Tarihi: 28. 09. 2019).
[1518] Gates, *Antik Kentler*, s. 341.

stoa ve revak gibi açık galeriler) oturma yerleri olan exedra'lar (arkasında heykeller bulunan düz veya yarım yuvarlak sahne yapısı biçiminde yapılar) ve anıtlar bulunmaktaydı. Tepenin en yüksek noktasında Parthenon, kuzeyinde eski Athena Tapınağı kalıntısı, bitişiğinde ise Erechtheion Tapınağı bulunmaktaydı.[1519]

Görsel 46: *Klasik Çağ'da Atina Akropolis'inin rekonstrüksiyonu.*[1520]

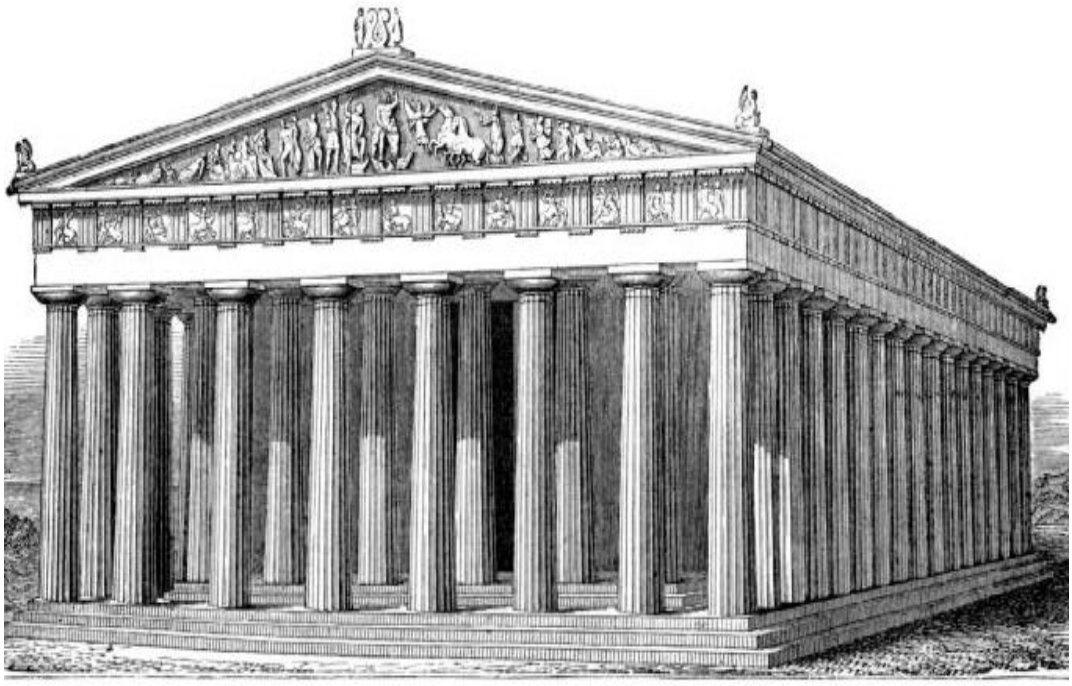
Erechtheion Tapınağı ve propylon'un (MÖ. 436-432) kütleleri arazi durumuna ve eğimine uygun olarak kademelendirilmişti. Parthenon yanındaki düzlüğü arttırmak için yapılan dolgu ve istinat duvarları, insan elinin kayalığa tek müdahalesiydi. Kayalığı düzlemeden kullanmaları ise doğal çevreye gösterilen saygının bir göstergesi olarak düşünülmekteydi. Akropoliste, binalar birbirine paralel olmayıp, serbest ve doğal bir biçimde konumlandırılmıştır.[1521] Akropolisin gelişimindeki en önemli yeni yapılar tapınaklardır. Kutsal yapıların inşasına önem verildiği Klasik Çağ'da dönemin en önemli kutsal yapıları Parthenon Tapınağı, Athena Nike Tapınağı ve Erechtheion Tapınağıdır.[1522] Tanrıları onuruna, gelirlerine göre çok büyük paralar harcayan polisin yönetici kesimi ve varlıklı sakinleri, çok pahalıya mal olan yapıların inşasından kaçınmamış; hatta Atina'nın yıllık geliriyle kıyaslanabilen Parthenon Tapınağı'nı dahi

[1519] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 271.
[1520] http://escolaluismadureira7.blogspot.com/2015/11/a-polis-ateniense.html (Erişim Tarihi: 28. 09. 2019).
[1521] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 271-272.
[1522] http://arkeopolis.com/atina-akropolisi/ (Erişim Tarihi: 28. 09. 2019).

inşa ettirmişlerdi.[1523] Klasik Çağ ile birlikte değişmeye başlayan tapınak biçimlerinde, tapınağın etrafını bir sütun galerisi (peripteros) çevrelemekte, bazen de tapınağın bir veya iki kenarında sıra sütun, yani prostylos veya amphiprostylos yer almaktaydı.[1524]

Klasik Çağ'da Dor ve İon adı verilen iki mimari üslup bulunmakta ve her iki üslupta aynı yapıların inşası amacıyla kullanılmaktaydı.[1525] İon stilinde; sütun başlığındaki kıvrımlar (volüt/koçboynuzları/salyangoz kabukları şeklinde) bu tarzın en önemli özelliğidir. Batı Anadolu polislerinde gelişen bu tarzda önemli yapılar inşa edilmiştir.[1526] Dor ve İon sütunların, sütun kaide ve başlıkların biçimleri, üst yapı elemanları veya çatıyı destekleyen unsurların (saçaklık) farklı özelliklere sahip olmasıyla birbirinden ayrılmaktadır. Perikles tarafından inşa edilen ve Dor stilinin en güzel örneği olan Parthenon Tapınağı, akropolisin en önemli yapısıdır.[1527] Parthenon Tapınağı diğerlerinden farklı olarak, her biri 22.000 ton ağırlığında olan ve kentin 16 km. uzağındaki Pentelikon Dağı'ndan getirilen kaliteli mermerden inşa edilmiştir. İnce bir zekâyı yansıtan yapının oranları hafiflik hissi uyandıracak biçimde tasarlanmıştır.[1528] Perikles, tapınağın tasarımını İktinos ve Kallikrates'e, tapınağın muhteşem görünümlü frizini yapma görevini ise Pheidias'a vermişti. On beş yılda tamamlanan ve Atina'nın simgesi haline gelen Parthenon tapınağı, kentin bakire *(parthenos)* tanrıçası Athena'ya adanmış ve MÖ. 447'de birçok kişi tarafından dünyanın en mükemmel tapınakları arasında yer almıştır.[1529]

[1523] Tomlinson, *Yunan Mimarlığı*, s. 43-47.
[1524] Friedell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, s. 11.
[1525] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 203- 208.
[1526] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 262.
[1527] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 203- 208.
[1528] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 244.
[1529] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 282.

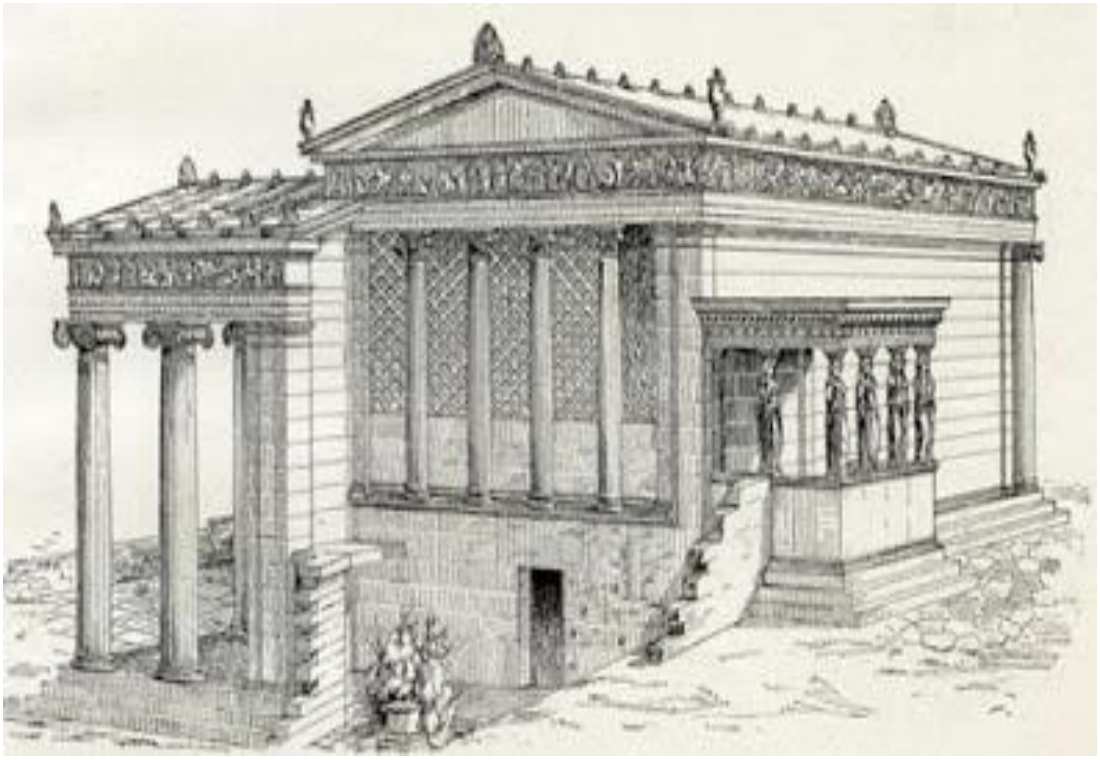
Görsel 47: *Klasik Çağ'da Atina akropolisinin en önemli yapısı olan Parthenon Tapınağı'nın rekonstrüksiyonu.*[1530]

Dor ve İon tarzının karışımından meydana gelen tapınak, dikdörtgen bir şekilde olup ön ve arkada 8, yanlarda ise 17 sütuna sahiptir. Parthenon Tapınağı mermerden inşa edilmiş, fakat diğer Dor düzenli tapınaklar gibi önceki dönemlerde yapılan ahşap yapıların izlerini taşımaktadır. Polisin fiziki gelişiminde önemli bir yere sahip olan diğer bir unsurda sıklıkla akropolisteki tapınaklara inşa edilen heykellerdir. İbadet yerinden ziyade tanrı heykellerinin bulunduğu ve külte ait menkulün saklandığı tapınaklar tanrının evi olarak önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle Parthenon Tapınağının cellasında[1531] tahta bir iskelenin üzerinde altın ve fildişi kaplamayla (*khryselephantinos)* yapılmış devasa bir Athena heykeli bulunmaktaydı. Parthenon Tapınağı'nda, tanrı Athena başta olmak üzere, mitlerin somut bir şekilde karşılık bulduğu çok sayıda tanrı heykelleri bulunmaktadır. Tapınağın doğu alınlığında Athena'nın doğumu, batı alınlığında ise Athena ile Poseidon'un Atina'da baş tanrı olmak için birbirlerine karşı verdikleri mücadele betimlenirken, tapınağın cellasının dış duvarının üst kısmı boyunca uzanan yontulmuş frizlerde insan figürleri, atlar,

[1530] http://www.gutenberg.org/files/29759/29759-h/29759-h.htm (Erişim Tarihi: 02. 10. 2019).
[1531] Cella: Çok tanrılı dinlerde tapınağın içinde kült objesinin ya da tanrı heykellerinin korunduğu en kutsal bölümdür. (Bilgi için bkz: Sözen-Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü,* s. 51).

kurbanlık hayvanlar ve Olymposlu on iki tanrı betimlenmektedir.[1532] Entasis (uzaktan bakıldığında kıvrılan sütunların aynı boyutta görüldüğü bir teknik) tekniklerinin uygulandığı Parthenon Tapınağı MÖ. 432'de tamamlanmıştır.[1533]

MÖ. 431'de başlayan Peloponnesos Savaşlarına rağmen polisin özellikle de akropolisin yapısal gelişimi büyük bir hızla devam etmiş ve Parthenon Tapınağı etrafında çok sayıda küçük tapınak inşa edilmiştir. Savaşın getirdiği felaketlere rağmen aralıklarla devam eden inşalar, polisin yapısal anlamda yaşadığı en parlak dönem olmuştur. Kutsal yolun sonunda, Mykenler döneminde kalma sarayın kalıntıları üzerine inşa edilen ve İon düzeninin en güzel anıtlarından olan Erechtheion Tapınağı da Perikles dönemi yapılarındandır.[1534]

Görsel 48*: Klasik Çağ yapılarından: İon tarzındaki Erechtheion Tapınağı'nın rekonstrüksiyonu.*[1535]

Perikles tarafından inşa edilen ve akropolisin önemli kutsal yapılarından olan Erechtheion Tapınağı,[1536] adını Atina'nın yarı kutsal ve efsanevi ilk kralından

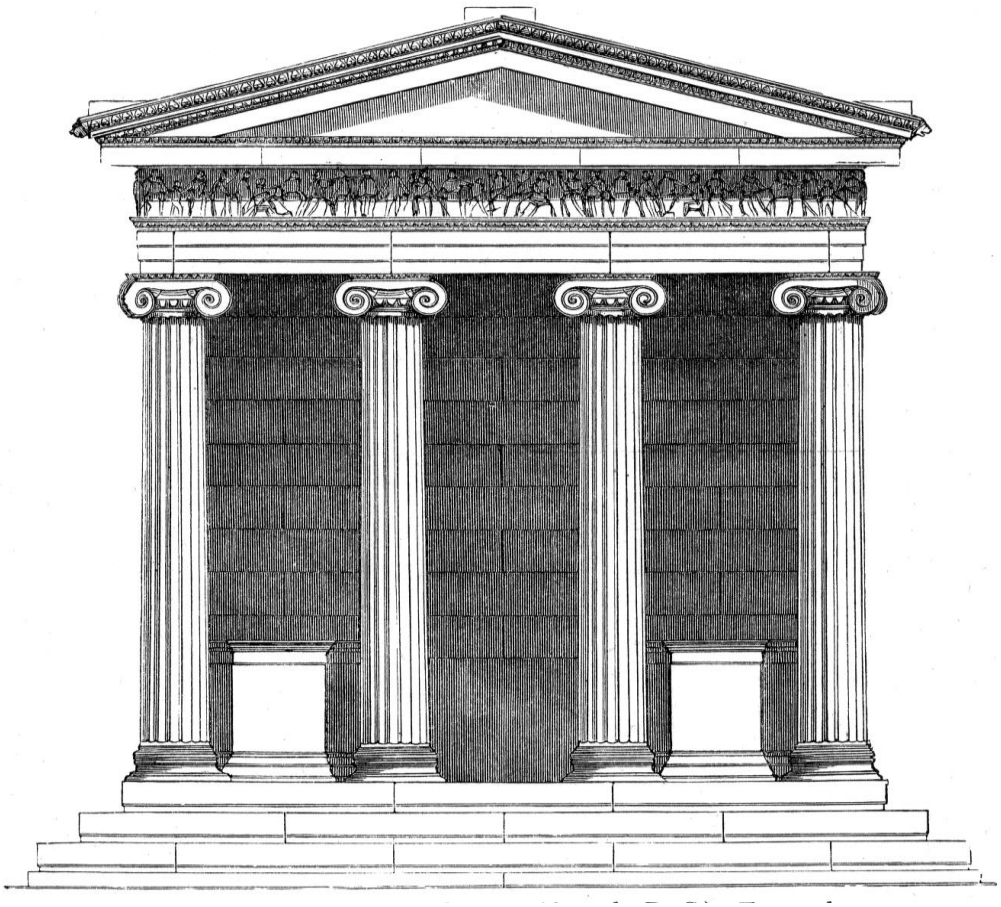
[1532] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 203- 208.
[1533] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 71.
[1534] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 378.
[1535] http://www.columbusmagazine.nl/images/user_images13/2c193/2c193.jpg (Erişim Tarihi: 08. 10. 2019).
[1536] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 207.

almaktadır. Çok amaçlı bir yapı olan tapınak, on farklı tanrıya ve kahramana adanmış mabedlerin yanı sıra kutsal yılan çukuruna da sahiptir. Arazinin asimetrik yapısı ve engebeli topoğrafyasından dolayı Erechtheion'un, yarı ayrık tapınaklarının üç taraçası farklı yönlere bakmakta, fakat bu asimetrinin etkisi zarif dış yapı ve uyumlu İon düzeninin birleştirici özelliğiyle en aza indirilmiştir.[1537] İon tarzında yapılan tapınak, üç ayrı revaktan[1538] oluşmaktadır. Parthenon'a bakan ve farklı bir biçimde inşa edilmiş olan güney revakında; çatıyı desteklemek için düz sütunlar yerine tapınak mimarisinde pek fazla görülmeyen karyadit[1539] sütunlar kullanılmıştır.[1540] Erechtheion Tapınağı'nın merkezinde, Athena Polias'a adanmış büyük tapınak, güneyinde karyaditler, doğusunda ise tanrı Zeus'a adanmış Zeus Sunağı yer almaktadır.[1541]

Klasik Çağ yapılarından bir diğeri de İonik tarzda inşa edilmiş olan Athena Nike Tapınağıdır.[1542] Nike Apteros; yani Kanatsız Nike anlamına gelen tapınağın Arkaik Çağ'da yerinde küçük bir tanrıça heykeli, önünde bir sunak ve tanrıça Athena'nın zaferlerini kutlamak için ayrılmış olan bir köşe bulunmaktaydı. Tapınak genel anlamda aslında sorunlu bir nokta olan akropolün dışına inşa edilmiştir. Buraya, din adamları ve Perikles arasında geçen problemler nedeniyle büyük bir tapınak inşa edilememiş ve tapınak ancak MÖ. 429'da Perikles'in ölümünün ardından inşa edilebilmiştir.[1543]

Athena Nike Tapınağı, İon düzeninde, cephelerinde dörder sütun bulunan küçük bir amphiprostylos[1544] şeklinde inşa edilmiştir. Frizindeki kabartmalar bir tanrılar toplantısını, Yunanlıların Perslerle ve diğer düşmanlarıyla olan mücadelelerini tanımlamaktadır.[1545] Bu büyük tapınakların dışında akropolisi süsleyen çok sayıda yapı, diğer küçük tapınaklar, heykeller ve sunaklar bulunmaktadır.[1546]

[1537] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 284-285.
[1538] Revak: Bir yapının önünde yer alan, uzun kenarlarından biriyle bu yapıya bitişik, diğer uzun kenarı boyunca sütunların taşıdığı bir kemer dizisiyle dışa açılan, üstü kubbe, tonoz ya da çatıyla örtülü uzunlamasına bir mekândır. (Bilgi için bkz: Sözen-Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, s. 202).
[1539] Karyadit: kadın heykeli biçimindeki taşıyıcı sütunlara verilen addır. (Bilgi için bkz: Sözen-Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, s. 125).
[1540] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 207.
[1541] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 285.
[1542] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 262.
[1543] http://arkeopolis.com/atina-akropolisi/ (Erişim Tarihi: 09.10. 2019).
[1544] Amphiprostylos: yalnızca iki iki cephesi sütunlu olan tapınaklara verilen ad. (Bilgi için bkz: Sözen-Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, s. 19).
[1545] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 373.
[1546] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 208.

Görsel 49: *İon stilinde inşa edilmiş olan Athena Nike Tapınağı'nın rekonstrüksiyonu.*[1547]

Akropolisin kutsal yol tarafından ikiye bölünmüş ve platform şeklindeki üst kısmında, yolun sağında ve solunda, Athena'ya sunulan anıtlar, demokrasinin arşivi olan mermer levhalar üzerine kazılmış Halk Meclisi kararları yer almaktaydı. Bütün bu yazıtlar ve heykeller arasında en önemlisi, yalnızca Atina'dan değil Pire limanına giren gemiciler tarafından da görülebilen ve yüksekliği 7. m'yi bulan tunçtan yapılmış, silahlı Athena heykeli (Athena Promakhos) dir.[1548]

Polislerin yapısal oluşum ve gelişim süreçlerinde kutsal ve kutsal olmayan yapılar ayrılmaz bir biçimde bir bütün olarak bir arada inşa edilmişlerdir. Çünkü Yunanlıların dini inançlarına göre; çoğu polis tanrının kutsal alanıydı ve aynı zamanda tanrıya adanmıştı. Tanrılarla kentler arasında sıkı bir ilişki vardı ve bu ilişkinin somut anlamda

[1547] https://tr.pinterest.com/pin/502081058442908952/?lp=true (Erişim Tarihi: 09.10.2019)
[1548] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 373.

karşılık bulması da oldukça olağan bir durumdu. Öyle ki polisin agorası, akropolü, sokakları daha doğrusu polisin kendisi kutsal kabul edilirdi.[1549]

5.5.2. Propylon

Arkaik Çağ'ın ilk dönemlerinden itibaren görülmeye başlanan[1550] propylon (anıt kapı), kutsal yeri sınırlayan duvarlar üzerinde yükselen peristilli (sütun) anıt kapılardır.[1551] Öncülünün Minos ve Myken mimarisinde görülen yalın tipli kapılar olduğu tahmin edilen[1552] bu kapıların basit bir formda ilk örneğine Tyrins saraylarında rastlanılmaktadır. Zamanla proplylon adını alan giriş kapıların Tyrins örneğinden esinlenilerek inşa edildiği tahmin edilmektedir. Temenos ya da bir tapınağın kutsal alanına geçiş için kullanılan *propylaeum* terimi de propylon sözcüğünden kaynaklanmaktadır.[1553] Arkaik Çağ'dan itibaren kutsal alanların girişleri sıklıkla propylon ile süslenirdi.[1554] İç ve dış mekânlardan oluşan propylon'un birden fazla geçişi bulunmakta ve asıl girişinin ön ve arkasında sütun sıraları yer almaktadır.[1555]

Parthenon Tapınağı'nın tamamlanmasından sonra inşasına başlanan Atina propylon'u Perikles tarafından yaptırılmış, en güzel anıtsal kapılar arasında yer almaktadır.[1556] Eğimli ve engebeli arazi üzerinde simetrik bir yapı inşa etme sorununu, sütun başlarını aynı seviyedeki binaların çevresine uzatarak çözen mimar Mnesikles Atina'nın sahip olduğu en muhteşem kapısını inşa etmiştir. Simetrik bir şekilde tasarlanmış yapıya orta bölümünde bulunan altı sütunlu *(heksastil*) Dor tipi bir taraçadan girilmekte ve kurban edilecek hayvanların geçmesi için ise iki merkezi sütun arasında daha büyük bir boşluk bırakılmıştı. Sütunların bitiminden sonra, zengin süslemelere sahip mermer çatıyı destekleyen İon sütunlarıyla çevrili etkileyici bir geçit gelmekteydi. Mavi bir arka plan üzerine altın yıldızların kazındığı tavan süslerine sahip olan yapının, sıra sütunlar üzerindeki sütun baştabanları daha önce bilinmeyen ve ilk kez denenen demir çubuklarla güçlendirilmiştir. Anıt Kapı'nın kuzey tarafında, Perslere karşı Marathon

[1549] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 113-114.
[1550] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 118.
[1551] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 268.
[1552] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 118.
[1553] Marjorie-C.H.B. Quennel, *Everyday Things in aAcient Greece*, Bartsford Puplished, London 1929, s. 167.
[1554] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 118.
[1555] Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü*, s. 183.
[1556] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 268.

ve Salamis'te kazanılan zaferlerin resmedildiği *pinakotheke (resim salonu)* bulunmakta, duvarlar boyunca yer alan divanlarda ziyafetler verilmekteydi.[1557]

Görsel 50: *Klasik Çağ Atina Propylon'unun canlandırılması.*[1558]

Yapının girişinde bulunan altı sütunun bitiminden sonra beş kapılı bir duvar bulunmakta, bu kapılardan sonra iki sıra halindeki üç ionik kolonun üç geçide ayırdığı bölüm yer almaktadır. Buradan binanın çeşitli bölümlerine geçiş sağlanmaktadır. 21.10 m. genişliğinde bir iç cepheyle sonlanan Akropole giriş yapısı, iç cephede muhtemelen bir alınlıkla sonlanmaktaydı.[1559]

5.5.3. Sur

En genel anlamıyla kentin emniyetli bir şekilde yaşanabilirliğini sağlayan sur ya da kale[1560] çoğu polisin sahip olduğu yapılardan biridir. Polislerin birçoğu, biri akropolisin çevresini diğeri ise bütün kentin çevresini saran iki ayrı savunma duvarına

[1557] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 284.
[1558] https://www.archdaily.com/804921/ad-classics-acropolis-athens-ictinus-callicrates-mnesikles-phidias (Erişim Tarihi: 15. 10. 2019).
[1559] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 268.
[1560] Ali Cançelik, *"Şehirler ve Semboller,"* Hasan Taşçı- Nureddin Nebati (Ed.) *Şehir Üzerine Düşünceler – I,* Şehir Yayınları, İstanbul, 2014, s. 36.

sahiptir.[1561] Yunanlıların yararlı ve güzeli birleştirme yeteneklerinin bir ürünü olan ve güçlü bir gelenekten esinlenilerek inşa edilen surların ilk öncülleri Mykenlerdir. Myken kalelerinin görkemli kyklopik duvarları ve kesme taş işçiliklerinin etkisi kimi yerlerde uzun süre devam etmiş, bazen de o duvarlar onarılıp kullanılmıştır.[1562] Çoğu polis etrafı tahkim edilmiş bir surla çevrilmekteydi. Oldukça kalın olan bu surlar, yapıldığı döneme göre, yalnız akropolü ya da yamaçları da içine alacak şekilde inşa edilirdi.[1563] Polisin kuruluş aşamasında savunma rolünü üstlenen akropol, bu rolünü zamanla surlara bırakmış, polisin savunucusu artık onu saran ve aşılmaz kılınması için ise inşasında hiçbir çabadan kaçınılmayan surları olmuştur.[1564] Polisin en etkili yapısal unsurları arasında yer alan surların inşası oldukça zor ve kilometrelerce uzunlukta güçlü bir surun yapılması emek ve masraf gerektiren bir işti. Polisin övündüğü yapılar arasında yer alan surlar, Aristotales'in deyimiyle hem koruyucu hem de bezeyici olmalı, bir gezgini etkilerken aynı zamanda yaklaşan düşmanı ise umutsuzluğa itmeliydi.[1565]

Aristotales'in "yüksek bir merkezî kale (akropolis) oligarşiye ve monarşiye uygundur, düz bir ova da demokrasiye uygundur.[1566] Sözlerinden de anlaşılacağı üzere krallar, oligarklar ve tiranlar için akropol yeterliydi; akropol, hem dıştan gelecek tehlikelere hem de kentin içinden gelebilecek ihanetlere karşı koruma sağlayabilirdi. Fakat demokrasi yönetiminde bütün toplumun korunması amaçlanır; üstelik akropolün ayrı bir savunma sistemiyle korunması ve silahlı işgali, antidemokratik yönetim ve tiranlığın ya da yabancı egemenliğin simgesi sayılırdı. Güçlü surlar ise dirençli ve başkaldırıcı bir özerkliğin belirtisiydi; kent yenilip bağımsızlığını yitirdiğinde zafer kazanmış olanlar surları yıkar ve akropole kendi garnizonlarını yerleştirirlerdi. Fakat akropol, bu sınırlamalara karşın kutsal alanlarının saygınlığı ve kendisiyle bağdaştırılan gelenekler nedeniyle önemini daima korumuştu.[1567]

[1561] Hansen, *The Ancient Greek City-State*, s. 102.
[1562] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 58.
[1563] Mutlu, *Mimarlık Tarihi Ders Notları 1*, s. 51.
[1564] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 55.
[1565] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 56-57.
[1566] Aristotales, *Politika*, VII:11
[1567] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 56.

Görsel 51: *Polislerin çoğunda, biri akropolisin etrafını, diğeri ise kentin çevresini saran iki sur bulunmaktaydı. Klasik Çağ Atina'sının surlarını gösteren resim.*[1568]

Surların şekli topoğrafyaya bağlıydı ve ovada kurulan polislerde surlar yalnızca beldeyi çevirmekteydi. Bu bağlamda Doğu Peloponnesos'ta bir ova polisi olan Mentineia'nın surları yuvarlak, yarımada üzerine kurulmuş polislerde surlar kıyıyı izlemekte, karada ise ya berzahtan geçmekte ya da berzahın gerisinde bir miktar araziyi de içine almaktaydı. Ovadan sadece 10 m. yüksekliği olan iki tepe üzerinde bulunan Olynthos'un batı tarafında sur, kent ile iç içe geçmiş bir şekildedir.[1569] Surlar önemli yapılar olmasına rağmen polisin fiziki yapısının asal ve köklü bir ögesi değildi. Tarih açısından geç bir ekleme olan surlar, kimi kentlerde (Sparta ve Elis gibi) bulunmamaktaydı. Bir kent sur olmadan da Yunan kenti özelliğini koruyabilir, fakat agora, gymnasion, tiyatro vb. yapılara sahip olmadan bu özelliğini sürdüremezdi. Sur kenti sarardı; kentin geriye kalan bölümünün içine uyduğu bir çerçeve ve olağan durumda planın egemen bir ögesi değildi. Arkaik Çağ'ın ilk dönemlerinde tüm kentin savunma duvarlarıyla güçlendirilmesi kural dışıydı. Bu kural MÖ. VI. yy boyunca yaygın bir şekilde devam etmiş ve MÖ. V. yy'da olağan bir duruma gelmişti. Bu

[1568] http://zoegnls2016.blogspot.com/2017/10/polis-griega.html (Erişim Tarihi: 18. 10. 2019).
[1569] Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I*, s. 125-127.

bağlamda Atina'nın tümünün Pers Savaşlarından önce surla çevrili olup olmadığı ise kesin olarak bilinmemekle birlikte kentin etrafını saran sur'un savunma amacıyla Klasik Çağ'da inşa edildiği bilinmektedir.[1570] Özellikle Kserkses'in istilasından sonra Atina tam bir yıkıntı yığını haline gelmişti. Kentin surlarının yapılması için bütün Atinalılar çalışmış ve bir ay içinde surları inşa etmişlerdir. 9 km. uzunluğunda, 3,5 m. yüksekliğinde ve 6 m. kalınlığında olan bu surlar yapı harcı kullanılmadan eksiksiz bir şekilde yapılmıştır. Taşlar öylesine özenle, öylesine hesaplı yontulmuşlardı ki sanki birbirine yapışık bir izlenim uyandırıyorlardı.[1571] Surların dışında, özellikle kent kapıları çevresinde ve yollar boyunca mezarlıklar bulunmaktaydı. Bu mezarlıklara "ölüler kenti" anlamına gelen *nekropolis* adı verilmekteydi.[1572]

5.6. Aşağı Kentin Gelişimi ve Kamu Yapıları

Aşağı kentte siyasi ve özel toplantı yerleri gibi kamu yapıları, stadium, gymnasium vb. spor yapıları, açık hava tiyatroları gibi eğlence ve güzel sanat yapıları ve Pazar yerleri bulunmaktaydı. Ayrıca kentin en önemli kamusal yapılarından biri olan agora'da aşağı kentte yer almaktaydı.[1573]

5.6.1. Klasik Çağ Agorası

Polisteki toplumsal ilişkiler kentsel düşüncenin zenginleşmesinde ve kentsel mekânın şekillenmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde polisin, toplumsal ilişkileri bağlamında şekillenmeye başladığı görülmektedir. Bu durumu akropolün yerine agoraya bırakması, tiyatroların önemli bir kentsel mekân olarak yükselişi gibi örnekler kanıtlamaktadır. Bu dönem kentleri düşüncenin mekânı olması bakımından oldukça önemlidir.[1574] Arkaik dönemde polisin merkezini akropolis oluşturmakta ve bu durum doğal olarak agoranın konumunu ve önemini etkilemekteydi. Fakat zamanla akropolis yalnızca kentin bir eki haline gelmiş ve merkez olma niteliğini, içinde polisin tüm yapısını oluşturan öğeleri barındıracak olan agoraya kaptırmıştır.[1575] Karanlık Çağ'da hem "toplantı" hem de "toplanılan yer" anlamında kullanılan agora, ilk zamanlarda halk meclisinin toplandığı ve Dionysos bayramlarının kutlandığı bir yerdi.

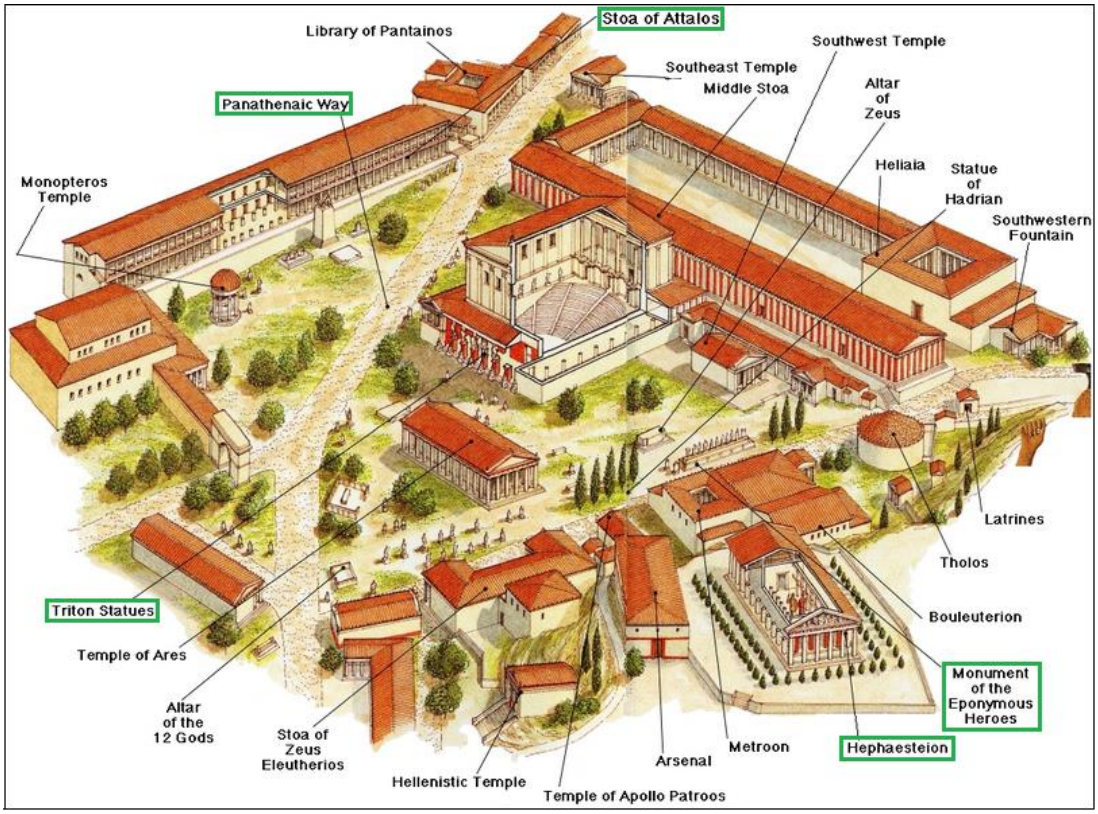
[1570] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 58-59.
[1571] Diakov-Kovalev, *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu- Uzakdoğu-Eski Yunan*, s. 323.
[1572] Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I*, s. 28.
[1573] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 273.
[1574] Şahin, *Kentleşme Politikası,* s. 51.
[1575] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 72.

Bu yer Klasik dönemle birlikte çarşı ya da Pazar anlamında kullanılmaya başlanmıştır.[1576] Başlangıçta kentin ana caddelerinin odaklandığı basit bir meydan niteliğinde olan ve sıklıkla siyasi toplantıların yapıldığı agora, MÖ. V. yüzyılla birlikte nispeten hızlı bir mimari gelişim göstermiştir. Agoranın başlangıcındaki basit mimari formu, uluslararası ticaretin artması, kent nüfusunun çoğalması, toplumdaki siyasi, kültürel ve sanatsal faaliyetlerin yoğunlaşması gibi farklı nedenler sonucu zamanla gelişmiştir. Özellikle MÖ. V. yüzyılda Yunanistan'da Atina, Korinth gibi kentlerde ve Ege'nin Anadolu yakasındaki Smyrna, Miletos, Pergamon, Ephesos gibi kıyı kentlerinde önceden düşünülerek planlanmış agoralar görülmektedir. Giderek yaygınlaşan bu mimari form neredeyse kent statüsündeki her antik yerleşimin temel yapısı olmuştur.[1577]

Kolayca ulaşılabilen ve akropolün kuzeybatısında yer alan Klasik Çağ agorasının konumu amacına uygun olarak belirlenmekteydi. Güneyinde altında bereketli nehirlerin bulunduğu kayalık Areopag, kuzeyinde yeterli drenaja izin veren Eridanos Çayı bulunmaktaydı. Arazi oldukça geniş ve düz bir merkez alandan doğuya doğru çok hafif, batıya doğru ise daha dik yükselirdi.[1578] Atina agorası, akropolün eteğinde ve kentin ana kapısına uzanan yolda yer alan geniş ve düz bir mekândı. Bu bölge iç içe geçmiş kamu binalarıyla doluydu ve bunların arasında en dikkat çeken daire şeklindeki yapısıyla tholos'tu. Boulenin bulunduğu yer olan tholos resmi ağırlık ve uzunluk ölçülerinin tutulduğu yapıydı. Stoa tarafından çevrelenen agoradaki sabit yapılar ve stoalar arasında kalmış sıkışık alanda, dükkânlar, tefeci tezgâhları, kitapçılar, toptancı tüccarlar, okullar ve türlü ihtiyaç malzemelerini alıp satan insanlar bulunurdu. Bu yapıların dışında Atina polisinin en önemli yapı unsurlarından olan ve kente tepeden bakan meclisin toplantı yeri Pnyks tepesiydi. Atina'da MÖ. V. yy boyunca vatandaşlar yaklaşık beş dönümlük bu güneyden kuzeye doğru meyilli alana yayılan yerde ya bir minderin ya da doğrudan kayalık zeminin üzerinde otururlardı. MÖ. 400 dolaylarında tasviye edilen ve genişletilen toplantı yerine oturma yerleri de eklenmiştir. Attika'nın yetişkin erkek vatandaşları hava şartları ne olursa olsun burada toplanır, konuşmaları ve tartışmaları dinler, önerge verir, el kaldırma usulüyle yapılan bir oylamayla yüksek

[1576] Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I*, s. 26.
[1577] Şükrü Özüdoğru, "Antik Çağ Kentlerinde Siyasi, Sosyal, Kültürel ve Ticari İşlevli Bir Mimari Form," *Ayrıntı Dergisi,* Cilt: 3, Sayı: 22, 2015, s. 18.
[1578] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 77.

memurları seçerdi. Oylama esnasında karar verirken yalnızca pnyks'te yapılan konuşmaları dinleyerek hareket etmezler, aynı zamanda agorada işittikleri her türlü bilgiyi de dikkate alırlardı.[1579]

Görsel 52: *Klasik Çağ Atina agorasının rekonstrüksiyonu.*[1580]

Klasik Çağ'da gelişimini tamamlanmış olan agora MÖ. V. yüzyılın ortalarından itibaren Atina'nın en işlek merkezi haline gelmiş ve bu dönemde mimari açıdan daha büyük ve daha görkemli olan çok sayıda yeni yapılara kavuşmuştur.[1581] Bu dönemde tholos ve bouleuterion gibi eski yapılar yeniden inşa ettirilmiş, agorayla ilgilenen Kimon tarafından Metroon (Ana Tanrıça Kutsal Alanı), Kimon'un ailesinden olan Peisianaks tarafından ise Poikile ya da Resimli stoa yaptırılmıştır. Agoranın içinde bulunmayan fakat agoraya hâkim bir noktada, batı tepesinde inşa edilen Dor tapınağı ise agoranın dış görünüşüyle ilgilenildiğinin bir kanıtıdır. Bu tapınağın yerine, zamanla Hephaistos tapınağı yerleştirilmiş, bu tapınağın inşasından kısa bir süre sonrada agoranın ortasında başka bir Dor tapınağı yaptırılmıştır. Sürekli bir gelişim içinde olan agoranın batı yakasının kuzey yanında, birkaç yıl sonra alınlığı ileri doğru

[1579] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, s. 208-209.
[1580] https://www.pinterest.ch/pin/296393219217754156/ (Erişim Tarihi: 20.10. 2019).
[1581] Michael Kerrigan, *Ancient Greece and the Mediterranean*, DK Publishing, New York, 2001, s. 56.

uzanan, kanatlı güzel bir Dor Stoası yapılmış ve stoa Zeus'a adanmıştır. Poikile kadar ünlü olan bu stoa Krallık Stoası olarak bilinmektedir. Klasik Çağ'ın sonlarına doğru arşiv işleri için kullanıldığı tahmin edilen eski meclisin arkasına iyi planlanmış yeni bir meclis inşa ettirilmiş ve böylece Klasik Çağ agorası tamamlanmıştır.[1582]

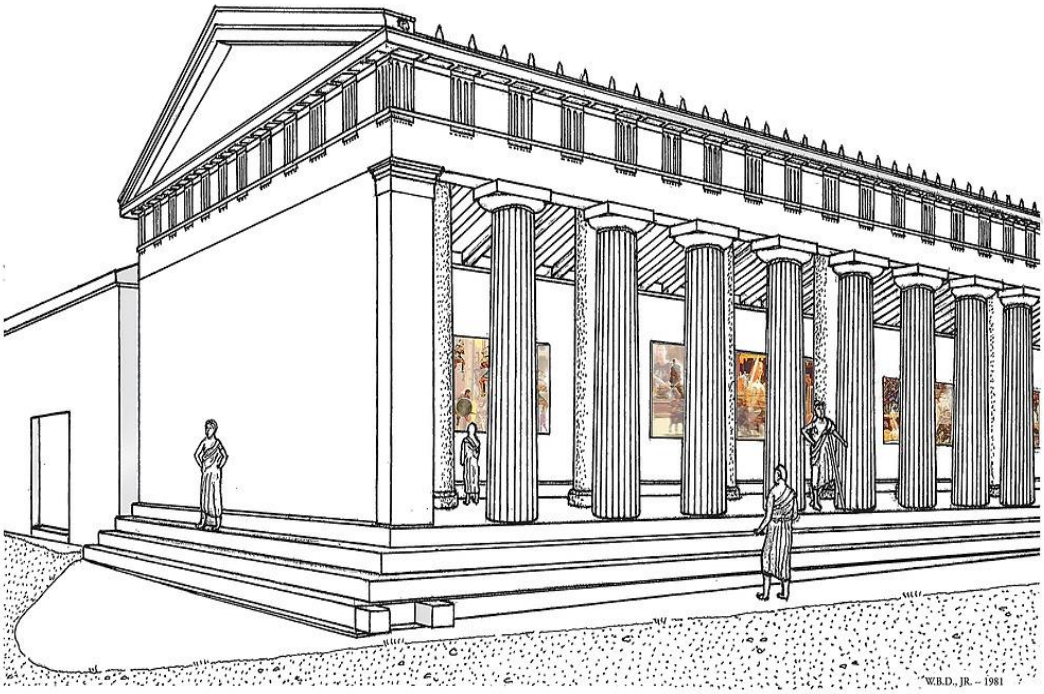
Atina'da agora, kendisine ulaşan, içinden geçen ve uzaklaşan cadde ve sokaklar için bir düğüm noktasıydı. Bütün idari yapılar agoranın çevresinde yer alırdı. Atina'daki agoranın batı ucunda MÖ. V. yy demokrasisinde dahi Basileus arkhon'un idari sorumluluğunda kalan dini konularla ilgili duruşmaları yürüttüğü Kral Stoası bulunmaktaydı.[1583] Stoalar, agoranın simgesiydi ve her amaca hizmet etmekteydi. Agoraya stoalar ve tapınaklar egemendi. Yapıların önünde ve alandan geçip giden sokakların iki yanı boyunca tanrıların, kahramanların ve kişilerin heykelleri yer alırdı. Agoraya stoaların yanı sıra, gölge sağlaması amacıyla ağaçlarda dikilirdi.[1584] Demokratik meclisin toplantı mekânı boule ve ziyafet mekânı tholos da burada yer almaktaydı. Buranın biraz ilerisinde agoradan uzaklaşan bir caddenin yanında hapishane olduğu tahmin edilen bir yapı ve yurttaşlara ait jüri heyeti mahkemesi (Heliaia) ve darphane vardı. Agoranın çevresinde mebetler, küçük tapınaklar (Zeus, Apollon, Patroos, Hekateye adanmış) ve yurttaşların barınma ile yeme-içme hizmeti sunan stoalar yer almaktaydı.[1585] Polisin en iyi tarafının vatandaşların birbirlerini tanımaları olduğunu bunun da ancak agorada birbirleriyle görüşmeleri aracılığıyla mümkün olacağını söyleyen Platon agoranın önemi üzerinde dururken, Aristotales ise insanları diğer canlılardan konuşma özelliğine dayanarak ayırt etmekte, agorada olup biten etkinlikler düşünüldüğünde ise kaçınılmaz olan konuşmalar yine agoranın önemini vurgulamaktadır.[1586]

5.6.2. Stoa

Agora mimari açıdan tam olarak geliştiğinde bile bir açık mekân olarak agora kavramı olduğu gibi kalmıştır. Bundan dolayı yapılar çevresinde toplanmış ve agora gerçekte bir avluya dönüşmüştür. Buna ulaşabilmek amacıyla kendine özgü bir şekilde stoalar ortaya çıkmıştır. Agoranın kenarı boyunca dikilen sütun dizileri mekânın

[1582] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 80-85.
[1583] R.A. Tomlinson, *Yunan Mimarlığı,* (Çev: Rıfat Akbulut), Homer Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 125-126.
[1584] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 74.
[1585] Tomlinson, *Yunan Mimarlığı*, s. 125-126.
[1586] Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* s. 208.

tanımlanmasına yardımcı olurken ona bir bütünlük duygusu da kazandırmıştır.[1587] Oldukça önemli bir yapı olan stoa kışın yağmurlara, yazın da güneşe karşı koruma sağlayan çoğunlukla kış güneşini alacak şekilde tasarlanmış yapılardır.[1588]

Görsel 53: *Atina'da yer alan Poikile Stoasının çizimi.*[1589]

Polis sakinlerini yağmur ve güneşten koruyan stoalar, bir tarafı kapalı, diğer tarafı açık, üstü örtülü, ince ve uzun,[1590] bir yönü duvar ile kapatılmış, diğer yönünde uzun çatılar ve sıralı sütunlar bulunan yapılardır. MÖ. VII. yy'ın ortalarından itibaren görülmeye başlayan stoanın[1591] ilk örneği sığınak amacıyla inşa edildiği bilinen, Samos'ta Hera kutsal alanında bulunmaktadır. İlk kayda değer stoa ise, MÖ. 479'da Perslerin yenilgiye uğratılmasından sonra inşa edilmiştir. Stoa Poikile (Boyalı Stoa) olarak adlandırılan bu yapı Atina agorasının kuzey kısmında bulunmaktadır. Yapı adını kuzey duvarında görülen Atina tarihindeki kahramanlara ilişkin bölümlerin resmedildiği boyamalardan almıştır. Boyamaların bulunduğu levhalar Amazonlar Savaşını

[1587] Tomlinson, *Yunan Mimarlığı,* s. 60
[1588] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 290.
[1589] http://agora.ascsa.net/id/Agora/Image/2008.20.0086 (Erişim Tarihi: 22. 10. 2019).
[1590] Nardo, Ancient Greece, s. 313.
[1591] Adkins, *Handbook To Life İn Ancient Greece*, s. 233.

(mitolojik bir olay) ve Perslere karşı kazanılan zaferlerin Marathon Savaşına kadar olan dönemi anlatmaktadır.[1592]

Ana cadde boyunca uzanan ve sıklıkla agoraların çevresinde yer alan stoalar, muhtelif yerlerde de inşa edilebilmekte ve[1593] agoranın dışındaki tapınakların ya da gymnasionların yakınlarında da bulunabilmekteydi.[1594] MÖ. V. yy'da polisin standart yapılarından biri haline gelen ve çok sayıda inşa edilen stoalar, bu dönemden itibaren sıklıkla agoraların etrafında görülmektedir. MÖ. V. yy'da inşa edilen en önemli stoa; Stoa Poikile'nin hemen güneybatısında, adını arkhon Basileus'tan alan Kraliyet stoası ve onun hemen ardında yer alan Zeus Eleutherios (Kurtarıcı Zeus) stoasıdır.[1595]

Stoalar, agora gibi, çeşitli amaçlarla kullanılmakta, salt agoraya özgü olmayan bu yapılar her yerde inşa edilebilmekteydi. Agorada bulunan stoaların siyasi, ticari ve çok yönlü bir işlevi vardı: meclis ya da mahkemeler burada toplanır, magistratlar için merkez böro görevi yapar ve resmi belgeler burada saklanırdı. Tüccarlarında kullanabildiği bu yapılara açılan odalar, işyeri, dükkân ya da tahıl ambarı olarak da kullanılmaktaydı.[1596]

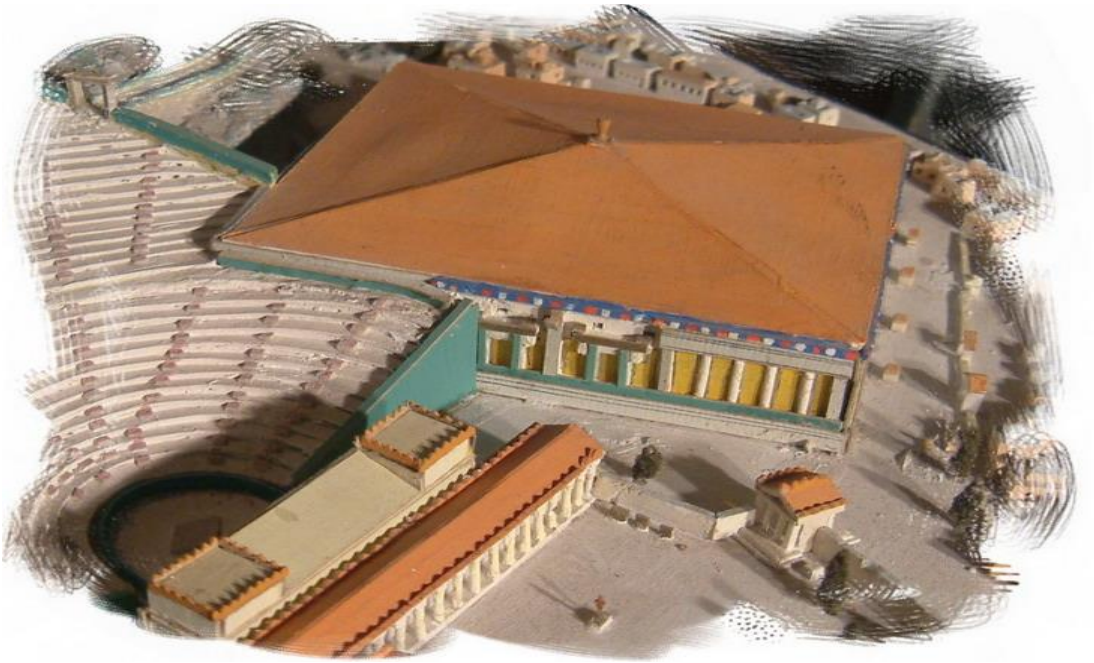
Stoa biçiminin tüm çeşitlemelerini kısaca sınıflandırmak mümkün değildir. Bunun yerine stoa, değişik düzenlemelere imkân veren farklı ortamların ihtiyaçlarını karşılamak üzere uyarlanabilir bir yapı olarak görülmelidir. Stoa en basit tanımıyla, doğrusal bir sütun dizisi olup; gerektiğince uzatılabilen yahut kullanılabilir alanı dolduran yapılardır. Bu yapılar iki ya da üç kenarlı olabilir hatta dikdörtgenin tüm kenarlarını dolanarak tamamıyla kapalı bir portik oluşturmak üzerede birleştirilebilirdi. Bir iç sütun dizisi ilave ederek üstü örtülü alanı iki katına çıkarmak çoğunlukla ekonomik bir yük olarak görülmekteydi. Stoa inşasında üçlü sütun dizileri bilinmesine rağmen çok nadir kullanılmakta fakat buna rağmen çoklu sistemlerin örnekleri de bulunmaktaydı. Stoalar kendi işlevsel karakterleri olan dükkân, yemek odası, mahkeme salonu, belgelik, idari bürolar gibi oda ya da oda dizilerinin giriş cephesi de olabilmekteydi. Mimari açıdan en güzel örneklerinin MÖ. V. yüzyılda Atina'da görüldüğü stoalar, sıklıkla Dorik sütunlarla inşa edilmiştir: Dorik sütun ve

[1592] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 290.
[1593] Nardo, *Ancient Greece*, s. 313.
[1594] Adkins, *Handbook To Life İn Ancient Greece*, s. 233.
[1595] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 290.
[1596] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 144.

sütun başlıklarının taş oyma işleri İonik olanlara göre daha kolay olduğundan daha ucuza da mal olmaktaydı. Bu nedenle, Helenistik dönemde çok sayıda stoa inşa ettiren Doğu Yunanistan kentleri, yerel İonik geleneğe rağmen değişmez bir biçimde Dorik sütunlar tercih etmişlerdi.[1597]

5.6.3. Odeion

Odeion, müzikal resitallerin ve müzik yarışmalarının yapıldığı, şiirlerin okunduğu ve buna benzer faaliyetlerin gerçekleştiği yer olarak bilinmektedir.[1598] Müzik ve edebi etkinlikler için inşa edilen odeion üstü kapalı bir bina olup ilk olarak, MÖ. V. yy'da Atina'da Perikles tarafından inşa edilmiştir.[1599] Perikles'in tiyatronun yanına inşa ettirdiği odeionun ahşap çatısında aydınlatma ve havalandırma için bir baca bulunmakta, çatı dokuz sıra halindeki seksen bir sütunla desteklenmekteydi. Bu odeionun yapımında, oryantal lüksün bir simgesi olan Kserkses'in çadırı örnek alınmıştı. Başlangıçta ahşap sıraların yer aldığı odeionun bu sıraları yerini MÖ. IV. yy'da taş sıralara bırakmıştır.[1600]

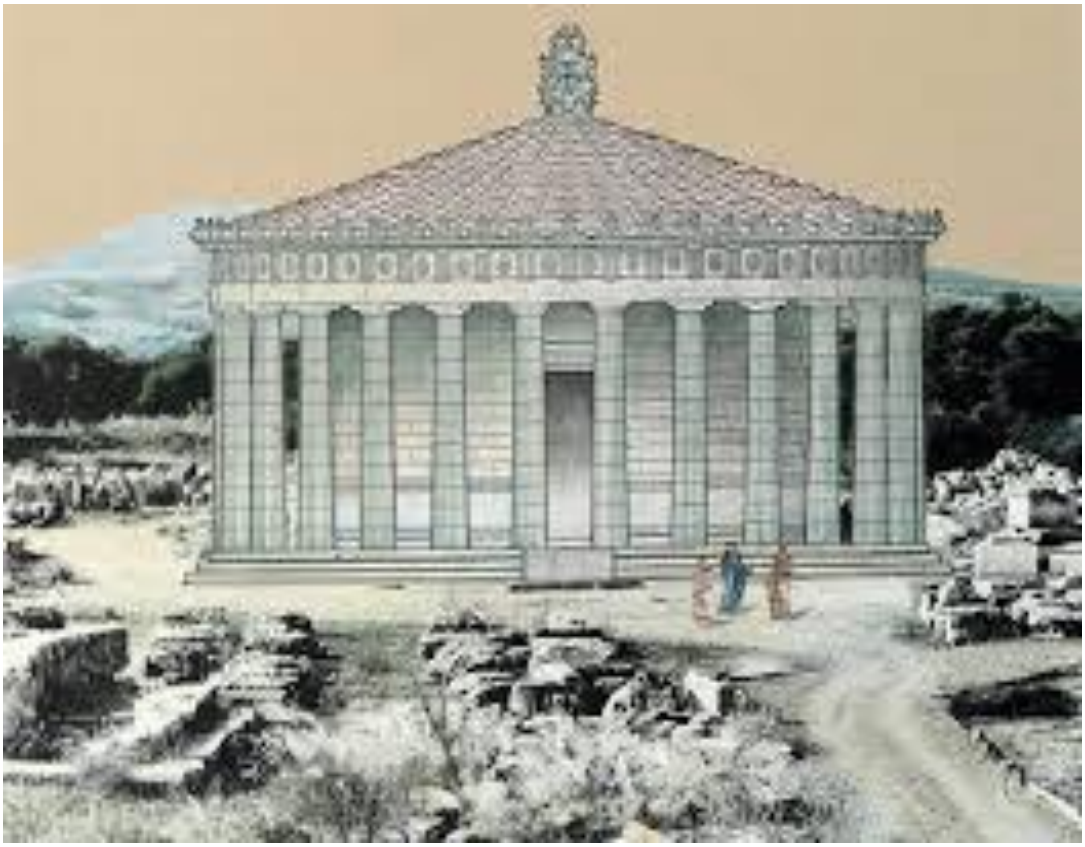
Görsel 54: *Perikles tarafından MÖ. 440 dolaylarında inşa edilen ilk odeion'un rekonstrüksiyonu.*[1601]

[1597] Tomlinson, *Yunan Mimarlığı,* s. 61-63.
[1598] Gür, *İlk İnsandan Selçukluya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehir,* s. 44.
[1599] Gür, *İlk İnsandan Selçukluya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehir*, s. 44.
[1600] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 289.
[1601] https://www.maquettes-historiques.net/P169.html (Erişim Tarihi: 23. 10. 2019).

Özgün bir mimariye sahip olan odeionlar; dikdörtgen biçiminde olup, çok sayıda geniş sütunlar tarafından desteklenen ahşap, piramitsi bir çatıya sahiptir.[1602] Bouleuteriondakine benzer bir oturma kademesi bulunan odeionların, bu oturma kademelerinin karşısında müzisyenlerin sanatlarını icra ederken durdukları bir platform bulunmaktadır. Odeionların sahne binaları sıklıkla bir ya da iki katlıdır.[1603]

5.6.4. Tholos

Bronz Çağ'ı Myken krallığından kalan bir yapı olan tholos, Mykenler döneminden kalan evlerde, taş mezar olarak kullanılan bir yapı olup, konik taş duvarlarla ve içe doğru kıvrılan bir kemerle sarılmaktaydı. Tholos'un en güzel örneği Mikenai kentinde bulunmaktadır. Klasik Çağ'da çoğu poliste bulunan bu yapı, yuvarlak bir şekilde, bir dizi sütun tarafından desteklenen dairesel bir çatıya sahiptir.[1604]

Görsel 55: *Klasik Çağ Tholos'unun rekonstrüksiyonu.*[1605]

[1602] Adkins, *Handbook To Life İn Ancient Greece,* s. 235.
[1603] Gür, *İlk İnsandan Selçukluya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehir*, s. 44.
[1604] Nardo, *Ancient Greece*, s. 327.
[1605] http://www.goddess-athena.org/Museum/Temples/Delphi/Tholos_reconstruction_ (Erişim Tarihi: 01. 11. 2019).

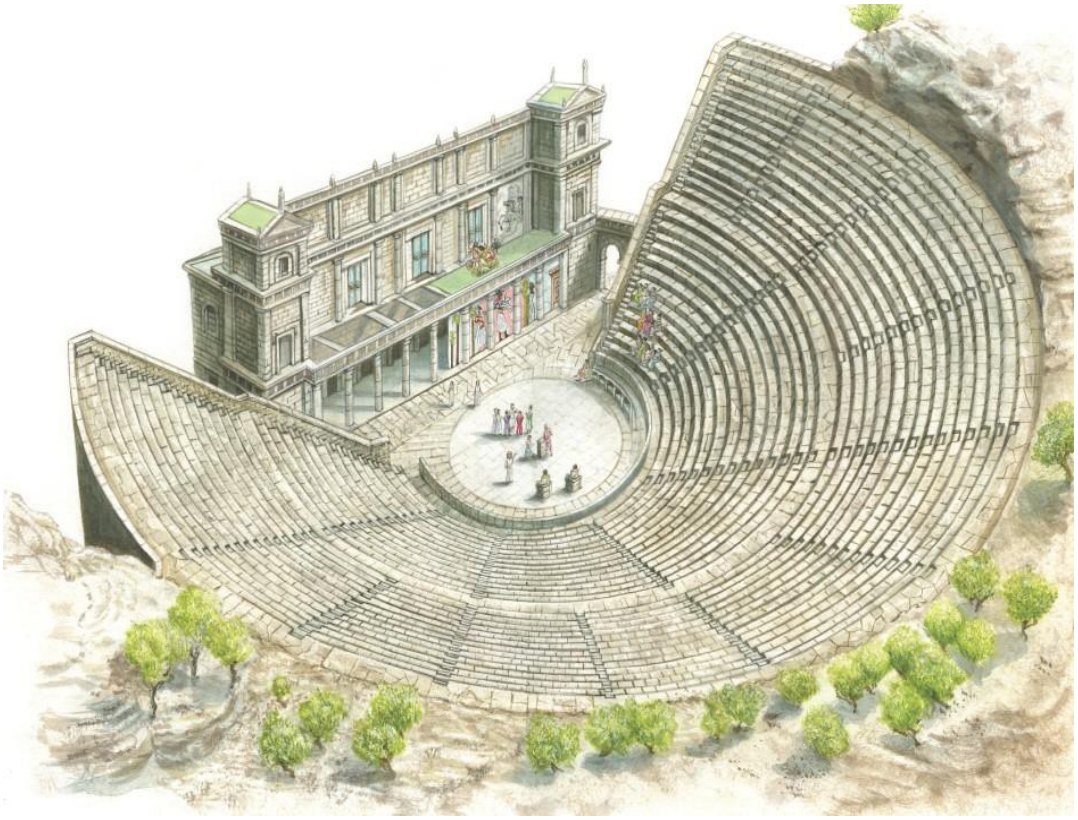
5.6.5. Theatre

Yunan polislerinin yapısal sürecine eklenen en önemli ve en dikkat çekici yapılardan biri de tapınaklar kadar önemli olan theatre yani tiyatrolardır.[1606] MÖ. VI. ve V. yy'a ait olan en eski tiyatrolar ahşaptandı ve bunlar sökülüp taşınabilecek şekilde yapılmaktaydı.[1607] İzlemek için bir yer/mekân anlamına gelen tiyatro ilk olarak Dionysos festivalleri için düzenlenmiş ve böylece ortaya çıkmıştır. Tiyatrolar, dini sitelerin hemen hemen hepsinde bulunmaktadır. Sürekli yeniden inşa edilen tiyatroların en erken şekli kesin olarak bilinmemektedir. Geçici yapılar olan erken dönem tiyatrolarının ahşap bir iskeleden ibaret olduğu tahmin edilmektedir. Tiyatrolar, sıklıkla bir yamacın eteğinde ya da doğal bir oyuk içine inşa edilmekteydi. "D" şeklinde ya da bir dairenin yarısı şeklinde planlanan tiyatroların ortak özelliği,[1608] tümünün açık hava tiyatrosu olmasıdır. Son derece basit olan ilk tiyatrolar, düzeltilmiş toprak bir alana, tahtadan yapılmış seyirci basamaklarına ve tahtadan yapılmış bir sahneye sahiptir.[1609] Sıklıkla üzeri açık olan tiyatroların, oturma sıralarını bir yamaca yaslamak zorunluluğu olduğundan, kent topoğrafyasında tiyatrolar bir tepe eteğinde, ya da tepe yamaçlarında yer alırdı. Örneğin Atina'da tiyatro, akropolis tepesine yaslanmıştı.[1610] Sırtını bir tepeye dayayan tiyatronun; daire şeklindeki yapının seyircilerin oturacağı yerlere ayrılmış büyük bölümü *koilon*, koro için daire şeklindeki orkhestra bölümü ve skenenin (sahne) ya da dekore edilmiş arka duvarın önünde oyuncular için bir *proskenion* yani ön sahne olmak üzere üç ana bölümü bulunmaktadır.[1611]

İlk tiyatronun auditoriumu (seyircilerin oturduğu yer) yamaca yerleştirilmiş yarı dairesel ahşap sıralardan oluşmaktaydı. Bu sıraların altında *orkhestra* adı verilen, yaklaşık 25 m. genişliğinde bir dans pisti vardı.[1612] Yuvarlak, 10-30 m. çapında, tam daire biçiminde ve düzlük şeklinde olan orkestra şarkı, oyun ve ayin yeri olarak bilinmekte, burada koro şarkılar söylemekte ve dramatik oyunlar oynamaktaydı.

[1606] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 276.
[1607] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 276.
[1608] Adkins, *Handbook To Life İn Ancient Greece*, s. 234.
[1609] Amanda Purves, *Growing up in Ancient Greece*, Wayland Puplihed, England, 1978, s. 66.
[1610] Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I*, s. 27.
[1611] Germain Bazin, *Sanat Tarihi: Sanatın İlk Örneklerinden Günümüze*, (Çev: Selahattin Hilav), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 99.
[1612] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 288.

Başlangıçta Dionysos, şiir, dans ve bağ bozumu törenleri de burada yapılırdı.[1613] Belki de bu nedenle çoğu tiyatronun orkhestrasının ortasında, ya da kenarında, oyunlardan önce dini görevleri yerine getirmek için, Dionysos'a adanmış bir sunak bulunurdu.[1614] Ayrıca tiyatroların dışında Dionysos'a adanmış küçük bir tapınakta yer almaktaydı.[1615] Tiyatronun ortaya çıkışını sağlayan dinsel törenlerin, şarkı ve dansların yapıldığı orkhestra, tiyatronun özünü oluşturmaktaydı.[1616] Tiyatronun bu aşamasında düz bir taş duvar, arka perde görevi görmekteydi. Anlatılanlara göre Perslerin MÖ. 479'da yenilmesinin ardından Kserkses'in 60 m. genişliğindeki göz alıcı kraliyet çadırı, oyunlarda perde olarak kullanılmaya başlanmıştı. Sonraları arka plandaki yapı anlamında kullanılmaya başlanan skene sözcüğü de aslında çadır anlamına gelmektedir.[1617]

Görsel 56: *Tiyatronun ilk örneği olan, Dionysos tiyatrosunun rekonstrüksiyonu.*[1618]

[1613] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı,* s. 276.
[1614] Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I,* s. 27.
[1615] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 288.
[1616] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu,* s. 191.
[1617] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 288.
[1618] https://edu.glogster.com/glog/ancient-greek-drama/21mh593opru?=glogpedia-source (Erişim Tarihi: 02. 11. 2019).

Polisin yapısal olarak gelişiminin devam ettiği bu dönemde tiyatroda olgunlaşmaya başlamış ve yarı dairesel oturma sıraları yukarı doğru genişletilerek akropolisin yamaçlarını kaplamıştır. Bu dönemde görülen ilk taş tiyatronun, küçük ve üstü kapalı bir odeion ile birlikte MÖ. 430'larda Perikles tarafından yaptırıldığı tahmin edilmekte ve ahşap bir skeneye (sahne arkası) sahip olduğu bilinmektedir.[1619] Tiyatronun sahip olduğu bir başka kısım, teatron ya da koilon adı verilen ve seyirciler amfisi anlamına gelen yapıdır. Teatron, sıklıkla tepenin yamacına yaslanır ve orkhestra yuvarlağına göre şekil alır, böylece görme, gölge ve manzara sorunları giderilmiş olurdu. Teatronun yarım daire, huni biçimli ve arkalara doğru dikleşen kademelere sahip bir planı olup şekli, ses dağılımı ve akustik bakımdan oldukça elverişliydi. Önde seçkinler için özel koltuklar bulunmakta ve halkın oturduğu kademeler taştan inşa edilmekteydi. Fakat zamanla yapılan bu ayrım ortadan kalkmış ve oturma yerleri numaralandırılmıştır. Güneşli ve yağmurlu günlerde teatronun üzerine tente[1620] gerilmekteydi.[1621]

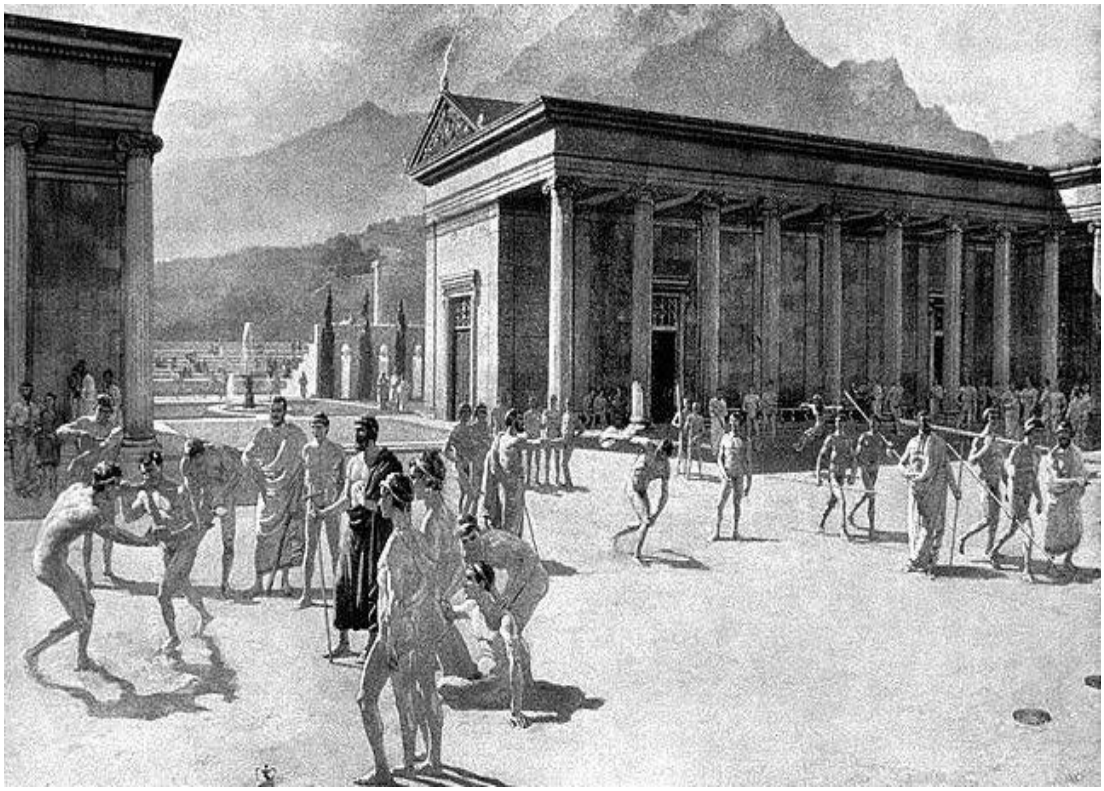
Seyirci amfisi, orkhestra seviyesinden yukarıya uzanan erişim ve dolaşım merdivenleriyle kama biçimli üçgene yakın bloklara bölünmüştü ve çoklukla aradaki bir yatay yürüme yoluyla alt ve üst bölümlere ayrılmıştı. Sıraların çoğu doğal bir tepenin yamacına yerleştirilmişti ve tiyatrolar da genellikle gerekli profilde bir tepe çukurluğunun bulunabildiği yerlere konumlandırılmıştı. Fakat muhtemelen MÖ. V. yüzyıldan itibaren, doğal eğimler oturma sıralarının planlanan uç noktalarında istinat duvarlarının (*parodos duvarları)* inşası ve arkasında kalan alanın oturma sıralarını taşıyacak biçimde teraslarla doldurulmasıyla yeniden biçimlendirilmişti. Tiyatrolar politik amaçlı toplanma yerleri veyahut Atina'da Pnyx Tiyatrosu'ndaki gibi bir tiyatronun pek olamayacağı şekilde sıradışı özel toplantılar için de kullanılabilmekteydi.[1622] Yunan tiyatrosunun ilk örneğini Atina'daki Dionysos tiyatrosu oluşturmaktadır.[1623] Yalnızca oyunların oynandığı bir yerden ibaret olmayan tiyatrolar, halk toplantılarının da yapıldığı alanlardır.[1624]

[1619] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 288.
[1620] Tente: Gölge oluşturmak amacıyla eğimli konumda asılan kumaşa verilen addır. (Bilgi için bkz: Sözen-Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü,* s. 234).
[1621] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı,* s. 276.
[1622] Tomlinson, *Yunan Mimarlığı,* s. 65-66.
[1623] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 198.
[1624] Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I,* s. 27.

5.6.6. Gymnasion

İlk olarak MÖ. VI. yüzyılda ortaya çıktığı bilinen gymnasion (spor salonu), erkek vatandaşların (erkek ve oğlan) spor amaçlı kullandıkları açık hava alanlarıdır.[1625] Etimolojik olarak çıplak anlamına gelen "*gymnos"* sözcüğünden türeyen gymnasion, adını, erkeklerin ve oğlan çocuklarının fiziksel egzersizlerini çıplak yapmalarından almıştır.[1626] Gymnasion, bir okuldur ve buradaki eğitimler sıklıkla savaşlar için bir hazırlık niteliğindedir. Bir halk kurumu olan gymnasionda her yaştan erkek idman yapabilmekte ve burada yapılan koşular veya yarışlar devlet tarafından düzenlenmekteydi. Çeşitli odalara sahip olan bu yapılarda, atletlerin kendi kendine, pratik yaptığı, yağlandığı, temizlendiği, top oynadığı ve ders aldığı çok sayıda alan bulunmaktadır.[1627] Fiziksel eğitimin yanı sıra zihinsel eğitiminde merkezi olan gymnasionda[1628] güreş, koşu, disk atma, dövüş gibi bedensel eğitimler ve[1629] demokratik bir polis yaşamına hazırlayan sanat, edebiyat, felsefe, müzik gibi bilimsel derslerde görülmekteydi. Burası hem spor hem de bilimin aynı çatı altında gerçekleştiği gerçek bir okuldu.[1630]

[1625] Sean Sheehan, *Illustrated Encyclopedia of Ancient Greece*, Novarese Book, Los Angeles, 2002, s. 63.
[1626] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 466.
[1627] Adkins, *Handbook To Life İn Ancient Greece*, s. 236.
[1628] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 167
[1629] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 274.
[1630] https://eaglesanddragonspublishing.com/the-world-of-heart-of-fire-part-iii-athletics-and-war-in-ancient-greece/ (Erişim Tarihi: 12. 11. 2019).

Görsel 57: *Bir Gymnasion rekonstrüksiyonu.*[1631]

Gymnasion'a köleler, azad edilmiş kişiler, onların oğulları ve *apalaistros* 'lar (vatandaş statüsüne sahip olmasına rağmen, gymnasion pratiklerini yapamayan yani, fiziksek yetersizlikleri nedeniyle gymnasion faaliyetlerine katılamayan kişiler) katılamazdı.[1632] Gymnasion, çocukların bedenlerini ama aynı anda polis yönetimine katıldıklarında kullanacakları seslerini, enerjilerini de eğiten bir yerdi. Bunun haricinde sözlü rekabette öğretilmekte; retorik uzunluğu, sesin nasıl ayarlanacağı, etkili bir konuşmanın nasıl yapılabileceği, sözlerin ağızdan nasıl tane tane çıkacağı konusunda verilen dersler bu eğitimin içeriğini oluşturmaktaydı.[1633]

Yurttaşların bedenen formda olmaları, polisin geleceği açısından hayati bir unsur olarak algılanmaktaydı. Çünkü bir polisin varlığı, yurttaş ordularının savaş kabiliyetine bağlıydı. Bu bağlamda Ksenophon adlı bir asker tarafından yazılan bir diyalogda Sokrates, öğrencisi Epigenes'i beden sağlığına dikkat etmeyerek yurttaşlık görevini ihmal ettiği için: *"Devlet işlerine önem vermeyen birinin vücuduna*

[1631] https://eaglesanddragonspublishing.com/the-world-of-heart-of-fire-part-iii-athletics-and-war-in-ancient-greece/ (Erişim Tarihi: 04. 11. 2019).
[1632] Ilias Arnaoutoglou, *Ancient Greek Laws*, Roudledge Press, New York, 1998, s. 120.
[1633] Ağaoğulları (vd.), *Batı'da Siyasal Düşünceler: Sokrates'ten Jakobenlere*, s. 45.

sahipsin… Bedenine bir olympiat atletinin verdiği önemi vermelisin." Diyerek azarlamaktadır. Gymnasionun nerede kurulacağının belirlenmesinde çeşitli etkenler rol oynardı. Bu etkenlerden en önemlisi dinsel kurumlardı ve ilk gymnasionlar kendine uygun kimi tanrıların ya da kimi yerel kahramanların kutsal alanına bağlı kalmaktaydı. Gymnasionların çoğunun en önemli tanrısı, Hermes ve Heraklesti. Fakat kültler değişiklik gösterebilirdi. Gymnasionlar adını sıklıkla bir tanrı ya da herostan almaktaydı. Gymnasionlar sıklıkla dinsel etkenlerin dışında eğitimin barışçıl, hoş ve sağlıklı geçeceği, korunmalı yerlerde kurulmaktaydı. Örneğin gölge olması açısından ağaçlık alanlar ve suyun bol olması bakımından doğal su kaynaklarına (pınar vb.) yakın olan alanlar en çok tercih edilen yerler arasındaydı. Su kaynağının olmadığı yerlerde ise su, kanallar vasıtasıyla getirilirdi. Oldukça geniş alanları kapsayan eski gymnasionlar kentin bir ucunda ya da dışında kurulur ve parka benzemekteydi. Ancak sur içinde, hatta kentin tam ortasında (Sikyon ve Elis'teki gibi) kurulan gymnasionlarda bulunmaktaydı. İlk gymnasionların biçimleri, arkeolojik verilerin eksikliğinden dolayı tam olarak bilinmemekle birlikte, gymnasionun en erken dönemlerde bir dromos yani bir koşu yolundan ya da bir spor alanından ibaret olduğu tahmin edilmektedir.[1634]

Her polisin sahip olduğu gymnasion, agora gibi, polisi tamamlayan öğelerden biridir. Büyük kentlerde birden fazla bulunabilen bu yapılardan, Atina'da dört ya da beş tane bulunmaktaydı.[1635] Agora ve stoalar gibi polis yaşamının merkezi olan gymnasionlar,[1636] ortada stoalarla çevrili bir avluya sahipti ve palaestralara benzemekteydi. Bunlardan farkı ise okuma yazma öğrenmek ve müzik eğitimi için bir takım bölümlere sahip olmasıydı. Gymnasionlar MÖ. IV. yy'a kadar kent dışında, atletlerin kolay yıkanmaları için nehir kenarlarında ya da askeri talimlerin yapıldığı alanlarda inşa edilmiştir. Bu tarihten sonra da kent içine dâhil edilerek yapılara mimari bir karakter kazandırılmıştır.[1637]

Atina'daki gymnasion salonları her biri bir kabileden seçilen, on *gymnasiarkhos (yetkili)* tarafından denetlenmekteydi. Daha küçük polisler ise gönüllü gymnasiarkhos'lar profesyonel eğitmenler kiralardı.[1638] Stoa, stadium, gymnasion gibi

[1634] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu,* s. 170-171.
[1635] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu,* s. 167.
[1636] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 169.
[1637] Gür, *İlk İnsandan Selçukluya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehir*, s. 42-46.
[1638] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 466.

diğer yapılar, kimi zaman kenti çevreleyen duvarın dışında da yer almaktaydı.[1639] MÖ. IV. yy'a kadar sıklıkla kentin dışında yer alan gymnasionlar, bu yüzyıldan sonra birer okula dönüştükleri için, kentin içine alınarak mimari bir karakter kazanmıştır.[1640] Bu okullardan olan, Atina'nın en önemli ve eski gymnasionları Akademia, Lykeion ve Kynosarges idi. Tüm gymnasionın en ünlüsü olan Akademia; Atina'nın kuzeybatı kapılarının dışında yer almakta, burada tanrı Athena'ya tapınılmakta, Athena'nın kutsal alanında on iki zeytin ağacı bulunmakta ve ayrıca Zeus, Hermes ve Herakles'inde birer sunağı yer almaktaydı. Lykeion ve Kynosarges gymnasionlarının ise birbirine benzediği düşünülmektedir. Apollon'un kutsal alanı olan Lykeion, Akademia gibi surun dışında bulunmaktaydı. Lykeion, atlı askerlerin savaş denemeleri yapmaları ve sayılmaları amacıyla kullanıldığından oldukça geniş inşa edilmişti. Kentin güneyinde, Ilyssos Irmağı'nın ötesinde bulunan Kynosarges gymnasionunda tanrı Herakles'e tapınılmaktaydı.[1641] MÖ. IV. yy'da bu üç gymnasion birer felsefe okuluna dönüştürülmüştür.[1642] Platon tarafından kurulan Akademia (Akademi), Aristotales'in kurmuş olduğu Lykeion (lise) ve Antisthenes tarafından kurulan Kynosarges okullarında (Kynik okulunun temellerini oluşturduğu düşünülen) Platon, Sokrates, Aristo gibi dönemin önde gelen hocalarının, burada felsefenin kurallarını anlattığı ve öğrettikleri bilinmektedir.[1643]

Arkaik Çağ'a kadar tarihlendirilebilen gymnasion, MÖ. VI. yy tiranları tarafından da önemsenmiş ve tiran Hipparkhos'un bir gymnasion duvarını inşa ettirdiği bilinmektedir.[1644] Gymnasion gibi kimi yapıların kökeni Arkaik Çağ'a kadar uzanmakta fakat kökeni erken dönemlere kadar uzanan yapıların gerek fiziki gerekse işlevi hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bu yapıların kökeninin erken dönemlere kadar gitmesine rağmen, Klasik Çağ'da Polisin Yapısal Karakteri başlığı adı altında incelenmesinin nedeni; konunun daha iyi anlaşılması için görsel malzemelere duyulan gereksinimdir. Bu gereksinimi de, gelişimini büyük oranda tamamlayan, en güzel görsel örneklerin verildiği ve işlevinin tam olarak bilindiği Klasik Çağ karşılamaktadır.

[1639] Tomlinson, *Yunan Mimarlığı*, s. 99.
[1640] Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I*, s. 27.
[1641] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 171-172.
[1642] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu,* s. 173.
[1643] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 274.
[1644] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 172.

5.6.7. Palaestra

MÖ. IV. yy'dan itibaren gymnasionlarla hemen hemen aynı işlevi görmeye başlayan palaestra, erkek çocuklarına güreş ve boks gibi atletik faaliyetlerin öğretildiği bir güreş okulu olarak bilinmektedir. Kumla örtülü açık bir avludan oluşan palaestralar, dikdörtgen bir yapı şeklinde inşa edilmiş ve oldukça yüksek ebatlarda sütunlarla çevrelenmiştir. Palaestraların, çevresini kuşatan duvarların iç kısmında duvara bitişik olarak inşa edilmiş soyunma odaları bulunmaktadır. Gymnasionun bitişiğinde bulunan bu yapının avlusu da sütunlarla çevrilidir.[1645] Sütunlarla çevrili olan bu alanın kuzey kısmının duvarları, kış rüzgârlarından korunmak için oldukça kalın inşa edilmiştir.[1646] Vitruvius'a göre Yunan palaestralar'ının inşası şöyledir; "palaestradaki kare veya dikdörtgen şeklindeki peristel, çevresi iki stadium'luk bir gezinti yeri içerecek şekilde oluşturulmalıdır. Revakların üçü tek, güneye bakanı ise, rüzgârlı ve yağmurlu havalarda yağmur damlalarının içeri girmemesi için çift yapılmalıdır."[1647]

Görsel 58: *Tipik bir palaestra örneği. (Olympia'da bulunan Olympia Palaestrası).*[1648]

[1645] Gür, *İlk İnsandan Selçukluya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehir*, s. 46.
[1646] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 467.
[1647] Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap,* XI: 1
[1648] https://exhibits.library.villanova.edu/ancient-greece/cities/olympia/gymnasium-palaestra (Erişim Tarihi: 04. 11. 2019).

Her gymnasion bir palaestraya sahiptir. Fakat palaestra bağımsız bir yapı olmakta ve aynı zamanda özel bir şekilde mülk edinilebilmektedir. Palaestranın en iyi örneğini Helenistik döneme tarihlendirilen Olympia Palaestrası oluşturmaktadır.[1649] MÖ. III. yy'ın sonlarına doğru inşa edilen Olympia Palaestrası, tam bir kare şeklindedir ve çeşitli odalara sahiptir. Bu odalar soyunma, yağlanma ve pudralanma amacıyla kullanılmaktadır. Palaestrada yağların ve çeşitli araç gereçlerin saklanması için ayrı odalar bulunmaktaydı. Bu odaların en önemlilerinden biri, bir tür dernek odası ve derslik amaçlı kullanılan *ephebeion* idi. Banyo odalarının da bulunduğu palaestrada, bu odalar yere bir çukur açılarak yapılmıştır. Palaestranın sütunlu, üstü açık galerilere bakan geniş odalarında ise konukların avluda yapılan güreş, boks, atlama vb. sporları izlediği, sohbet ettiği ve dinlendiği bilinmektedir.[1650]

5.6.8. Stadion ve Hipodrom

Spor müsabakalarının düzenlendiği yarış alanı olan stadionlar (stadium) bir vadi içine ya da yamaca "u" şeklinde inşa edilmiş yapılardır.[1651] Başlangıçta muhtemelen seyircilerin kenar yamaçlarına oturdukları derin olmayan vadilerde, bütünüyle doğal koşu alanları olan stadionlar uzun, ince biçimlerini alana kadar teras ve oturma sıralarıyla donatılmışlardı. Erken stadionlarının uçları çoğunlukla dik açıyla sona ermekteydi.[1652] Yapı tekniğinin yetersiz olduğu ilk zamanlarda, alçak iki tepenin arasında uzanan bir düzlük, stadion yapmak için uygun bir yerdi. Stadion için en ideal yer ise, her iki yanında ve bir ucunda doğal oturma setleri oluşturan, öteki ucunda da giriş için bir açıklık bırakarak yerden hafifçe yükselen düzce bir ovaydı. Atina stadionu böyle bir yerdeydi; kentin güneydoğusundaki iki tepenin arasında, öte ucunda bir yamaç bulunan yerde kurulan stadion, açık ucu, tam kente yani Ilissos Çayı köprüsünün yapıldığı yere bakmaktaydı. Doğal koşulların uygun olmadığı bölgelerde, stadionlar, bir yamacın dibine ya da yamacın setinin üzerine kurulmakta ve doğal bir set oluşturmaktaydı. Stadion yapısında zamanla, yapay oturma yerlerine gereksinim duyulmuş ve gerektiğinde yamaçlar genişletilerek ekler inşa edilmiştir.[1653]

[1649] https://eaglesanddragonspublishing.com/the-world-of-heart-of-fire-part-iii-athletics-and-war-in-ancient-greece/ (Erişim Tarihi: 04. 11. 2019).
[1650] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 178-179.
[1651] Gür, *İlk İnsandan Selçukluya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehir*, s. 45.
[1652] Tomlinson, *Yunan Mimarlığı*, s. 66.
[1653] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 185.

Düz arazi ortasında uzun dikdörtgen yapılar olan stadionlara zamanla eğimli arazide oturma kademeleri eklenmiş ve önü portikle çevrilmiştir. Helenistik dönemde ise ucunda portikli seyirci yuvarlağı (tribün) oluşmuş, daha sonra ise yarım daire biçiminde uçları olan (sphendone) stadionlar yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.[1654] Stadionlarda sıklıkla koşu sporu yapılmaktaydı. En eski stadion koşusunun, en büyük spor şenliklerinin düzenlendiği Olympia'da yapıldığı bilinmektedir. Olympia'da dört yılda bir yapılan spor şenliklerini kazanmak en büyük onurdu ve kazananlar Olympiat'lara adlarını verirlerdi. Stadion aslında bu yarışlar için tasarlanmıştı.[1655] Stadionlarda yapılan yarışmalara atletler çıplak olarak katılmakta ve belki de bu nedenle kadınların araba yarışı ve silahlı koşu yarışı haricindeki yarışları izlemeleri yasaklanmıştı. Farklı ölçülere göre inşa edilen stadionların uzunluğu sıklıkla 192, 27 m. idi.[1656]

Görsel 59: *Delphoi stadiumu.*[1657]

[1654] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 275.
[1655] Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, s. 184.
[1656] Gür, *İlk İnsandan Selçukluya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehir*, s. 45.
[1657] https://www.greecetravel.com/delphi/ancient-delphi.html (Erişim Tarihi: 05. 11. 2019).

En önemli stadion Delphoi'deki; hem koşu parkuru hem de seyirciler için yeterince düz arazi bulma zorluğundan dolayı kutsal alanın güney batısında uzak bir yerde bir diğer teras üzerinde konumlandırılmış olan Pythia Oyunları[1658] için yapılmış stadiondur. Taş oturma sıraları sonraları yapılmış olmasına rağmen, MÖ. VI**.** yüzyıl gibi erken bir tarihten itibaren, oyunların daima burada yapıldığı tahmin edilmektedir.[1659] Stadion gibi bir tarafı yuvarlak, diğer tarafı düz uzun bir alanla, bu alanın etrafını kuşatan basamaklardan (kademelerden) meydana gelen Hipodromlarda ise, atlı arabalar koşturulmaktaydı. Dönemeçler arabaların dönebilmeleri için eğri yapılmakta ve ortada koşu alanını ikiye bölen bir alçak duvar (spina) bulunmaktaydı.[1660]

5.6.9. Evler

Eski Yunan polisindeki evler, eşitlikçi bir düzenin uzantısı olarak dış görünüşleri itibarıyla oldukça gösterişsiz yapılardır. Bu yapıların polisin yapısal güzelliğine katkıda buluması çok fazla önemsenmemiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında, geleneklere göre kutsal sayılan yerleri ile agora, tiyatro vb. yerlerin uygun alanlara yerleştirilmesinden sonra evlerin, onların etrafında gelişmesi bu yönüyle, polisin yapısal gelişiminde ikinci derecede önemli görülmesinden kaynaklanmıştır.[1661]

Halkın barınağı olarak polisin en hayati unsuru olan evler, mimari yönden çok önemli yapılar olmayıp, basit ve iddiasız bir şekilde inşa edilirlerdi. Anadolu'nun geleneksel yapım tekniği olan taş temel üzerine kerpiç duvarla yapılan[1662] çok odalı Yunan evlerinin en eski örneği Bayraklı (İzmir) kazılarında bulunmuştur.[1663] Bu ev tek bir odadan meydana gelmektedir. Evlerin çoğunda bulunan megaron, konut mimarisinin esas öğesi olarak kullanılmıştır. Bir oda ve önünde avluya açılan bir giriş bölümü *(prostas)* evlerin esas çekirdeğini teşkil etmekte, diğer odalar bu çekirdek çevresinde düzenlenmektedir. Yunan evleri sıklıkla sokağa açılmayan yapılar olup, bir yan koridorla eve ve avluya *(prothyron)* geçilmekteydi.[1664] Çoğu yalnızca bir kapı ve

[1658] Pythia Oyunları: Delphoi'de Pythia Festivalinde, ilk olarak MÖ. 582 yılında tanrı Apollon onuruna düzenlenen oyunlardır. (Bil için bkz: Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü,* s. 186).
[1659] Tomlinson, *Yunan Mimarlığı,* s. 99.
[1660] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı,* s. 275.
[1661] Şahin, *Kentleşme Politikası,* s. 49-50.
[1662] Doğan Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 37.
[1663] Ekrem Akurgal, *Eskiçağda Ege ve İzmir,* Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 49.
[1664] Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, s. 37.

küçük bir pencereye sahip olan evlerin boyutları, ailenin genişliğine ve evin bulunduğu arazinin yapısına göre şekillenmekteydi. Her evde yatak odası ve mutfak bulunmakla birlikte daha geniş evlerde daha fazla oda ve depolama alanları bulunmaktaydı. Zengin bir kimseye ait olan evlerin zeminleri dekoratif mozaiklerle süslenmekte bazen de duvarlar mitolojik öyküleri anlatan sahnelerle boyanmaktaydı. Her evin merkezini, içinde küçük bir altar bulunan açık bir avlu oluşturmaktaydı. Evlerde erkeklere ayrılan büyük oda *(andron),*[1665] kadınlara ayrılan oda veya bölümler *(gynaikonitis)* yer alır, mutfak; yemek odası, hamam için de özel odalar olabilirdi.[1666] Arkaik dönem evlerinin hemen hemen tamamında, ışık, hava ve etrafındaki odalara ulaşımı sağlayan, evin duvarlarıyla çevrelenmiş merkezi bir avlu bulunmakta ve bu avlu ya da megaron evlerin karakteristik özelliği olarak ortaya çıkmaktaydı.[1667]

Hakkında Klasik döneme kadar çok fazla bilgi bulunmayan evler, bu dönemden itibaren belirli bir şekil almaya başlamıştır. Bu dönemde, kapalı bir avlu etrafında toplanmış, çeşitli odalardan meydana gelen evler, arkasında sokak bulunan, küçük ve yüksek pencerelere sahiptir. Eğri ve dar sokaklarda sıkışık halde kümelenen evlerde,[1668] çömlek ve dövme demir üretimi için ayrılmış bir oda bulunmaktadır. Bunun dışında evler, küçük çakıl taşlı üstü açık bir avlu ve avluya açılan bir dizi oda içermekte, tek katlı olan bu evlerin sıklıkla açık orta avlu yönünde, içe doğru eğimlenen çatıları bulunmaktaydı. Düvenli bloklardan dolayı evler sıklıkla dikdörtgen şeklinde inşa edilirdi. Tipik bir şekilde her ev, güneşten ve rüzgârdan korunaklı, merkezi bir avlunun güneyine düşen bir ana kabul odasına sahipti. [1669]

Klasik dönemde evler, önceki dönemlere kıyasla ebat olarak daha geniş ve büyüktür. Örneğin Olyntos'da ortalama 294 m^2'ye sahip evlerin bulunduğu, ayrıca genişleyen yeni evlere ek olarak özel bölmelerin eklendiği de bilinmektedir. Olynthos'un evler hakkında sunduğu diğer bir bilgiye göre; Polisin en mühim ögesi olan agoraya yakın olan evler daha değerli görülmekte, uzakta bulunan evlere kıyasla daha pahalı fiyatlara satılmakta ve agora yakında bulunan bir evin fiyatı uzaktakine göre 2000-2700 drahma

[1665] Melanie Ann Apel, *Home Life in Ancient Greece,* Rosen Published, New York, 2005, s. 9.
[1666] Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, s. 37.
[1667] Barbara Tsakirgis, *"What Is a House? Conceptualizing the Greek House,"* Allison Glazebrook-Barbara Tsakırgıs (Ed.), *Houses of Ill Repute: The Archaeology of Brothels, Houses and Taverns in the Greek World,* University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2016, s. 15.
[1668] Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I,* s. 27-28.
[1669] Erginöz, *İlk Çağdan Günümüze Mimarlık ve Şehircilik Tarihi*, s. 30.

daha fazla olmaktaydı. Bu fiyatlar kesinlikle, agoranın bitişiğindeki hane halkının zenginliği ile ilgiliydi ve aynı zamanda kentin "yüksek kiralı" bölgesinde ikamet etmenin bir sonucuydu.[1670]

5.7. Polisin Oluşumuna İlişkin Klasik Çağ Kaynakları

5.7.1. Platon'a Göre Polis

Antik Yunan'da polis ile ilgili en önemli görüşler, Platon (MÖ. 427-347) ile Aristotales (MÖ. 385-322) tarafından ileri sürülmüştür.[1671] Dolayısıyla Klasik dönem polisi ile ilgili bilgilerin çoğu da Platon ve Aristotales'ten öğrenilmektedir. Bu nedenle konu başlığı altında bu iki yazarın görüşlerine değinilmiştir.

Platon'a göre; polis, insanının ya da yurttaşının bizzat katıldığı bir deneyimdi; *politeia* bir iç düzendi, "polis"in ruhuydu, kişi de (yurttaş da) bu "polis ruhunun" vazgeçilmez ve ortadan kaldırılamaz parçasıydı. Dolayısıyla da *"politeia"* onun dışında, ona yukarıdan zor uygulayan soyut bir kurum olarak hiçbir anlam taşıyamazdı. Yunanlılara özgü politik bir yaratım olan polis, kişinin (yurttaşın, bireyin) yararlarını düzenleme adına, onun karşısında, zor uygulama yetkisini meşrulaştırmış karşı bir güç olarak yer almıyordu; polis, mekânsal bir merkezin, polisin (kentin) içinde, çevresinde bir araya gelmiş, bağımsız bir cemaat (topluluk) oluşturan yurttaşların toplamıydı. Polis topluluğu (cemaati) kişinin yurttaş *(politeas)* olarak yaşayabileceği biricik sosyal alandı; bu nedenle de en azından onun politik varoluşunun ortadan kaldırılması ya da polis dışına itilmesi, bugün kişiliğin ve varoluşun yitimini ifade etmekteydi. Kişi poliste, doğuştan itibaren yurttaşlık hakkı kazanmış oluyordu; çünkü hem hakiki polisli olan anne, gene bir polis yurttaşı olan babaya bir çocuk armağan etmiş oluyor; bu yönden, fiziksel bakımdan polisli olma hakkını elde ediyordu çocuk; ama öte yandan da aile hukukuna göre düzenlenmiş, kendi gelenekleri, dinsel kült ve tören âdetleri bulunan bir cemaatin *(phratrie)* içinde dünyaya geldiği, bu cemaate kabul edildiği için de polis yurttaşı, öteki deyişle bir kent yurttaş sayılıyordu. Her politeas (polis yurttaşı) savaşta ve barışta kenti için yaşar ve kentin hemen surları önüne

[1670] Bradley A. Ault, "Oikos and Oikonomia: Greek Houses, Households and the Domestic Economy," *British School at Athens Studies,* Vol: 15, 2007, s. 261-262.
[1671] Tikveş, *Eski Yunan'da Devlet Anlayışı,* s. 165.

gömülür, ya da savaşta ölmüş ve geri dönememişse, bütün öteki savaş kahramanları ile birlikte bu kez sembolik olarak surların önündeki mezarlıkta yerini alır, politik hayatını kentin (devletin) içinde öteki işlevlerini yerine getirerek gerçekleştirirdi. Yunan polisi, bütün kült (tapınma/ibadet) görevlerinin yönetildiği merkez, tanrıların iradesinin gerçekleştirilme aracıydı. Polis tanrıların koruması altındaydı, o da, "kalede" akropolis'te oturan tanrılarını kayırıp koruyordu. Kentin bütün eylemleri, aldığı kararlar, yaptığı tercihler ilkece tanrılarındı ya da onlar adına, onların istediği eylemler olarak anlaşılıyordu; bu eylemleri yerine getirenler, tanrıların lütfuyla, onların koruması ve yol göstermesi sayesinde yapabiliyorlardı bunları; demek ki polise karşı asice, yıkıcı ve başına buyruk davranan kimse, aslında tanrıların buyruk ve isteklerine karşı gelmiş oluyordu. Polis düzeni, tanrıların düzeninin gerçekleşmesinden başka bir şey değildi; bu da dünya düzeninin burada temsil edilmesi demekti; Yunanlılar için dünya ile düzen kavramının aynı sözcükle ifade edilmesi herhalde bu bağlamda oldukça anlamlı görülmekteydi. Tanrılara giden, polisin üstüne yükselmiş olurdu; çünkü eski Yunanlı, tanrı ile ve dünya ile bireysel bir bağ kurma gibi bir anlayışa sahip değildi; o ancak polise, kente aidiyeti sayesinde insan olma vasfına sahip olabilmekteydi.[1672]

Platon'a göre; polis en ileri safhasında dahi ailevi (gentilice) şeklini korumuştur. Polisin en göze çarpan vasfı kabile ve fertlere taksim edilmiş olmasıdır. Polisin kökeninde yer alan ailevi vasıf demokrasinin ortaya çıkmasına rağmen varlığını sürdürmüştür.[1673]

5.7.2. Aristoteles'e Göre Polis

Aristoteles'e göre bir toplumun en alt örgütlenme veya birleşme biçimi ailedir ve bu aile kadın, erkek ve kölenin birlikteliği sonucu kurulur. Hesiodos'un, "ilkin bir ev ve bir kadın edin ve bir öküz, sabana koşmak için" sözlerini haklı bulan Aristoteles'e göre aile; doğal bir sürecin zaruri bir sonucudur. Aileden sonraki aşama ona göre köydür: Köylerde günlük gereksinimlerin ötesinde birçok ihtiyacı karşılamak için bir araya gelen evler yani aileler köyleri oluşturmaktadır. Köylerin bir araya gelmesiyle oluşan birlik ise polistir. Son birlik olarak gördüğü polisin oluşum süreci bu şekilde tamamlanmış ve sürecin tamamlamasıyla birlikte, kendi kendine yeterliliğe erişilmiş

[1672] Platon, *Devlet*, 1-11.
[1673] Mehmet Karasan, *Eflatun'un Devlet Görüşü,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, s. 35.

ve böylelikle, yaşamın kendisini sağlamak için başlamışken, şimdi iyi yaşamı sağlayabilecek bir duruma gelmiştir. Bundan dolayı, içinden çıktığı daha eski topluluklar nasıl doğalsa, polis de öylece yetkinlikle doğal bir topluluk biçimidir ve polis diğer bütün toplulukların amacıdır.[1674]

Polisin fiziksel olarak kurulması için yer seçiminin önemli olduğunu ve bu bağlamda topografik imkânların elverişli olması gerektiğini söyleyen Aristoteles'e göre; herhangi bir polisin kurulması için en önemli etken, bölgenin verimli bir araziye sahip olmasıdır. Eğer imkânlar dâhilindeyse, bir polisin konum olarak kurulması gereken en uygun bölge, deniz ve kara ulaşımı açısından en elverişli olan yerdir. Kara ve deniz ulaşımına yakın bir yerde kurulan bir polis, diğerlerine göre; bulunduğu konum itibarıyla her yönden hareket etme, dışarıdan getirilen gıdaların kolaylıkla toplanacağı bir yer olma ve ayrıca keresteye ya da gerekli olan diğer hammaddelere erişim kolaylığının olması gibi üstünlüklere sahip olacaktır. Arazinin verimli olması kadar güvenli olması da önemlidir. Bölgenin topografyasının, düşman kuvvetlerinin istila etmesini güçleştiren ve polisin herhangi bir tehlike anında savunma kuvvetlerini kolayca kullanabileceği bir yapıda olması gerekmektedir. Polisin fiziksel alanının çok geniş olmasını önermeyen Aristoteles, polisin kolayca denetlenmesi için hâkim bir noktaya, yani bir bakışta bütün stratejik noktaların kolaylıkla görülebileceği bir alanda kurulması gerektiğini söylemektedir. Polis, yurttaşları aşırı lükse kaçmayan fakat kol emeği harcamaksızın bir yaşam sunacak kadar imkânlara sahip olmalıdır.[1675] Polisin denize dolayısıyla da ticari faaliyetlere açık bir konumda olmasının devlet için olumlu olup olmadığı hususunda hem fikir olunamamıştır.[1676] Bu sorunu Aristoteles şöyle çözüme kavuşturmaktadır;

> "*Polisi ayrı davranış kurallarına göre yetişmiş yabancılara açmanın iyi düzen için zararlı olduğunu ve ülkeyi fazla kalabalıklaştırdığını söylerler. Bunlara göre, deniz yolunun kullanılması, çok sayıda tüccarın şehre gelip gitmesine yol açar ve böyle bir durum, yurttaşların iyi yaşamı için tehlikelidir. Ama eğer bu kötü sonuçlardan kaçılabilirse, şehrin ve ülkesinin denize açık olması, ekonomi ve savunma amaçları açısından besbelli daha iyidir. Başarılı bir savunucu, düşmana karşı direniş gösterebilmek için, hem denizden hem karadan yararlanabilecek bir konumda olmalıdır; eğer istilacılara her iki yoldan birden darbe indiremezse bile, ikisini de kullanabilecek durumdaysa, birinden vurması daha kolaydır. Ekonomik alanda da öyledir: insanlar kendi üretmedikleri şeyleri*

[1674] Aristoteles, *Politika*, I:2
[1675] Aristoteles, *Politika*, VII:5.
[1676] Aristoteles, *Politika*, VII: 9.

> *dışarıdan getirmek (ithal etmek), fazla ürettiklerini ise dışarıya göndermek (ihraç etmek) zorundadır. Çünkü bir şehir bir ticaret şehri olunca, başkalarının çıkarı için değil, kendi çıkarı için böyle olmalıdır. Bazıları, yanlarında getirecekleri para uğruna, şehirlerinin kapılarını her gelene pazar olarak açarlar; fakat bu tür kazanç sağlamayı yasa-dışı sayan bir şehirde, böyle herkese açık bir pazar olmamak gerekir."*[1677]

Polis nüfusunun aşırı kalabalık olmasından yana olmayan Aristoteles *"on kişilik bir polis ne kadar imkânsızsa, yüz bin kişilik bir polis de o kadar imkânsızdır"* der. Polis ne çok küçük ne de çok büyük olmalıdır. Eğer fazla küçük olursa varlığını sürdüremez, fazla büyük olduğunda ise polis olmaktan çıkar. Bir polisin sakini, polisinde bir bakışta her tarafı görülebilmeli tüm vatandaşlar birbirini tanımalıdır.[1678] Bir kimse polisinin nomoi'sini (yasalarını) bilmeli ve onları çocukluğunda öğrenmeye başlamalıdır.[1679] Polisin doğal bir oluşum olduğunu ve hayvan varlığından rasyonel hayata geçişin ancak polis dâhilinde gerçekleşeceğini iddia eden Aristoteles[1680] polisi her şeyden üstün tutmakta ve ona göre; kent ya da devletin, aileden de, herhangi bir bireyden de önceliği vardır. Çünkü bütün, parçadan önce gelmelidir. El ya da ayağı tüm bedenden ayırın, artık el ya da ayak olmaz (ancak, nasıl taştan yontulmuş bir el ya da ayaktan söz edebiliyorsak, öylece adı kalır geriye). Böyle bir eylem sonucunda, onu o yapan güç ve işlevi yitirmiş olacağı için, ortadan kalkacaktır. Dolayısıyla, bunlar hakkında aynı sözcükleri kullanabiliriz, ama aynı şeylerin sözünü ediyoruz, diyemeyiz. Öyleyse, devletin hem doğal hem de bireyden önce olduğu apaçıktır. Çünkü bir birey nasıl bir parçası ayrıldığı zaman tümüyle kendine yeterli olmazsa, o da tıpkı öteki parçaları gibi bütünle aynı ilişki içindedir. Devlet dediğimiz birliğe katılma yeteneği bulunmayan herhangi bir varlık, örneğin sessiz bir hayvan ya da [eşit ağırlıkta olmak üzere tam karşıtı] yetkinlikle kendi kendine yeten ve devlete hiçbir gereksinmesi olmayan bir varlık (örneğin, bir tanrı) bunlar, devletin birer parçası değildir. Öyleyse, tüm insanlar arasında onları bu ortaklığa sürükleyen doğal bir içgüdü vardır.[1681]

[1677] Aristoteles, *Politika*, VII: 6.
[1678] Aristoteles, *Politika*, II: 9.
[1679] Aristoteles, *Politika*, VII:12.
[1680] Vernon L. Provencal, "The Family In Aristotle," *The Canadian Journal of Philosophy and Humanities, Animus*, Vol: 6, 2001, s. 4.
[1681] Aristoteles, *Politika*, I:2

5.7.3. Tragedyalarda Polis

Tragedyalarda polis, tanrılar ve insanların bir arada yaşadığı en kutsal yer[1682] olarak betimlenmektedir. Bu betimlermelerde sıklıkla güzel burçlu, hisarlarla kuşatılmış kentler olarak tanımlanan[1683] her polisin, hatta agoranın dahi koruyucu bir tanrısı vardır[1684] ve kentlere sıkıntı, acı dert veren de bu sıkıntıları yok eden de tanrılardır.[1685] Kentleri yok etmek tanrıların hiç arzulamadığı[1686] bir durumdur. Bu bağlamda tanrı Poseidon'un Troia'nın yıkılışı ile ilgili olarak söylediği sözler dikkat çekicidir;

> *"Aptaldır kentleri ve tapınakları yerle bir eden,*
> *Mezarları kutsal yerleri yıkan, aptaldır.*
> *Çünkü yakıp yıkan, kendi yıkımını hazırlamaktadır."*[1687]

Tragedyalarda herhangi bir kentin yıkılması demek o kentin tanrılarının da artık saygı görmeyeceği ve kırılacağı anlamına gelmesi demek olduğundan, kentin yıkılması en büyük ahmaklık olarak kabul edilmektedir.[1688] Fakat düşman bir kentin yok edilmesinde en yüce yardımcı yine tanrılardır.[1689] Polisin esenliği her şeyden mühimdir ve[1690] yurttaşın en önemli vazifesi polisine hizmet etmektir.[1691] Sicilya Seferi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, Atina polisinin kargaşa dolu dönemler yaşaması esnasında yazılan Kuşlar ve Bulutlar adlı yapıtta; Atina en büyük ve en önemli polis olarak yüceltilmekte, Atinalı olmanın bir ayrıcalık olduğu ve Atinalı olmayanların da Atinalı olmayı arzuladığı vurgulanmaktadır.[1692] Bu bağlamda Atina, Platon tarafından da, Yunanistan'ın en özgürce konuşulan kenti olarak yüceltilmektedir.[1693]

[1682] Aiskhülos, *Eumenidler*, Dize: 1016-1018.
[1683] Aiskhülos, *Persler*, Dize: 872.
[1684] Aiskhülos, *Agamemnon*, Dize: 87-90.
[1685] Aristofanes, *Barış,* Dize: 416-424
[1686] Aiskhülos, *Agamemnon*, Dize: 473.
[1687] Euripides, *Troialı Kadınlar*, s. 8.
[1688] Euripides, *Troialı Kadınlar*, s. 5.
[1689] Aiskhülos, *Agamemnon,* Dize: 357-360.
[1690] Aiskhülos, *Adak Sunucular*, Dize: 824.
[1691] Aristofanes, *Lisistrata*, Dize: 650.
[1692] Aristofanes, *Kuşlar Bulutlar,* s. 7-8.
[1693] Platon, *Gorgias ya da Retorik Üstüne*, (Çev: Mehmet Rıfat-Sema Rıfat),Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999, s. 17.

İlk direniş örneği olarak önemli bir yere sahip olan Sofokles'in Antigone'sinde; adil bir şekilde yönetilmesi gereken polisin her şeyden hatta kişinin en yakınlarından dahi üstün olduğu, kendi polisine düşman olan birinin kendisinin de düşmanı olduğu, dost olanın ise kendisinin de dostu olduğu ve polisi için canını vermiş birinin, törenlerle, kutsal ayinlerle defnedildiği görülmektedir. Sofokles'e göre; insanlar bir arada tutan en önemli şey polistir ve herhangi bir saldırıda yıkılan bir polis ancak tanrıların yardımı ile yeniden inşa edilebilmektedir.[1694] Tragedyalarda sıklıkla bir kent olarak vurgulanan polis, herhangi bir topluluğun hangi ulusa ait olduğunu öğrenmek maksadıyla da kullanılmaktadır.[1695]

5.8. Helenistik Çağ'da Polisin Fiziki Yapısı

Kentlerin kurulması Hellen yayılmacılığının doğasında vardı; bu gelenek, gerçekte yenilgiye uğrattığı düşmanları yatıştırmak üzere Makedonya tarafından kullanılan bir strateji olarak ortaya çıkmıştı ve İskender kadar II. Philippos tarafından da benimsenip geliştirilmişti. Helenistik Çağ'da Kızıldeniz kıyılarında dahi Yunan ticaret limanları kurulmuş, kurulan bu kentlerin çoğu ızgara modelinde tasarlanmıştı.[1696] Helenistik Çağ'da İskender'in ele geçirdiği topraklar üzerinde çoğunun adı 'Alexandreia' olan 70 kadar kent kurduğu bilinmektedir. Kurulan bu kentler Yunan polisi tarzında organize edilmiştir.[1697] Sıklıkla eski yerleşimlerin yerine kurulan bu kentler İskender'i tarihin en büyük kent kurucusu yapmaktadır.[1698] İskender kurduğu kentlerin çoğuna imparatorluğunun tanrısallık düşünüşün bir göstergesi olarak, tanrı isimleri (Örneğin; Poseidonia olarak bilinen Paestum) vermiştir. Kurduğu kentlerin en önemlisi aynı zamanda Mısır'ın yeni başkenti olan İskenderiye, ızgara kent planına göre kurulmuştur. Kentteki düzen, tüm imparatorluktaki düzeni yansıtmaktadır. Kent planında görkemli görüntülere ve geniş bulvarlara yer verilmiştir. Kentin ana caddesi 33 m. genişliğinde ve 6,9 km. uzunluğundadır. Kent, Helenistik dönemin düşünce merkezidir.[1699]

Büyük İskender'in kurduğu imparatorluk, o MÖ. 323'te öldüğünde sınırları doğuda Hindistan'a, kuzeyde Karadeniz'e ve güneyde Mısır'a kadar uzanmakta ve birçok

[1694] Sofokles, *Antigone,* s. 15-16.
[1695] Sofokles, *Filoktetes,* s. 22.
[1696] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 323.
[1697] Mazı, *Antik Çağda Düşüncenin Kentsel Mekâna Yansıması*, s. 45.
[1698] Rodgers, *Antik Yunan,* s. 189.
[1699] Hollingsworth, *Dünya Sanat Tarihi,* s. 68

halkı barındırmaktaydı. Daha sonra bu imparatorluk bölünerek küçülmüştü. Ancak, bu esnada yaşanan Eski Yunan kültürüyle doğu kültürünün önü alınamaz karşılaşması, farklı fikirlere, kültürlerin kaynaşmasıyla orijinal ve yeni bir kültüre yol açmıştı. Artık kendini polisiyle özdeşleştiren ve anlamlandıran vatandaşlık kavramı son bulmuş, bunun yerine "birey" ön plana çıkmıştı. Helenistik Dönem'de mimari de dâhil olmak üzere sanatın ağırlık merkezi doğuya kaymış ve Helenistik Dünya'nın parlayan yıldızı Anadolu olmuştur. Burada önceden var olan antik kentler oluşan yeni siyasi-kültürel ortamdan yararlanarak bu çağın yeniliklerinin öncülüğünü yapmıştır. Pergamon (Bergama) bu kentler içinde en önde gelenidir. Bunun yanı sıra özellikle Suriye ve Mısır'daki yeni hanedan başkentleri de dönemin siyasal ve sanatsal yönden yeni metropolleri olmuşlardır. Yunanistan'daki kentler ise Klasik Dönem'deki öncü rollerini Anadolu'daki kentlere kaptırmıştır. Doğu'nun fethiyle yeni ticari rotaların ve malların Batı Anadolu'daki liman kentleri aracılığıyla bölgeler arası aktarılması, zenginliği ve refahı arttırmıştı. Zenginlik ve refahın artması, her devirde olduğu gibi bu devirde de sahip olan kentlerin birçok alanda gelişmesine yol açmıştır. Ayrıca, yeni ve büyük mimari ve kentleşme projelerinin gerçekleştiği yerler içinde büyüme potansiyelleri çok güçlü olan, Eski Yunan kültürü ile doğu kültürünün bir arada yaşandığı kozmopolit doğu kentleri de yeni dönemin güçlü aktörleri olmuştur.[1700] Helenistik dönem yalnızca tarzın evrimleşmesine değil aynı zamanda yaratım merkezlerinin de Yunanistan'dan doğu krallıklarına doğru kaydığı bir dönemdir.[1701] Hellenizmin dünyası değişmiş ve gelişmiş bir dünyaydı. Polisin partikülarizmini koruma ve sürdürme gayretleri güçlü bir şekilde devam etse de bu teori artık çökmüş ve bu teori ilkin evrenselcilik ve onun nihayetinde bireysellik ile yer değiştirmiştir.[1702]

Helenistik Çağ yapılarına sıklıkla Anadolu'da yer alan polislerde rastlanır; çünkü Yunanistan anakarasındaki polisler bağımsızlıklarını kaybettikten sonra yabancı krallar tarafından yönetilmeye başlamıştır. Bu dönemde yalnızca kent niteliğini sürdürülen polisler, kralların yapısal gelişimini gerekli mali yardım yoluyla desteklemesi dışında, artık kendi kaynakları ile anıtsal yapıları gerçekleştirecek durumda değildi.[1703] Helenistik dönemde kentler, genel karakteri bakımından klasik

[1700] https://auzefalmsstorage.blob.core.windows.net/auzefcontent/ders/yunan_roma_mimarisi_ve_sanati/6/index.html (Erişim Tarihi: 12. 11. 2019).
[1701] Erginöz, *İlk Çağdan Günümüze Mimarlık ve Şehircilik Tarihi*, s. 39.
[1702] W. W. Tarn, *Hellenistic Civilisation*, Meridian Books, New York, 1964, s. 2.
[1703] Richter, *Yunan Sanatı,* s. 27.

Çağ mimarlığını sürdürmektedir. Örneğin İskenderiye ve Antakya'da yapılan kazı çalışmaları sonucunda, bu kentlerin daha önceleri Miletos (MÖ. V. yy) ve Priene'de (MÖ. IV. yy) uygulanmış olan Hippodamos sistemine göre düzenlenmiş olduklarını, dümdüz sokakların arasına, gerektiği zaman birçok adaları içine almak suretiyle, resmi meydanlar ve resmi binaların büyük bir ustalıkla yerleştirildiği görülmektedir.[1704] Engebeli bir arazide kurulmuş olan Bergama kentinde düz alanlar elde etmek üzere yapılmış teraslar önemli bir yere sahip olmakta, bunların kuvvetli istinat duvarları ya da binalarıyla desteklendiği ve çeşitli yapılarla birlikte iki katlı inşa edilen stoalara sahip olduğu bilinmektedir. Bu yapılar yayvan bir "S" şekli gösteren kaldırımlı bir ana yolla birbirine bağlanmaktaydı. Bu kentlerin çoğu herhangi bir kuşatmaya dayanabilecek güçte ve tümüyle taştan inşa edilmiştir. Bunun en iyi örneklerinden biri olan Latmos (Bafra) gölünün kuzey-doğusunda yer alan Herakleia surlarının, 6,5 km. uzunluğunda olduğu, 65 kule ile güçlendirildiği ve pencereli bir duvara (epalksis) sahip olduğu görülmektedir. Sur bedeninin içinde üzerleri düz veya kemerli mekânlar olan diğer bir surda Pamphilia bölgesinde Side liman kentinde bulunmaktadır.[1705]

Helenistik Çağ kentleri mutlak monarşinin gücünün mekâna yansıması şeklindedir. Antik Yunan'daki kentsel formun yerini, artık geometrik plan, geniş caddeler ve caddeler boyunca kemerler almıştır. Bu dönemle birlikte, kent mutlak iktidarın bir gösteri alanı, geçit töreni yaptığı yer haline gelmiştir. Kentin geometrik olması, Antik Yunan'daki kenti "anlama" çabasına da son vermiş, kentin bir tarafını gören her tarafını görür hale gelmiştir. Helenistik dönemle birlikte, Antik Çağ kentinde her işe koşan yurttaş, yerini seyircilere bırakmıştır. Aynı şekilde İskender ile başlayan kralların tanrısallaşması süreci de artarak devam etmiştir. Bu dönemde kentler, düşüncenin mekânı olmaktan uzaklaşmaya başlamıştır.[1706]

Helenistik Çağ'da yeni kentler sıklıkla, MÖ. V. yüzyılda Hippodamos tarafından tanıtılan ızgara planına göre düzenlenmiştir.[1707] Çünkü eski kentlerde kent trafiğinin büyük bir kısmını yayalar ve yük hayvanları oluşturduğu için, arazinin şekli dikkate alınmaksızın tekerlekli trafik için birkaç ana cadde gerekliydi. Bu gerekliliğin çözümü ise ızgara kent planlamasıydı. Izgara planı hem bir yeri belli bir faaliyet alanı olarak

[1704] Mazı, *Antik Çağda Düşüncenin Kentsel Mekâna Yansıması*, s. 46
[1705] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 555.
[1706] Şahin, *Kentleşme Politikası*, s. 51-52.
[1707] Donald Kagan (vd.), *The Western Heritage,* Printece Hall Press, USA, 2010, s. 87.

ayırmak hem de blokların şekil ve ebatlarının düzgün bir şekilde bölünmesini sağlayan bir plan olduğu için Helenistik kent temellerinin büyük çoğunluğunda kullanılmıştır.[1708]

Görsel 60: *İlk planlı kentlerden en önemlilerinden olan Priene'nin yeniden canlandırılması.*[1709]

Izgara planı özellikle İskender döneminde oldukça sık uygulanmış ve kent mimarisi bu dönemde oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmış hatta günümüz kentlerine uygun kentler bu dönemde görülmeye başlamıştır. Günümüz kentçilik görüşlerine uygun kentler ilk kez İonia polislerinde görülmektedir.[1710] MÖ. V. yüzyılda yeniden inşa edilen Miletos bu kentlerden en önemlileridir.[1711] Helenistik Çağ'da kentler, önceden yapılan plana göre kurulmakta; mimar, rüzgâr, ışık, ulaşım, sağlık, estetik gibi konuları dikkate alarak özel kamu yapılarının yerlerini belirlemekte, yapı adaları köşeli olarak planlanmaktaydı. Ayrıca kentlerde çeşme (nimpheum), ibadet yerleri vb. kamu

[1708] F. E. Winter, "*Hellenistic Science: Its Application in Peace and War Building and Townplanning,*" (Ed.), F. W. Walbank (vd.*), The Cambridge Ancient History: The Hellenistic World,* Vol: VII, Cambridge University Press, USA, 1984, s. 371.
[1709] https://www.classicist.org/calendar/courses/classical-urbanism/
(Erişim Tarihi: 10. 11. 2019).
[1710] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 286-287.
[1711] Dora P. Crouch, *Water Management in Ancient Greek Cities,* Oxford University Press, New York, 1993, s. 44.

yapıları için meydanlar ayrılmakta, her işe ve sanata ayrılan çeşitli bölgeler bulunmaktaydı. Bu kentlerin en iyi örneğini Batı Anadolu polislerinden olan Miletos ve Priene oluşturmaktadır.[1712] Helenistik döneme kadar her kentte caddeler dar sokaklardan biraz daha büyüktü; bu dar sokakların çoğu da birkaç metre genişliğinde olan geçitlerdi.[1713] Helenistik dönem kentlerinde, kamusal ve diğer yapılar her açıdan abartılı mekânlar olup, yapıların birçoğunda aşırılık ve anıtsallık vurgulanmakta[1714] binalar daha büyük ve ihtişamlı inşa edilmekteydi.[1715]

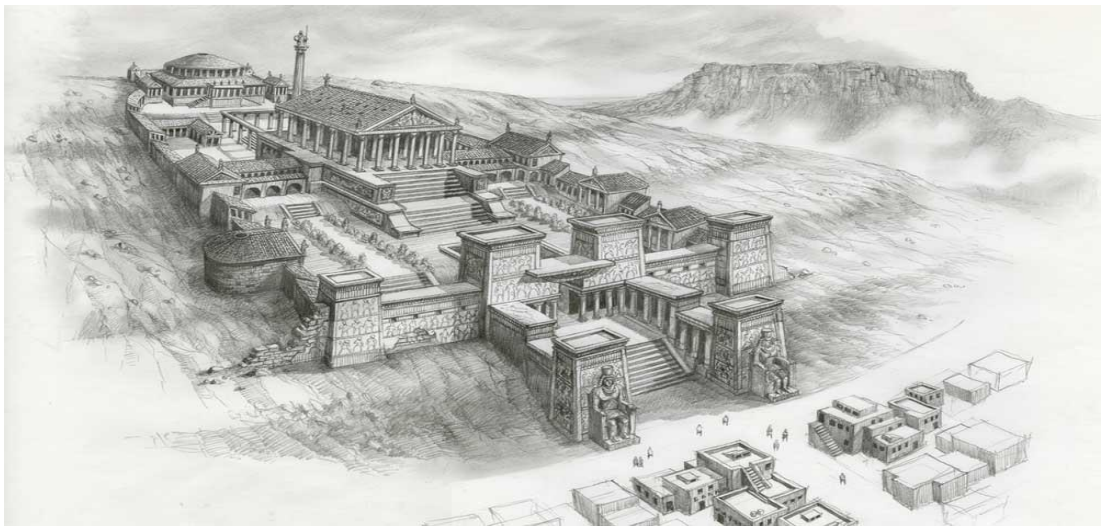

Görsel 61: *Helenistik Çağ'da kentin fiziki yapısına eklenen anıt mezarlardan en ünlüsü olan Halikarnasos Mozolesi.*[1716]

Helenistik Çağ'da yeni kentlerin hemen hemen hepsi modern bir şekilde istihkâm edilmiş, birçok kentte geniş ve güzel yapılar inşa edilmiş, başkentlerde ise saraylar, devlet binaları ve villalar yaptırılmıştır. Büyük ve ihtişamlı Helenistik yapıların çoğu, kralların gücünü simgelemekteydi. Bu dönemde inşa edilen ve kralların güç

[1712] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 286-287.
[1713] Mumford, *Tarih Boyunca Kent,* s. 169.
[1714] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 323.
[1715] Bridge, *Mimarlık: Mimari Üsluplar*, s. 45-47.
[1716] https://www.nowbodrum.com/halikarnas-mozolesi/halikarnas-mozelesi1/ (Erişim Tarihi: 10. 11. 2019).

simgelerinden biri olarak görülebilen yapılardan en önemlisi, kralların kendileri ve ataları için sanatla süslenmiş *"mozole*" adı verilen büyük mezarlarıdır. Karia kralı Mausolus adına Halikarnasos'ta inşa edilmiş olan ve dünyanın yedi harikasından biri sayılan anıt mezarı bu yapıların en ünlüsüdür.[1717] Helenistik krallar yalnızca bina yapımına değil, aynı zamanda yol yapımı ve onarımı konusuna da önem vermişler, ayrıca sulama ve drenaj sisteminin geliştirilmesi için de çaba harcamışlardır.[1718] Yeni kurulan yerleşimlerde Yunan polislerinin yapısal karakteri olan gymnasion, tiyatro, agora, siyasal kurumları vb. yapıların birçoğu inşa edilmekte, dolayısıyla kurulan yeni kentler yapısal özellikleri bakımından polisin devamı niteliğinde olmakta[1719] üstelik bu yapılar İskender'in askeri yerleşimlerinde dahi bulunmaktaydı.[1720] Tiyatroların ya da gymnasionların boyutları Klasik döneme oranla daha büyüktü; tiyatrolar, on binlerce seyirci alan kocaman devasa yapılar olarak gelişmiş, gymnasionlar ise daha uyumlu bir şekilde inşa edilmeye başlanmıştı. Helenistik dönemde ortaya çıkan ve eski polislerde olmayan yeni kamusal yapı kütüphanelerdir. Bu kütüphanelerden İskenderiye ve Bergama en önemlileri arasında yer almaktadır.[1721]

Görsel 62: *İskenderiye Kütüphanesi, Helenistik Çağ'da görülmeye başlanan bibliothekelerden en önemlisidir.*[1722]

[1717] Yelda Ongun Demirağ, *Hellenistik Devirde Yunan Ekonomisi*, Hacettepe Ünv., SBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995, s. 37.
[1718] Demirağ, *Hellenistik Devirde Yunan Ekonomisi*, s. 37.
[1719] Peter Green, *Alexander The Great and The Hellenistic Age: A Short History*, Weidenfeld and Nicolson Puplished, London, 2007, s. 56.
[1720] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma,* s. 324.
[1721] Diakov-Kovalev, *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu- Uzakdoğu-Eski Yunan*, s. 407.
[1722] https://medium.com/@storich/library-of-alexandria-i%CC%87skenderiyek%C3%BCt%C3%BCphanesi-c5f503815355 (Erişim Tarihi: 11. 11. 2019).

Helenistik krallıkların merkezi olan yeni kentlerin fiziki yapısı, yüksek bir kentçilik düzeyinin belirtisidir.[1723] Bu dönemde kent yapıları, bir bütün halinde ve birbiriyle ilişkili olarak planlanmaya başlamıştır.[1724] Mimarinin oldukça geliştiği Helenistik Çağ'da, tapınakların etrafına stoalar yapılmakta, propylonlar daha görkemli inşa edilmekte ve çevre mimarisine önem verilmektedir. Farklı işlevlere sahip bibliothekelar,[1725] kurumsal binalar, bouluterionlar ve konut mimarisi bu dönemde yaygınlık kazanmıştır.[1726] Helenistik dönemin en önemli özelliği Dor, İon ve Korinth düzeninin bir arada kullanılmasıdır. Fakat bu dönemde, Dor düzeni bazı yenilikler göstermesine rağmen gerilemeye başlamıştır. Bu dönemde Dor düzeninde, sütunlar yüksek ve ince şekiller almış, başlıklar küçülmüş, triglif frizleri arşitravdan daha yüksek yapılmaya başlamış ve metop sayısı artmıştır. Dönemin bir diğer özelliği korinth düzeninin iç ve dış mekânlarda yaygın olarak kullanılmasıdır.[1727]

Helenistik Çağ ile birlikte, Klasik dönemin dingin bir idealizm ve orantı çağı yerini, oldukça şatafatlı ve çok süslü bir tarza bırakmıştır. Bu dönemde mimariye, yaprak ve bitkilerle zengin bir şekilde süslenmiş Korint tarzı sütunlar hâkimdir.[1728] Adını zengin ticaret kenti olan Korinthos'dan alan ve MÖ. IV. yy'ın ilk yarısında ortaya çıkan Korint üslubunda; sütun başlığını süsleyen sarmal İon kıvrımlarına yapraklar eklenmiştir. Genel olarak tüm yapıda en bol ve en zengin süslerin birbirine katıştırıldığı Korint üslubunda görülen bu şatafat, yeni kurulmuş Doğu kentlerinde inşa ettirilen görkemli anıtlara eşdeğer bir tutumun sergilendiğini göstermektedir.[1729] En gösterişli ve ihtişamlı başlığa sahip olan Korint üslubunun görüldüğü ve günümüze ulaşmış en iyi örneği Lysikrates Anıtı ve[1730] Zeus Olympias Sunağıdır. Bu dönemde sunaklar, platform şeklinde yüksek kaideler üzerinde ekser hallerde üç tarafı sütunlarla çevrili anıtsal yapılar şeklinde inşa edilmiştir. Bu tarz sunakların en önemli örneğini Priene'deki Athena veya Magnesia'daki Artemis Tapınakları önünde yer alan sunaklar

[1723] Diakov-Kovalev, *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu- Uzakdoğu-Eski Yunan*, s. 407.
[1724] Adnan Turani, *Dünya Sanat Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 177.
[1725] Bibliotheke: Hellenistik Çağ'da görülmeye başlanan ve içerisinde papyros rulolarının ve kitapların saklandığı, okuma salonu bulunan yapı yani kütüphane anlamına gelmektedir. (Bilgi için bkz: Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü,* s. 31).
[1726] http://www.arkeoloji.biz/2012/02/helenistik-mimari-ozellikleri-gelisimi.html (Erişim Tarihi: 12. 11. 2019).
[1727] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 549.
[1728] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 330.
[1729] E.H. Gombrich, *Sanatın Öyküsü*, (Çev: Bedrettin Cömert), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976, s. 73.
[1730] Seda Keskin, *Yunan Tarihinde Helenistik Dönem Yapıtlarının Günümüz Tekstil ve Moda Tasarımın da Kullanılması,* Beykent Ünv, SBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, s. 43.

oluşturmaktadır. Fakat kral II. Eumenes tarafından Bergama'da yaptırılan Zeus Sunağı bu tür sunakların en büyüğü ve en önemlisidir. Sunak büyüklüğü nedeniyle tapınak görünümündedir.[1731] Bergama Sunağı'nın Zeus ve Athena onuruna yapılmış bir tapınma yeri olduğuna ve sunağın 12-19 m. yüksekliğinde bulunduğuna ilişkin MÖ. III. yüzyıl Latince metinlerinde bilgiler bulunmaktadır. Kesin olarak bilinmemekle birlikte sunağın MÖ. 197-157/ MÖ. 180-159 yılları arasında yapıldığı tahmin edilmektedir.[1732]

Görsel 63: *Pergamon akropolisinde inşa edilen Zeus Sunağı'nın rekonstrüksiyonu.*[1733]

Helenistik kralların kendi büyüklüklerini gösterme istekleriyle karşı karşıya kalan Yunan mimarları, bu dönemde daha dekoratif yapılar tasarlamaya başlamıştır. Bu dönemde mimaride doğu etkileri görülmüş olmasına rağmen Yunan mimarisi kendi kuralları dışına çıkmamıştır.[1734] Helenistik krallıkların iktisadi ve toplumsal merkezleri kentler olmuştur.[1735] Bu kentler yurttaş erkekler için konseyler ve meclisler

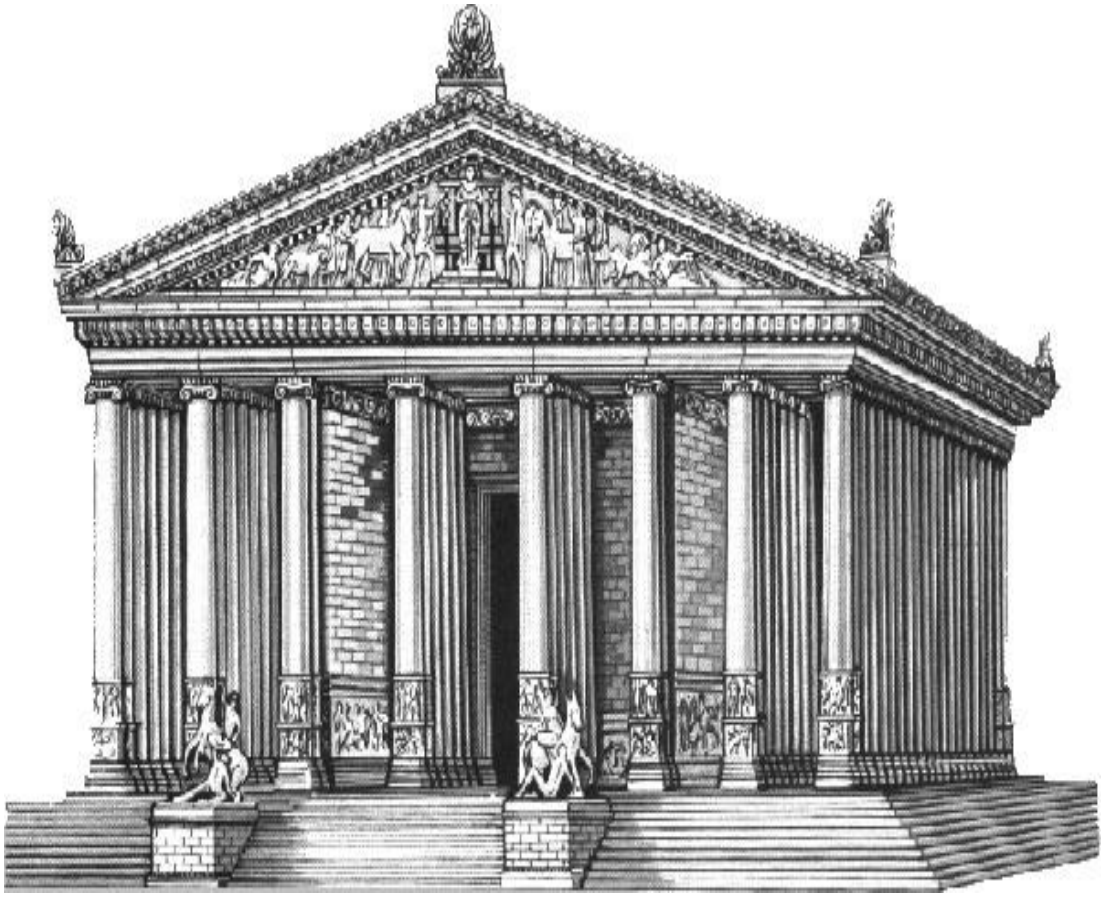
[1731] Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 553.
[1732] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 285.
[1733] https://www.posterlounge.com/p/636894.html (Erişim Tarihi: 11. 11. 2019).
[1734] Keskin, *Yunan Tarihinde Helenistik Dönem Yapıtlarının Günümüz Tekstil ve Moda Tasarımın da Kullanılması,* s. 43.
[1735] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 343-345.

gibi polislerin geleneksel siyasi kurumlarına sahip olsalar da, bunlar bağımsız değillerdi ve her biri bir krallığa bağlıydı.[1736] Krallıklar saygınlık kazanmak, yeni göçmenler getirmek ve siyasetlerini destekleyen toplumsal kalıpları yerleştirebilmek için var olan kentleri yeni baştan inşa etmiştir. Krallıklar özellikle dönemin gözde kentlerine tiyatro, tapınak ya da deprem gibi doğal felaketlerden sonraki onarımlar için pahalı bayındırlık işlerinin yürütülmesi adına bağışta bulunarak ve borç vererek halkın sakin kalmasını sağlamaya çalışmıştır.[1737]

Helenistik çağ mimarisi, günümüze kadar yaşamış olan Anadolu yapılarında, oldukça yeterli bir şekilde temsil edilmekte, bu yapılarda sıklıkla İonia mimarisinin daha önceki çağda ortaya koyduğu özelliklerin devam ettiği görülmektedir. Efes'te ünlü Yunan Çağı tapınağının temelleri üzerine yapılan Artemis Tapınağı (Artemision) (MÖ. 334-250), bundan kısa bir süre sonra Milet'in güneyinde Didyma'da kâhinleri ile ünlü Apollon Tapınağı ve Bergama'da Atina'nın Dorik yapılarının etkilerini gösteren Athena Tapınağı (MÖ. III. yüzyıl) Klasik Yunan geleneğini sürdüren yapılardan en önemlileridir. MÖ. II. yy'da doğu etkilerinin yavaş yavaş yoğunlaşmasına bağlı olarak daha pitoresk, akıl yerine hissi biraz daha fazla tercih eden yeni bir mimarî anlayış ortaya çıkmıştır. Daha abartılmış oranlar ve boyutlar, derin ve çok kolonlu pronaoslar, daha yoğun bir süsleme eğilimi, bu çağın yapılarının karakteristik özelliğidir. Bu yeni eğilimin en önemli örneği, mimar Hermogenes'e atfedilen, Tralleis (Aydın) civarında yer alan Magnesia'daki Artemis tapınağıdır (MÖ. 130-?). Bu çağ tapınaklarının ilgi çeken özelliklerinden biri de naos etrafındaki revakların rahat bir saçak altı teşkil edecek şekilde genişletilmesidir. Çift sıra kolon konulması gereken bir açıklığa tek kolon koyarak daha rahat bir mekân hissi yaratan bu düzenin yaratıcısının Hermogenes olduğu tahmin edilmektedir. Hermogenes aynı zamanda İonia'da kullanılagelen klasik mimarî nizamlara ait detaylarda da bazı yenilikler ortaya koymuştur. Sözü edilen bu yapılar içinde çok büyük boyutları ve diğerlerinden daha iyi korunmuş durumu ile Didyma'daki Apollon tapınağı Anadolu'da bu çağdan kalan en önemli anıt sayılmaktadır.[1738] Didyma'da MÖ. 310 yılında yapımına başlanan Apollon Tapınağı'nın planı MÖ. 540'da inşa edilmiş olan eski planın hemen hemen aynısı olup, ilk plan aynen uygulanmıştır. Yeni tapınak

[1736] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 343.
[1737] Martin, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a Kadar*, s. 343-345.
[1738] Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, s. 46-47.

dipteros (çevresi çift sıra sütunlu) olup, Klasik dönem tapınağı biçimindedir. Fakat öncekilerden büyüklüğüyle ayrılan bu tapınak, Helenistik dünyasının üçüncü büyük dini yapısı olarak önemli bir yere sahiptir.[1739]

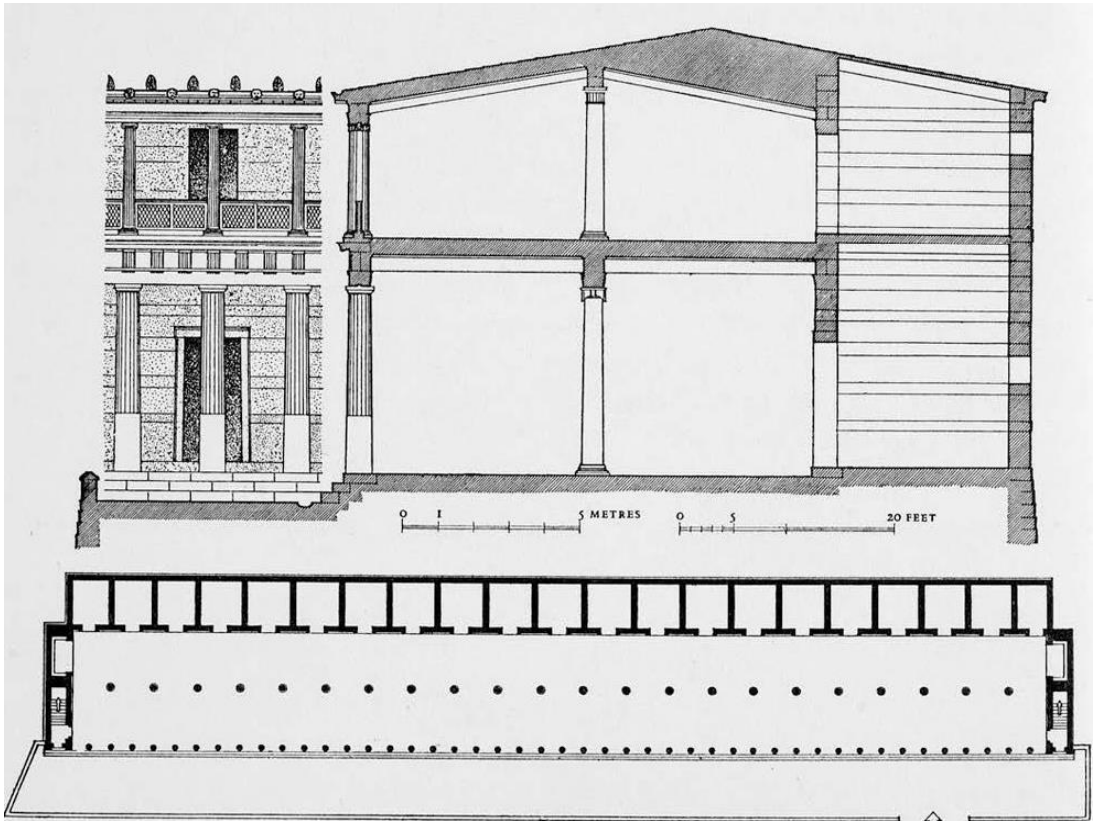

Görsel 64: *Helenistik Çağ kutsal alanlarından Apollon Tapınağı.*[1740]

Helenistik dönemde etkileyici bir mimariye sahip olan stoalar, bu dönemde iki katlı inşa edilmeye başlamış ve duvarları sıklıkla resimler ya da kitabelerle süslenmiştir. Korunaklı bir yapıya sahip olan stoaların, bu dönemde de işlevi değişmemiş ve yürüyüşlerin yapıldığı, tanışmaların gerçekleştiği ve insanların bir araya geldiği mekânlar olarak kalmıştır.[1741] Çok katlı stoalar Bergama ve bağlı kentlerde Helenistik mimarinin kendine has bir özelliğiydi ve bu stoalar, Bergama krallarının ihsanda bulunmak istedikleri kentlere hediye olarak ihraç edilmekteydi. Örneğin, Atina'ya MÖ. II. yüzyılda Kral II. Attalos tarafından stoasını geliştirmesi için bir tane stoa

[1739] Akdeniz, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, s. 283-284.
[1740] https://worldarkeoloji.blogspot.com/2016/01/didim-apollon-tapnag-didyma.html (Erişim Tarihi:12. 11. 2019).
[1741] Adkins, *Handbook To Life İn Ancient Greece*, s. 233.

verilmişti. Stoalar bu dönemde sıklıkla, kısmen dik eğimli alanlarda (Bergama'nın kendi akropolu gibi) kullanılmıştır. Teras duvarlarının önündeki dışa bakan cepheler platformun seviyesini yükseltmeye yararken, üst katları da platformun içine bakmaktaydı.[1742] Helenistik dönemde de önemini korumayı başaran ve Ege'yi kültürel ve ticari anlamda simgeleyen en önemli kentlerden biri olan Atina, bu dönemde ticari anlamdaki önemini kaybetmiştir. Buna rağmen entelektüel ve kültürel olarak önem kazanmaya başlayan Atina, Helenistik krallar tarafından birbirinden güzel yapılarla donatılmış, Pergamon kralı II. Attalos MÖ. 140'ta Agoranın doğusunda en büyük ve en sonuncu stoayı inşa ettirmiştir.[1743]

Görsel 65: *Helenistik dönemde İki katlı inşa edilmeye başlanan stoalardan en önemlisi olan Attalos Stoasının planı.*[1744]

Helenistik dönemin düşünce sisteminde, polisin yerini kozmopolis, yurttaşın yerini de dünya yurttaşı almıştır. Bundan sonra kavuşulmak istenen mutluluk, kendine yeten bir kentte değil, kendine yeten bir bireyden esinlenilerek düşünülmeye başlanmıştır.

[1742] Tomlinson, *Yunan Mimarlığı,* s. 63
[1743] Rodgers, *Antik Yunan*, s. 232.
[1744] http://www.agathe.gr/overview/the_stoa_of_attalos.html (Erişim Tarihi: 12. 11. 2019).

Örneğin stoacılar, doğal hukuk üzerinde durmuş, herkesi insanların uzlaşmayla vardıkları kent yasalarının üzerinde yer alan aklın yasalarına göre düzenlenmiş bir dünya kenti yasasına inanmaya çağırmışlardır. Bu düşünceler, Helenistik dönemin imparatorluk düşüncesi ile örtüşmektedir.[1745] Dolayısıyla kentsel mekânın hiçbir öneminin kalmadığı Helenistik felsefede, kenti oluşturan mekânsal ögelerinde bir anlamı kalmamıştır. Helenistik düşünce sisteminin önemli akımından olan Epikurosçuların söylediği gibi, kent hayatına katılmak, önemli olmak bir yana küçümsenecek bir davranıştır. Sıklıkla yurttaşlar, Yunanlı, yabancı, köle, bütün eşitsizlikleri, bütün kurumları önemsiz kılarak karşılarına almışlardır.[1746]

Helenistik dönemin sonunda, MÖ. I. yüzyılda, polis özelliğini ve kimliğini tamamıyla kaybetmeye başlamış ve polisin özelliğini kaybetmesi ile beraber polisin yerini, kentin yapısal gelişim sürecinde Roma Siteleri almıştır.[1747] Helenistik Çağ'ın mimari alana asıl katkısı Roma çağında kullanılacak olan birçok yapı tiplerinin bu sırada geliştirilmiş olmasıdır. Büyük çoğunluğu Batı Anadolu'nun eski merkezlerinde olan bu yapılar arasında, ünlü Zeus Sunağı, kent meclisleri, gymnasionlar gibi yapılar bulunmaktadır. Helenistik çağda büyük kolonadlı yollar, kent meydanlarını süsleyen iki katlı revaklar (stoa), aksiyel kompozisyonlar, anıtsal merdivenler gibi sonradan Roma Çağı'nda (MÖ. 30-MS. 95) anıtsal mimarinin sözlüğünde önemli yer tutacak olan biçimler gelişmiştir.[1748]

[1745] Şahin, *Kentleşme Politikası,* s. 51.
[1746] Mazı, *Antik Çağda Düşüncenin Kentsel Mekâna Yansıması,* s. 41.
[1747] Yusuf Pustu, "Küreselleşme Sürecinde Kent "Antik Site'den Dünya Kentine," *Sayıştay Dergisi,* Cilt: 17, Sayı: 60, 2016, s. 134.
[1748] Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi,* s. 47-48.

6. SONUÇ

İnsanlık tarihinin en uzun bölümünü oluşturan Paleolitik yani Taş devri, insanoğlunun yaşadığı coğrafya üzerinde bugüne değin en çetin koşullarda yaşamını sürdürmeye çalıştığı zaman diliminin ilk evrelerindendir. Yaşamın en yalın haliyle sürüp gittiği bu dönem oldukça uzun bir süreci kapsamaktadır. Paleolitik devirde doğayı olduğu gibi kabullenen ve yaşadığı coğrafyanın sunduğu imkânlarla yetinmek zorunda kalan insan grupları, avcı-toplayıcı topluluklar olarak nitelendirilmektedir. Küçük gruplar halinde konar-göçer bir şekilde yaşamını sürdüren paleolitik dönem insanının sığınağı, yaşadığı bölgenin sahip olduğu topoğrafyaya göre şekillenmekteydi. Örneğin dağlık bir coğrafyada yaşamını sürdüren insanların ilk sığınağı, hiçbir çaba sarfetmeksizin yerleştikleri, doğanın hazır bir şekilde kendisine sunduğu mağaralardı. Coğrafyadan coğrafyaya farklılık gösteren bu zorunlu seçim, dağlık olmayan bir yerde, mesela düzlük bir araziye sahip bir bölgede, yerini dallarla ya da kamışlarla örtülü küçük kulübelere bırakmaktaydı. Paleolitik dönemin her bakımdan insanı zorlayan koşulları, uygarlık tarihini yönlendiren ve Neolitik dönemde meydana gelen büyük bir yenilikle tamamıyla değişmiştir.

İnsanoğlunun bütün yaşamını değiştiren ve uygarlığın ortaya çıkışına zemin hazırlayan bu gelişim tarımın keşfedilmesidir. Günümüzde basit ve hatta ilkel bir yaşam stili olarak görülen çiftçilik ya da tarımla meşgul olma, Neolitik dönem insanı için şüphesiz gördüğü en ileri ve en büyük yenilikti. Çünkü tarımla birlikte, yaşamını devam ettirebilmek için sürekli dolaşmak zorunda olduğundan, herhangi bir mekâna (arazi/toprak) aidiyeti olmayan, ait olmadığı mekân üzerinde herhangi bir şekilde kalıcı bir yapı inşa edemeyen, tek amacı karnını doyurmak olan insanın yaşamı tam tersi yönde değişmiş ve değişen bu yaşam uygarlığın ortaya çıkışını da beraberinde getirmiştir. Tarımla birlikte arazisinin etrafında bulunma zorunluluğu, insanın sürekli yerleşim yerleri kurmasına öncülük etmiş, sürekli yerleşim yeri kuran insanların bu şekilde bir araya gelmesiyle de ilk köyler oluşmaya başlamıştır. Bu köyler ya da yerleşimler insanın en zaruri ihtiyacı doğrultusunda, sıklıkla nehir, ırmak, göl, deniz vb. gibi su kaynaklarına yakın yerlerde kurulmuş olup, kurulan yerleşimlerin kalıcı olması zorunluluğu, yeni yapı malzemelerini, mimari teknikleri, yeni araç ve gereçlerin gelişmesini sağlamıştır. Dünya üzerinde ilk yerleşimlerin görüldüğü ve insan yaşamında büyük bir dönüşüme neden olan yerleşik yaşama geçiş, kadim bir

coğrafya olan Yakındoğu'da ortaya çıkmıştır. Yakındoğu'da yerleşik yaşamın dolayısıyla da tarımın ilk görüldüğü yer Filistin ve Akdeniz'in doğu sahilleridir. Buradaki ilk yerleşme sahaları mağaralar ve geçici hava kamplarıdır. Fakat bu bölgedeki yerleşim sahaları zamanla Mezopotamya ovalarına doğru bir yayılım göstermiştir. Bu geçişin en önemli sebebi Fırat ve Dicle Nehirlerinin varlığıdır. Fırat ve Dicle gibi iki önemli nehir arasında kalan ve bereketli bir yaşam alanı sunan Mezopotamya, insanlık tarihinde ilk iskân edilen bölgeler arasında olması bakımından oldukça özel bir yere sahiptir. Bu özel yerini kentlerin, kent-devletlerinin ve uygarlığın ortaya çıktığı coğrafya olarak da koruyan Mezopotamya, sonraki uygarlıklara her alanda esin kaynağı olmuştur. Tarihte ilk olarak Mezopotamya'da görülen ve Mezopotamya'nın ilk uygarlığı olan Sümerler tarafından geliştirilen ilk kentlerin Fırat ve Dicle Nehirleri etrafında kurulduğu bilinmektedir. Yalnızca fiziki bir yapıdan ibaret olmayan bu kentler, bağımsız ve politik bir karakteri olan siyasal oluşumlardı. Sümer siteleri otokratik bir yapıya sahipti. Kendi kendini yöneten ve bağımsız bir şekilde varlığını sürdüren Sümer siteleri, farklı etnik grupların bir arada yaşadığı kozmopolit kentlerdir. Kendi kendine yeten bu siteler, kimi zaman bu yeterliliğini kaybedebilmekte ve diğer sitelerle sorunlar yaşamaktaydı. Özellikle su ve toprak için birbiriyle mücadele eden siteler, göçebe toplulukların saldırılarıyla iyice zayıflamış ve siteler arasındaki üstünlük kurma yarışı, Akad İmparatorluğu tarafından tek bir merkezi otorite altında toplanmalarıyla sona ermiştir.

Mezopotamya'da site şeklinde adlandırılan kent-devletinin farklı bir yansıması olan ve Eski Mısır uygarlığının siyasal ve sosyal yaşamını şekillendiren "nom"lar, Eski Mısır'ın bölgesel krallıkları olarak bilinmektedir. Eski Anadolu tarihinde de yer alan ve beylik/krallık şeklinde varlığını sürdüren bu bölgesel krallıkların ortaya çıkışlarının temelinde sıklıkla coğrafi faktörlerin ve güçlü bir merkezi imparatorluğun bulunmaması yer almaktadır. Birbirinden çok uzak olan farklı coğrafyalarda, farklı isimlerle ortaya çıkan bu bölgesel güçlerin sosyo-politik ve dini alanda birçok ortak özelliği bulunmaktadır. Site, nome ya da beylik adı her ne olursa olsun bütün bu bölgesel güçlerin her birinin farklı bir yönetimi ve farklı dinsel inanışları bulunmaktaydı. Bölgesel güçlerin her biri kendi kendini yönetmekte, bağımsızlık ve güç için sürekli birbirleriyle mücadele etmekteydi. Kent-devletlerinin çoğu dönemin koşulları gereği tarım odaklı bir ekonomik sisteme sahipti. Güçlü bir imparatorluğun kurulmasına değin yaşamlarını sürdüren bu bölgesel güçler, görüldüğü uygarlıklarda,

siyasal oluşumun, tarihsel süreçte ortaya çıkan ilk örneklerini oluşturmaktadır. Bu bağlamda ilklerden bir diğeri de Batı medeniyetine özgü politik bir oluşum olan ve kent-devleti olarak nitelendirilen polistir. Fiziki anlamda bir kent, politik anlamda bir devlet ve sosyal anlamda bir vatandaş olmak üzere birçok anlamı bünyesinde barındıran polis, Antik Yunan toplumunun geçirdiği evrimin en son ve en kalıcı aşamasıdır. Antik Yunan toplumunun hem yaşam alanı hem de bir yaşam şekli olan polis, söz konusu uygarlığın oluşmasında ve şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir.

Antik Yunan medeniyetinin şekillenmesinde öncü rol oynayan polis, Arkaik Çağ'da hızlı bir gelişim sürecine girmiştir. Arkaik Çağ'da mekânsal ve toplumsal olarak öne çıkan polis, bu dönemde siyasal bir birim olarak oluşumunu tamamlamış ve fiziki bir kentten ziyade uygarlığın bir göstergesi olmaya başlamıştır. Polisin tarihsel oluşumunda önemli bir yere sahip olan süreçlerden biri de Kolonizasyon dönemidir. Karanlık Çağın sonlarına doğru başlayan ve Arkaik Çağ'a kadar devam etmiş olan bu süreçte Yunan kültürü ve dolayısıyla polis geniş bir coğrafyada varlığını sürdürmüş ve bu süreç özellikle polisin ekonomik gelişimine olumlu yönde katkı sağlamıştır. Yunanistan yarımadasından çok uzak bölgelerde de varlığını sürdüren polisler, Karanlık Çağ'ın getirdiği aşırı nüfus artışı ve buna bağlı olarak sosyo-politik ve ekonomik sıkıntılar sebebiyle, anavatanlarını terketmek zorunda kalmış ve farklı coğrafyalarda yeni yerleşim yerleri kurmuşlardır. Kolonizasyon süreci adı verilen bu dönemde, sıklıkla ticari ve kalıcı amaçlı olmak üzere iki farklı şekilde çok sayıda polis niteliğinde kentler kurulmuştur.

Arkaik Çağ'dan itibaren kavramsal olarak geniş bir anlamı bünyesinde barındırmaya başlayan polis, bu dönemle birlikte sosyo-politik bir karakter kazanmıştır. Bu dönemde sosyal, siyasal, toplumsal ve dini oluşumunu tamamlamış olan polis, halkın ortak yaşam alanını, politik, kültürel ve ekonomik faaliyetlerinin tamamını kapsayan, fiziki bir kentten ziyade, Antik Yunan uygarlığının entelektüel zihin dokusunu şekillendiren sosyo-politik bir oluşum olarak öne çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda polis; hem bir devleti hem de polis sözcüğünden türetilmiş olan politeia yani vatandaşı temsil etmektedir. Antik Yunan polisi Arkaik Çağ'dan Helenistik Çağ'a değin varlığını sürdürmeyi başarmış ve bu süreç içerisinde gerek sosyal, gerek politik gerekse yapısal anlamda oluşumunu aşamalı bir şekilde tamamlamıştır. Arkaik Çağ'da yapısal olarak oluşmaya başlayan polis bu bağlamda oluşumunu ve gelişimini Klasik

Çağ'da tamamlamıştır. Klasik Çağ, polisin gerek fiziki boyutu, gerek nüfus yoğunluğu gerekse siyasal, kamusal, dini ve mimari alanda gelişmiş yapılara sahip olduğu ve polisin yapısal olarak görkemli mimari ve sanatsal yapılara kavuştuğu en parlak süreci kapsamaktadır. Klasik Çağ, her anlamda oluşumunu tamamlamış olan polisin gücünü ve yüceliğini kanıtladığı bir dönemdir. Bu dönemde hızlı bir yapılaşma sürecine giren Atina, kültürel ve mimari olarak öne çıkan en mühim merkezdir.

Klasik dönemde kültürel anlamda en parlak dönemini yaşayan Yunan şehir-devletlerinin çöküşü, Peloponnessos Savaşı ile başlamıştır. Oldukça ağır sonuçları olan bu savaşla birlikte, savaşa dâhil olan ya da olmayan bütün polislerin ekonomisi çökmüş ve polis sosyo-politik bir birim olmaktan çıkmıştır. Polislerin yıllarca birbiriyle mücadele etmesi ve nihayetinde bu savaşın getirdiği ağır sonuçlar, polislerin siyasal tarihine son verecek olan Makedonyalı II. Philippos'un işini kolaylaştırmış ve varlıklarına kendi aralarındaki savaşlarla son vermiş olan polisler, Makedonya hâkimiyeti altına girmiştir. Makedonya hâkimiyeti altındaki süreci kapsayan ve Helenistik Çağ olarak bilinen dönemde polis kavramsal ve fiziki olarak eski ihtişamını korumaya devam etmiş fakat sahip olduğu en önemli niteliklerini kaybetmiştir. Özellikle özgürlüğünü ve kendi kendine yeten yapısını kaybeden polis, varlığını Helenistik krallıkların hâkimiyeti altında yalnızca fiziki bir kent olarak sürdürmüştür. Helenistik krallarının gücünü ve iktidarını koruyabilmek amaçlı bir propaganda aracı olarak görülen polis bu dönemde mutlak monarşinin gücünün mekâna yansıması şeklinde bir gelişim göstermiştir. Bu bağlamda, oldukça görkemli ve devasa yapılar inşa ettiren mutlak monarşi sahiplerinin, polisin yapısal sürecine olumlu yönde katkı sağladığı söylenebilir.

Antik Yunan uygarlığını ortaya çıkışından çöküşüne kadar her alanda temsil etmiş olan polis, Eski Yakındoğu uygarlıklarında görülen kent-devletleriyle kısmen de olsa benzer özelliklere sahiptir. Polisin kent-devleti olarak nitelendirilebilen diğer bölgesel güçlerle olan benzerliği sıklıkla dinsel boyuttadır. Diğer bölgesel güçlerde görülen; her birinin mitik bir geçmişe ve koruyucu olarak farklı bir ilahi güce sahip olması özelliği poliste de görülmektedir. Fakat polisin bu bölgesel güçlerle ortak yönlerinden ziyade birçok farklılıkları bulunmaktadır. Eski Yakındoğu'daki bölgesel güçlerde egemenlik gücünü ve iktidar meşruiyetini tanrıdan aldığını iddia eden ya da doğrudan tanrı olarak görülen yöneticiler bulunmaktadır. Oysa polis yöneticilerinin kendisini kutsallaştırma

gibi bir eylemi demokrasi yönetimine geçilmeden önce, yani kral tarafından yönetildiğinde dahi görülmemektedir. Eski Mezopotamya ve Eski Mısır'da iktidardaki şahsın gücü ve yetkisi sınırsızdır. Polis yöneticilerinde ise bu durum halk tarafından sınırlanmaktadır. Polislerin ayırt edici özelliklerinden biri olarak nitelendirilen vatandaşlık kavramı, Eski Yakındoğu'daki bölgesel güçlerde görülmemekte ve burada tüm yerleşim birimleri sakinleri kralın tebaası olarak ortaya çıkmaktadır. Polisin Eskidoğu uygarlıklarında görülen bu bölgesel güçlerden bir diğer ayırt edici özelliği de, polisin yurttaşlarıyla birlikte anılmasıdır. Oysa Eskidoğu uygarlıklarında kent, yalnızca tanrının, tanrı-kralın kenti olarak nitelendirilmektedir. Gerek Mezopotamya'da gerekse diğer doğu medeniyetlerinde, kent-devletleri geçici bir nitelik gösterirlerken, Antik Yunan'da kalıcı olmuşlar ya da kalıcı olmayı amaç edinmişlerdir.

KAYNAKÇA

ABULAFIA David, *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları,* (Çev: Nurettin Elhüseyni), Oğlak Yayınları, İstanbul, 2004.

ADKINS Lesley-ADKINS Roy A., *Handbook To Life İn Ancient Greece,* Library Of Congress, New York, 2005.

AĞAOĞULLARI Mehmet Ali (Vd.), *Batı'da Siyasal Düşünceler: Sokrates'ten Jakobenlere,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

AĞAOĞULLARI Mehmet Ali, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi,* V Yayınları, Ankara, 1989.

AİSKHYLOS, *Adak Sunucular*, (Çev: Yılmaz Onay), Mitos Boyut Tiyatro Yayınları, İstanbul, 2016.

AİSKHYLOS, *Agamemnon,* (Çev: Yılmaz Onay), Mitos Boyut Tiyatro Yayınları, İstanbul, 2016.

AİSKHYLOS, *Eumenidler,* (Çev: Yılmaz Onay), Mitos Boyut Tiyatro Yayınları, İstanbul, 2016.

AİSKHYLOS, *Persler, (Çev: Güngör Dilmen),* Mitos-Boyut Tiyatro Yayınları, İstanbul, 2014.

AKALIN Cüneyt, *Taş Devri'nden Ortaçağ'a Uygarlık Tarihi,* Derin Yayınları, İstanbul, 2010.

AKARCA Aşkıdil, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I Şehir ve Savunma*, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

AKDENİZ Engin, "Halaf ve Obeyd Kültürü Üzerine Bazı Gözlemler ve Pirot Höyüğün Halaf-Obeyd Boyalı Çanak Çömleği," *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 0, Sayı: 17/2, 2010, ss. 1-48.

AKDENİZ Gül, *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, İdeal Kültür ve Yayıncılık, İstanbul, 2016.

AKENGİN Hamza-DÖLEK İskender, *Türkiye Fiziki Coğrafyası*, Pegem Akademi, Ankara, 2015.

AKKERMANS M.M. G. Peter*, "Late Neolithic Architectural Renewal: The Emergence Of Round Houses in the Northern Levant, 6500–6000 BC.*," Diane- Bolger Louise C. Maguire (Ed.*), Development of Pre-State Communitites in the Ancient Near East*, Oxbow Books, USA, 2010.

AKTÜRE Sevgi, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

AKURGAL Ekrem, "The Early Period and the Golden Age of İonia," *American Journal of Archaeology*, Vol: 66, No: 4, 1962, ss. 369-379.

AKURGAL Ekrem, *Ancient Civilisations and Ruins of Turkey: From Prehistoric Times Until the end of Roma Empire,* Mobil Oil Türk A.Ş. Puplished, İstanbul, 1969.

AKURGAL Ekrem, *Eskiçağda Ege ve İzmir,* Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.

AKURGAL Ekrem, *Türkiye'nin Kültür Sorunları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998.

ALEXIOU Stylianos, *Minos Uygarlığı*, (Çev: Elif Tül Tulunay), Arkeoloji ve SanatYayınları, İstanbul, 1991.

ALP Sedat, Kaniş=Anişa=Nişa: Erken Hitit Çağının Bir Başkenti, *Belleten*, Cilt: XXVII, Sayı: 107, Yıl: 1963.

ALİAĞAOĞLU Alpaslan-UĞUR Abdullah, *Şehir Coğrafyası,* Nobel Yayınları, Ankara, 2010.

ALVER Köksal, "Korkut Tuna ve Şehir Sosyolojisi," *Sosyoloji Dergisi,* Dizi: 3, 22. Sayı: 2011, ss. 331-346.

AMEMIYA Takeshi, *Economy and Economics of Ancient Greece*, Routledge Press, USA, 2007.

AN ENCYLOPEDIA FOR STUDENTS, *Ancient Greece and Rome,* Vol: 1, Charles Scribners Sons Press, USA, 1998.

ANDERSON Grek, *The Athenian Experiment: Building an Imagined Political Community 580-480 BC.,* The University of Michigan Press, USA, 2003.

ANDERSON Michael, *Ancient Greece*, Britannica Educational Publishing, New York, 2012.

ANDREWS Smaranda, *Greek Cities on the Western Coast of the Black Sea: Orgame, Histria, Tomis and Kallatis (7th to st century BCE),* Iowa State University, Master of Thesis, Ames-Iowa, 2010.

APEL Melanie Ann, *Home Life in Ancient Greece,* Rosen Published, New York, 2005.

ARDEL Ahmet, "Marmara Bölgesinin Yapı ve Reliefi," *Türk Coğrafya Dergisi,* Cilt:0, Sayı: 20, Yıl: 1960, ss. 1-22

ARENT Hannah, *İnsanlık Durumu,* (Çev: Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

ARINÇ Kenan, *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri: I. Cilt: Kıyı Bölgeleri*, Coğrafya Serisi Yayınları, Erzurum, 2006.

ARİSTOFANES, *Barış,* (Çev: Yılmaz Onay), Mitos Boyut Tiyatro Yayınları, İstanbul, 2009.

ARİSTOFANES, *Kurbağalar,* (Çev: Ayşe Selen), Mitos Boyut Tiyatro Yayınları, İstanbul, 2011.

ARİSTOFANES, *Kuşlar Bulutlar,* (Çev: Furkan Akderin), Mitos Boyut Tiyatro Yayınları, İstanbul, 2010.

ARİSTOFANES, *Lisistrata,* (Çev: Yılmaz Onay), Mitos Boyut Tiyatro Yayınları, İstanbul, 2015.

ARİSTOTALES, *Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I (Genel Değerlendirme)* (Çev. ve Değerlendiren: Burak Takmer), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2016.

ARİSTOTELES, *Politika,* (Çev: Mete Tuncay), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.

ARNAOUTOGLOU llias, *Ancient Greek Laws*, Roudledge Press, New York, 1998.

ARRİANOS, *İskender'in Anabasisi I,* (Çev: Hayrullah Örs), Maarif Matbaası, İstanbul, 1945.

ARRİANOS, *İskender'in Anabasisi II*, (Çev: Hayrullah Örs), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1949.

ARSEBÜK- Güven F. HOWELL Clark - ÖZBAŞARAN Mihriban, *Yarımburgaz 1990,* XIII. Kazı Toplantısı Sonuçları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1992.

ARSEBÜK Güven, Trakya'da Eski Bir Yerleşim Yeri: Yarımburgaz Mağarası Alt Paleolitik Çağ Bulguları, *Anadolu Araştırmaları,* Cilt: 0, Sayı: 14, Yıl: 1996.

ARSLANTAŞ Yüksel, "Kalkolitik Çağ'da Harput ve Çevresinin Genel Vaziyeti," *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 2, 2014, ss. 87-110.

ARSLANTAŞ Yüksel, "Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ'da Barınma," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 2, 2014, ss. 319-343.

ATALAY İbrahim-MORTAN Kenan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2003.

ATEŞ Deniz, *Doğu Karadeniz Bölgesi Kıyısal Ekosisteminde Kış Zooplanktonu Alansal Dağılımının İncelenmesi,* KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2014.

ATEŞ Hamza-ÜNAL Soner, "Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda İdari Hayat," *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt: 8, Sayı:1, 2004, ss. 21-42.

ATLASLI BÜYÜK UYGARLIKLAR ANSİKLOPEDİSİ, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

AULT Bradley A., "Oikos and Oikonomia: Greek Houses, Households and the Domestic Economy," *British School at Athens Studies,* Vol: 15, 2007, ss. 259-265.

AUSTIN M.M. –NAQUET P. Vidal, *Economic and Social History of Ancient Greece: An Introduction,* (Translated: M.M. Austın), Batsford Academic and Educational Ltd Puplished, London, 1977.

AYDINGÜN Haldun, *Uygar Dünyanın İlk Yıkılışı MÖ. 1200,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.

AYTÜRE Serpil, "Hellenistik Dönemde Panionion/Ionia Birliği," *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sayı: 27, 2017, ss. 338-348.

BABILA Muhsin Haji Azeez, *Eski Mısır'da Sosyal Hayat ve Hukuk,* KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2015.

BAHAR Hasan, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya, 2014.

BAKAOUKAS Michael, "Tribalism&Racism Among the Ancient Greeks," *Anistoriton Journal,* University of Piraeus, Vol: 9, 2005, ss. 2-15.

BAL Hüseyin, *Kent Sosyolojisi,* Fakülte Kitabevi, Isparta, 2008.

BALDONI Daniela, (vd), *Karia'da Bir Liman Kenti: İasos,* (Çev: Gürkan Ergin), Homer Kitabevi, İstanbul, 2004.

BARD Kathryn A., "*Predynastic Period, Overview,"* Kathryn A. Bard (Ed.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt,* Roudledge Press, London, 1999.

BARTL Karin, *The Northern Levant*, D.T. Potts (Ed.), *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, Blackwell Publishing, USA, 2012.

BARTONEK Antonin "Greek Dialects of Ancient Apennine Peninsula," *Classica Atque Medıaevalia Jaroslao Ludvfkovskt*, Foctogenario Oblata, 1975, ss. 17-36.

BAŞDEMİR Kürşat, *Eski Anadolu: Tarihsel ve Kültürel Süreklilik,* Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.

BATLEY Ernest King, *Population Dynamics in Predynastic Upper Egypt: Paleodemography of Cemetery HK43 at Hierakonpolis,* University of Arkansas, Thesis of Doctora, London, 2012.

BAYBURT Fikret-AYDIN Adnan-ARTÜZ İlham, *Bilimsel Açıdan Karadeniz*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Sayı: 3004, No:1, İstanbul, 1982.

BAZIN Germain, *Sanat Tarihi: Sanatın İlk Örneklerinden Günümüze*, (Çev: Selahattin Hilav), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2014.

BEAN George E., *Eskiçağda Ege Bölgesi,* (Çev: İnci Delemen), Arion Yayınevi, İstanbul, 2011.

BECK Hans - FUNKE Peter, *"An Introduction to Federalism in Greek Antiquity,"* Hans Beck-Peter Funke (Ed.), *Federalism in Greek Antiquity*, Cambridge University Press, USA, 2015.

BELGE Burak, *"İlk Şehirler ve Ortaya Çıkışları,"* Derleyen: Suna Senem Özedemir (Vd.), *Kent Planlama,* İmge Kitabevi, Ankara, 2017.

BERKAY Fügen, *Tarih ve Toplum, Köy ve Kent (Yerleşme Sosyolojisine Başlangıç*), Ekin Yayınları, Bursa, 2009.

BERSHADSKY Natasha, *İmposibble Memories of the Lelantine War*, Metis, 16, Athens, 2018, ss. 191-213.

BERTI Fede, *Iasos Kazısı,* Türkiye Arkeolojisi: Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına, Ankara, 2008.

BERTMAN Stephen, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, Fact on File, Inc Book, New York, 2003.

BIERBRIER Morris L., *Historical Dictionary of Ancient Egypt: Historical Dictionaries of Ancient Civilizations and Historical Eras,* No: 22, The Scarecrow Press, Toranto, 2008.

BINTLIFF John L., *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece,* British Archaeological Reports, BAR Supplementary Series 28 (i), England, 1977.

BISSA M.A Errietta, *Governmental Intervention in Foreign Trade in Archaic and Classical Greece,* Brill Press, London-Boston, 2009.

BİLGİN Nahit, *Felsefeden Ekonomiye, Antik Yunan Dünyası,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2004.

BLACK Antony, *A World History of Ancient Political Thought*, Oxford University Press, USA, 2016.

BLIJ H. J. -MULLER Peter O., *Geography, Realms, Regions, and Concepts,* John Wiley & Sons, Inc. Published, USA, 2010.

BLOK Josine H., "Citizenship in Action: Reading" Sacrifice in Classical Athens," *Sozial Versus Politisch:* Divergierende Rollenbilder, 2010, ss. 90-111.

BLUNT A.W.F., *Batı Uygarlığının Temelleri,* (Çev: Müzehher Erim), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984.

BOARDMAN John-GRİFFEN Jasper - MURRAY Oswn, *The Oxford History of Greece and the Hellenistic World,* Oxford University Press, New York, 1991.

BOASE Wendy, *Ancient Egypt,* Gloucester Press, New York, 1978.

BOEHM Ryan, *City and Empire in the Age of the Successors: Urbanization and Social Response in the Making of the Hellenistic Kingdom,* University of California Press, California, 2018.

BONNARD Andre, *Antik Yunan Uygarlığı: Euripides'ten İskenderiye'ye*, Cilt: III, (Çev: Kerem Kurtgözü), Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2004.

BONNARD Andre, *Antik Yunan Uygarlığı: İlyada'dan Parthenon'a*, Cilt: I, (Çev: Kerem Kurtgözü), Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2004.

BORDREUIL Pierre-CHATONNET Françuise Briquel-MICHEL Cecile, *Tarihin Başlangıçları: Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları,* Alfa Tarih Yayınları, İstanbul, 2014.

BOYD Thomas D.-JAMESON Michael H., "*Urban and Rural Land Division in Ancient Greece,*" Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Vol: 50, No: 4, Greek Towns and Cities: A Symposium, 1981, ss. 327-342.

BRAUDEL Fernand, *Akdeniz, Mekân ve Tarih,* (Çev: Necati Erkurt), Metis Yayınları, İstanbul, 1990.

BRAUDEL Fernand, *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 1,* (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1993.

BREASTED James Henry, *Ancient Times: A History of the Early World,* Ginn and Company Press, Boton, 1944.

BRESSON Alain, *The Making of the Ancient Greek Economy: Institutions, Markets, and Growth in the City-States,* (Translated: Steven Rendall), Princeton University Press, Oxford, 2015.

BREWER Douglas J., *Ancient Egypt: Foundations of a Civilization,* Pearson Longman Press, Britain, 2005.

BREWER Dougles J.-TEETER Emily, *Mısır ve Mısırlılar,* (Çev. Nihal Uzan), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2011.

BRIDGE Nicola, *Mimarlık: Mimari Üsluplar, Önemli Yapılar ve Ünlü Mimarlar Hakkında Bilmeniz Greken Her şey,* (Çev: Funda Sezer), Say Yayınları, İstanbul, 2019.

BRIDGES Matthew, *Ancient History,* D&J. Sadlier& Co Puplished, Boston, 1856.

BRONOWSKI Jacob, *İnsanın Yükselişi*, (Çev: Aykut Göker), V Yayınları, Ankara, 1987.

BUCKLEY Terry, *Aspect of Greek History: 750-323 BC.,* Routledge Press, London and New York, 1996.

BUDIN Stephanie Lynn, *The Ancient Greeks: New Perspectives*, Abc Clio Press, Oxford, 2004.

BUMİN Kürşat, *Demokrasi Arayışında Kent,* Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2010.

BURCKHARDT Jacob, *The Greeks and Greek Civilization,* (Translated: Sheila Stern), St. Martin's Griffin Press, New York, 1999.

BURN Andrew Robert, *The Lyric Age of Greece*, ST Martin's Press, New York, 1960.

BURSTEIN Stanley M., *"The Greek Cities of the Black Sea,"* Konrad H. Kinzl (Ed.), *A Companion to the Classical Greek World,* Blackwell Publishing, USA, 2006.

BURTON Diana, "Public Memorials, Private Virtues: Women on Classical Athenian Grave Monuments," *Mortality of Journal,* Victoria University of Wellington, New Zealand, Vol: 8, No: 1, 2003, ss. 20-35.

BUSSMANN Richard, "Urbanism and Temple Religion in Egypt: A Comment on Hierakonpolis," *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol: 100, 2014, ss. 311-337.

CADOUX Cecil John, *Ancient Symrna: A History of the City from the Earliest Times to 324 AD.,* Basil Blackwell Press, Oxford, 1938.

CAMERON Gregory, "Oikos and Economy: The Greek Legacy in Economic Thought," *PhaenEx Journal,* Vol: 3*,* No: 1, 2008, ss. 113-133.

CANÇELİK Ali, *"Şehirler ve Semboller,"* Hasan Taşçı- Nureddin Nebati (Ed.) *Şehir Üzerine Düşünceler – I,* Şehir Yayınları, İstanbul, 2014.

CARNIE Douglas (Vd.), *World History: Ancient Civilizations*, Rand McNally& Company, USA, 2006.

CARTLEDGE Paul, *Greek Political Thought İn Practice,* Cambridge University Press, New York, 2009.

CARTLEDGE Paul, *The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece,* Cambridge University Press, New York, 2007.

CASTLEDEN Rodney, *Minoans: Life in Bronze Age Crete,* Rotledge Taylor & Francis Press, London, 1993.

CASTLEDEN Rodney, *Mycenaeans*, Routledge Taylor&Francis Group Press, London and New York, 2005.

CHADWICK Robert, *First Civilizations Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt,* Equinox Publishing Ltd, London, 2005.

CHAMPION Craige B., *"Imperial Ideologies, Citizenship Myths, and Legal Disputes in Classical Athens and Republican Rome,"* Ryan K. Balot (Ed.), *Companion to Greek and Roman Political Thought,* Blackwell Publishing, USA, 2009.

CHARVAT Petr, *The Birth of the State Ancient Egypt, Mesopotamia, India and China,* (Translated: Daniel Morgan), Karolinum Press, Prague, 2013.

CHE Jayoung, "Citizenship and the Social Position of Athenian Women in the Classical Age: A Prospect for Overcoming the Antithesis of Male and Female," *Athens Journal of History,* Vol: 3, No: 2, 2017, ss. 97-117.

CHILDE V. Gordon, *Tarihte Neler Oldu? Araçların Öyküsü,* (Çev: Alaaddin Şenel), Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2018.

CHILDE V. Gordon, *The Most Ancient East the Oriental Prelude to European Prehistory*, Stephen Austin and Sons Published, New York, 1929.

CHOICE Magill's, *Ancient Greece,* Vol: 1, Salem Press, Canada, 2007.

CHRISTENSEN Wendy, *Empire of Ancient Egypt*, Chelsea House Puplishers, New York, 2009.

CLAYBOURNE Anna, *Ancient Greek,* Raintree Puplished, Chicago, 2007.

CLINE Eric (Ed.), *The Ancient World Civilizations of the Near East and Southwest Asia*, Volume 4, Sharpe Reference Press, Malaysia, 2007.

CLINE Eric H., *Archaeology and the Iliad: The Trojan War in Homer and History,* Recorded Books, Washington, 2006.

COLE Joshua-SYMES Carol, *Western Civilizations Their History&Their Culture,* Vol:1, W. W. Norton&Company Publishers, London, 2005.

COLEMAN J. A., *The Dictionary of Mythology: An A-Z of Themes, Lengends and Heroes,* Arcturus Press, London, 2007.

COLEMAN Janet, *A History of Political Thought: From Ancient Greece to Early Christianity,* Blackwell Puplishers, USA, 2000.

COLLAS Pericles, *A Concise Guide to Mycenae &Tyrins,* C. Cacoulides. Bookseller and Publishers, Athens, 2007.

COLVIN Stephen, *A Brief History of Ancient Greek,* Wilet Blacwell Published, USA, 2014.

COULANGES Fustel De, *Antik Site: Yunan'dan Roma'ya Kadar Tapınma, Hukuk ve Kurumlar Üzerine İnceleme*, (Çev: İsmail Kılınç), Epos Yayınları, Ankara, 2011.

CRAWFORD Harriet, *Sümer ve Sümerler,* (Çev: Nihal Uzun), Arkadaş Yayınları, Ankara, 2015.

CREEKMORE Andrew T., *"The Social Production of Space in Third-Millennium Cities of Upper Mesopotamia,"* Andrew T. Creekmore- Kevin D. Fisher (Ed.), *Making Ancient Cities Space and Place in Early Urban Societies,* Cambridge University Press, New York, 2014.

CRIELAARD Jan Paul, *"Cities,"* Kurt A. Raaflaub-Hans Van Wees (Ed), *A Companion to Archaic Greece*, Wiley-Blackwell Puplishing, USA, 2009.

CROUCH Dora P., *Water Management in Ancient Greek Cities,* Oxford University Press, New York, 1993.

CURTA Florin, *The Edinburg History of the Greeks, BC. 500 to 1050: The Early Middle Ages,* Edinburg University Press, Edinburg, 2011.

ÇAMBEL Halet-BRAIDWOOD R.J.-ÖZDOĞAN Mehmet, *Çayönü Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları*, IV Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1983.

ÇAPAR Ömer, "Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri," *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* Cilt: 15, Sayı: 26, 1991, ss. 303-327.

ÇEVİK Özlem, *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2005.

ÇIĞ Muazzez İlmiye, *Uygarlığın Kökeni Sümerliler-2: Sümerlilerde Günlük Yaşam*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.

ÇIVGIN İzzet, "Orta ve Geç Uruk Dönemi'nde (M.Ö. 3700-3100) Kentler, Devletleşme, Ticaret, Kültürel Etkileşim ve Kolonileşme," *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi,* Cilt: 24 Sayı: 1, 2015, ss. 75-124.

ÇIVGIN İzzet, "Ön ve Erken Hanedanlar Devri'nde (MÖ. 3300-3000) Levant'ta Kurulan Ticaret Kolonilerinin Mısır Devletleşmesine Katkısı*," Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi,* Vol: 3, No: 2, 2014, ss. 99-155.

ÇIVGIN İzzet-YARDIMCI Remzi, *İlkçağ Tarihi*, Maya Akademi Yayınları, Ankara, 2007.

DARKOT Besim-TUNCEL Metin, *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978.

DAVIES Joh K., "*The Origins of the Greek Polis,"* Lynette G.Mitchell-P.J.Rhodes (Ed.), *The Development of the Polis in Archaic Greece,* Roudledge Press, USA, 2005.

DAWSON Doyne, *Cities of the Gods: Communist Utopias in Greek Thought,* New York, Oxford University Press, 1992.

DEACY Susan, *"Myth in the City: Gods, Heroes, and the ''Children of Athena,"* Daniel Ogden (Ed.), *A Companion to Greek Religion,* Blackwell Publishing, USA, 2007.

DEMAND Nancy H., *The Mediterranean Context of Early Greek History,* Wiley-Blackwell Publishing, USA, 2011.

DEMAND Nancy, *Birth, Death, and Motherhood in Classical Greek,* Johns Hopkins University Press, London, 1994.

DEMİR Muzaffer, Antik Yunan Kentlerinin Ekonomisi (MÖ. 600-300*), Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler-1,* Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, Yayın No: 2010-67, İstanbul, 2010.

DEMİRAĞ Dilaver, "Su Medeniyeti," *Z Dergisi,* Kültür Sanat Şehir Mevsimlik Tematik Dergi, 2017/2.

DEMİRAĞ Yelda Ongun, *Hellenistik Devirde Yunan Ekonomisi*, Hacettepe Ünv., SBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995.

DEMİRKAYA Fulya Üstün-TULUK Ömer İskender, "Eflatun'un "Kurbağa"sı Sinope'den Sinop'a: Kaynaklara Göre Sinop Kentinin Fiziksel Gelişimi," *METU Journal of the Faculty of Architecture,* Vol: 29, No:1, 2012, ss. 45-68.

DESPLANCQUES Sophie, *Antik Mısır*, (Çev: İsmail Yerguz, Dost Kitabevi, Ankara, 2006.

DIAKOV V.-KOBALEV S., *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu- Uzakdoğu-Eski Yunan,* Cilt: 1, (Çev: Özdemir İnce), Yordam Kitap, İstanbul, 2017.

DIAKOV V.-KOVALEV S., *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu- Uzakdoğu-Eski Yunan,* Cilt:1, (Çev: Özdemir İnce), Yordam Kitap, İstanbul, 2017.

DIETRICH Bernard C., *Divine Personality and Personification*, Kernos Centre International Détude de la Religion Grecque Antique Publisher, England, 1988.

DILLON Matthew-GARLAND Lynda, *Ancient Greece: Social and Historical Documents from Archaic Times to the Death of Alexander the Great*, Routledge Press, London, 2010.

DOMINGUEZ Adolfo J., *"Greeks and the Local Population in the Mediterranean: Sicily and the Iberian Peninsula,"* Sergey Solovyov, (Ed.) *Archaic Greek Culture: History, Archaeology, Art & Museology,* Proceedings of the International Round-Table Conference St-Petersburg, Russia, 2005, s. 25.

DONAN Owen*, "Exploring Community in the Hinterland of a Black Sea Port*," Pia Guldager Bilde- Vladimir F. Stolb (Ed.), *Surveying the Greek Chora: Black Sea Region in a Comparative Perspective,* Aarhus University Press, England, 2006.

DONLAN Walter, "The Social Groups of Dark Age Greece," *Classical Philology Journal,* The University of Chicago Press, Vol: 80, No: 4, 1985, ss. 293-308.

DOUGHERTY Carol, *The Poetics of Colonization: From City to Text in Archaic Greece*, Oxford University Press, Oxford, 1993.

DOUGLAS M. Macdowel, "The Oikos in Athenian Law," *The Classical Quarterly Journal,* Vol: 39, No: 1, 1989, ss. 10-21.

DURANT Will, *The Story of Civilization II: The Life of Greece,* Simon and Schuster Puplished, New York, 1935.

DURING Bleda S., *Küçük Asya'nın Tarihöncesi: Karmaşık Avcı-Toplayıcılardan Erken Kentsel Toplumlara*, (Çev: Azer Keskin), KÜY, İstanbul, 2012.

DUYURAN Rüstem, *Batı Anadolu'da Eski Şehirler*, İstanbul Matbaacılık, Eminönü ve İzmir Halkevleri Tarih ve Müze Kolları Yayınları, İstanbul, 1948.

ECO Umberto, *Antik Yunan*, (Çev: Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Tarih Basımevi, İstanbul, 2012.

EDWARDS Ronald A., "*Political Institutions and Property Rights: Ancient China, Greece and Rome,"* Tamkang University in seminar, Chinese, 2012, ss. 1-25.

EFLATUN, *Devlet,* (Çev: Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.

EHRENBERG Victor, *The Greek State,* Barnes&Noble, Inc Press, New York, 1960.

EIJINDE Florish Van Den, *Cult and Society in Early Athens: Archaeological and Anthropological Approaches to State Formation and Group Participation in Attica 1000-600 BCE.,* Geoberen Press, Amsterdam, 1975.

EKİNCİ Necdet "Antik Yunan'dan Roma'ya Retorikten Propagandaya," *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt: 5 Sayı: 4, 2016, ss. 10-174.

ENGELS Friedrich, *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni,* (Çev: Kenan Somer), Sol Yayınları, Ankara, 1990.

ERBAŞI Fatma Sevinç, "Ion Polislerinin Pers İstilasına Kadar Yakındoğu Devletleriyle İlişkileri," *Folklor/Edebiyat Dergisi*, Cilt:17, Sayı:68, 2011/4, ss. 61-76.

ERGİNÖZ Murat Aykaç, *İlk Çağdan Günümüze Mimarlık ve Şehircilik Tarihi,* Arion Yayınevi, İstanbul, 2012.

ERMAN Adolf, *Life in Ancient Egypt,* (Translated: H. M. Tirard), Cornell University Press, London, 1894.

EROĞLU Engin, "Ege Göçleri ve M.Ö I. Binde Anadolu," *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2014, ss. 43-55.

ESER Elvan-KILIÇ Yusuf, "Mezopotamya'nın İlk Kent Binaları (Tapınaklar) ve İşlevleri," *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* Cilt: IV, Sayı: XIII, 2017, ss. 412-438.

ESGÜN Toros Güneş Esgün, "Antigone Tragedyasında Uyuşmazlık, Eşitlik ve Siyaset," *Hacettepe Univ. Edebiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt: 34, Sayı: 2, 2017, ss. 84-93.

EURİPİDES, *Bakkhalar,* (Çev: Güngör Dilmen), Mitos-Boyut Tiyatro Yayınları, İstanbul, 2012.

EURİPİDES, *Troialı Kadınlar,* (Çev: Yılmaz Onay), Mitos Boyut Tiyatro Yayınları, İstanbul, 2014.

FINKELBERG Margalit, *Greeks and Pre-Greeks: Aegean Prehistory and Greek Heroic Tradition,* Cambridge University Press, New York, 2005.

FINLEY Moses, *Odysseus'un Dünyası,* (Çev: Gül E. Durna), Alfa Yayınları, İstanbul, 2014.

FORSDYKE Sara L., *"The Impact of Democracy on Communal Life,"* Edi: Johann P. Arnason (Vd.), *The Greek Polis and the Invention of Democracy A Politico-cultural Transformation and Its Interpretations,* Wiley-Blackwell Puplished, USA, 2013.

FORSDYKE Sara, *Exile, Ostracism, and Democracy: The Politics of Expulsion in Ancient Greece,* Princeton University Press, Princeton, 2005.

FOSTER Benjamin R., *The Age of Agade Inventing Empire in Ancient Mesopotamia,* Routledge Press, New York, 2016.

FOWLER Harold North, (Vd.), *A Handbook of Greek Archaeology,* American Book Company, New York, 1909.

FOX Robin Lane, *The Classical World an Epic History of Greece and Rome,* Penguins Books, London, 2006.

FRANGIPANE Marcella, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu: Mezopotamya ve Çevresinde Güçlü Aile Yönetimlerinin Devlet Çarkına Dönüşmesi,* (Çev: Zühre İlkgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002.

FRANKENSTEIN Susan Margaret, *The Impact of Phoenician and Greek Expansion on the Early Iron Age Societies of Southern Iberia and Southwestern Germany,* Institute of Archaeology University of London, Doctor of Thesis, London, 1977.

FRANKFORT Henri, *Uygarlığın Doğuşu*, (Çev: Alaaddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara, 1989.

FREEMAN Charles, *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Dost Kitabevi, Ankara, 1996.

FRIEDELL Egon, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi,* (Çev: Necati Açа), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.

FRIEDELL Egon, *Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi*, Dost Kitabevi, Ankara, 2006.

GAGARIN Michael, *"Early Greek Law,"* Michael Gagarin- David Cohen (Ed.), *Ancient Greek Law*, Cambridge University Press, USA, 2005.

GAGARIN Michael, *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greek and Rome,* Vol: 1, Oxford University Press, Oxford, 2010.

GANERI Anita, *Historic Civilizations: Ancient Egypt,* Gareth Stevens Puplished, USA, 2005.

GATES Charles, *Antik Kentler: Antik Yakındoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi*, (Çev: Barış Cezar), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017.

GAWLINSKI Laura, *"Securing the Sacred: The Accessibility and Control of Attic Sanctuaries,"* Kevin F. Daly-Lee Ann Riccardi (Ed.), *Cities Called Athens*, Bucknell University Press, London, 2015.

GLOTZ Gustave, *Ancient Greece at Work: An Economic History of Greece From the Homeric Period to the Roman Conguest*, (Translated: M.R. Dobie), Barnes&Noble, Inc Press, New York, 1968.

GLOTZ Gustave, *The Aegean Civilization*, Columbia University Press, New York, 2003.

GLOTZ Gustave, *The Greek City and Its Institutions*, (Translated: N. Mallinson), Kegan Paul, Trench, Trubner&Co Ltd Puplished, New York, 1929.

GMELCH George-ZENNER Walter P., *Urban Life: Readings in the Anthropology of the City*, Wavelend Press, New York, 2002.

GOGERLY Liz, *Ancient Egypt*, Raintree Puplished, Chicago, 2007.

GOMBRICH E. H., *Sanatın Öyküsü,* (Çev: Bedrettin Cömert), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976.

GORDON Cyrus H., *The Ancient Near East: The Common Background of Greek and Hebrew Civilizations*, W.W. Norton and Company Puplishers, London, 1965.

GÖNEY Süha, *Şehir Coğrafyası I,* Beta Yayınları, İstanbul, 2017.

GÖNEY Süha, *Şehir Coğrafyası II,* Beta Yayınları, İstanbul, 2017.

GÖZLÜ Ahmet, "Hellen Polislerinin Topografik Tasnifi," *Tarih Okulu Dergisi (TOD),* Yıl: 11, Sayı: XXXIV, 2018, ss. 1-24.

GÖZLÜ Ahmet, "Antik Yunan (Hellen)'da Koloniler ve Bunların Nitelikleri," *Folklor/Edebiyat Dergisi,* Cilt: 21, Sayı: 81, 2015/1, ss. 179-190.

GÖZLÜ Ahmet, "Antik Yunan'da Polis Öncesi Bir Sosyo-Ekonomik Formasyon: Oikos," *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 60, 2018, ss. 269- 279.

GÖZLÜ Ahmet, "Geç Bronz Döneminde Kıbrıs-Myken (Akha) İlişkileri," *Folklor/Edebiyat Dergisi,* Cilt: 18, Sayı: 70, 2012/2, ss. 187-195.

GÖZLÜ Ahmet, "Nadir Bir Karia Sikkesinin Darp Özellikleri ve Karia Sikkeleri İçindeki Yeri," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9 Sayı: 43, Nisan 2016, ss. 733-773.

GRAHAM A. J, *Colony and Mother City in Ancient Greek,* Manchester University Press, Manchester, 1964.

GRAHAM A.J., "*The Colonial Expansion of Greece,"* John Boardman-N.G.L. Hammond (Ed.), *The Cambridge Ancient History: The Expansion of the Greek World Eighth to Sixth Centuries BC.*, Vol: III, Cambridge University Press, USA, 2008.

GRANT Michael, *The Rise of the Greeks,* Phoenix Press, London, 1987.

GREAVES Alan M., *The Greeks İn Western Anatolia*, Ed: Sharon R. Steadman-Gregory McMahon, *Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York, 2011.

GREEN Peter, *Alexander The Great and The Hellenistic Age: A Short History,* Weidenfeld and Nicolson Puplished, London, 2007.

GREENIDGE, A.H.J. -M.A., *A Handbook of Greek Constitutional History,* Macmillan and Co., Limited Press, London, 1914.

GROTE George, *A History of Greece*, Vol: III, Cambridge University Press, New York, 2009.

GROTE George, *History of Greece,* Vol: II, John P. Jewett and Company Puplished, Boston, 1852.

GÜMÜŞ Ergin, *Ülkeler Coğrafyası,* Nobel Yayınları, Ankara, 2006.

GÜNDÜZ Altay, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, Büke Yayınları, İstanbul, 2002.

GÜNER İbrahim-ERTÜRK Mustafa, *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.

GÜNGÖR Arzu, "Neolitik Dönemde Beslenmenin İnsan Morfolojisine Yansımaları," *AÜDTCF Dergisi,* Cilt: 38, Sayı:1-2, 1998, ss. 367-379.

GÜNGÖRDÜ Ersin, *Siyasi- Fiziki-Beşeri ve Ekonomik Yönü ile Devletler Coğrafyası,* Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.

GÜNGÖRDÜ Ersin, *Türkiye'nin Coğrafyası*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2003.

GÜR Selçuk*, İlk İnsandan Selçukluya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehir,* Alfa Yayınları, İstanbul, 2007.

GÜVEMLİ Zahir, *Sanat Tarihi,* Varlık Yayınları, İstanbul, 1982.

GÜVEN İsmail (Ed), *Uygarlık Tarihi,* Pegem Akademi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2007.

GÜVEN İsmail (Ed), *Uygarlık Tarihi,* Pegem Akademi Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2010.

GÜVENÇ Bozkurt, *İnsan Kültür: Antropolojiye Giriş*, Sosyal Bilimler Dergisi Yayınları: G-1, Ankara, 1972.

HAGGIS Donald C. *"The Problem with the Archaeology of Archaic Urbanization,"* Donald C. Haggis-Carla M. Antonaccio (Ed.), *Classical Archaeology in Context***:** *Theory and Practice in Excavation in the Greek World,* De Gruyter Press, Germany, 2015.

HALL H. R., *Aegean Archaelogy: An Introduction to the Archaeology of Preshistoric Greece,* The Medici Society Puplished, London, 1914.

HALL Jonathan M., *A History of the Archaic Greek World 1200–479 BCE.,* Wiley Blackwell Press, USA, 2014.

HALLIDAY William Reginald, *The Growth of the City-State: Lectures on Greek and Roman History,* The University Press of Liverpool, England, 1923.

HALLO William W.-SIMPSON William Kelly, *The Ancient Near East A History,* Harcourt Brace College Publishers, London, 1971.

HANDS Rev. A. W., *Coins of Magna Graecia: The Coinage of the Greek Colonies of Southern Italy,* Spink&Son Ltd Puplished, London, 1909.

HANSEN Mogens Herman, "*Emporion: A Study of the use and Meaning of the Term in The Archaic and Classical Periods,"* Thomas Heine Nielsen (Ed.), *Yet More Studies in the Ancient Greek Polis,* Franz Steiner Verlag Stuttgart Puplished, Germany, 1997.

HANSEN Mogens Herman, *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State,* Oxford University Press, New York, 2006.

HANSEN Mogens Herman, *The Ancient Greek City-State,* Symposium on the Occasion of the 250th Anniversary of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, Copenhagen, 1993.

HARRIS Edward M., "*Solon and The Spirit of the Laws in Archaic and Classical Greece*," Josine H. Blok-André P.M.H. Lardinois (Ed.), *Solon Of Athens: New Historical and Philological Approaches,* Brill Press, Boston, 2006.

HASSAN Ümit, *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.

HAZEL John, *Who's Who in the Greek World,* Routledge Taylor & Francis Puplished, London, 2002.

HEAD Tom, *Ancient Mesopotamia,* Abdo Publishing, USA, 2015.

HENDRICKX Stan-VERMEERSCH Pierre, "*Prehistory: From the Palaeolithic to the Badarian Culture (700.,000-4000 BC.),"* Ian Shaw (Ed.), *The Oxford History Of Ancient Egypt,* Oxford University Press, New York, 2000.

HERODOTOS, *Tarih,* (Çev: Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006.

HESIODOS, *İşler ve Günler-Tanrıların Doğuşu,* (Çev: Furkan Akderin), Say Yayınları, İstanbul, 2014.

HOLLAR Sherman, *Ancient Civilisations: Mesopotamia,* Britannica Educational Publishing, New York, 2012.

HOLLAR Sherman, *Ancient Civilizations: Ancient Egypt*, Britannica Educational Publishing, New York, 2012.

HOLLINGSWORTH Mary, *Dünya Sanat Tarihi,* (Çev: Rengin Küçükerdoğan-Banu Engüder), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2009.

HOMEROS, *Odysseia,* (Çev: Azra Erhat-A. Kadir), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

HOMEROS, *İlyada,* (Çev: Fulya Koçak), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2004.

HORNUNG Erik, *Mısır Tarihi,* (Çev: Zehra Aksu Yılmazer), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2004.

HORNBLOWER Simon, *The Greek World 479-323 BC,* Taylor and Francis Group-Routledge Press, London and New York, 2011.

HROUDA Barthel, *Mezopotamya: Dicle ve Fırat Arasındaki Kadim Uygarlıklar,* (Çev: Zehra Aksu Yılmazer), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.

HUNT Norman Bancroft, *Living in Ancient Mesopotamia***,** Thalamus Publishing, New York, 2009.

HUOT Jean Louis-THALMANN Jean Paul-VALBELLE Dominique, *Kentlerin Doğuşu,* (Çev: Ali Bektaş Girgin), İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

HUXLEY George, *"The Genesis of Greece,"* Michael Grant (Ed.), *The Birth of Western Civilization*, Mcgraw Hill Books, London, 1964.

İNAN Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, TTK Basımevi, Ankara, 1956.

İNANDIK Hamit, "Ege Bölgesi Akarsularının Rejimleri," *Türk Coğrafya Dergisi,* Cilt: 0, Sayı: 18-19, 1958, ss. 78-100.

İPLİKÇİOĞLU Bülent *Eski Çağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 2013.

JAMES Peter, "Naukratis Revisited," *Hyperboreus: Studia Classica*, Vol: 9, No:2, 2003, ss. 235-264.

JONES John Ellis, *Ancient Greek,* Warwick Press, New York, 1983.

JONES Nicholas F., *Politics and Society in Ancient Greece*, Praeger Press, USA, 2008.

JR. HEDRICK Charles W., "Phratry Shrines Of Attica and Athens," *The Journal of the American School of Classical Studies at Athens,* Hesperia Journal, Vol: 60, No:2, 1991, ss. 241-268.

KAGAN Donald (Vd.), *The Western Heritage*, Printece Hall Press, USA, 2010.

KAGAN Donald, *The Fall of the Athenian Empire,* Cornell University Press, Ithaca and London, 1987.

KAPPARIS Konstantinos, "*Women and Family in Athenian Law,"* A. Lanni (Ed.), *Athenian Law in its Democratic Context,* Center for Hellenic Studies On-Line Discussion Series, Blackwell Puplished, Oxford, 2003.

KARAGEORGHIS Vassos, "*Hellenism Beyond Greece: Cyprus," Greek Archaeology Without Frontiers*, Open Science, The National Hellenic Research Foundation, Lecture Series, Athens, 2002.

KARASAN Mehmet, *Eflatun'un Devlet Görüşü,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964.

KARTAL Metin, *Konar Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş: Epi-Paleolitik Dönem: Türkiye'de Son Avcı-Toplayıcılar,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

KAYA Mehmet Ali, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I: Tarih Öncesi Çağlarda Klasik Çağ'a Kadar,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.

KAYA Mehmet Ali, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi-I-Tarih Öncesi Çağlardan Demir Devri'ne Kadar,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.

KAYAN İlhan-ÖNER Ertuğ, *Larisa Antik Kenti Çevresinin Coğrafi Özellikleri, Paleocoğrafik Evrimi ve Jeoarkeolojik Değerlendirmeler,* Larisa-Buruncuk Mimari Araştırmaları, Ege Yayınları, İstanbul, 2016.

KEATHLEY J. Hampton, "Oikos-The Household Principle," *Wordruth Journal,* The New Testament Method for Evangelism and Discipleship, 2013, ss. 1-2.

KERRIGAN Michael, *Ancient Greece and the Mediterranean*, DK Publishing, New York, 2001.

KESKİN Seda, *Yunan Tarihinde Helenistik Dönem Yapıtlarının Günümüz Tekstil ve Moda Tasarımın da Kullanılması,* Beykent Ünv., SBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

KIERSTEAD James Charles, *A Community of Communities: Associations and Democracy in Classical Athens,* Stanford of University, Degree of Doctor of Philosophy, California, 2013.

KINAL Füruzan, *Eski Mezopotamya Tarihi*, DTCF Basımevi, Ankara, 1983.

KINAL Füruzan, "Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi," *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi,* Cilt: 7, Sayı: 12-13, 1969, ss. 1-16.

KING Carol J., *Ancient Macedonia*, Routledge Taylor&Francis Group Press, London and New York, 2018.

KING L.W.-HALL H.R., *Yeni Keşifler Işığında Mısır, Kaşde, Suriye, Babil ve Asur Tarihi*, (Çev: Arıcan Uysal), İlya Yayınları, İzmir, 2009.

KITTO H.D.F., *The Greeks,* Penguin Books, USA, 1951.

KNAPP A. Bernard, "Bronze Age Mediterranean Island Cultures and the Ancient Near East," *The Biblical Archaeologist*, Vol: 55, No: 3, 1992, ss. 112-128.

KOSTOF Spiro, *A History of Architecture: Setting and Rituals,* Oxford Üniversity Press, New York, 1995.

KOTKIN Joel, *The City: A Global History,* A Modern Library Chronicles Book, New York, 2005.

KÖROĞLU Kemalettin (Ed.), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2280, Eskişehir, 2013.

KÖKTEN İ. Kılıç, Tarsus-Antalya Arası Sahil Şeridi Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları, *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı: VIII-2, Maarif Basımevi, Ankara, 1959.

KÖKTEN İ. Kılıç, Antalya'da Karain Mağarasında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış, *Belleten,* Cilt: XIX, Sayı: 75, Yıl: 1955.

KÖROĞLU Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıçtan Perslere Kadar,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

KÖRPE Reyhan, "Büyük İskender'in Troas'ta İzlediği Rota ve Granikos Savaşı," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı,* Cilt: 10, Sayı:11, 2011, ss. 95-108.

KRAMER Samuel Noah, *Sümer Mitolojisi: İÖ. Üçüncü Bin Yıldaki Tinsel ve Edebi Gelişim Üstüne Bir Çalışma*, (Çev: Hamide Koyukan) Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999.

KRAMER Samuel Noah, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri,* (Çev: Özcan Buze), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.

KSENOPHON, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, (Çav: Yusuf Kenan Canol), Altınpost Yayınları, Balıkesir, 2012.

KSENOPHON, *Yunan Tarihi,* (Çev: Suat Sinanoğlu), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

KUBAN Doğan, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1978.

KUHRT Amelie, *Eski Çağ'da Yakındoğu: (MÖ. 3000-330),* Cilt: I, (Çev: Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

KUIPER Kathleen, *Ancient Egypt: From Prehistory to the Islamic Conquest,* Britannica Educational Publishing, New York, 2011.

KUIPER Kathleen, *Mesopotamia: The World's Earliest Civilisation*, Britannica Educational Publishing, New York, 2011.

KURT Mehmet, *Yazılı Kaynaklara Göre MÖ. I. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, Murat Kitabevi, Ankara, 2007.

KULAKOĞLU Fikri, *Kültepe Kazısı*, Türkiye Arkeolojisi, Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008.

LARSEN Mogens Trolle, *Ancient Kanesh: A Merchant Colony in Bronze Age Anatolia*, Cambridge University Press, New York, 2015.

LALONDE Gerald V., "Igı^{3} 1055 B and the Boundary of Melite and Kollytos," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens,* Vol: 75, No: 1, 2006, ss. 83-119.

LARSEN J.A.O., *Greek Federal States: Their Institutions and History*, Clarendon Press, Oxford, 1968.

LEHMANN Hilary, *Feeling Home: House and Ideology in the Attic Orators*, Doctor of Philosophy in Classics, University of California, Los Angeles, 2016.

LEICK Gwendolyn, *Historical Dictionaries of Ancient Civilizations and Historical Eras*, The Scarecrow Press, USA, 2003.

LESHEM Dotan, "What Did the Ancient Greeks Mean by Oikonomia?," *Journal of Economic Perspectives,* Vol: 30, No: 1, 2016, ss. 225-231.

LEVI Peter, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, Cilt: III, Eski Yunan,* (Çev: Neşe Erdilek), İletişim Yayınları, İstanbul, 1987.

LIEBESCHUETZ Wolfgang, "*Antik Kentin sonu,"* Der: John Rich, *Geç Antik Çağda Kent*, (Çev: Suna Güven- Ertuğrul Güven), Homer Yayınları, İstanbul, 1999.

LIOYD Seton, *The Archaeology of Mesopotamia: From the Old Stone Age to the Persian Conguest,* Thames and Hudson Puplished, London, 1984.

LIOYD Seton, *The Art of the Ancient Near East,* Frederick A. Praeger Puplishers, London, 1961.

LIOYD Seton, *Türkiye'nin Tarihi: Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları,* (Çev: Ender Varinlioğlu), Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 1997.

LIVERANI Mario, *The Ancient Near East History: Society and Economy*, (Translated: Soraia Tabatabai), Roudledge Taylor&Francis Group Press, New York, 2014.

LYLE Christopher Johnstone, *Listening to the Logos: Speech and the Coming of Wisdom in Ancient Greece,* The University of South Carolina Press, ABD, 2009.

MACKIL Emily, Creating a *Common Polity: Religion, Economy and Politics in the Making of the Greek Koinon,* University of California Press, Los Angeles, 2013.

MACQUEEN J.G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, (Çev: Esra Davutoğlu), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2001.

MAGIE David, *Anadolu'da Romalılar: Batı Anadolu Kent Birlikleri*, (Çev: Nezih Başgelen- Ömer Çapar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003.

MAGLI Giulio, "From Abydos to the Valley of The Kings and Amarna: The Conception of Royal Funerary Landscapes in the New Kingdom," *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol: 11, No: 2, 2011, s. 23-36.

MALAM John, *Historic Civilizations: Ancient Mesopotamia,* Gareth Stevens Puplished, USA, 2005.

MALKIN Irad, *A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean,* Oxford University Press, New York, 2011.

MALKIN Irad, "*Foundations,"* Kurt A. Raaflaub-Hans Van Wees (Ed.), *A Companion to Archaic Greece*, Wiley-Blackwell Puplishing, USA, 2009.

MALKIN Irad, *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean*, Cambridge University Press, New York, 1994.

MANGUEL Alberto, *Kelimeler Şehri*, (Çev: Esen Ezgi Taşçıoğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

MANLEY Bill, *Historical Atlas of Ancient Egypt*, Penguin Books, USA, 1996.

MANSEL Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

MARINATOS Spyridon, *Some Words About the Legend of Atlantis,* University of Athens Puplished, Athens, 1971.

MARTIN R., Thomas, *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a*, (Çev: Ümit Hüsrev Yolsal), Say Yayınları, İstanbul, 2014.

MAYDE Richard, *Ancient Egypt,* Dodd Mead and Company Puplished, New York, 1876.

MAZI Fikret, "Antik Çağda Düşüncenin Kentsel Mekâna Yansıması," *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,"* Cilt: 5, Sayı: 10, 2008, ss. 34-48.

MCNAMARA Mary Jean E., *A Survey of Athenian Block Grants of Citizenship,* University of New York, Master of Thesis, 2017.

MCNEILL William H., *Dünya Tarihi,* (Çev: Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, İstanbul, 2002.

MCQUEEN Earl, *"Why Philip Won,"* Anton Powell (Ed.), *The Greek World*, Routledge Press, London, 2003.

MEE Christopher, *Greek Archaelogy: A Thematic Approach*, Wiley- Blackwell Press, Oxford, 2011.

MEIßNER Burkhard, "Strategy, Strategic Leadership and Strategic Control in Ancient Greece," *Journal of Military and Strategic Studies*, Vol: 12, Issue: 3, 2010, ss. 4-27.

MELLAART James, *Çatakhüyük: A Neolithic Town in Anatolia*, New Aspect of Archaeology, Mcgraw Hill Book Company, New York, 1967.

MELLAART James, Çatalhöyük Excavations, 1961, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XI-2, Maarif Basımevi, Ankara, 1961.

MEMİŞ Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi,* Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2015.

MEMİŞ Ekrem, *Eskiçağ Tarihinde Doğu- Batı Mücadelesi,* Selçuk Ünv. Basımevi, Konya, 1993.

MEMİŞ Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi: En Erken Devirlerden Pers İstilasına Kadar*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2002.

MEMİŞ Ekrem, *Eskiçağda Mezopotamya: En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar,* Ekin Yayınları, Bursa, 2020.

MIEROOP Marc Van De, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İÖ 3000-323*, (Çev: Sinem Gül), Dost Kitabevi, Ankara, 2006.

MIEROOP Marc Van De, Eski Mısır Tarihi, (Çev: Ali Oğuz Bozkurt), Homer Kitabevi, İstanbul, 2019.

MIGEOTTE Léopold, *The Economy of the Greek Cities: From the Archaic Period to the Early Roman Empire,* (Translated: Janet Lloyd), University of California Press, London, 2009.

MILLER Fred D., "*Rights in Ancient Greek Law,"* Stephen Salkever (Ed.), *Ancient Greek Political Thought,* Cambridge University Press, New York, 2009.

MOKRIŠOVÁ Jana, *On the Move: Mobility in Southwest Anatolia and the Southeast Aegean during the Late Bronze to Early Iron Age Transition*, Classical Art and Archaeology, University of Michigan, Doctor of Thesis, 2017.

MOLLER Astrid, *Naukratis Trade in Archaic Greece*, Oxford University Press, New York, 2000.

MORGAN Kathryn A., *Popular Tyranny: Sovereignty and Its Discontents in Ancient Greece,* University of Texas Press, USA, 2003.

MORGAN Lewis Henry, *Ancient Society: or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery Through Barbarism to Civilization*, Bharti Library Puplished, Calcutta, 1944.

MORGAN Lewis Henry, *Eski Toplum 1,* (Çev: Ünsal Oskay), Payel Yayınevi, İstanbul, 1994.

MORKOT Robert, *Historical Atlas of Ancient Greece*, Penguin Books, USA, 1996.

MORLEY Neville, *Ancient History: Key Themes and Approaches*, Routledge Puplished, London, 2000.

MORRIS İan, "*Kent ve Devlet Olarak Erken Polis,"* John Rich, *Antik Dünyada Kırsal ve Kent,* (Çev: Lale Özgenel), Homer Kitabevi, İstanbul, 2000.

MULLER Herbert J., *The Loom of History*, A Mentor Book Puplished, New York, 1958.

MUMFORD Lewis, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, (Çev: Gürol Koca-Tamer Tosun), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007.

MURRAY Oswyn-PRICE Simon, *The Greek City: From Homer to Alexander,* Clarendon Press, Oxford, 1990.

MUTLU Ahmet (Vd.), *Kentleşme,* Palme Yayıncılık, Ankara, 2016.

MUTLU Belkıs, *Mimarlık Tarihi "Ders Notları 1,"* Mengitan Matbaacılık ve Ambalaj Sanayi, İstanbul, 1996.

NAGLE D. Brendan, *The Ancient World: A Social and Cultural History*, Pearson Press, USA, 2014.

NAQUET Pierre Vidal, *The Black Hunter: Forms of Thought and Forms of Society in the Greek World,* (Translated: Andrew Szegedy-Maszak), The Johns Hopkins University Press, London, 1986.

NARDO Don, *Ancient Greece,* Greenhaven Press, USA, 1947.

NARDO Don, *Life in Ancient Egypt***,** Reference Point Press, San Diego, 2015.

NARDO Don, *The Greenhaven Encylopedia of Ancient Mesopotamia,* Greenhaven Press, USA, 2007.

NAUMANN Rudolf, *Eski Anadolu Mimarlığı,* TTK Yayınları, Dizi: IV, Sayı: 9, (Çev: Beral Madra), Ankara, 1975.

NEMET Karen Rhea Nejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Greenwood Press, London, 1998.

NETZLEY Patricia D., *Greenhaven Encyclopedia Series*: *Ancient Egypt,* Greenhaven Press, London, 2003.

NEURISSE Andre, Akdeniz'de Gelir Vergisi'nin Arkeolojisi, *Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* Vol: 2, Issue: 2, 1998, ss. 1-7.

NEVETT Lisa C., *House and Society in Ancient Greek World,* Cambridge University Press, United Kingdom, 1999.

NIEBUHR B. G. *Ancient Ethnography and Geography*, Vol: II, Walton and Maberly Puplished, London, 1853.

NILSON Martin P., *Cults, Myths, Oracles and Politics in Ancient Greece,* C.W.K. Gleerup Press, USA, 1951.

NISSEN Hans J., *Ana Hatlarıyla Mezopotamya: Yakın Doğu Arkeolojisinin İlk Dönemleri*, (Çev: Zühre İlkgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2004.

NOCERA Gian Maria Di, *Mısır'da Üretim Ekonomisinin Doğuşu ve İlk Sınıfsal Toplumlar,* Umberto Eco (Ed.), Antik Yakın Doğu, (Çev: Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Tarih, İstanbul, 2019.

NORVICH John Julius, *Kent Yaşamının Doğuşu*, John Julius Norvich (Ed.), *Antik Dünyayı Şekillendiren Kentler,* (Çev: Nurettin Elhüseyni), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.

NOYAN Sadettin, *Mezopotamya (El Cezire)' da Kültür, Kimlik, Dil ve Politika,* Feryal Matbaacılık, Ankara, 2013.

OKAN Oya, "Şehir, Tarih, Sosyoloji: Korkut Tuna'nın Şehir Yaklaşımı," *Sosyoloji Dergisi,* 3. Dizi: 3, Sayı: 22, 2011, ss. 305-328.

OSBORNE Robin, "*Archaic Greece*," Walter Scheidel-Ian Morris-Richard Saller (Ed.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World,* Cambridge University Press, New York, 2007.

OSBORNE Robin, *Greece in the Making 1200-479 BC.*, Routledge Taylor&Francis Group Puplished, London, 2009.

OSBORNE Robin, *The Short Oxford History of: Classical Greece 500-323 BC.*, Oxford University Press, New York, 2000.

OVENS E. J., *The City in the Greek and Roman World,* Roudledge Press, UK, 1992.

OWENS E.J., *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, (Çev: Canan Bilsel), Homer Kitabevi, İstanbul, 2000.

ÖZER Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi,* TTK Yayınları, Seri: VIII, No: 4, Ankara, 1939.

ÖZBAŞARAN Mihriban-CUTTING Marion, "*Orta Anadolu'da Neolitiğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (Aşıklı Höyük-Çatalhöyük),"* Nezih Başgelen (Ed.), *2000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

ÖZBAY Fikret, "Hippodamos Tarzındaki Kent Planı ve Klazomenai MÖ. 4. Yüzyıl Yerleşiminin Bu Kent Planı İçindeki Yeri Hakkındaki Düşünceler," *Seleucia ad Calycadnum Dergisi,* Cilt: 0, Sayı: 5, 2015, ss. 11-29.

ÖZBUDUN Sibel, *Ayinden Törene: Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1997.

ÖZDEMİR Muammer, "Neolitik Dönem Anadolu Mimarisinden Bir Kesit: Çayönü," *Tarih ve Gelecek Dergisi,* Cilt: 3, Sayı: 3, 2017, ss. 249-265.

ÖZDOĞAN Mehmet, "*Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları*," Nezih Başgelen (Ed.), *12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı,* Neolitik Dönem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

ÖZGÜÇ Tahsin, Kültepe ve Altıntepe Kazıları Hakkında Yıllık Rapor, *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı: XX-1, Maarif Basımevi, Ankara, 1964.

ÖZGÜÇ, Tahsin Kültepe-Kaniş Kazıları, *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı: XIII-2, Ajans Türk Matbaası, Ankara, 1964.

ÖZTÜRK BAŞOL Rüveyda, "Akdeniz Çalışma Kültürü," *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* Cilt: 3, Sayı: 1, 2014, ss. 38-49.

ÖZTÜRK Orhan, *Antikçağdan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi: Pontus*, Genesis Kitap, Ankara, 2012.

ÖZÜDOĞRU Şükrü*, "*Antik Çağ Kentlerinde Siyasi, Sosyal, Kültürel ve Ticari İşlevli Bir Mimari Form," *Ayrıntı Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 22, 2015, ss. 15-21.

PAINE Mike, *Ancient Greece,* Pocket Esssentials Press, London, 2007.

PARKER Geoffrey, *Soverign City: The City-State Through History*, Reaktion Book, London, 2004.

PARKER Victor, *A History of Greece: 1330 to 30 BC.*, Wiley Blackwell Press, USA, 2014.

PATWARDHAN Shweta, "Individual and the Family in Athenian Society," *Wellesley College Digitial Scholarship and Archive,* Vol: 1, No: 1, 2013, ss. 1-10.

PEDLEY Jonh, *Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World,* Cambridge University Press, New York, 2005.

PERROT Georges-CHIPIEZ Charles, *A History of Art in Ancient Egypt*, Vol:1, (Translated: Walter Armstrong), Chepman and Hall Puplishing, London, 1883.

PERRY Marvin, *Western Civiliztion: A Brief History,* Vol: I, Wadsworth Cengage Press, USA, 2008.

PERSKY Richard K., *Kairos: A Cultural History of time in the Greek Polis*, University of Michigan, Doctor of Philosophy Thesis, Classical Studies, 2009, s. 204.

PETROPOULOU Kelly, *Ancient Corinth, Nauplion, Tyrins, Mycenae, Epidaurus,* Publisher I. Dekopoulos, Athens, 1970.

PINDAROS, *The Olympian and Pythian Odes,* (Translated by: Francis David Morice, M.A), Henry S. King Puplished, Toranto, 1876.

PITTARD E., *Neolitik Devirde Küçük Asya ve Avrupa Arasındaki Antropolojik Münasabetler*, Türk Tarih Kongresi, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

PLATON, *Şölen,* (Çev: Cüneyt Çetinkaya), Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2013.

PLATON, *Gorgias ya da Retorik Üstüne*, (Çev: Mehmet Rıfat-Sema Rıfat),Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.

PLATON, *Phaidon,* (Çev: Suut K. Yetkin- Hamdi R. Atademir), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

PLATON, *Yasalar,* (Çev: Candan Şentuna-Saffet Babür), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1998.

POLLOCK Susan, *Antik Mezopotamya: Var Olmamış Cennet*, (Çev: Burak Esen), Sümer Yayınları, İstanbul, 1999.

POMEROY Sarah B., *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi: Siyaset, Toplum ve Kültür*, (Çev: Oğuz Yarlığaş), Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.

POMEROY Sarah B., *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves Women in Classical Antiquity,* Pimlico Press, New York, 1994.

POMEROY Sarah B.-BURSTEİN Stanley M.-DONLAN Walter- ROBERTS Jennifer Tolbert, *A Brief History of Ancient Greece: Politics, Society and Culture*, Oxford University Press, New York, 2004.

POPESCU Oana-GORDIN Jianca Ştefan, "The First Cities of the World in a Bird's-Eye View," *Urbanism Archirectura Constructii*, Vol: 7, No: 3, 2016, ss. 171-184.

POWELL Anton**,** *Athens and Sparta Constructing Greek Political and Social History from 478 BC.*, Routledge Puplished, Canada, 1988.

PRICE Sean Stewart, *Ancient Greece*, Scholastic Professional Books, USA, 2000.

PROVENCAL Vernon L.,"The Family In Aristotle," *The Canadian Journal of Philosophy and Humanities Animus*, Vol: 6, 2001, ss. 3-31.

PURVES Amanda**,** *Growing up in Ancient Greece*, Wayland Puplihed, England, 1978.

PUSTU Yusuf, "Küreselleşme Sürecinde Kent "Antik Site'den Dünya Kentine," *Sayıştay Dergisi,* Cilt: 17, Sayı: 60, 2016, ss. 129-151.

QUENNEL, Marjorie-C.H.B. *Everyday Things in aAcient Greece*, Bartsford Puplished, London 1929.

RAAFLAUB Kurt A. *"Intellectual Achievements,"* Kurt A. Raaflaub-Hans Van Wees (Ed), *A Companion to Archaic Greece*, Wiley-Blackwell Puplishing, USA, 2009.

RAAFLAUB Kurt A.*, "Foundations and Early Stages: The Eighth and Early Seventh Centuries,"* Dean Hammer (Ed.), *A Companion to Greek Democracy and the Roman Republic*, Wiley Blackwell Published, USA, 2015.

RAAFLAUB Kurt A., "*Greece,"* Stanley M. Burstein (Ed., Vd.), *Ancient History: Recent Work and New Directions*, Regina Books, California, 1997.

RASSON Judith A., *"Europe,"* Peter Bogucki (Ed.), *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*, An imprint of Infobase Publishing, New York, 2008.

READER John, *Şehirler,* (Çev: Fatine Bahar Karlıdağ), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

REDFORD Donald B. (Ed.), *The Oxford of Encyclopedia Ancient Egypt,* Vol:1, Oxford University Press, New York, 2001.

REED C. M., *Maritime Traders in the Ancient Greek World*, Cambridge University Press, New York, 2003.

REYHAN Esma-CENGİZ Tülin B., *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015.

RHODES P. J., *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi,* (Çev: Cumhur Atay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

RHODES P. J., *A History of the Classical Greek World 478-323 BC.*, Blackwell Puplishing, Oxford, 2006.

RIBARD Andre, *İnsanlığın Tarihi,* (Çev: Erdoğan Başar-Şiar Yalçın), May Yayınları, İstanbul, 1974.

RICHARDSON George Morey, *A New Classicial Dictionary of Greek and Roman Biography, Mthology and Geography*, Harper and Brothers Press, Newyork, 1871.

RICHTER Gisela, *Yunan Sanatı,* (Beral Madra), Cem Yayınevi, İstanbul, 1984.

RIDGEWAY William A.M., *The Early Age of Grecee*, Cambridge University Press, Vol:1, London, 1901.

ROBERTSON Noel, *Festivals and Legends: The Formation of Greek Cities in the Light of Public Ritual*, University of Toronto Press, Canada, 1992.

ROBERTSON Noel, *Religion and Reconciliation in Greek Cities: The Sacred Laws of Selinus and Cyrene*, Oxford University Press, New York, 2010.

ROBINSON C. E., *Hellas: A Short History of Ancient Greece*, Beacon Press, New York, 1960.

RODGERS Nigel, *Antik Yunan: Arkeoloji, Sanat ve Tarih Tutkunları için 1000 Fotoğraf Eşliğinde Kapsamlı Bir Araştırma*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (Çev: Ülkü Evrim Uysal), İstanbul, 2014.

RODNEY S.-GALLERT Young, *The Ancient Greek World*, University of Pennsylvania Museum: of Archaeology and Anthropology, Puplished, USA, 1995.

RONNICK Michele, *Ancient Egypt and the Near East: An Illustrated History,* Marshall Cavendish Puplished, New York, 2011.

ROLLER Lynn E., *In Search of God the Mother the Cult of Anatolian Cybele,* University of California Press, London, 1999.

ROTH Leland M., *Mimarlığın Öyküsü,* (Çev: Ergün Akça), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006.

ROY J., 'Polis' and 'Oikos' in Classical Athens," *Cambridge University Press on Behalf of the Classical Association,* Vol: 46, No: 1, 1999, ss. 1-18

SACKS David, *Encyclopedia of the Ancient Greek World,* Fact on File, İnc., (Revised by Lisa R. Brody), New York, 2005.

SAGONA Antonio-ZIMANSKY Paul*, Arkeolojik Veriler Işığında, Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ. 1.000.000-550,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, (Çev: Nezih Başgelen-Sim Iris Belik-Margaret Payne-Harun Taşkıran), İstanbul, 2015.

SAKELLARIOU M. B., *Meaethēmata: The Polis-State Definition and Origin: Research Centre for Greek and Roman Antiquity National Hellenic Research Foundation*, Diffusion De Boccard Press, Athens, 1989.

SALLARES Robert, *The Ecology of the Ancient Greek World,* Cornell University Press, New York, 1991.

SANDARS N. K., *Gılgamış Destanı,* (Çev: Sevin Kutlu-Teoman Duralı), Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973.

SCHLIEMANN Henry, *Tyrins, The Prehistoric Palace of the Kings Tyrins, the Results of the Latest Excavations*, Charles Scribners Sons Puplished, New York, 1885.

SCHMALZ Geoffrey C. R., "The Athenian Prytaneion Discovered*?," Hesperia of Journal 75*, The American School of Classical Studies at Athens, University of Michigan, 2006, ss. 33-81.

SCHMIDT Manfred G., *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, (Çev: M. Emin Köktaş), Vadi Yayınları, Ankara, 2001.

SCHLÖGL Hermann A., *Eski Mısır,* (Çev: Firuzan Gürbüz Gerhold), Alfa Yayınları, İstanbul, 2020.

SECUNDUS Plinius Gaius, *Doğa Tarihi: I. ve II. Kitap*, (Çev: İnanç Pastırmacı), Say Yayınları, İstanbul, 2017.

SEEBOHM Hugh E., *On The Structure of Greek Tribal Society,* Macmillan and Co Press, New York, 1895.

SEVİN Veli, *Anadolu Arkeolojisi: Başlangıçtan Persler'e Kadar,* Der Yayınları:215, İstanbul, 1999.

SEVİN Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası: 1,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.

SHAPIRO H.A., *Archaic Greece,* Cambridge University Press, New York, 2007.

SHEEHAN Sean, *Illustrated Encyclopedia of Ancient Greece,* Novarese Book, Los Angeles, 2002.

SHELLEY Nathanael Paul, *The Concept of Etnicity in Early Antiquity: Ethno-Symbolic İdentities in Ancient Greek, Biblical Hebrew, and Middle Babylonian Texts*, Doctor of Philosophy, Columbia University, 2016.

SHUMAN R. Baird, *"Archaic Greece,"* Aienkewicz Thomas J. (Ed.), *Ancient Greece,* Vol:1, Salem Press, Canada, 2007.

SHUTER Jane, *Ancient Egypt,* Raintree Steck-Vaughn Puplished, USA, 2000.

SIENKEWICZ Thomas J., *Ancient Greece,* Vol: 2, Salem Press, Canada, 2007.

SİNA Ayşen, "İlkçağ Tarih Yazımının Batı Anadolulu Öncüleri: III-Miletoslu Hekataios," *AÜDTCF Dergisi,* Cilt:27, Sayı: 44, 2008, ss. 114-130.

ŠKOKLJEV Antonije, (Vd.), *Macedonia in Ancient Times,* (Translation: Chris Stefou-Sanja Ristič), Makedonika Iskra-Skopje Puplisher, Macedonia, 2010.

SLATER Don, *"Public Private,"* Chris Jenks (Ed.), *Core Sociolological Dichotomies,* Sage Puplished, London, 1998.

SNODGRASS Anthony M., *The Dark Age of Grecee: An Archaeological Survey of The Eleventh to the Eighth Centuries BC.,* Edinburgh University Press, Edinburg, 1971.

SOFOKLES, *Antigone,* (Çev: Ayşe Selen), Mitos Boyut Tiyatro Yayınları, İstanbul, 2011.

SOFOKLES, *Filoktetes,* (Çev: Şükran Yücel), Mitos Boyut Tiyatro Yayınları, İstanbul, 2008.

SOMERVIL Barbara A., *Great Empires of the Past: Empires of Ancient Mesopotamia,* Chelsea House Puplishers, New York, 2010.

SÖZEN Metin-TANYELİ Uğur, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994.

SPIELVOGEL Jackson J., *Western Civilization: A Brief History,* Vol: 1, Thomsen Wadsworth Press, USA, 2008.

SPIELVOGEL Jackson J., *World History,* National Geographic School Publishing, USA, 2003.

STARR Chester G., *The Origin of Greek Civilizations 1100-650 BC.,* Jonathan Cape Press, London, 1961.

STEWIG Reinhard, *Batı Anadolu Bölgesinde Kültür Gelişmesinin Ana Hatları,* (Çev: Ruhi Turfan-M. Şevki Yazman), İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, İstanbul, 1970.

STONE Elizabeth C., "*Mesopotamian Cities and Countryside*," SNELL Daniel C. (Ed.), *A Companion to The Ancient Near East*, Blackwell Publishing, USA, 2005.

STRABON, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV,* (Çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2012.

SWISHER Clarica, *The Ancient Near East,* Lucent Books, California, 1995.

ŞAHİN Cemalettin, *Türkiye Fiziki Coğrafyası,* Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2005.

ŞAHİN Yusuf, *Kentleşme Politikası,* Ekin Yayınları, Bursa, 2015.

ŞENEL Adam, *Uygarlık Çizgisi*, Bizim Yayınlar, Ankara, 1968.

ŞENEL Alâeddin, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970.

ŞENEL Alâeddin, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi,* Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1995.

TANAÇ Mine*, Batı Anadolu Antik Yerleşimlerinde Kentsel Mekân Kurgusu Araştırması,* Dokuz Eylül Üniversitesi, FBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2000.

TANİLLİ Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası: I. Cilt İlkçağ: Doğu, Yunan, Roma,* Adam Yayınları, İstanbul, 2003.

TARACHA Piotr, *Religions of Second Millennium Anatolia*, Harrassowitz Verlag Publishers, Weisbaden, 2009.

TARN W. W., *Hellenistic Civilisation,* Meridian Books, New York, 1964.

TAŞÇI Hasan, *Bir Hayat Tarzı Olarak Şehir, Mekân, Meydan*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2014.

TEKÇAM Tamay, *Arkeoloji Sözlüğü*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011.

TEKİN Oğuz, *Eski Yunan Tarihi,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

TEKİN Oğuz, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

THOMAS Carol G.-CONANT Craig*, Citadel to City-State: The Transformation og Greece, 1200-700 BCE.*, Indiana University Press, Indianapolis, 1999.

THOMMEN Lukas, *An Environmental History of Ancient Greece and Rome*, (Translated: Philip Hill), Cambridge University Press, New York, 2009.

THOMSEN George, *Aiskhlos ve Atina,* (Çev: Mehmet H. Doğan), Payel Yayınları, İstanbul, 1990.

THORLEY John, *Athenian Democracy,* Routledge Taylor&Francis Group Press, London, 2004.

THUKYDIDES, *Peloponnesos Savaşları,* (Çev: Furkan Akderin), Belge Yayınları, İstanbul, 2017.

TİKVEŞ Özkan, "Eski Yunan'da Devlet Anlayışı," *İstanbul Üniversitesi Hukuk Mecmuası,* Cilt: 35, Sayı: 1-4, 1969, ss. 164-207.

TOMLINSON Richard, *From Mycenae to Constantineople: The Evoluation of the Ancient City,* Routledge Press, London, 1992.

TOMLINSON, R.A. *Yunan Mimarlığı,* (Çev: Rıfat Akbulut), Homer Kitabevi, İstanbul, 2012.

TRIDIMAS George, "Cleisthenes' Choice: The Emergence of Direct Democracy in Ancient Athens," *Journal of Economic Asymmetries,* University of Ulster, Vol: 8, No:1, 2011, ss. 39-59.

TRUMPER Monika*, "Space and Social Relationships in the Greek Oikos of the Classical and Hellenistic Periods,"* Beryl Rawson (Ed.), *A Companion to Families in The Greek and Roman Worlds,* Blackwell Publishing, USA, 2011.

TSAKIRGIS Barbara, *"What Is a House? Conceptualizing the Greek House,"* Allison Glazebrook-Barbara Tsakırgıs (Ed.), *Houses of Ill Repute: The*

Archaeology of Brothels, Houses and Taverns in the Greek World, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2016.

TSETSKHLADZE Gocha R., *Arkaik ve Klasik Dönemlerde Karadeniz'de Ticaret,* Helen Pankins-Christopher Smith, *Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent,* (Çev: Ömür Harmanşah), Homer Kitabevi, İstanbul, 2010.

TSETSKLADZE Gocha R. "Hellen Kolonizasyonu," *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 18, 2010.

TUNA Celal, *Mağaradan Kente: Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri*, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

TUNA Korkut, *"Şehrin Serüveni",* Köksal Alver (Ed.), *Kent Sosyolojisi,* Hece Yayınları, Ankara, 2012.

TUNCAY Mete (Ed.), *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Eski Mısır,* İletişim Yayınları, İstanbul, (Yayın tarihi ?) .

TURANİ Adnan, *Dünya Sanat Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010,

UÇANKUŞ Hasan Tahsin, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji: Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

UHLIG Helmut, *Avrupa'nın Anası: Anadolu,* (Çev: Yasemin Bayer), Telos Yayınları, İstanbul, 2001.

UHLIG Helmut, *Sümerler: Mezopotamya'nın Sıra dışı Topluluğu,* (Çev: Nilgün Ersoy), Totem Yayınları, İstanbul, 2018.

UMAR Bilge, *İlkçağda Türkiye Halkı,* İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1999.

UNGER Dallace W., "*Greek Colonization," Encylopedia of World History: The Ancient World Prehistoric Eras to 600 BC*., Vol: 1, Golson Books, USA, 2008.

USTINOVA Yulia, "Orgeones in Phratries: A Mechanism of Social Integration in Attica," *Kernos 9 Journal,* Ben-Gurion University of the Negev, İsrael, 1996, ss. 227-242.

UZUNOĞLU Hüseyin, *"Arkaik Çağ'da Tiranlık," Eskiçağ Yazıları 1,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2012.

ÜNAL Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu III*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2005.

ÜNAL Ahmet, *Eski Anadolu Siyasi Tarihi I: Eski Taş Devri'nden Hitit Devleti'nin Yıkılışına Kadar (MÖ. 60.000-1180),* Bilgün Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2018.

ÜSTÜNER Ali Cengiz, *Mısır Uygarlığı*, Dragon Yayıncılık, İstanbul, 1998.

VALBELLE Dominque, *Eski Mısır'da Yaşam*, (Çev: Cem Muhtaroğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

VASILLOPOPULOS Christopher, "The Degradation of Athenian Women in the Phallicratic Polis," *International Journal of Social Inquiry*, Vol: 1, No: 1, 2008, ss. 5-28.

VERCOUTTER Jean, *Eski Mısır*, (Çev: Emine Çaykara), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

VERCOUTTER Jean, *The Origins of Egypt*Jean Bottero - Elena Cassın - Jean Vercoutter (Ed.), *The Near East: The Early Civilisations,* Vol: II, (Translated: R.F. Tanenbaum), Delacorte Press, New York, 1967.

VERNANT Jean Pierre, *Eski Yunan'da Söylen ve Toplum,* (Çev. Mehmet Emin Özcan), İmge Kitabevi, Ankara, 1996.

VIDAL Pierre-BEASTS Naqueti, *"Humans and Gods: The Greek View"* Johann P. Arnason-Peter Murphy (Ed.), *Agon, Logos, Polıs: The Greek Achievement and its Aftermath*, Franz Steiner Verlag Stuttgart Puplished, Germany, 2001.

VILLET Justin, *The Early Development of the Polis: Boundaries, Balance, and Unification,* Brandeis University, Department of Classical Studies, Master of Thesis, 2011.

WACHSMUTH William, *The Historical Antiquities of the Greeks: to their Political Institutions*, (Translated: Edmund Woolrych), Vol: I, Oxford Da Talboys Press, London, 1837.

WARMINGTON E. H. (Ed.), *The Geography of Strabo*, Cilt: 8, Kitap: XVII, (Translation: Horace Leonard Jones), Harvard University Press, London, 1932.

WEES Hans Van, *"Citizens and Soldier in Archaic Athens,"* Alain Duplouy-Roger Brock (Ed.), *Defining Citizenship in Archaic Greece*, Oxford University Press, USA, 2018.

WHITBY Michael, "*The Grain Trade of Athens in the Fourth Century BC.,"* PARKİNS Helen-SMİTH Christopher, *Trade, Traders and the Ancient City*, Routledge Press, New York, 1998.

WHITLEY James, *Style and Society in Dark Age Greece: The Changing Face of a Pre-literate Society I 100-700 BC.*, Cambridge University Press Cambridge, 1991.

WHITTAKER Helene, *Religion and Society in Middle Bronze Age Greece*, Cambridge University Press, New York, 2014.

WILLETTS R.F., *The Civilization of Ancient Crete*, University of California Press, Britain, 1976.

WILLIAMS Friedrich, *Ege Medeniyetleri Tarihi*, (Çev: M. Kalaycıoğlu), Düşünen Adam Yayınları, İstanbul, 1993.

WILLIAMS Jean Kinney, *Great Empires of the Past: Empire of Ancient Greece*, Fact On File Inc. Press, New York, 2005.

WILSON John A., *The Culture of Ancient Egypt*, The University of Chicago Press, Chicago- London, 1951.

WINTER F. E., "*Hellenistic Science: Its Application in Peace and War Building and Townplanning,"* (Ed.), F. W. WALBANK (Vd.*), The Cambridge Ancient History: The Hellenistic World,* Vol: VII, Cambridge University Press, USA, 1984.

WRIGHT James C., *"The Formation of the Mycenaean Palace*," Sigrid Deger-Jalkotz-Irene S. Lemos (Ed.), *Ancient Greece: From The Mycenaean Palaces to the Age af Homer,* Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006.

WYCHERLEY R.E., *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, (Çev: Nur Nirven-Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

YALÇINKAYA Işın (vd.), *1999 Karain Kazıları,* 22. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I, Kültür Bakanlığı Yayınları, İzmir, 2000.

YAZICI Nurhayat (Ed.), *Hitit Uygarlığı İzinde Anadolu: Başkent Hattuşa'da Suriye'ye Şehirler, Tapınaklar, Anıtlar, Yazıtlar, Savaşlar, Antlaşmalar,* Uranus Yayınevi, İstanbul, 2011.

YETİŞ Mehmet, "Antik Atina'da Demokrasinin Gelişimi: Soloncu Pasif Devrimden Peisisratos'un Tiranlığına," *AÜSBF Dergisi,* Cilt: 54, Sayı: 2, 1999, ss. 1-35.

YILDIRIM Ercüment, *Asur Ticaret Kolonileri Dönem'inde Anadolunun Güneydoğusunun Etnik ve Sosyal Yapısı*, XVII. Türk Tarih Kongresi, Cilt:1, Eski Anadolu Uygarlıkları, TTK Yayınları, Ankara, 2018.

YILMAZ Nisa*, Izgara Tasarlı Kent Gelişimi ve Anadolu Örnekleri*, Atatürk Ünv., SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2006.

YILMAZ Yaşar, *Ancient Cities of Turkey: Aguide to 118 Ancient Cities: From Anatolia to Thrace,* Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 2014.

YİĞİT E. Malkoç-TÜREL H. Sönmez, "İlkçağlardan Günümüze Anadolu'da Açık Mekânın Evrimi," *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi,* Cilt: 3, Sayı: 2, 2006, ss. 187-195.

YİĞİT Turgut, *Eski Mısır Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2019.

YOFFE Norman, *Myths of the Archaic State Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations*, Cambridge University Press, USA, 2004.

YÖRÜKAN Ayda, *Şehir Sosyolojisinin ve İnsan Ekolojisinin Teorik Temelleri*, Nobel Yayınları, Ankara, 2006.

ZOUMBAKI Sophia, "*Romans in the Poleis of Greek Mainland and Adjacent Islands: The Evolution of Their Relations in the Light of Honorific Texts,"* Anna Heller-Onno M. van Nijf (Ed), *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire,* Vol: 8, Brill Press, Boston, 2017.

Görseller İçin İlgili Kaynakça

Görsel 1:

https://www.shorthistory.org/prehistory/neolithic-society/

(Erişim Tarihi: 02.07.2019)

Görsel 2:

ttps://meetmesopotamia.weebly.com/location.html

(Erişim Tarihi: 03.07.2019)

Görsel 3:

ARSLANTAŞ Yüksel, *"Kalkolitik Çağ'da Harput ve Çevresinin Genel Vaziyeti," Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 2, 2014.

Görsel 4:

http://teachmiddleeast.lib.uchicago.edu/historical-perspectives/empires-to-nationstates/befo re-islam /i age-resource-bank/image-01.html

(Erişim Tarihi: 03.07.2019)

Görsel 5:

https://faculty.ucr.edu/~legneref/biados/Sumeria/jpg/Sumer1Ancient%20mesopotamia%20map.jpg

(Erişim Tarihi: 03.07.2019)

Görsel 6:

https://tr.pinterest.com/pin/111393790754546237/

(Erişim Tarihi: 03.07.2019)

Görsel 7:

GÜNDÜZ Altay, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, Büke Yayınları, İstanbul, 2002.

Görsel 8:

https://www.istockphoto.com/tr/vekt%C3%B6r/geleneksel-shaduf-veya-shadoofsulama-arac%C4%B1-gm882229958-245528014

(Erişim Tarihi: 04.07.2019)

Görsel 9:

http://www.egyptsearch.com/forums/ultimatebb.cgi?ubb=reply;f=15;t=00 8856;replo=00 0002

(Erişim Tarihi: 04.07.2019)

Görsel 10:

http://what-when-how.com/archaeology-of-ancient-egypt/elephantine-archaeologyof-ancient-egypt/

(Erişim Tarihi: 04.07.2019)

Görsel 11:

http://copycateffect.blogspot.com/2016/06/Memphis-Pyramid.html

(Erişim Tarihi: 04.07.2019)

Görsel 12:

https://www.etsy.com/au/listing/214025801/1908-thebes-egypt-antique-map

(Erişim Tarihi: 05.07.2019)

Görsel 13:

http://www.touregypt.net/featurestories/amarna.htm

(Erişim Tarihi: 05.07.2019)

Görsel 14:

https://www.dreamstime.com/stock-image-turkey-relief-map-image5572 741

(Erişim Tarihi: 05.07.2019)

Görsel 15:

https://www.flickr.com/photos/sinandogan/30760339693

(Erişim Tarihi: 06.07.2019)

Görsel 16:

http://www.gateofturkey.com/section/tr/197/4/turizm-turleri-magara-turizmi-antalya#prettyPhoto[mixed1597]/4/

(Erişim Tarihi: 08.07.2019)

Görsel 17:

http://www.catalhoyuk.com/tr/content/bati-hoyuk

(Erişim Tarihi: 08.07.2019)

Görsel 18:

http://www.ancientpages.com/2017/06/14/ancient-city-troy-destroyed-earthquakeended-trojan-war-archaeologists-say/

(Erişim Tarihi: 09.07.2019)

Görsel 19:

https://tr.pinterest.com/pin/34128909649321213/

(Erişim Tarihi: 10.07.2019)

Görsel 20:

http://www.mmdtkw.org/GR-Unit2--Minoans.html

(Erişim Tarihi: 12.07.2019)

Görsel 21:

http://clasesdearte.blogspot.com/2006/09/planta-del-palacio-de-knossos.html

(Erişim Tarihi: 12.07.2019)

Görsel 22:

https://tr.pinterest.com/pin/440226932309570874/

(Erişim Tarihi: 02.8.2019)

Görsel 23:

http://www.minoancrete.com/gournia_plan.htm

(Erişim Tarihi: 04.08.2019)

Görsel 24:

https://caminandoporlahistoria.com/micenas-agamenon/

(Erişim Tarihi: 06.08.2019)

Görsel 25:

https://sites.google.com/site/temasdelahistoria/greciaantigua?tmpl=%2Fsystem%2Fapp%2Ftemplat es%2Fprint%2F&showPrintDialog=1

(Erişim Tarihi: 08.08.2019)

Görsel 26:

https://www.cambridge.org/core/books/myth-literature-and-the-creation-of-thetopography-ofthebe s/appendices/BF5E862F773C02A5419777D20E3FA37A

(Erişim Tarihi: 09.08.2019)

Görsel 27:

https://www.revolvy.com/page/Orchomenus-%28Boeotia%29

(Erişim Tarihi: 09.08.2019)

Görsel 28:

http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/images/BUILDINGS.htm

(Erişim Tarihi: 02.09.2019)

Görsel 29:

https://www.flickr.com/photos/internetarchivebookimages/14766131841/in/photostream/

(Erişim Tarihi: 02.09.2019)

Görsel 30:

http://people.duke.edu/~jds15/clst-283/syllabus.html

(Erişim Tarihi: 02.09.2019)

Görsel 31:

http://www.essential-humanities.net/western-history/greek-europe/http://bigakukenkyujo.jp/blog-entry-8.html

(Erişim Tarihi: 03.09.2019)

Görsel 32:

http://erkmensenan.blogspot.com/2009/03/larissa-antik-kentimenemenburuncuk.html

(Erişim Tarihi: 03.09.2019)

Görsel 33:

https://tr.pinterest.com/pin/481885228854671429/

(Erişim Tarihi: 03.09.2019)

Görsel 34:

Ekrem Akurgal, *Ancient Civilisations and Ruins of Turkey: From Prehistoric Times Until the end of Roma Empire,* Mobil Oil Türk A.Ş. Puplished, İstanbul, 1969, s. 399.

Görsel 35:

http://www.my-favourite-planet.de/english/people/h1/herodotus.html

(Erişim Tarihi: 05.09.2019)

Görsel 36:

http://yachtworks.info/iassos/

(Erişim Tarihi: 05.09.2019)

Görsel 37:

http://exhibitions.kelsey.lsa.umich.edu/urban-biographies/notion.php

(Erişim Tarihi: 07.09.2019)

Görsel 38:

https://www.gettyimages.com/detail/illustration/reconstruction-of-thecity-of-athensancient-greece-stock-graphic/737150943

(Erişim Tarihi: 08.09.2019)

Görsel 39:

https://tr.pinterest.com/pin/573927546244597596/

(Erişim Tarihi: 10.09.2019)

Görsel 40:

https://auzefalmsstorage.blob.core.windows.net/auzefcontent/ders/yunanromamimarisivesanati/3/index.html

(Erişim Tarihi: 12.09.2019)

Görsel 41:

http://courshgdarnet.free.fr/6e/athenes/Lacit%E9desAth%E9nienswebgenweb/co/Lajournee_de_Nikos_2.html

(Erişim Tarihi: 12.09.2019)

Görsel 42:

http://www.perseus.tufts.edu/hopper/image?img=Perseus:image:1990.33.0085a

(Erişim Tarihi: 12.09.2019)

Görsel 43:

http://griechenland.alices-world.de/olympia/prytaneion.html

(Erişim Tarihi: 15.09.2019)

Görsel 44:

http://fichas.free.fr/Doc.Articles/PlansVillesAnciennes.htm

(Erişim Tarihi: 20.09.2019)

Görsel 45:

http://bigakukenkyujo.jp/blog-entry-8.html

(Erişim Tarihi: 26.09.2019)

Görsel 46:

http://escolaluismadureira7.blogspot.com/2015/1 1/a-polis-ateniense.html

(Erişim Tarihi: 28.09.2019)

Görsel 47:

http://www.gutenberg.org/files/29759/29759-h/29759-h.htm

(Erişim Tarihi: 02.10.2019)

Görsel 48:

http://www.columbusmagazine.nl/images/user_images13/2c193/2c193.jp g

(Erişim Tarihi: 08.10.2019)

Görsel 49:

https://tr.pinterest.com/pin/502081058442908952/?lp=true

(Erişim Tarihi: 09.10.2019)

Görsel 50:

https://www.archdaily.com/804921/ad-classics-acropolis-athens-ictinus-callicratesm nesikles-phidias

(Erişim Tarihi: 15.10.2019)

Görsel 51:

http://zoegnls2016.blogspot.com/2017/10/polis-griega.html

(Erişim Tarihi: 18.10.2019)

Görsel 52:

https://www.pinterest.ch/pin/296393219217754156/

(Erişim Tarihi: 20.10.2019)

Görsel 53:

http://agora.ascsa.net/id/Agora/Image/2008.20.0086

(Erişim Tarihi: 22.10.2019)

Görsel 54:

https://www.maquettes-historiques.net/P169.html

(Erişim Tarihi: 23.10.2019)

Görsel 55:

http://www.goddess-athena.org/Museum/Temples/Delphi/Tholos_reconst ruction_

(Erişim Tarihi: 01.11.2019)

Görsel 56:

https://edu.glogster.com/glog/ancient-greek-drama/21mh593opru?=glogp edia-source

(Erişim Tarihi: 02.11.2019)

Görsel 57:

https://eaglesanddragonspublishing.com/the-world-of-heart-of-fire-partiii-athleticsan d-war-in-ancient-greece/

(Erişim Tarihi: 04.11.2019)

Görsel 58:

https://exhibits.library.villanova.edu/ancient-greece/cities/olympia/gymnasiumpalaestra

(Erişim Tarihi: 04.11.2019)

Görsel 59:

https://www.greecetravel.com/delphi/ancient-delphi.html

(Erişim Tarihi: 05.11.2019)

Görsel 60:

https://www.classicist.org/calendar/courses/classical-urbanism/

(Erişim Tarihi: 10.11.2019)

Görsel 61:

https://www.nowbodrum.com/halikarnas-mozolesi /halikarnas-mozelesi1/

(Erişim Tarihi: 10.11.2019)

Görsel 62:

https://medium.com/@storich/library-of-alexandria-i%CC%87skenderiyek%C3% B Ct%C3%BCp hanesi-c5f503815355

(Erişim Tarihi: 11.11.2019)

Görsel 63:

https://www.posterlounge.com/p/636894.html

(Erişim Tarihi: 11.11.2019)

Görsel 64:

https://worldarkeoloji.blogspot.com/2016/01/didim-apollon-tapnagdidyma.html

(Erişim Tarihi:12.11.2019)

Görsel 65:

http://www.agathe.gr/overview/the_stoa_of_attalos.html

(Erişim Tarihi: 12.11.2019)

İnternet Kaynakları

http://athang1504.blogspot.com/2011/01/gla.html

(Erişim Tarihi: 11.11.2019)

http://glas-excavations.org/about.html

(Erişim Tarihi: 12.11.2019)

https://www.ancient.eu/argos/

(Erişim Tarihi: 12.11.2019)

http://www.odysseyadventures.ca/articles/mycenae/article_mycenae02-pylos.html
(Erişim Tarihi: 12.11.2019)
http://arkeopolis.com/atina-akropolisi/
(Erişim Tarihi: 12.11.2019)
https://eaglesanddragonspublishing.com/the-world-of-heart-of-fire-part-iii-athletics-and-war-in-anc ient-greece/
(Erişim Tarihi: 12.11.2019)
https://auzefalmsstorage.blob.core.windows.net/auzefcontent/ders/yunan_roma_mimarisi_ve_sanati/6/index.html
(Erişim Tarihi: 12.11.2019)
http://www.arkeoloji.biz/2012/02/helenistik-mimari-ozellikleri-gelisimi.html
(Erişim Tarihi: 12.11.2019)
https://worldarkeoloji.blogspot.com/2017/03/koloniler-nicin-ve-nasl-kuruldu.html
(Erişim Tarihi: 13.11.2019)

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

ORCİD	0000-0003-3381-6965
Adı Soyadı	Defne YILMAZCAN
Doğum Yeri	Tufanbeyli / Adana
Doğum Tarihi	20.02.1992

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Fakülte	Edebiyat Fakültesi
Bölüm	Tarih

YÜKSEK LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Fakülte	Edebiyat Fakültesi
Bölüm	Eskiçağ Tarihi

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	YÖKDİL: 71,250

KATILDIĞI

Kurslar	Bilgisayar (Word-excel), Genel İngilizce
Projeler	

İLETİŞİM

E-posta	dfne1212@gmail.com